જીવ-વિચાર-પ્રકાશિકા

યાને

જૈન ધર્મનું પ્રાણીવિજ્ઞાન

★

લેખક

સાહિત્યવારિધિ શતાવધાની પંડિત

શ્રી ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ

★

સંશોધકો

પ પૂ આ શ્રી વિજયધર્મધુરંધરસૂરિજી મ

પ પૂ પં શ્રી કીર્તિવિજયજી ગણિવર્ય

પ પૂ મુ શ્રી મહાપ્રભવિજયજી મહારાજ

પ પૂ મુ શ્રી ધર્માનન્દવિજયજી મહારાજ

★

પ્રસ્તાવના – લેખકો

શ્રી ફત્તેહચંદ ઝવેરભાઈ શાહ

શ્રી મનસુખલાલ તારાચંદ મહેતા

પ્રકાશક

જૈન સાહિત્ય – પ્રકાશન – મંદિર

મુંબઈ ૯

પ્રકાશક
નરેન્દ્રકુમાર ધીરજલાલ શાહ
મંત્રી
જૈન સાહિત્ય - પ્રકાશન - મંદિર
લધાભાઈ ગુણપત બીલ્ડીંગ
ચીંચબંદર મુંબઈ ૯

આવૃત્તિ પહેલી
વિ. સં. ૨૦૨૧ સને ૧૯૬૫
મૂલ્ય રૂપિયા ૭
સર્વ હક્ક સુરક્ષિત

મુદ્રક
મણિલાલ છગનલાલ શાહ
નવપ્રભાત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ
ઘીકાંટારોડ અમદાવાદ

પ્રકાશકીય

જૈન સાહિત્યનાં સર્જન, પ્રકાશન તથા પ્રચારની દિશામાં ... પગલું ભરવા માટે સં. ૨૦૧૪ના શ્રાવણ વદિ ૮ ... આ સંસ્થાની સ્થાપના કરવામાં આવી, ત્યારથી તેનું કામ ... ચાલી રહ્યું છે. ... આજ ... પ્રકાશનો થયા છે. વિશેષ આનંદની વાત તો એ છે કે આ બધાજ પ્રકાશનોની ... ઘણી ... કદર થવા પામી છે અને તેમાં અમારે ... પુરુષાર્થ કરવો પડ્યો ... આમ છતાં જૈન જનતા તથા ... વર્ગની આ સાહિત્ય પ્રતિ આંતરિક અભિરુચિ ... અને ... અને તેણે અમને આગળ વધવા માટે ... એવું પ્રોત્સાહન આપ્યું છે.

ગતવર્ષે પ્રકાશિત થયેલો 'જિનોપાસના' ગ્રંથ એક વિશિષ્ટ કોટિનું પ્રકાશન હતું અને તે શ્રી જૈન સંઘના ... નતિપૂર્વક ... વ્યવસ્થિત રીતે ... આવ્યું ... તેમ આ 'જીવ-વિચાર-પ્રકાશિકા યાને જૈન ધર્મનું પ્રાણીવિજ્ઞાન' નામનો ગ્રંથ ... પ્રતિપાદિત ... જ્ઞાન ... માટે અતિ ઉપયોગી ... એમાં અમને શંકા નથી.

આ ગ્રંથ જીવ-વિચાર-પ્રક... વૃત્તિરૂપે લખાયેલો છે પરંતુ તેમાં ... વિદ્યાર્થી તથા ... તેમજ પ્રૌઢોને પણ જાણવા જેવી અનેક પ્રકારની ... માહિતી આપેલી છે એટલે તે એક સ્વતંત્ર કૃતિ જેટલું જ મહત્ત્વ ધરાવે છે. વિશેષમાં જીવ-વિચાર-પ્રકરણ પર ગુજરાતી ભાષામાં વિસ્તૃત ... લખાયેલી આ વૃત્તિ ... એ દૃષ્ટિએ ... એનું મહત્ત્વ અત્યધિક છે.

મુમુક્ષુઓ તથા અન્ય વિદ્યાપ્રેમી સ્ત્રી-પુરુષો આ ગ્રંથનુ પઠન-પાઠન નિ શંકાયપણે કરી શકે તે માટે અમે પ પૂ પ શ્રી ધુરંધરવિજયજી ગણિવર્ય (હાલ-પ પૂ આ શ્રી વિજયધર્મધુરન્ધર સૂરિજી મ), પ પૂ પ શ્રી કીર્તિવિજયજી ગણિવર્ય તથા પ પૂ આચાર્યદેવ શ્રી વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજના પ્રશિષ્યો પ પૂ મુનિરાજ શ્રી મહાપ્રભવિજયજી મહારાજ તથા પ પૂ મુનિરાજ શ્રી ધર્માનંદવિજયજી મહારાજને આ ગ્રંથનુ સંશોધન કરી આપવાની વિનંતિ કરતા તેનો સ્વીકાર થયો હતો અને તેઓશ્રીએ પોતાના અમૂલ્ય સમયનો ભોગ આપી આ ગ્રંથનુ ઘણી જ કાળજીપૂર્વક સંશોધન કરી આપ્યું તે માટે અમે તેઓશ્રીનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ

શ્રી ફતેચંદ ઝવેરભાઈ તથા શ્રી મનસુખલાલ તારાચંદ મહેતા જૈન સમાજને સુપરિચિત છે તેઓ પ્રારંભથી જ અમારાં સાહિત્ય સર્જન તથા પ્રકાશન-પ્રચારને એક રીતે સહાયભૂત થતા આવ્યા છે તેમણે અમારી વિનંતિનો સ્વીકાર કરીને આ ગ્રંથની મનનીય પ્રસ્તાવના લખી આપી છે તે માટે તેમનો પણ હાર્દિક આભાર માનીએ છીએ

પૂ પ શ્રી કીર્તિવિજયજી ગણિવર્યે અમારી વિનંતિનો સ્વીકાર કરી બે બોલ લખી આપ્યા છે તે માટે તેમના ખાસ આભારી છીએ

શેઠશ્રી માણેકલાલ ચુનીલાલ આદિ જે મહાનુભાવોએ આ ગ્રંથની અગાઉથી સારી સંખ્યામાં નકલો નોંધાવી અમને પ્રોત્સાહિત કર્યા છે તથા જે મિત્રવર્ગે આ પ્રકાશનમા ખૂબ રસ લઈને અમને કિંમતી સૂચનો કર્યાં છે તે માટે તે બધાનો અમે ઋણસ્વીકાર કરીએ છીએ

તા ૨૫-૩-૬૫
ગુરુવાર
મુંબઈ

પ્રકાશક.

પ મપૂજ્ય આચાર્ય શ્રી ૧૦૦૮
શ્રી વિજયધર્મધુર ધરસૂરીશ્વરજી મહારાજ
[આચાય પ -પ્રદાનના દિવસ
[સં ૨ ૧ ા મા સુદિ ૧ તા ૮--- ૫]

સમર્પણ

મુંબઈ મહાનગરીના
જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સંઘોએ
જેમને સર્વ રીતે સુયોગ્ય જાણીને
તાજેતરમાં જ
અભૂતપૂર્વ મહોત્સવપૂર્વક
પૂજ્યપાદ પીયૂષપાણિ આચાર્યશ્રી
વિજયઅમૃતસૂરીશ્વરજી મહારાજના વર૰ હસ્તે
આચાર્યપદવીનો અભિષેક કર્યો
તથા ભારતના અનેક નામાંકિત વિદ્વાનોએ
જેમની
સર્વતોમુખી વિદ્વત્તાથી પ્રભાવિત થઈ
સિદ્ધાન્તમાર્તી વ્યાકરણવારિધિ,
દર્શનચિન્તામણિ કવિશિરોમણિ
તથા જ્યોતિર્વિદ્દિનમણિ,
એ પાંચ પદવીઓથી અલંકૃત કર્યા
તે
આચાર્ય શ્રી ૧૦૦૮ શ્રી શ્રી શ્રી
વિજયધર્મધુરન્ધરસૂરિજી મહારાજને
આ કૃતિ અત્યંત વિનમ્રભાવે
સમર્પણ કરીને
કૃતાર્થ થાઉં છું

*

ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ

વિષયાનુક્રમ

પહેલો ખંડ

ભૂમિકા

બીજો ખંડ

જીવોનું વર્ગીકરણ

ત્રીજો ખંડ

પંચ-દ્વાર

× પ્રકરણની હેરફેરમાં આ ક્રમાંક અપાયેલો નથી, એટલે ૧૧ થી ૧૮ સુધીનાં પ્રકરણોને અનુક્રમે ૧૦ થી ૧૭ પ્રકરણો સમજવાં.

૯

પરિશિષ્ટ

લેખકના સાહિત્ય-સર્જનની યાદી

આ ગ્રંથમાં પ્રાણીઓને લગતાં દશ ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે તેની સ્વતંત્ર સૂચી આપેલી નથી

પ્રસ્તાવના

શ્રી ઉપમિતિ-ભવપ્રપંચા-કથાકાર શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિના કથન મુજબ 'उच्चायचेषु गेहेषु भ्रान्त्वा-भ्रान्त्वा निर्वीदत -આપણા સર્વના આત્માઓ ઉચ્ચ-નીચ ગતિઓમા ભટકી ભટકીને થાકી ગયેલા છે' હવે તેમનો ઉદ્ધાર શી રીતે થાય? એ વિચારવાનું છે જૈન દર્શન આ બાબતમા ઘણુ સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન આપે છે શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજ વિરચિત તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રના પ્રારભમા જ કહ્યુ છે કે 'सम्यग्-दर्शन-ज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्ग-સમ્યગ્ દર્શન, સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર એ મોક્ષનો-ભવનિસ્તારનો સાચો માર્ગ છે આ જ સૂત્રનો સક્ષેપ કરતા અન્યત્ર કહ્યું છે કે सम्यग्-ज्ञान-क्रियाभ्या मोक्ष । સમ્યગ્ જ્ઞાન અને ક્રિયાથી મોક્ષ મળે છે તાત્પર્ય કે હવે પછી ભવભ્રમણ અટકાવવુ હોય તો સુજ્ઞજનોએ સમ્યગ્ જ્ઞાન તથા સમ્યગ્ ક્રિયા ઉભયનો આશ્રય લેવો જોઈએ કેટલાક માત્ર જ્ઞાનથી જ મુક્તિ માને છે, પણ તે યથાર્થ નથી પાણીમા તરવાની ક્રિયા જાણવા છતા, જો તે ક્રિયા ન કરવામા આવે તો તરી શકાતુ નથી ઔષધના સેવન વગર તેના જ્ઞાન માત્રથી કે વર્ણન માત્રથી દર્દ મટતું નથી એટલે ક્રિયાની પણ તેટલી જ આવશ્યકતા છે

આ જગતમા જીવ અને અજીવ એ બે જ તત્ત્વો છે આશ્રવ અને બધ એ જીવાજીવ-સયોગનુ અર્થાત્

જડ-ચેતનાના સયોગનુ અવસ્થાતર છે સવર અને નિર્જરા એ આત્માની ઉજ્જ્વલ દશા છે મોક્ષ જીવનુ આત્માનુ પૂર્ણ સ્વરૂપ છે આ રીતે આશ્રવાદિ પાચેય તત્ત્વો જીવ અજીવમા સમાઈ જાય છે પુણ્ય-પાપ આત્મસબધી કર્મ પુદ્ગલો છે, જેથી પુણ્ય-પાપનો બધમા અતર્ભાવ કરીએ તો સાત તત્ત્વો પણ ગણાય જેમ નવ તત્ત્વોની પરપરા છે, તેમ સાત તત્ત્વોની પણ પરપરા છે આશ્રવ અને બધ સસારના કારણ અને સવર તથા નિર્જરા મોક્ષના કારણ છે મોક્ષાર્થીને આત્મવિકાસના માર્ગે આગળ વધવા માટે આ નવ તત્ત્વોનુ જ્ઞાન અત્યત ઉપયોગી છે

નવ તત્ત્વોમા જીવતત્ત્વ સૌથી પ્રથમ છે એટલે મનુષ્યે તેનુ સ્વરૂપ બરાબર જાણવું જોઈએ જીવનુ લક્ષણ શું? તેના કેટલા ભેદો છે? કેટલા ઉત્તરભેદો છે? એ બધા જીવો ક્યાં ઉત્પન્ન થાય છે? કેવા શરીરવાળા હોય છે? કેટલા આયુષ્યવાળા હોય છે? તેમને કેટલા પ્રાણ હોય છે? તે કેટલી યોનિઓમા ઉત્પન્ન થાય છે? વગેરે વગેરે પ્રશ્નો જિજ્ઞાસુઓના મનમા ઊઠે, એ સ્વાભાવિક છે જૈન મહર્ષિઓએ આ બધા પ્રશ્નોના યથાર્થ ઉત્તરા આપેલા છે અને જીવ-વિચાર-પ્રકરણ તે સક્ષેપમા રજૂ કરે છે

આ જીવ-વિચાર-પ્રકરણ ઉપર ''પ્રકાશિકા' નામનુ વિવેચન શતાવધાની પડિત શ્રીયુત્ ધીરજલાલ ટોકરશી શાહે અનેક ગ્રથોમાથી સારભૂત તત્ત્વો ખેચી ઘણા પરિશ્રમે તૈયાર ... આ ગ્રથનુ બીજુ નામ '

ધર્મનુ પ્રાણી-વિજ્ઞાન' રાખવામા આવ્યુ છે, તે પણ ઉચિત જ છે, કારણુ કે એમા પ્રાણીઓ સબધી વિશિષ્ટ જ્ઞાન ભર્યુ છે અલબત્ત, આ જ્ઞાન આધુનિક પ્રાણી-શાસ્ત્રીઓએ આપેલુ નથી, પણ સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી એવા જિનેશ્વર ભગવતોએ આપેલુ છે અને તેથી પરમ શ્રદ્ધેય છે

વિશેષ આનદની વાત તો એ છે કે સમય ઘણો ટૂકો હોવા છતા શ્રીબલિ ચિત્રકાર પાસે દશ ચિત્રો તૈયાર કરાવીને આ ગ્રથમા દાખલ કરવામા આવ્યા છે અને એ રીતે એની ઉપયોગિતામા ઘણો વધારો કરવામાં આવ્યો છે અમારો ખ્યાલ પહોચે છે ત્યા સુધી જીવ-વિચારની બાબતમા આટલુ વિસ્તૃત અને ઉપયોગી વિવેચન આપનારો ગ્રથ આપણા સમાજમાં આ પહેલો જ છે અને તેથી અમે તેનુ હાર્દિક સ્વાગત કરીએ છીએ

પ્રસ્તુત ગ્રન્થની ભૂમિકા નવ પ્રકરણો પાડીને લખવામા આવી છે, જેવા કે આગમ અને પ્રકરણ સાહિત્ય, દ્રવ્યાનુયોગની મહત્તા, જીવનુ સ્વતત્ર અસ્તિત્વ, વિજ્ઞાન (Science) શું કહે છે? જીવ-વિચાર અગે કિંચિત્, જીવ-વિચાર પ્રકરણના નિર્માતા, શ્રી શાન્તિસૂરિજીની ઐતિહાસિકતા, પ્રસ્તુત પ્રકરણ પર વૃત્તિઓ તથા અર્થપદ્ધતિ એ વિષયો લેવામા આવ્યા છે અને તે દરેક પર વિશદ વિવેચન કરેલુ છે વિશેષમા જીવસબધી અનેક પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનોના અભિપ્રાય ટાકેલા છે વનસ્પતિના જીવન અગે અનેક

પ્રમાણો આપી જીવત્વ સિદ્ધ કર્યું છે મરણ કોને કહેવાય? સંજ્ઞાઓ કેટલી? પ્રાણની સંખ્યા, યોનિઓનું પ્રમાણ વગેરે વિષયોની પણ સુંદર છણાવટ કરી છે અને તે માટે બૃહત્ સંગ્રહણી આદિ અનેક ઉચ્ચ ગ્રંથોની સાક્ષી આપી છે

પ્રાકૃત મૂળ ગાથાઓની સાથે સંસ્કૃત છાયા, દરેક પદના સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ, તેમાં ટીકાકાર મહર્ષિઓના ઉપયોગી અવતરણો, અન્વય, ભાવાર્થ અને વિસ્તૃત વિવેચન આ પુસ્તકને એક આદર્શ પઠનીય ગ્રન્થ સિદ્ધ કરે છે

પંડિતશ્રી ધીરજલાલભાઈએ આજ સુધીમાં અનેક ગ્રન્થો રચેલા છે તેમાં પ્રસ્તુત વિશિષ્ટ ગ્રન્થના સર્જનથી એકનો ઉમેરો થાય છે જૈન સંઘે આ ગ્રન્થને આવકારી જૈન ધાર્મિક શિક્ષણ સંઘ-મુંબઈ, શ્રી યશોવિજયજી જૈન પાઠશાળા-મ્હેસાણા, શ્રી તત્ત્વજ્ઞાન વિદ્યાપીઠ-પૂના, શ્રી રાજનગર-અમદાવાદની પાઠશાળાઓ, શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર એજ્યુકેશન બોર્ડ-મુંબઈ વગેરે મુખ્ય સંસ્થાઓના અભ્યાસ-ક્રમમાં દાખલ કરવો જોઈએ, એવો અમારો અભિપ્રાય છે અમે એમ પણ માનીએ છે કે ભૌતિકવાદના રંગે રંગાયેલા આજના યુવક-યુવતીઓને જો આ ગ્રંથ સાંગોપાંગ વંચાવવામાં આવે તો જરૂર તેમનું વલણ આત્મવાદી થાય અને તેઓ પુણ્ય-પાપ તથા આધ્યાત્મિક અનુષ્ઠાનોમાં શ્રદ્ધા ધરાવતા થઈ જાય એટલે ધર્મપ્રેમી દાનવીર ગૃહસ્થોએ આ પુસ્તકોની વધારે નકલો ખરીદી આ વર્ગમાં અવશ્ય વહેંચવી જોઈએ

પંડિત શ્રી ધીરજલાલભાઈએ ગત વર્ષમાં પ્રકાશિત કરેલો જિનોપાસના ગ્રંથ પરમાત્માના ભક્તિમાર્ગની વિશિષ્ટતા ધરાવનારો હતો, તેમ હમણાં પ્રકાશિત થઈ રહેલો આ ગ્રંથ જ્ઞાનમાર્ગની વિશિષ્ટતા ધરાવનારો છે તેમાં જીવોના સૂક્ષ્મ જ્ઞાન ઉપરાંત અહિંસાના આચરણ રૂપ ચારિત્રમાર્ગનો પણ નિર્દેશ કરેલો છે આ રીતે આ ગ્રંથ જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભયનું સમર્થન કરનારો હોઈ ખરેખર અભિનંદનને પાત્ર બન્યો છે અહીં અમે પ્રસંગોપાત્ત શ્રી ધીરજલાલભાઈને એટલી સૂચના કરીશું કે તેઓ નવતત્ત્વ તથા તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર પણ આવી જ ઢબે ખાસ વિવેચનો તૈયાર કરે ધર્મપ્રિય સુજ્ઞજનો તેનો જરૂર સત્કાર કરશે, એમાં અમને શંકા નથી

जीवा मुक्ता संसारिणो એ વાક્યથી જીવના મુક્ત અને સંસારી એવા બે ભેદો સ્પષ્ટ છે આ બે ભેદોમાં સર્વ જીવો સમાઈ જાય છે સંસારી જીવો મનુષ્યગતિમાં કર્મથી મુક્ત થવા માટેનું સાધ્યબિન્દુ રાખી સન્મતિ અને શુદ્ધવીર્ય વડે ગુણસ્થાનક્રમમાં આરોહણ કરતા જાય, તો જન્મજન્માંતરમાં અવશ્ય મુક્તિ મેળવી શકે

આ પ્રકારની મુક્તિની અમે પણ અભિલાષા કરીએ છીએ અને તેના આંદોલન સાથે મંત્રીશ્વર શ્રી વસ્તુપાલનો નિમ્ન શ્લોક સાદર કરી વિરમીએ છીએ —

शास्त्राभ्यासो जिनपदनति संगति सर्वदार्यैः ।
सद्वृत्तानां गुणगणकथा दोषवादे च मौनम् ॥

सर्वस्यापि   वचो भावना चात्मतत्त्वे ।
सम्पद्यतां मम भवभवे यावदाप्तोऽपवर्गः ॥

"શાસ્ત્રાભ્યાસ, જિનેશ્વરના ચરણકમળમાં નમસ્કાર, સજ્જનોની સંગતિ, ગુણીજનોના ગુણના સમૂહની પ્રશંસા, વ્યક્તિના દોષ તરફ મૌન, સર્વજનો તરફ પ્રિય અને હિતવચનનો ઉચ્ચાર, આત્મતત્ત્વમાં શ્રદ્ધા—આ સર્વ જ્યાં સુધી મુક્તિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી અમોને જન્મ જન્માંતરમાં મળતાં રહો."

મુંબઈ, તા. ૨૫-૩-૬૫ સં. ૨૦૨૧ના ફાલ્ગુન વદિ અષ્ટમી શ્રી આદિ ભ૦ જન્મદીક્ષા- કલ્યાણક-મંગલ દિન લેખકની ૬૦ મી વર્ષગાંઠ	ફત્તેહચંદ ઝવેરભાઈ શાહ મનસુખલાલ તારાચંદ મહેતા

બે બોલ

લેખક પૂ પં શ્રી કીર્તિવિજયજી ગણિવર્ય

જૈન શ્રુતસાગરમાં અનેક અણમોલ રત્નો પડ્યા છે પરંતુ તેમાં ડૂબકી મારીને તેનાં તળિયાં સુધી પહોંચાડનારા અને તેને બહાર કાઢનારા મરજીવા જોઈએ પંડિત શ્રી ધીરજલાલભાઈ તેમાંના એક છે તેમણે આજ સુધીમાં જૈન શ્રુતસાગરના અનેક અણમોલ રત્નોને બહાર કાઢ્યા છે એટલું જ નહિ પણ તેને પોતાની વિશિષ્ટ પ્રતિભા વડે અનેરો ઓપ આપી જગતના ચોકમાં મૂક્યાં છે બાળ-ગ્રંથાવલી ધર્મબોધ ગ્રંથમાળા જૈન શિક્ષાવલી, ધાર્મિક પ્રશ્નોત્તરી શ્રી પ્રતિક્રમણસૂત્ર પ્રબોધ ટીકા જિનોપાસના વગેરે ગ્રંથો તેની સાક્ષી પૂરે છે વિશેષ આનંદની વાત તો એ છે કે તેમનો આ વિષયનો ઉત્સાહ જરાય મંદ પડ્યો નથી ઉલટો વધતો જાય છે અને આજે સાઠ વર્ષની ઉમર પણ તેઓ એમાં રાત-દિવસ તલ્લીન રહે છે

તેમણે જીવ-વિચાર-પ્રકાશિકાની યોજના તૈયાર કરી, મને એ બાબતના સમાચાર આપ્યા, ત્યારે ખૂબ જ આનંદ થયો, પરંતુ એ વખતે કલ્પના ન હતી કે તેના સંશોધક તરીકેની જવાબદારી મારા શિરે આવશે આમ છતાં થોડા જ સમયમાં તેની જવાબદારી મારા શિરે આવી અને આ પુણ્યકાર્યનો હું પણ યત્કિંચિત્ ભાગી બનું એ વિચારે તેનો મેં સહર્ષ સ્વીકાર કર્યો

આ ગ્રંથના પ્રકરણો લખાઈને મારી પાસે જેમ જેમ આવતાં ગયાં તેમ તેમ હું એ વાંચતો ગયો અને તેણે મારા મન પર ખૂબ જ સુંદર છાપ પાડી રોચક શૈલિ વિશદ વિવેચન અને અનેક જાતની અવનવી માહિતી તેની મન ઉપર સુંદર છાપ કેમ ન પડે ?

મારે સ્પષ્ટતયા કહેવું જોઈએ કે પંડિત શ્રી ધીરજલાલભાઈએ જીવ-વિચાર-પ્રકરણના અર્થ ભાવ તથા રહસ્યને બહાર લાવવા માટે આ ગ્રંથમાં ઘણો સારો પુરુષાર્થ કર્યો છે અને વૈદક વનસ્પતિ જ મનોવિજ્ઞાન તેમના જ્ઞાનનો પણ યોગ્ય ઉપયોગ કર્યો છે

વળી તેમણે વૈજ્ઞાનિક મત પોતાની નોંધ પણ અનેક સ્થળે કરી છે, એટલું જ નહિ પણ જ્યાં તેની ત્રુટિઓ દેખાણી ત્યાં તેનું નિરસન કરી જૈન સિદ્ધાંતની શ્રેષ્ઠતા પણ સાબીત કરી છે

આ ગ્રંથની રચના સુંદર રીતિથી કરવામાં આવી છે પ્રથમ ભૂમિકા-ખંડમાં જિનાગમ અને પ્રકરણ ગ્રંથોનું પ્રામાણ્ય દર્શાવીને આધુનિક વૈજ્ઞાનિક મતનું નિરસન કર્યું છે અને જીવની સિદ્ધિ કરનારા પ્રમાણોની ખૂબ જ સુંદર રજૂઆત કરી છે તે સાથે આ પ્રકરણ-ગ્રંથની ખાસ ઉપયોગિતા પણ સમજાવી છે અને તેના રચયિતા વિષે સારો એવો પરામર્શ કરીને વાદિવેતાલ શ્રી શાન્તિસૂરિજીનો ઠીક ઠીક પરિચય આપ્યો છે બીજા ખંડમાં જીવોનું વર્ગીકરણ જણાવવામાં આવ્યું છે અને સાથે સાથે ઘણી ઉપયોગી માહિતી પણ આપવામાં આવી છે, ત્રીજા પંચદ્વાર ખંડમાં જીવોના શરીરમાન આયુષ્ય સ્વકાયસ્થિતિ પ્રાણ તથા યોનિઓ સંબંધી નિરૂપણ કર્યું છે અને ઉપર ૧૧ જેટલાં પરિશિષ્ટો આપીને આ ગ્રંથની ઉપયોગિતામાં ઘણો વધારો કર્યો છે

શિક્ષકોએ, વિદ્યાર્થીઓને જીવ-વિચાર-પ્રકરણનો અભ્યાસ કરાવતાં પહેલાં આ ગ્રંથ ધ્યાનમાં વાંચી જવાની જરૂર છે અને ખુદ વિદ્યાર્થીઓએ પણ તેનું પુનઃ પુનઃ વાચન-મનન કરવા જેવું છે સંઘો, સંસ્થાઓ તથા પુણ્યશાલી આત્માઓએ આવા સાહિત્યનો પ્રચાર કરવા માટે કટિબદ્ધ થવું જોઈએ એમ સુંદર ગ્રંથની રચના થાય, પણ તેનો જોઈએ તેવો પ્રચાર ન થાય તો શું કામનું? સાહિત્ય-સર્જનનું કર્તવ્ય પંડિતજીએ બજાવ્યું તો સાહિત્ય-પ્રચારનું કર્તવ્ય શ્રી સંઘો, સંસ્થાઓ તથા પુણ્યશાલી આત્માઓએ બજાવવું જોઈએ આવા ગ્રંથોનો પ્રચાર જેટલો વિશેષ હશે તેટલી ધર્મભાવનાની ખીલવણી થશે અને જૈન સિદ્ધાંતોનો જગતભરમાં જયજયકાર થશે

છેવટે પંડિત શ્રી ધીરજલાલભાઈએ આવી એક સુંદર કૃતિનું નિર્માણ કર્યું, તે માટે તેમને ધન્યવાદ આપી આ લખાણ સમાપ્ત કરું છું

શુદ્ધિપત્રક

[મુદ્રણદોષ વગેરે કારણે જે અશુદ્ધિઓ રહી જવા પામી છે, તેની શુદ્ધિ અહીં આપવામાં આવી છે. આ શુદ્ધિ અનુસાર પુસ્તકને અવશ્ય સુધારી લઈને ઉપયોગમાં લેવા વિનંતિ છે.]

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૨	૧૫	જસે	જેસે
૧૮	૧૧	શ્રતની	શ્રુતની
૨૪	૧૧	ધ્રવ	ધ્રુવ
૨૪	૧૮	અવ્યસ્થિત	વ્યવસ્થિત
૨૫	૨૨	ઈધર	ઈશ્વર
૬૫	૪	અહિસા	અહિંસા
૭૬	૭	(૧૧)	(૧૨)
૯૬	૧૨	જાણ્સુ	જાણ્યું
૯૬	૧૭	જીવ-સત્ત્વ	જીવ-સત્ત્વ
૧૦૦	૫	સાસારી	સંસારી
૧૦૧	૨	શરીરને જલરૂપે	શરીરરૂપે
૧૦૧	૨-૪	પોતાના શરીરને અગ્નિરૂપે	અગ્નિને પોતાના શરીરરૂપે
૧૦૧	૫	પોતાના શરીરને વનસ્પતિરૂપે	વનસ્પતિને પોતાના શરીરરૂપે
૧૧૧	૯	અવ્મય	અન્મય
૧૧૨	૩	અ કુરતી	અંકુરાની
૧૧૪	૬	-કાયતો	-કાયના
૧૧૬	૧૫	પૃથ્વી ઘનવાતના	ઘનોદધિ ઘનવાતના

૧૧૯	૭	वस्थाशनि कनक विद्युदास्य	वस्थाशनि कनक-विद्युदास्य
१२१	१	नગેરે	વગેરે
१२७	१०	शाहारण-पत्तय	शाहारण-पत्तया
१२७	११	शाहारण पत्तया	शाहारण पत्तया
१२८	१६	सामार्थिकादि	सामायिकादि
१३२	९	कोरण्टल	कोरण्टल
१३३	७	थट्टरा	थट्टुरा
१३४	२०	थम्पत्रिय	थरतिय
१४७	८	અને ૧૯૮૫ ની	સ ૧ ૧૬૮૫ ની
१७२	६	વત નિક	વૈતાનિક
१७३	१०	पत्तय लक	पत्ता लक
१७४	३	सयत्र लोए	सयत्र लोए
१७४	९	કહેવુ છે	કરેવુ છે
१७७	११	અપ્પા	અના
१७७	१६	थाड़	थड़
१८२	३	दता	ना
१८२	१७	મહર્ષિઓ	મહર્ષિઓએ
२१३	३	રોહિણીએ	રોહણિયાએ
२१८	११	सुसुमार	सुसुमार
२२९	६	અડ	ઝુંડ
२३९	१४	ઉપપરિસર્પ	ઉર પરિસર્પ
२४४	१०	અજગરક	અજગર
२६३	७	હરણ્યવત	હૈરણ્યવત
२७०	१६	કુલ	કૌરવ
२७१	४	શ્રતજ્ઞાન	શ્રુતજ્ઞાન
२८०	३	પછી	પૈછી

२८३	७	કુમ્માક	કુંમાક
२८४	३	મહેન્દ્ર	માહેન્દ્ર
३०८	१४	सिद्धा	सिद्धो
३१३	७	जावानां	जीवाना
३१५	३	त	त
३१८	८	श्रङ्गुलासङ्ख्येयभाग-	श्रङ्गुलासङ्ख्येयभाग
३२१	२२	क्षगुलछक	शगुलछक
३४०	१०	મહેન્દ્ર	માહેન્દ્ર
३५०	१७	મહેન્દ્ર	માહેન્દ્ર
३५४	८	હિરણ્યવત	હૈરણ્યવત
३६४	८	હે઼ છે,	હોય છે,
३८८	४	સમજ	તેમજ

જીવ-વિચાર-પ્રકાશિકા

યાને

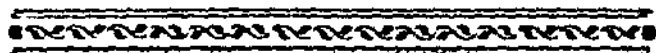
જૈન ધર્મનું પ્રાણીવિજ્ઞાન

卐

પહેલો ખંડ

ભૂમિકા

પ્રકરણ પહેલું

આમુખ

ઘણા મંથન પછી ' જીવ-વિચાર-પ્રકાશિકા ' એ નામ નક્કી કર્યું અને લેખનની પ્રવૃત્તિ આગળ ચાલી. એ વખતે ખ્યાલ ન હતો કે અમે અમારા શૈશવ વર્ગના પુરાણા એક વિદ્યા ને નવજીવન અર્પી રહ્યા છીએ ! પરંતુ તે અંગે જરૂરી સાહિત્ય એકત્ર કરતાં ' જીવ-વિચાર-પ્રવેશિકા ' નામની પુસ્તિકા હાથ પર ચડી અને તેણે અમારા મન પ્રદેશમાં ભૂતકાળના અનેક સ્મરણો તાજા કરી દીધા.

અમે એ વખતે અમદાવાદમાં શેઠ ગગનવાર નગીનદાસ વિદ્યાલયમાં મુખ્ય શિક્ષક હતા અને ધર્મ તથા ચિત્રકળાનું શિક્ષણ આપતા હતા. આજે તો ધાર્મિક શિક્ષણ ઘણી ખરી શાળાઓમાંથી ઊડી ગયું છે અને જે થોડી શાળાઓમાં રહ્યું છે, ત્યાં પણ તેને માટે અઠવાડિયામાં બે કે ત્રણથી વધારે સમય (Periods) રાખવામાં આવતા નથી પણ અમારા વર્ગસ્થવાળા આ વિદ્યાલયમાં અમે ધર્મશિક્ષણને વિષય ગણ્યો હતો, તે માટે દરેક

ધો ણમા ગેજનો એક અમય (Period) ગોઠવ્યો હતો અને જે વિદ્યાર્થી આ વિષયમા ઉત્તીર્ણ ન થાય તેને ઉપલા ધોરણમા ચડાવવો નહિ, એ નિયમનો ખનાબર અમલ કર્યો હતો

પરિસ્થિતિ આ પ્રકારની હોવાથી ધાર્મિક શિક્ષણ અગે નાની એવી તૈયારી કરવી પડતી અને તે અગે મથન પણ ઘૂબ થતુ મુખ્ય પ્રશ્ન એ હતો કે આ શિક્ષણને રસ-પ્રદ કઈ રીતે બનાવવુ ? તે અગે જે પાઠચ પુસ્તકો પ્રાપ્ત થના હતા, તે બહુ સામાન્ય કાટિના હતા, એટલે અમે નવી નવી રીતો અજમાવતા હતા તેમાથી ' જીવ-વિચાર-પ્રવેશિકા 'નો જન્મ થયો અમારી લેખક તરીકેની કાર કિર્દિનુ આ પહેલુ પુસ્તક હતુ, છતા તે સારો આદર પામ્યુ હતુ અને ત્રણ વર્ષ બાદ તેની બીજી આવૃત્તિ થઈ હતી

આ પુસ્તિકા તો માત્ર ૨૦ પાનાની જ હતી અને તે એકદમ પ્રારભના વિદ્યાર્થીઓ માટે નિર્માણ થયેલી હતી, પણ તેના અનુસધાનમા એવો વિચાર ઉદ્ભવ્યો હતો કે જીવ-વિચાર અગે હવે પછી એક મોટુ પુસ્તક લખવુ અને તે માટે નોધો પણ તૈયાર કરવા માડી હતી, પરતુ એ મોટુ પુસ્તક લખવાનો સયોગ સાપડ્યો નહિ અને તે અગે ૬૦ થી ૭૦ ફુલસ્કેપ કાગળ જેટલી જે અગત્યની નોધો તયાર કરી હતી, તે પણ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ

ત્યાર પછી થોડા વર્ષે વિદ્યાલય છોડયુ અને અમે

લેખક તથા પ્રકાશકના વ્યવસાયમા પડયા, પણ અમારી દૃષ્ટિ તો જૈન ધર્મ અને જૈન સાહિત્ય પરત્વે જ કેન્દ્રિત થયેલી હતી બાળગ્રથાવલીના ૧૨૦ પુસ્તકો, જૈન જ્યોતિ માસિક, જૈન જ્યોતિ સાપ્તાહિક વગેરે તેના પ્રત્યક્ષ કળો હતા

આ વ્યવસાયમા વિઘ્નો આવ્યા, પરિસ્થિતિ અનુસાર નવુ કામ સ્વીકારવુ પડયુ, પણ જ્યા સયોગો અનુકૂળ લાગ્યા કે પાછા મૂળ ક્ષેત્રમા આવી ગયા

છેલ્લા સોળ વર્ષથી જૈન ધર્મવિષયક પુસ્તકો લખવાની–પ્રચારવાની પ્રવૃત્તિ એકધારી ચાલી રહી છે અને તેણે અમને સારો એવો યશ આપ્યો છે

ગયા વર્ષે '**જિનોપાસના**'નુ પ્રકાશન થયુ, અને તેના વાચનથી હજારો હૈયા હરખાયા ત્યારબાદ આ વિષયની સ્ફુરણા થવા લાગી, મથન થવા લાગ્યુ અને ઉપર જણાવ્યુ તેમ '**જીવ-વિચાર-પ્રકાશિકા**' નામ નક્કી કરીને લેખનની પ્રવૃત્તિ આરભી દીધી

અહી એ સ્પષ્ટતા કરવી જોઈએ કે આજકાલ તો પુસ્તકોના નામો બાળકોના નામોની જેમ–ગમે તે પ્રકારના પાડવામા આવે છે, પછી તેમા વિષય ગમે તે ચર્ચ્યો હોય, પરતુ આ નામ એવુ કલ્પિત નથી અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો આ નામ ગુણસપન્ન છે, સાર્થક છે '**જીવ-વિચાર**' નામના પ્રકરણ-ગ્રથની '**પ્રકાશિકા**' નામની વૃત્તિ, તે '**જીવ-વિચાર-પ્રકાશિકા**'

સ્વતત્ર મૌલિક વિવેચન પણ

અને તે માગ પ્રમાણમા છે, પરતુ તેનો મુખ્ય આશય તો જીવ-વિચારના અર્થ-ભાવ-રહસ્યનો પ્રકાશ કરવાનો જ છે, એટલે આ નામ પસદગી પામ્યુ છે

વૃત્તિ, સામાન્ય રીતે ગાથાઓને અનુસરીને લખવામા આવે છે અને તે સળગ લખાય છે, પરતુ અમે આ પદ્ધતિમા થોડુ પરિવર્તન કરીને પ્રસ્તુત ગ્રથના ત્રણ ખડો પાડ્યા છે તેમા પ્રથમ ખડનુ નામ '**ભૂમિકા**' રાખ્યુ છે, કારણ કે તે આ વિષયની તાત્ત્વિક-ઐતિહાસિક-સાહિત્યિક ભૂમિકા પૂરી પાડે છે બીજા ખડનુ નામ '**જીવોનુ વર્ગીકરણ**' રાખ્યુ છે, કારણકે તેમા સમસ્ત જીવગણિના વર્ગો અને પેટાવર્ગો દર્શાવ્યા છે [જીવ-વિચાર-પ્રકરણની પચીશમી ગાથા સુધીનુ વિવેચન અહી પૂરુ થાય છે] અને ત્રીજા ખડનુ નામ '**પચદ્વાર**' રાખ્યુ છે, કારણકે તેમા જીવોના શરીર, આયુષ્ય, સ્વકાયસ્થિતિ, પ્રાણ અને યોનિ એ પાચ દ્વારની રજૂઆત કરવામા આવી છે

આ વૃત્તિ લગભગ લખાઈ રહેવા આવી, ત્યારે કેટલાક વિદ્વાન્ મિત્રોએ એવુ સૂચન કર્યું કે આ ગ્રથ સામાન્ય વાચક વર્ગને પણ અતિ ઉપયોગી હોઈ તેનુ સ્વતત્ર નામ રખાય તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે તેથી તેનુ અપર નામ '**જૈનધર્મનુ પ્રાણીવિજ્ઞાન**' રાખવામા આવ્યુ કે જે વિષયનો સ્પષ્ટ બોધ કરાવનારુ છે

અહી એ પણ જણાવી દેવુ જોઈએ કે આ વિષય ઘણો ગહન છે અને તેના વિષે જેટલુ લખીએ તેટલુ

ઓછુ છે, પરતુ વર્તમાનકાલના વિદ્યાર્થીઓ, અભ્યાસીઓ કે મુમુક્ષુઓને આ વિષયનો એકદર સારો બોધ થાય એટલી સામગ્રી આમા આપી છે અને તે અમારા મનનો મોટો સતોષ છે

કેટલાક કહે છે કે પ્રારભિક લખાણ બહુ લાબુ હોય તે ઠીક નહિ, એથી મૂળ વિષય વચ્ચે અતર પડી જાય છે પરતુ અમારુ મતવ્ય એવુ છે કે જ્યા સુધી કોઈ પણ વિષય અગે વિદ્યાર્થીના મનમા યોગ્ય ભૂમિકા તૈયાર થતી નથી, ત્યા સુધી તે વિષયને યથાર્થપણે ગ્રહણ કરી શકતો નથી અને ઘણી વાર તો બધો ય પરિશ્રમ નિષ્ફળ જાય છે, એટલે અમે વસ્તુનુ મૂળ પકડ્યુ છે અને ક્રમે ક્રમે ભૂમિકા તૈયાર કરવાની યોજના ઘડી છે

પાઠકોને અમે પૂછીએ છીએ કે શાલિમાર અથવા નિશાદ જેવા બગીચાઓમા[1] બે–ચાર ચક્કર વધારે મારીએ તો શું કટાળો આવે છે ખરો ? અથવા ગુલાબનો હાર લાબો હોય તો પહેરવાથી અસુવિધા થાય છે ખરી ? અથવા અમૃતના ઘૂટડા બે–ચાર વધારે ભરાઈ ગયા હોય તો તેથી ખેદ થાય છે ખરો ? જો એનો જવાબ નકારમા હોય તો જ્ઞાનની ખુશબો ફેલાવનાર, ગુલાબથી પણ અધિક સૌરભને ધારણ કરનાર અને અમૃતપાનથી પણ વધુ સ્વાદિષ્ટ એવી વ્યવસ્થિત વિચારધારાનુ વાચન કરતા કટાળો કે ખેદ શા માટે આણવો ?

૧ આ બને કાશ્મીરના પ્રસિદ્ધ બગીચાઓ છે, તે શ્રીનગરની સમીપમા આવેલા છે અને તેનુ સૌદર્ય અપ્રતિમ ગણાય છે

અમારા અન્ય ગ્રન્થોની જેમ આ ગ્રન્થનું સંશોધન પણ વિદ્વાન્ મુનિરાજો પાસે કરાવ્યું છે, એટલે તેની ઉપાદેયતા બાબતમાં કોઈએ કશી શંકા કરવાનું કારણ નથી

આટલા પ્રારંભિક વક્તવ્ય સાથે અમે પાઠકોને અનુરોધ કરીએ છીએ કે તેઓ હવે આ ગ્રન્થના વાચનમાં આગળ વધે અને તેમાંથી સારભૂત બાબતો ગ્રહણ કરીને તથા તેનું વારંવાર મનન કરીને જીવનમાં ઉતારવા યોગ્ય વસ્તુ જીવનમાં ઉતારે અને પોતાનું આત્મકલ્યાણ સાધે

પ્રકરણ બીજું

આગમ-સાહિત્ય અને પ્રકરણ-ગ્રંથો

વ્યવહારમાં માતાપિતા, વડીલો કે ગુરુજનોનું વચન પ્રમાણભૂત ગણાય છે, તેમ ધાર્મિક અને તાત્ત્વિક નિર્ણયોમાં આપ્ત પુરુષનું વચન પ્રમાણભૂત ગણાય છે.

આપ્ત પુરુષ એટલે વિશ્વસનીય પુરુષ, જેના વચનમાં પરસ્પર વિસંવાદ (Contradiction) ન હોય તેવી વ્યક્તિ. રાગદ્વેષનો સદંતર નાશ કર્યા વગર વચનમાં અવિસંવાદિપણું આવી શકતું નથી, માટે જૈન શાસ્ત્રો શ્રી જિન ભગવંત, અર્હદ્દેવ કે તીર્થંકર પરમાત્માને આપ્ત પુરુષ માને છે અને તેમણે ધર્મ કે તત્ત્વવિષયક જે પ્રરૂપણાઓ કરી છે, તેને પ્રમાણભૂત લેખે છે.

વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો તેઓ સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી હોવાના કારણે સર્વ વસ્તુઓનું સાચું સ્વરૂપ જાણી-જોઈ શકે છે અને રાગદ્વેષથી સર્વથા રહિત હોઈને કોઈ પણ કાળે કે કોઈ પણ કારણે અન્યથા (અસત્ય) બોલતા નથી. વળી તેમનું અંતર પરમાર્થવૃત્તિથી પરિપૂર્ણ હોઈને જે

ન્યાયયુક્ત હોય, જે હિતકર હોય, જે કલ્યાણકારી હોય, તેનુ જ તેઓ પ્રતિપાદન કરે છે આ સંયોગોમા તેમણે જે કઈ કહ્યુ હોય, પ્રરૂપ્યુ હોય, તે આપણા માટે છેલ્લો શબ્દ જ સમજવો જોઈએ

વર્તમાન વ્યવહારની પરિભાષામા કહીએ તો નીચલી કોર્ટના ફેસલાને અવગણી શકાય છે, હાઈકોર્ટના ફેસલાને પણ અવગણી શકાય છે, પરતુ સુપ્રીમ કોર્ટના ફેસલાને અવગણી શકાતો નથી તેમ ધર્મ અને તત્ત્વવિષયક બાબતોમા શ્રી તીર્થંકર ભગવાનનુ વચન છેલ્લા ફેસલારૂપ હોઈને તેને અવગણી શકાતુ નથી જેઓ તીર્થંકર પરમાત્માના વચનને અવગણે છે, એટલે કે તેની સત્યતા બાબત શકા ધરાવે છે, તેઓને સમ્યક્ત્વની–સમ્યગ્દર્શનની સ્પર્શના થતી નથી, અથવા થઈ હોય તો પણ ચાલી જાય છે અને તેથી તેઓ મોક્ષના અધિકારી બની શકતા નથી જૈન શાસ્ત્રોમા સ્પષ્ટ કહ્યુ છે કે—

नादसणिस्स नाण, नाणेण विना न हुति चरणगुणा ।
अगुणिस्स नत्थि मोक्खो, नत्थि अमोक्खस्स निव्वाण ॥

'જેને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયુ નથી, તેને સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતુ નથી, જેને સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ નથી

* ભલે સુપ્રિમ કોર્ટનો ચુકાદો અવગણી શકાતો નથી, છતા તે સત્ય જ હોય છે તેમ નથી. કોઈ નિર્દોષને પણ મારનાર [illegible] તેથી અસત્ય પણ હોઈ શકે છે, જ્યારે જિનેન્દ્રદેવનુ વચન તો કદિ પણ અસત્ય હોઈ શકતુ નથી

તેને ચારિત્રના ગુણો પ્રકટતા નથી, જેને ચારિત્રના ગુણો પ્રકટતા નથી, તે કર્મબંધનમાંથી મુક્ત થતા નથી, અને જેઓ કર્મબંધનમાંથી મુક્ત થતા નથી, તેઓ નિર્વાણ પામી શકતા નથી ' તાત્પર્ય કે મોક્ષમાર્ગની સાધનામાં સમ્યક્ત્વ ક સમ્યગ્દર્શન પહેલુ જોઈએ તે સિવાય એ સાધના સફલ થઈ શકતી નથી

અહીં અમને શાસ્ત્રકાર ભગવંતોના નિમ્ન વચનો યાદ આવે છે

जिणवयणे अणुरत्ता, चिणवयण जे करेंति भावेण।
अमला असकलिट्ठा, ते हुति परित्तससारा ॥

' જે આત્માઓ જિનવચનમાં અનુરક્ત છે-શ્રદ્ધાવંત છે અને જિનવચનમાં પ્રરૂપાયેલા ધર્માનુષ્ઠાનો ભાવપૂર્વક કરે છે, તે મલરહિત અને સંકલેશરહિત એવા મર્યાદિત સસારવાળા બને છે' તાત્પર્ય કે જિનવચનમાં પરમ શ્રદ્ધાન્વિત થવુ, એ મુમુક્ષુ આત્માઓનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે

આપ્ત પુરુષના વચનને આગમ કહેવામાં આવે છે, કારણકે તેનાથી વસ્તુનો સ્ફુટ બોધ થાય છે 'आगम्यते वस्तुतत्त्वमनेनेति आगम ।'

આગમને અનુસરનારી ગણધર ભગવંત કે શ્રુતસ્થવિરોની જે શાસ્ત્રરચના તે પણ ઉપચારથી આગમ જ કહેવાય છે આવા આગમો પીસ્તાલીશ છે તેને સૂત્ર, સિદ્ધાંત, શ્રુત, જિનવાણી, જિનવચન, નિર્ગ્રંથ-પ્રવચન વગેરે નામે ઓળખવામાં આવે છે

કેટલાક કહે છે કે 'જિનાગમો તો ચોરાશી ગણાય છે[1] અને અહીં પીસ્તાલીશની વાત કેમ કરો છો ?' તેનો ઉત્તર એ છે કે 'એક કાળે જિનાગમો ચોરાશી હતા, પણ કાળબળે તેમાંના ઓગણચાલીસ આગમો લુપ્ત થયા, એટલે અહીં પીસ્તાલીશની વાત કરી છે.'

કેટલાક કહે છે કે 'ખરા જિનાગમો તો બત્રીસ જ છે, છતાં પીસ્તાલીશનો નિર્દેશ કેમ ?'

પરંતુ આ કથન અનુચિત છે, તે નીચેના વિવેચનથી સમજી શકાશે.

જેઓ શ્રી જિનશાસનની નીતિ, રીતિ અને પરંપરાથી પરિચિત છે, તેમને તો સ્વપ્ને પણ આવો કુત્સિત વિચાર આવે નહિ, આમ છતાં પંચમકાલના વિષમ યોગે, આગમ-રચના થયા બાદ સેંકડો વર્ષે, જૈનસંઘની એક વ્યક્તિને મૂર્તિપૂજાના વિરોધના કારણે, આવો વિચાર આવ્યો અને 'જૈસે કો તૈસા મિલે' એ ન્યાયે તેને કેટલાક એવા અનુ-યાયીઓ મળી ગયા કે જે આવું બોલવા તથા પ્રચારવા લાગ્યા. એક કવિએ કહ્યું છે કે—

प्रस्तुतं हेतुसंयुक्तं, शुद्धं साधुजनप्रियम् ।
यो वक्तुं नैव जानाति, स जिह्वां किं न रक्षति ? ॥

"જે પુરુષ વિષયને અનુરૂપ, હેતુસહિત, શુદ્ધ અને મહાત્માઓને પ્રિય લાગે એવું બોલવાનું જાણતો નથી, તે

૧ નંદીસૂત્રમાં ૮૪ આગમોનો ઉલ્લેખ આવે છે. તેમાં ૮૪ સૂત્રો અને ૫૦ પ્રકીર્ણક પયન્ના મળી ૮૪ આગમો ગણાવેલા છે.

પોતાના જીભને કાબૂમા કેમ રાખતા નથી?' અર્થાત્ આવા પુરુષોએ મૌન સેવવુ જ ઉચિત છે

અમે તો એમ કહીએ છીએ કે જે આત્માઓ ભવભીરુ છે, તેમણે તટસ્થ ભાવે સમગ્ર વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરવો જોઈએ અને પછી જ અભિપ્રાય ઉચ્ચારવો જોઈએ તેમા યે દેવ, ગુરુ તથા શાસ્ત્ર જેવા પવિત્ર વિષયનો અવર્ણવાદ થતો હોય તો પોતાનો અભિપ્રાય પ્રકટ કરતા પહેલા સો વાર વિચાર કરવો જોઈએ

જો પીસ્તાલીશ આગમમા બત્રીસ ખરા છે અને તેર ખોટા છે, એમ કહીએ તો બત્રીસની પ્રામાણિકતા વિષે પણ સશય ઊભો થાય છે અને એ રીતે બધુ આગમ-સાહિત્ય અપ્રામાણિક છે એમ માનવાનો પ્રસગ આવી પડે છે, જે બત્રીશની માન્યતાવાળાને પણ ઇષ્ટ નથી તાત્પર્ય કે પીસ્તાલીશ આગમો ગણધર આદિ મહાપુરુષોએ રચેલા હોઈ બધા જ એક સરખા પ્રામાણિક છે, એટલે તેમાના કોઈની પણ સત્યતના બાબત શકા ઉઠાવવા જેવુ નથી

આ માન્યતાવાળાઓ તરફથી એવો પણ પ્રચાર થાય છે કે 'મૂલસૂત્રો પર રચાયેલ નિર્યુક્તિઓ, ચૂર્ણિઓ, ભાષ્યો તથા ટીકાઓમા ઘણુ કલ્પિત આવી ગયેલુ છે, માટે તે માનવા યોગ્ય નથી ' પરન્તુ આ તો 'પાડાના વાકે પખાલીને ડામ ' દેવા જેવી વિચિત્ર નીતિ છે ઉક્ત સાહિત્યમા મૂર્તિપૂજાના વર્ણનો આવે છે અને તે આ મહાશયોને ઇષ્ટ

નથી, એટલે તેઓ સમગ્ર સાહિત્યને કલ્પિત જાહેર કરી રહ્યા છે

મૂલસૂત્રો પર નિર્યુક્તિઓ વગેરે રચનારા કોઈ સામાન્ય કોટિના પુરુષો ન હતા તેઓ જૈન શ્રતના પારગામી અને ઉચ્ચ-પદસ્થ મહાત્માઓ હતા વળી ભવભીરુતા તેમની રગેરગમા વ્યાપેલી હતી તેમને કોઈ પણ પ્રકારનુ અસત્ય બોલવાનો ત્યાગ હતો તેઓ દૃઢતાપૂર્વક એમ માનતા હતા કે સત્યની આજ્ઞામા સ્થિર થયેલ આત્મા જ મૃત્યુને તરી જાય છે આવા મહાપુરુષો કઈ પણ કદાપિ એટલે અસત્ય બોલે કે લખે ખરા ? જેને આ જગતમા કચન કે કામિનીનો લોભ છે અથવા સત્તાની લોલુપતા છે કે કીર્તિની કામના છે, તે કઈ પણ અસત્ય બોલવા કે લખવા તત્પર થાય, પણ જે કચન-કામિનીના ત્યાગી છે, જેને કોઈ પણ પ્રકારની સત્તાની લોલુપતા નથી કે કીર્તિની કામના નથી, તે કઈ પણ અસત્ય બોલે કે લખે શા માટે ?

અહી એ પણ સ્પષ્ટ કરી દઈએ કે મૂલસૂત્રોના અર્થને વિશેષ સ્ફુટ કરવા માટે તથા તેની આનુષગિક બાબતો પર વધુ પ્રકાશ પાડવા માટે ઉક્ત મહાપુરુષોએ જે કઈ લખ્યુ, તે તેમને સુવિહિત ગુરુઓની પરપરા દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલુ હતુ વિશેષ વિચારવાનુ એ પણ છે કે જૈન સઘ એક પદ સૂત્રની વિકૃત પ્રરૂપણાને સાખી લેતો ન હતો, અને ખુદ ભગવાન મહાવીરે પોતાના જમાઈ જમાલિને ઉત્સૂત્ર બોલતા સઘ બહાર કરવાની અનુજ્ઞા

આપી હતી, તે કલ્પિત વસ્તુઓનો સ્વીકાર શી રીતે કરે? તાત્પર્ય કે આ નિર્યુક્તિઓ વગેરે સર્વમાન્ય હતી, એ જ એની પ્રામાણિકતાનો પ્રબલ પુરાવો છે

હજી પણ થોડું વધારે મૂલસૂત્રોનું રહસ્ય સમજવા માટે આ ટીકા-સાહિત્ય ઘણું ઉપયોગી છે અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો આ સાહિત્યને દૂર રાખવાથી મૂલસૂત્રોનો ખરો અર્થ-પ્રકાશ લાધે તેમ નથી જેમણે આ સાહિત્યને દૂર રાખીને મૂલસૂત્રોનો અર્થ પ્રકાશવા પ્રયત્ન-પ્રયાસ કર્યો, તે એને ન્યાય આપી શક્યા નથી, એટલું જ નહિ પણ અનેક બાબતમાં ઇબરડા વાળીને વિદ્વજ્જનોની હાંસીને પાત્ર બન્યા છે તાત્પર્ય કે નિર્યુક્તિઓ વગેરે ટીકા-સાહિત્ય પણ આગમ-સાહિત્ય જેટલું જ પ્રામાણિક છે, એટલે તેના પ્રત્યે અશ્રદ્ધા કે ઉપેક્ષા કરી શકાય નહિ

પીસ્તાલીસ આગમોના નામ આ પ્રમાણે સમજવા

૧૧ અંગો (૧) આચારાંગ, (૨) સૂત્રકૃતાંગ, (૩) સ્થાનાંગ, (૪) સમવાયાંગ, (૫) વિવાહપ્રજ્ઞપ્તિ (શ્રી ભગવતી સૂત્ર), (૬) જ્ઞાતાધર્મકથાંગ, (૭) ઉપાસકદશાંગ, (૮) અંતકૃતદ્દશાંગ, (૯) અનુત્તરૌપપાતિક, (૧૦) પ્રશ્નવ્યાકરણ અને (૧૧) વિપાકસૂત્ર

બાર અંગોમાંથી દૃષ્ટિવાદ નામનું એક અંગ લુપ્ત થતાં ૧૧ અંગો રહેલાં છે દૃષ્ટિવાદ ઘણું મોટું હતું અને તેમાં અનેક વિદ્યા-કલાનો સંગ્રહ હતો ચૌદ પૂર્વ એ તેનો જ એક મહત્ત્વનો ભાગ હતો

૧૨ ઉપાગો (૧) ઔપપાતિક, (૨) રાજપ્રશ્નીય, (૩) (૩) જીવાભિગમ, (૪) પ્રજ્ઞાપના, (૫) સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિ, (૬) જબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ, (૭) ચદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ, (૮) કલ્પિકા, (૯) કલ્પવત સિકા, (૧૦) પુષ્પિકા, (૧૧) પુષ્પચૂલિકા અને (૧૨) વૃષ્ણિદશા

આમા ૮ થી ૧૨ સુધીના સૂત્રો 'નિરયાવલી સૂત્રો'ના નામે ઓળખાય છે

૪ મૂલસૂત્રો (૧) આવશ્યક, (૨) દશવૈકાલિક, (૩) ઉત્તરાધ્યયન અને (૪) પિડનિર્યુક્તિ કે ઓઘનિર્યુક્તિ

નવા સાધુઓને મૂળમા એનો મહુથી પહેલા પઠન કરવા યોગ્ય હોઈ આ ચાર મૂલસૂત્રો કહેવાય છે

૨ સૂત્રો (૧) નદીસૂત્ર અને (૨) અનુયોગ દ્વારસૂ ।

૬ છેદસૂત્રો (૧) નિશીથ, (૨) બૃહત્કલ્પ, (૩) વ્યવહાર, (૪) દશાશ્રુતસ્કધ, (૫) પચકલ્પ અને (૬) મહાનિશીથ

૧૦ પ્રકીર્ણક (પયન્ના) (૧) ચતુ શરણ, (૨) આતુરપ્રત્યાખ્યાન, (૩) ભક્તપરિજ્ઞા, (૪) સસ્તારક, (૫) તદુલવૈચારિક, (૬) ચદ્રવેધ્યક, (૭) દેવેન્દ્રસ્તવ, (૮) ગણિવિદ્યા, (૯) મહાપ્રત્યાખ્યાન અને (૧૦) વીરસ્તવ

આ દશ પ્રકીર્ણ કામા કોઈ દેવેન્દ્રસ્તવ અને વીરસ્તવને એકઠા મૂકે છે અને સસ્તારકને ગણતા નથી, તેના બદલે મરણસમાધિ અને ગચ્છાચારની ગણના કરે છે

જૈન શ્રમણોની પરિચર્યા શ્રુત અને સંયમની આરાધના પર કેન્દ્રિત થયેલી હતી, એટલે તેઓ ઉપાધ્યાય પાસે સૂત્રની અને આચાર્ય પાસે અર્થની વાચના લેતા, અને શંકાસ્થાન પૂછતા, તેનું નિયમિત પરાવર્તન કરતા અને તેનું સૂક્ષ્મ ચિંતન પણ કરતા કે જેને જૈન પરિભાષામાં 'અનુપ્રેક્ષા' કહેવામાં આવે છે.

આ પ્રકારનો શ્રુતાભ્યાસ થયા પછી તેઓ મુમુક્ષુઓ સાથે ધર્મસંબંધી વાર્તાલાપ કરતા, ધર્મસંબંધી ઉપદેશ આપતા અથવા તો શ્રુતાનુસારી કેટલુંક સાહિત્ય રચીને તેનું અધ્યયન કરાવતા. આ રીતે જૈન શ્રમણોએ રચેલું સાહિત્ય ઘણું વિશાળ છે અને તે માત્ર ભારતીય સંસ્કૃતિનો જ નહિ, પણ સમસ્ત માનવસંસ્કૃતિનો મહાન વારસો છે. તે સંબંધમાં ડૉ. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી, ડૉ. ભાઉ દાજી, ડૉ. ભાંડારકર, ડૉ. સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ આદિ ભારતીય વિદ્વાનોએ ઘણો ઊંચો મત પ્રદર્શિત કરેલો છે અને ડૉ. હર્મન યાકોબી, લૉયમાન, ક્લાટ, બુહ્લર, હૉર્નલે, વિન્ટર્નિટ્ઝ, રાઇસ, હુલ્ટ્શ, કીલ્હૉર્ન, પીટર્સન, ફર્ગ્યુસન, બર્જેસ, શુબ્રિંગ, હર્ટલ, ગેરિનો, એલ. પી. ટેસીટોરી વગેરે વિદેશી વિદ્વાનોએ પણ મુક્ત કંઠે વખાણ કરેલાં છે.

જે શ્રમણ, સૂત્ર અને અર્થના સારા અભ્યાસી હોય તેને ગીતાર્થ કહેવાય છે. આવા ગીતાર્થ શ્રમણોએ-મુનિવરોએ શાસ્ત્રના એક દેશથી સંબદ્ધ એવી જે કૃતિઓ અલ્પ બોધવાળાને વિશેષ બોધ પમાડવા માટે રચી, તે

પ્રકરણ ગ્રન્થો કે પ્રકરણોની સંજ્ઞા પામી છે ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજે લોકપ્રકાશમાં કહ્યું છે કે-

सृष्टा यच्चोपकाराय, तेभ्योऽर्वाक्तनर्षिभि ।
शास्त्रैकदेशसंबद्धा येय प्रकरणा यपि ॥
—દ્રવ્યલોક, ગાથા ૮૮૯

"તેમના કરતાં (અનંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતના રચયિતાઓ કરતાં) વધારે સાપ્રત ઋષિઓએ અન્યજનોના ઉપકાર માટે શાસ્ત્રના એકદેશથી સંબદ્ધ થયેલાં પ્રકરણો પણ રચ્યાં."

અહીં એટલું સ્પષ્ટ કરવાની આવશ્યકતા છે કે જિનાગમોમાં કહેવાયેલા એક એક વિષય અને એક એક વચન પર પ્રકરણો રચાયેલાં છે અને તેણે જૈન શ્રુતની ભવ્યતા તથા ઉપકારિતા પર ઘણો પ્રકાશ પાડેલો છે શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજે ૫૦૦ પ્રકરણો રચ્યાં, શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ ૧૪૪૪ પ્રકરણોની રચના કરી, બીજા પણ અનેક મહાપુરુષો પ્રકરણોની રચના કરતા જ રહ્યા, એટલે તેની સંખ્યા ઘણી મોટી હોય, એમાં આશ્ચર્ય શું ?

પરંતુ 'સર્જન ત્યાં વિનાશ' એ ન્યાયે તેમાંના ઘણાં પ્રકરણો નામશેષ થયાં છે અને આજે તો અમુક ભાગ જ અવશિષ્ટ રહ્યો છે આમ છતાં જૈનધર્મનો મર્મ સમજવવા માટે તે ઘણો ઉપયોગી છે આવાં પ્રકરણોમાં તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર, નવતત્ત્વપ્રકરણ, દંડક, લઘુસંગ્રહણી, ક્ષેત્રસમાસ, છ કર્મગ્રંથ, ત્રણ ભાષ્ય તથા જીવ-વિચારની મુખ્યતા છે

જીવવિષયક કેટલાક પ્રકરણોની યાદી

જિનાગમોમા અનેક સ્થળે જીવનુ વર્ણન આવે છે જીવાભિગમ અને પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમા તેનુ વિસ્તારથી વર્ણન છે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનુ છત્રીસમુ અધ્યયન જીવના સ્વરૂપ તથા ભેદાનુભેદનુ ક્રમબદ્ધ વર્ણન આપે છે તથા દશવૈકાલિક સૂત્રનુ ચોથુ અધ્યયન ષડ્જીવનિકા પણ જીવના સ્વરૂપનો સક્ષિપ્તમા બોધ કરાવે છે

આ સાહિત્યના આધારે ગીતાર્થ મુનિવરોએ જીવ-વિષયક અનેક પ્રકરણો રચેલા છે તેમાથી ઉપલબ્ધ પ્રકરણોની યાદી નીચે મુજબ છે

(૧) જીવ-વિચાર-પ્રકરણ
(૨) જીવ-વિચાર-સ્તવ
(૩) જીવાજીવ-વિભક્તિ-પ્રકરણ
(૪) જીવ-સખ્યા-કુલક
(૫) જીવ-સબોધ
(૬) જીવ-સમાસ-સૂત્ર
(૭) જીવ-સિદ્ધિ
(૮) જીવ-સ્થાપના-કુલક
(૯) જીવ-સ્વરૂપ-ચતુર્વિંશિકા
(૧૦) જીવાજીવ-વિચાર-વિવરણ
(૧૧) જીવાજીવ-વિભૂતિ
(૧૨) જીવાનુશાસન

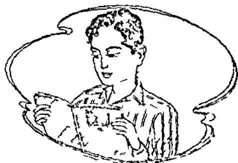
(૧૩) જીવાનુશાસન-સન્ધિ

(૧૪) જીવાનુશિષ્ટ-કુલક

(૧૫) જીવાનુસિદ્ધિ

(૧૬) જીવાભિગમ-સંગ્રહણી

આમાંની કેટલીક કૃતિઓ પ્રકટ થઈ છે અને હજી કેટલીક કૃતિઓ અપ્રકટ છે તેની મૂલ કૃતિઓ કયા ભંડારમાં સુરક્ષિત છે, તે પૂનાના ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટે બહાર પાડેલા જિનરત્નકોષ ભાગ પહેલામાં જોઈ શકાય છે

પ્રકરણ ૩ જુ

દ્રવ્યાનુયોગની મહત્તા

આગમ-સાહિત્ય તથા પ્રકરણ-ગ્રન્થોમા દ્રવ્યનો અનુયોગ છે, ગણિતનો અનુયોગ છે, ધર્મકથાનો અનુયોગ છે અને ચરણકરણનો પણ અનુયોગ છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો તેમા પદાર્થનુ વિવેચન છે, ખગોળ તથા ભૂગોળને લગતા ગણિતનુ નિરૂપણ છે, ધર્મનો બોધ કરાવે તેવી સુન્દર કથાઓ છે, ચારિત્રનુ ઉત્તમ પ્રકારે નિર્માણ કરવાનો ઉપદેશ છે અને વિવિધ ધર્માનુષ્ઠાનો અંગે ઉપયોગી માર્ગદર્શન છે

અનુયોગ એટલે સૂત્રના અર્થની વ્યાખ્યા કે સૂત્રના અર્થનુ વિવેચન 'અનુયોગ-દ્વાર-સૂત્ર' એ નામમા અનુયોગનો અર્થ વ્યાખ્યા છે અને શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય મહારાજે પણ અભિધાન-ચિન્તામણિ-કોષના દેવાધિદેવ કાડમા 'अनुयोगकृत् उपाध्याय' એ પદની વૃત્તિમા અનુયોગનો અર્થ વ્યાખ્યા કરેલો છે

દ્રવ્યાનુયોગ, [illegible]ોગ, ધમકથાનુયોગ તથા

ચરણ-કરણાનુયોગમા વધારે મહત્તા દ્રવ્યાનુયોગની છે, કારણ કે પડ્દ્રવ્યનુ યથાર્થ સ્વરૂપ સમજ્યા વિના આત્મવાદ, કર્મવાદ, પુરુષાર્થવાદ તથા મોક્ષવાદના પ્રવેશ થઈ શકતો નથી જીવનુ લક્ષણ, જીવના ભેદો વગેરે પણ દ્રવ્યાનુયોગને જ આધીન છે

વર્તમાન યુગના એક સમર્થ ચિંતક કહે છે કે 'આત્માનુ વિશિષ્ટ કલ્યાણ સાધવાનુ સમર્થ સાધન કોઈ હોય તો તે દ્રવ્યાનુયોગની વિચારણા છે જ્યા સુધી આત્માએ એ વિચારણા કરી નથી, અથવા કરી છે તો સ્થિર થઈ નથી, ત્યા સુધી ચારિત્રની આરાધના વિશિષ્ટ ફલ આપી શકતી નથી ચરણ-કરણ એટલે ચારિત્રની આરાધના તેનુ વિશિષ્ટ ફલ કેવલજ્ઞાન છે તે પ્રાપ્ત કરવા માટે શુક્લ ધ્યાન જોઈએ શુક્લ ધ્યાન ધ્યાતો આત્મા દ્રવ્યાનુયોગની વિચારણા કરે જેને દ્રવ્યાનુયોગની વિચારણા ન હોય તે આત્મા શુક્લ ધ્યાન માટે સમર્થ બની શકે નહિ'[1]

ન્યાયવિશારદ-ન્યાયાચાર્ય-મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રાસમા કહ્યુ છે કે-

શુદ્ધ આહારાદિક તનુયોગ,
મોટો કહીએ દ્રવ્ય-અનુયોગ

'શુદ્ધ આહાર-પાણી વાપરવા, વિધિ પૂર્વક નિયમિત

1 દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રાસ પર પ શ્રી (વર્તમાનમા આચાર્ય શ્રી) ધુરંધરવિજયજી મહારાજનુ વિવેચન પૃષ્ઠ ૧-૨

ક્રિયાઓ કરવી, વિવિધ તપશ્ચર્યામા પ્રવૃત્ત થવુ એ ચારિત્ર યોગ છે, પણ તે દ્રવ્યાનુયોગની વિચારણાને તોલે આવી શકે નહિ તાત્પર્ય કે એ યોગ નાનો છે અને આ યોગ મોટો છે '

ન્યાયના પ્રમાણે, વિદ્વાન શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરે તો ત્યા સુધી કહ્યુ છે કે " ચરણ-કરણમા ઘણા આગળ વધેલા હોય, પણ જેઓ સ્વસમય અને પરસમય જાણતા નથી, એટલે કે દ્રવ્યાનુયોગમા નિષ્ણાત નથી, તેઓ નિશ્ચય શુદ્ધ ચારિત્રનો સાર જાણતા નથી '

અન્ય મહાપુરુષોએ પણ દ્રવ્યાનુયોગનુ મહત્ત્વ ખૂબ જ આકયુ છે, એટલે મુમુક્ષુઓએ દ્રવ્યાનુયોગની વિચારણામા પ્રવૃત્ત થવુ આવશ્યક છે

જેને આપણે વિશ્વ, જગત્ કે દુનિયા કહીએ છીએ, તેના બે વિભાગ છે એક લોક અને બીજો અલોક તેમા લોક જીવ અને અજીવથી વ્યાપ્ત છે, જ્યારે અલોકમા માત્ર આકાશ સિવાય બીજુ કઇ નથી આનો અર્થ એમ સમજવાનો કે સર્વત્ર આકાશ ફેલાયેલુ છે, તેના એક ભાગમા લોક આવેલો છે અને તેમા ચેતન તથા જડ પદાર્થો રહેલા છે

ચેતન તથા જડ પદાર્થોનુ વર્ગીકરણ કરીએ તો ષડ્દ્રવ્ય—છ પ્રકારના દ્રવ્યો પ્રાપ્ત થાય છે તે આ પ્રમાણે

(૧) જીવ (Soul or Consciousness)

(૨) ધર્મ (Medium of motion)
(૩) અધર્મ (Medium of rest)
(૪) આકાશ (Space)
(૫) કાલ (Time)
(૬) પુદ્ગલ (Matter)

આમા કાલ સિવાયના બાકીના પાચ દ્રવ્યોને અસ્તિ-કાય કહેવામા આવે છે, કારણ કે તેમા પ્રદેશોનો સમૂહ હોય છે કાલમા પ્રદેશોનો સમૂહ હોતો નથી

ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એક એક છે અને કાલ, પુદ્ગલ તથા જીવ આ ત્રણ દ્રવ્યો અનત છે કાલ સિવાયના પાચે ય દ્રવ્યો ધ્રુવ છે, નિત્ય છે, શાશ્વત છે, અર્થાત્ તે કોઈના ઉત્પન્ન કરેલા નથી કે તેનો કદી પણ નાશ થવાનો નથી અલબત્ત, તેના પર્યાયોમા—તેની અવસ્થાઓમા અવશ્ય પરિવર્તન થતુ રહે છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો આ દ્રવ્યો મૂળમા સનાતન હોવા છતા અવસ્થાવિશેષથી પરિવર્તનશીલ છે

વિશેષમા આ દ્રવ્યો સમાન અવગાહમા સાથે રહી શકે એવા છે અને અવ્યવસ્થિત હોવાના કારણે તેની સખ્યામા કદી વધારો કે ઘટાડો થતો નથી

જીવદ્રવ્યનુ મુખ્ય લક્ષણ ચેતના છે તે સબધી વિસ્તૃત વિવેચન હવે પછીના પ્રકરણમા આવશે

ધર્મદ્રવ્યનુ મુખ્ય લક્ષણ ગતિસહાયકતા છે, એટલે

કે સ્વભાવાનુસાર સ્વયં ગતિ કરી રહેલા ચેતન અને જડ પદાર્થોને ગતિમાન થવામાં તે સહાય કરે છે. અહીં સ્વાભાવિક જ એવો પ્રશ્ન થવા સંભવ છે કે, 'જ્યારે એક દ્રવ્ય સ્વભાવથી ગતિશીલ છે, તો અન્ય દ્રવ્યની સહાયતાની આવશ્યકતા શી?' તેનું સમાધાન એ છે કે માછલીમાં તરવાની સ્વાભાવિક શક્તિ છે, છતાં જલ વિના તે તરી શકતી નથી, તેમ ચેતન અને જડ પદાર્થોમાં સ્વયં ગતિ કરવાની શક્તિ છે, પણ તેઓ ધર્માસ્તિકાયની સહાય વિના ગતિ કરી શકતા નથી. આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોએ પણ આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો છે કે કોઈ પણ પદાર્થ આકાશમાં ગતિ કરે છે, તે ઈથર નામના એક અદૃશ્ય પદાર્થના આધારે કરે છે. ઈથરના સ્વરૂપ બાબત વૈજ્ઞાનિકોમાં મતભેદ વર્તે છે, પણ ધીમે ધીમે તેઓ ધર્માસ્તિકાયની નજીક આવી રહ્યા છે, એમાં કોઈ શક નથી.+

અધર્મ દ્રવ્યનું મુખ્ય લક્ષણ સ્થિતિસહાયકતા છે, એટલે કે સ્વભાવાનુસાર સ્થિતિ-સ્થિરતા કરી રહેલા ચેતન અને જડ પદાર્થોને સ્થિર થવામાં તે સહાય કરે છે. અહીં પણ ઉપર જેવો પ્રશ્ન થવાનો કે જ્યારે પદાર્થો પોતાના

+ ધર્માસ્તિકાય વગેરે પદાર્થો કેવળજ્ઞાન સિવાય જાણી શકાય એવા નથી. છદ્મસ્થનું જ્ઞાન-વિજ્ઞાન તેને જાણી ન જ શકે. માત્ર આગમ-આમ્નાયો બુદ્ધિગમ્ય થઈ શકતા જ નથી. એટલે વિજ્ઞાનની કલ્પનામાં આવતો ઈથર પદાર્થ ધર્માસ્તિકાય સાથે સમન્વય ધરાવે છે, એમ માનવાની જરૂર નથી, પણ આ ચરાચર સૃષ્ટિનું સંચાલન કોઈ એવા પદાર્થને આધારે છે, એ હકીકત ધર્માસ્તિકાયની પોષક છે.

સ્વભાવાનુસાર સ્થિતિ-સ્થિરતા કરે છે, ત્યારે તેને સ્થિર થવામા સહાયની અપેક્ષા શી ?' તેનુ સમાધાન એ છે કે મનુષ્યમા સ્થિર થવાનો સ્વભાવ હોવા છતા જેમ શય્યા, આસન વગેરે તેમા સહાયભૂત થાય છે, તેમ અહીં પણ સમજવુ

આ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય લોકના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી વ્યાપેલા છે, એટલે ચેતન અને જડ પદાર્થોની ગતિ-સ્થિતિ લોકના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી થાય છે, પણ તેથી બહાર થતી નથી

આકાશદ્રવ્યનુ મુખ્ય લક્ષણ અવકાશ છે, એટલે કે તે બધા દ્રવ્યોને પોતાની અદર રહેવાનુ સ્થાન આપે છે

કાલદ્રવ્યનુ મુખ્ય લક્ષણ વર્તના છે, એટલે કે તેનાથી દરેક દ્રવ્યની વર્તના-વિદ્યમાનતા જાણી શકાય છે આ પદાર્થ હતો, આ પદાર્થ છે, આ પદાર્થ હશે, વગેરે જ્ઞાન કાલ સિવાય થઈ શકતુ નથી અહીં એ પણ સમજી લેવુ આવશ્યક છે કે કોઈ પણ ક્રિયા કે પરિવર્તન થવામા કાલ એ મુખ્ય કારણ છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો કાલની સહાય વિના કોઈ પણ ક્રિયા કે કોઇ પણ પ્રકારનુ પરિવર્તન થઇ શકતુ નથી ગર્ભનાથી બાળક થવામા, બાળકથી યુવાન થવામા અને યુવાનથી વૃદ્ધ થવામા કાલની આવશ્યકતા રહે છે, તેજ રીતે સ્વાધ્યાયાદિ કોઈ પ્રવૃત્તિ કરવી હોય તો તે પણ કાલને આધીન જ થાય છે

કાલ એ અરૂપી અદૃશ્ય દ્રવ્ય છે, એટલે તે પકડી શકાતુ

નથી, પણ સંકેતના આધારે તેનું પરિમાણ કાઢી શકાય છે. જૈન શાસ્ત્રોમાં આ પરિમાણ નીચે મુજબ બતાવ્યું છે:

કાલનો નિર્વિભાજ્ય ભાગ	= સમય
અસંખ્ય સમય	= આવલિકા
સંખ્યાત આવલિકા	= શ્વાસ
બે શ્વાસ	= પ્રાણ
સાત પ્રાણ	= સ્તોક
સાત સ્તોક	= લવ
સીત્તોતેર લવ	= મુહૂર્ત
ત્રીશ મુહૂર્ત	= અહોરાત્ર (દિવસ અને રાત્રિ)
પંદર અહોરાત્ર	= પક્ષ
બે પક્ષ	= માસ
બે માસ	= ઋતુ
ત્રણ ઋતુ	= અયન
બે અયન	= વર્ષ
પાંચ વર્ષ	= યુગ
વીશ યુગ	= શતાબ્દી
દશ શતાબ્દી	= સહસ્રાબ્દી
ચોરાશી સો સહસ્રાબ્દી	= પૂર્વાંગ
ચોરાશી લાખ પૂર્વાંગ	= પૂર્વ

આનાથી પણ વધારે બીજાં પરિમાણો બતાવેલાં છે, જેમાં શીર્ષપ્રહેલિકાનું પરિમાણ ૧૯૪ અંક જેટલાં વર્ષોનું છે.

તેની આગળ અસંખ્યાતની ગણના થાય છે, તેમા પલ્યોપમ, સાગરોપમની મુખ્યતા છે આનો અધિકાર આ જ ગ્રંથમા આગળ ઉપર આવશે

તેનાથી આગળ અનંતની ગણના થાય છે, તેમા પુદ્ગલપરાવર્તની ગણના આવે છે અનંતની ગણનામા અનંતાનંત એ છેલ્લી કક્ષા છે

પુદ્ગલનુ મુખ્ય લક્ષણ વર્ણ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ છે આ જગતમા આપણી નજરે જે કોઈ પદાર્થો પડે છે, તે આ પુદ્ગલની જ રચના છે બાકીના દ્રવ્યો અરૂપી હોઈ દૃષ્ટિનો વિષય બની શકતા નથી શબ્દ (ધ્વનિ), અંધકાર, ઉદ્યોત, પ્રભા, છાયા, આતપ, એ પણ પુદ્ગલના જ પરિણામો છે

લોકના આકાર સંબંધી દ્રવ્યાનુયોગમા જણાવેલુ છે કે તે કટે બંને હાથ નાખીને બે પગ પહોળા કરીને સ્થિર ઊભેલા પુરુષ જેવો છે તેમા પગથી કેડ સુધીનો ભાગ તે 'અધોલોક' છે, નાભિસ્થાન તે 'તિર્યગ્ લોક' છે, અને તે ઉપરનો ભાગ તે 'ઊર્ધ્વલોક' છે

તેની તમામ ઊંચાઈના ચૌદ સરખા ભાગ પાડવા, તે ચૌદરાજ લોક કહેવાય છે, અને તેવા ચૌદરાજવાળો જે લોક તે ચૌદ રાજલોક કહેવાય છે રાજનુ માપ અસંખ્ય યોજનો છે

ચૌદ રાજલોકમા ગોઠવાયેલી વસ્તુનો ક્રમ નીચે મુજબ છે

સૌથી ઉપર સિદ્ધશિલા તેની નીચે પાંચ અનુત્તર વિમાનો, તેની નીચે નવ ગ્રૈવેયક તેની નીચે બાર દેવલોક, તેની નીચે સૂર્યાદિ જ્યોતિષચક્ર અને તેની નીચે મનુષ્યલોક આવેલા અઢીદ્વીપ આદિ તીરછાલોકમા સમાયેલા છે તેની નીચે અનુક્રમે વાણવ્યન્તર, વ્યન્તર, અને ભવનપતિ દેવોના અને પહેલા પૃથ્વીના પ્રતરોમાં પરમાધામી અસુરોને સ્થાને છે અને તેની નીચે ઘમ્મા, વંશા, અંજના, રિષ્ટા, મઘા અને માઘવતી નામના વિભાગો છે, જે અનુક્રમે સાત નરક નામે છે ઘમ્મામા પહેલુ નરક છે અને માઘવતીમા સાતમુ નરક છે

દ્રવ્યાનુયોગના આ સંક્ષિપ્ત ખ્યાલ મનમા રહેવાથી આ ગ્રંથ પર ઈત્યનુ સ્વરૂપ સમજવામા ઘણી અનુકૂળતા રહેશે

પ્રકરણ ચોથુ

જીવનુ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ

જિનાગમોમા જીવનુ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ માનવામા આવ્યુ છે, એ તેનુ સહુથી મોટુ પ્રમાણ છે અને તેથી શ્રદ્ધાસંપન્ન આત્માઓને જીવના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ વિષે કશી શકા રહેતી નથી આમ છતા જેઓ તેને યુક્તિથી જાણવા ઇચ્છે છે, તેમને માટે જીવના લક્ષણો વગેરે બતાવવામા આવ્યા છે અને તે જીવના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વનો નિર્ણય કરવામા ઘણા ઉપયોગી છે

દરેક દ્રવ્ય પોતાના વિશિષ્ટ લક્ષણથી ઓળખાય છે, તેમ જીવદ્રવ્ય–જીવ પણ પોતાના વિશિષ્ટ લક્ષણથી ઓળખાય છે જીવનુ વિશિષ્ટ લક્ષણ ચેતના છે કહ્યુ છે કે 'चेतनालक्षणो जीवः ।' ચેતના, ચૈતન્ય, ચિત્‌શક્તિ એ બધા પર્યાયશબ્દો છે

આનો અર્થ એમ સમજવાનો કે જ્યા જ્યા ચેતના, ચૈતન્ય કે ચૈતન્યવ્યાપાર જણાય, ત્યા ત્યા જીવ સમજવો આપણામા ચેતના જણાય છે, માટે આપણામા જીવ છે

ગાયમાં ચેતના જણાય છે, માટે ગાયમાં જીવ છે કબૂતરમાં ચેતના જણાય છે, માટે કબૂતરમાં જીવ છે કીડીમાં ચેતના જણાય છે, માટે કીડીમાં જીવ છે વનસ્પતિમાં ચેતના જણાય છે, માટે વનસ્પતિમાં જીવ છે

જ્યાં ચેતના નથી, ત્યાં જીવ નથી તાત્પર્ય કે તે અજીવ છે, જડ છે ટેબલમાં ચેતના નથી, માટે તેમાં જીવ નથી એ અજીવ છે, જડ છે કાચના ટુકડામાં ચેતના નથી, માટે તેમાં જીવ નથી એ અજીવ છે, જડ છે લોખંડના સળિયામાં ચેતના નથી, માટે તેમાં જીવ નથી એ અજીવ છે, જડ છે

જૈન શાસ્ત્રોમાં એમ પણ કહ્યું છે કે 'जीवो उवओग लक्खणो-જીવ ઉપયોગ લક્ષણવાળો છે' ઉપયોગ એટલે ચેતનાનું સ્ફુરણ, બોધ વ્યાપાર કે જાણવાની પ્રવૃત્તિ આ ઉપયોગ નિરાકાર અને સાકાર એમ બે પ્રકારનો હોય છે તેમાં વસ્તુનો સામાન્ય કે અસ્ફુટ બોધ થવો તેને નિરાકાર ઉપયોગ કહેવાય છે અને વિશેષ કે સ્ફુટ બોધ થવો તેને સાકાર ઉપયોગ કહેવાય છે આ બે પ્રકારના ઉપયોગને અનુક્રમે દર્શન તથા જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે

જે જાણે છે, તેને સુખ-દુઃખનું સંવેદન થાય છે, જે જાણતો નથી, તેને સુખ-દુઃખનું સંવેદન થતું નથી મનુષ્યને થોડો તાપ લાગે તો દુઃખનું સંવેદન થાય છે, જ્યારે સગડીમાં હર વખત કોલસા સળગતા હોય છે અને અગ્નિ ભભૂકતો હોય છે, પણ તે કશું જાણતી નથી, એટલે—

અને નાના શરીરમા વધારે જ્ઞાન જોવામા આવે છે એક પહેલવાન અને સત પુરુષની સરખામણી કરીએ તો આ વસ્તુ વધારે સ્ફુટ થાય છે પહેલવાન કદાવર શરીરનો હોવા છતા તેનામા જ્ઞાન ઓછુ હોય છે અને સતપુરુષ દુબળા-પાતળા હોવા છતા તેમનામા જ્ઞાન વધારે હોય છે હાથી અને બળદની સરખામણીમા મનુષ્ય એ નાનુ પ્રાણી છે, છતા તે બને કરતા વિશેષ જ્ઞાન ધરાવે છે, એટલે ચેતનાને શરીરનુ લક્ષણ માની શકાય નહિ એ તો જીવનનુ જ લક્ષણ છે અને જીવમા જ હોય છે

જીવ અને શરીર જુદા છે, તેથી જ મૃત્યુ સમયે જીવ શરીરને છોડી જાય છે અને કર્મ અનુસાર નિયત થયેલી ગતિમા ઉત્પન્ન થાય છે

જીવ અને શરીર જુદા છે, પણ એક નથી, એ વસ્તુની પ્રતીતિ કરાવનારુ એક સુન્દર કથાનક રાયપસેણીય સૂત્રમા આપેલુ છે તે પાઠકોની જાણ માટે અહી રજુ કરવામા આવે છે

પ્રદેશી રાજાનુ કથાનક

શ્વેતમ્બિકા નગરીના રાજાનો પરમ વિશ્વાસુ મિત્ર ચિત્ર નામનો સારથિ એક વાર કામ પ્રસગે શ્રાવસ્તી નગરીમા આવ્યો ત્યા શ્રમણ કેશિકુમારનો ઉપદેશ સાભળી પ્રતિબોધ પામ્યો અને તેણે શ્રાવકના સમ્યકત્વમૂળ બાર વ્રતો ધારણ કર્યા પછી તેણે આચાર્યશ્રીને વિનતિ કરી

કે 'હે ભગવન્! શ્વેતમ્બિકા નગરી પ્રાસાદિક છે, દર્શનીય છે અને રમણીય છે, માટે ત્યાં પધારવા કૃપા કરશો.'

ચિત્રસારથિએ આમ બે-ત્રણવાર વિનંતિ કરી, ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું 'જેવી ક્ષેત્રસ્પર્શના.'

આચાર્યશ્રીના ઇંગિત પરથી ચિત્ર એટલું સમજ્યો હતો કે તેઓ એક વાર શ્વેતમ્બિકા નગરીને જરૂર પાવન કરશે, એટલે તેણે સ્વતમ્બિકા પહોંચીને ઉદ્યાનપાલકને કહી રાખ્યું હતું કે 'જ્યારે શ્રમણ કેશિકુમાર અહીં પધારે, ત્યારે મને ખબર આપજે.'

અનુક્રમે આચાર્યશ્રી શ્વેતમ્બિકા પધાર્યા, ઉદ્યાનપાલકે ચિત્રસારથિને વધામણી આપી, ચિત્રસારથિએ ઉદ્યાનપાલકને યથેષ્ટ દાન આપી વિદાય કર્યો અને સ્નાનાદિથી શુદ્ધ થઈ, યોગ્ય વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરી, આચાર્યશ્રીના દર્શને ગયો. ત્યાં આચાર્યશ્રીનો ઉપદેશ સાંભળ્યા પછી કહેવા લાગ્યો કે 'હે ભગવન્! અમારો રાજા પ્રદેશી અધાર્મિક છે, તે કોઈ શ્રમણ, બ્રાહ્મણ કે ભિક્ષુનો આદર કરતો નથી અને સર્વ કોઈને હેરાન કરે છે, માટે આપ તેને ધર્મોપદેશ કરો.'

આચાર્યશ્રીએ કહ્યું 'જો તે અહીં આવશે, તો અમે તેને ધર્મોપદેશ કરીશું.'

ચિત્રે કહ્યું 'હું તેને કોઈ પણ ઉપાયે આપની પાસે લઈ આવીશ.'

પછી એક દિવસ તે ઘોડાની પરીક્ષા કરવાના નિમિત્તે રાજાને રથમાં બેસાડી નગરી બહાર દૂર લઈ ગયો અને ત્યાં રાજાએ પાછા ફરવાનું સૂચન કરતાં તેણે રથને મૃગવન ઉદ્યાન આગળ લાવીને ઊભો રાખ્યો કે જ્યાં આચાર્યશ્રીનો મુકામ હતો

ચિત્રે કહ્યું 'મહારાજ! આ મૃગવન ઉદ્યાન છે ત્યાં ઘોડાઓને થોડો વાર ખવડાવીએ અને આપણો શ્રમ પણ દૂર કરીએ '

રાજાએ હા પાડતાં રથને તે અંદર લઈ આવ્યો અને શ્રમણ કેશિકુમારના ઉતારાથી થોડે દૂર ઘોડાઓને છોડી નાખી, તેની સારસંભાળ કરવા લાગ્યો રાજા પણ રથથી નીચે ઉતર્યો અને ઘોડાઓના શરીર પર હાથ ફેરવવા લાગ્યો એમ કરતાં તેણે સભાની વચ્ચે ઉપદેશ કરી રહેલા શ્રમણ કેશિકુમારને જોયા

એમને જોતાં જ પ્રદેશી રાજાને વિચાર આવ્યો કે 'આ વળી કોણ જડ-મુંડિયો અહીં બેઠો છે? અને લોકોને તે એવું શું આપે છે કે જેથી આવડી મોટી માનવ મેદની અહીં એકત્ર થઈ છે?'

તેણે કહ્યું 'ચિત્ર જો તો ખરો કે આ બધું શું ચાલી રહ્યું છે? પેલો મોટો જડ બરાડા પાડીને અન્ય જડ લોકોને શું સમજાવી રહ્યો છે? આવા નફફટ લોકોને લીધે આપણે આવી સુંદર ઉદ્યાનભૂમિમાં પણ યથેષ્ટ વિચરી

શકતા નથી ! આપણે વિશ્રાંતિ લેવા અહીં આવ્યા, તો એ મોટા બરાડા પાડીને આપણું માથું પકવી રહ્યો છે!"

ચિત્રે કહ્યું 'હે સ્વામિન્ ! હું ભૂલતો ન હોઉં તો એ શ્રમણ કેશિકુમાર છે કે જે પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પરંપરામાં ઉતરી આવેલ છે એમને ઉચ્ચ કોટિનું અવધિજ્ઞાન થયેલું છે'

રાજાએ કહ્યું 'ત્યારે તો એની પાસે જવા જેવું ખરું' પછી બન્ને શ્રમણ કેશિકુમારની સામે જોઈને ઊભા રહ્યા

રાજાએ પૂછ્યું 'હે ભંતે ! તમે શું ઉચ્ચ કોટિનું અવધિજ્ઞાન ધરાવો છો ?

આચાર્યશ્રીએ કહ્યું 'હે રાજન્ ! દાણચોરો દાણમાં-થી છટકી જવા માટે કોઈને ખરો રસ્તો પૂછતા નથી, પણ આડાઅવળા માર્ગે ચાલે છે, તેમ વિનયના માર્ગથી છટકી જવાને લીધે તને પ્રશ્ન પૂછતાં પણ આવડતો નથી રાજન્, મને જોઈને તને એવો વિચાર આવેલો ખરો કે 'આ મોટો જડ અન્ય જડ લોકોને શું સમજાવી રહ્યો છે? અને મારા ઉદ્યાનમાં મોટા બરાડા પાડીને મને શાન્તિ લેવા દેતો નથી !'

રાજાએ કહ્યું 'આ વાત સાચી છે, પણ તમે આ શાથી જાણ્યું ?'

આચાર્યશ્રીએ કહ્યું 'અમારા

પ્રકારના જ્ઞાનો મનાય છે (૧) મતિજ્ઞાન, (૨) શ્રુતજ્ઞાન, (૩) અવધિજ્ઞાન, (૪) મન પર્યવજ્ઞાન તથા (૫) કેવળજ્ઞાન તેમાંના પહેલા ચાર જ્ઞાન મને થયેલા છે, તેના લીધે તારા મનનો સંકલ્પ હું જાણી શક્યો છું '

રાજા 'હે ભંતે ! તમારા શ્રમણ-નિર્ગ્રંથોમાં એવી સમજ છે ખરી કે જીવ જુદો છે અને શરીર પણ જુદું છે ?'

આચાર્યશ્રી 'હા અમારી સમજ એવી છે '

રાજા 'તો પછી જીવ અને શરીર જુદા નથી, પણ એક જ છે, એવી મારી માન્યતાનું કારણ સાંભળો મારો દાદો આ નગરીનો જ રાજા હતો તે ઘણો અધાર્મિક હતો અને પ્રજાની સારસંભાળ બરાબર રાખતો ન હતો તે તમારા મત પ્રમાણે તો મરીને નરકમાં ગયેલા હોવા જોઈએ મારા દાદાને મારા પર ઘણું હેત હતું હવે તે જો મરીને નરકમાં ગયો હોય તો અહીં આવીને મને એટલું તો જણાવે ને કે 'તું કાંઈ પ્રજાનો અધર્મ કરીશ નહિ, કારણ કે તેના ફળરૂપે તારે નરકમાં જવું પડશે ' પણ તે હજી સુધી મને કહેવા આવ્યો નથી, એટલે મેં નિશ્ચય કર્યો કે જીવ અને શરીર જુદા નથી, પણ એક જ છે અને પરલોક જેવી કોઈ વસ્તુ નથી '

આચાર્યશ્રી 'હે રાજન્ ! તારો દાદો પરતંત્રપણે નરકના દુઃખો ભોગવી રહ્યો છે, એટલે તને કહેવા શી રીતે આવે ? નારકીમાં ઉત્પન્ન થયેલો તાજો અપરાધી મનુષ્યલોકમાં આવવા તો ઘણું ઇચ્છે છે, પણ ચાર કારણોથી તે આમ

કરી શકતો નથી પ્રથમ તો નરકની ભયંકર વેદના તેને વિહ્વળ કરી નાખે છે બીજુ નરકના કઠોર સંત્રીઓ કે જે પરમાધામી કહેવાય છે, તે એને ક્ષણમાત્ર પણ છૂટો મૂકતા નથી ત્રીજુ વેદનીય કર્મ પૂરુ ભોગવાયેલુ હોતુ નથી અને ચોથુ તેના આયુષ્યનો ક્ષય થયેલો હોતો નથી તાત્પર્ય કે મરીને નરકમા ગયેલો આત્મા અહીં આવી શકતો નથી, તેનુ કારણ તેની પરતંત્ર અવસ્થા છે, નહિ કે નરક નામની કોઈ ગતિ નથી એ'

રાજા 'મારી ઉપર્યુક્ત માન્યતા દૃઢ કરનારો બીજો દાખલો સાભળો આ જ નગરીમાં મારી દાદી હતી તે ઘણી ધાર્મિક અને શ્રમણોપાસિકા હતી મારી આ દાદી મરણ પામીને આપના મત પ્રમાણે સ્વર્ગમા ગયેલી હોવી જોઈએ તેનો હુ વહાલનોયો પૌત્ર હતો તે મને જોઈને રાજી રાજી થઈ જતી તેણે સ્વર્ગમાથી આવીને મને કહેવુ જોઈતુ હતુ કે 'હે પૌત્ર! તુ પણ મારા જેવો ધાર્મિક બને, જેથી તને સ્વર્ગના સુખો પ્રાપ્ત થશે' પણ હજી સુધી તે મને એવુ કહેવા આવી નથી, એટલે જીવ અને શરીર જુદા નથી, પણ એક જ છે, એવી મારી માન્યતા દૃઢ બનેલી છે'

આચાર્યશ્રી હે રાજન્! સ્વર્ગની સરખામણીમા આ મનુષ્યલોક ઘણો ગંદો છે, એટલે દેવ થયેલી તારી દાદી અહીં કેમ આવે? તે અહીં આવવાને ઇચ્છે, તો પણ ચાર કારણે આવી શકે નહિ એક તો દેવો સ્વર્ગના

પ્રકારના જ્ઞાનો મનાય છે (૧) મતિજ્ઞાન, (૨) શ્રુતજ્ઞાન, (૩) અવધિજ્ઞાન, (૪) મન પર્યવજ્ઞાન તથા (૫) કેવળજ્ઞાન તેમાના પહેલા ચાર જ્ઞાન મને થયેલા છે, તેના લીધે તારા મનનો સકલ્પ હુ જાણી ગયો છુ '

રાજા 'હે ભતે ! તમારા શ્રમણ-નિર્ગ્રંથોમા એવી સમજ છે ખરી કે જીવ જુદો છે અને શરીર પણ જુદુ છે ?'

આચાર્યશ્રી 'હા અમારી સમજ એવી છે '

રાજા 'તો પછી જીવ અને શરીર જુદા નથી, પણ એક જ છે, એવી મારી માન્યતાનુ કારણ સાભળો મારો દાદો આ નગરીનો જ રાજા હતો તે ઘણો અધાર્મિક હતો અને પ્રજાની સારસભાળ બરાબર રાખતો ન હતો તે તમારા મત પ્રમાણે તો મરીને નરકમા ગયેલો હોવો જોઈએ મારા દાદાને મારા પર ઘણુ હેત હતુ હવે તે જો મરીને નરકમા ગયો હોય તો અહી આવીને મને એટલુ તો જણાવે ને કે 'તુ કોઈ પ્રકારનો અધર્મ કરીશ નહિ, કારણ કે તેના ફળરૂપે તારે નરકમા જવુ પડશે ' પણ તે હજી સુધી મને કહેવા આવ્યો નથી, એટલે મે નિશ્ચય કર્યો કે જીવ અને શરીર જુદા નથી, પણ એક જ છે અને પરલોક જેવી કોઈ વસ્તુ નથી '

આચાર્યશ્રી 'હે રાજન્ ! તારો દાદો પરતત્રપણે નરકના દુખો ભોગવી રહ્યો છે, એટલે તને કહેવા શી રીતે આવે ? નારકીમા ઉત્પન્ન થયેલો તારો અપરાધી મનુષ્યલોકમા આવવા તો ઘણુ ઇચ્છે છે, પણ ચાર કારણોથી તે આમ

કરી શકતો નથી પ્રથમ તો નરકની ભયંકર વેદના તેને વિહ્વળ કરી નાખે છે બીજું નરકના કઠોર સંત્રીઓ કે જે પરમાધામી કહેવાય છે, તે એને ક્ષણમાત્ર પણ છૂટો મૂકતા નથી ત્રીજું વેદનીય કર્મ પૂરું ભોગવાયેલું હોતું નથી અને ચોથું તેના આયુષ્યનો ક્ષય થયેલો હોતો નથી તાત્પર્ય કે મરીને નરકમાં ગયેલો આત્મા અહીં આવી શકતો નથી, તેનું કારણ તેની પરતંત્ર અવસ્થા છે, નહિ કે નરક નામની કોઈ ગતિ નથી એ'

રાજા 'મારી ઉપર્યુક્ત માન્યતા દૃઢ કરનારો બીજો દાખલો સાંભળો આ જ નગરીમાં મારી દાદી હતી તે ઘણી ધાર્મિક અને શ્રમણોપાસિકા હતી મારી આ દાદી મરણ પામીને આપના મત પ્રમાણે સ્વર્ગમાં ગયેલી હોવી જોઈએ તેનો હું વહાલસોયો પૌત્ર હતો તે મને જોઈને રાજી રાજી થઈ જતી તેણે સ્વર્ગમાંથી આવીને મને કહેવું જોઈતું હતું કે 'હે પૌત્ર! તું પણ મારા જેવો ધાર્મિક થજે, જેથી તને સ્વર્ગનાં સુખો પ્રાપ્ત થશે' પણ હજી સુધી તે મને એવું કહેવા આવી નથી, એટલે જીવ અને શરીર જુદા નથી, પણ એક જ છે, એવી મારી માન્યતા દૃઢ બનેલી છે'

આચાર્યશ્રી 'હે રાજન્! સ્વર્ગની સરખામણીમાં આ મનુષ્યલોક ઘણો ગંદો છે, એટલે દેવ થયેલી તારી દાદી અહીં કેમ આવે? તે અહીં આવવાને ઇચ્છે, તો પણ ચાર કારણે આવી શકે નહિ એક તો દેવો સ્વર્ગના

દિ ય કામભોગોમા ખૂબ મશગુલ બની જાય છે અને માનવીય સુખોમા તેમની રુચિ રહેતી નથી, બીજુ એ દેવનો મનુ ય પાથેનો સ બ ધ તૂટી ગયો હોય છે અને દેવ-દેવીઓ સાથે નવો પ્રેમ સ ક્રમેલો હોય છે, ત્રીજુ દિવ્ય સુખમા પડેલો એ દેવ 'હમણા જાઉ છુ, હમણા જાઉ છુ ' એમ વિચારે છે, ત્યા તો કેટલોય કાળ વહી જાય છે અને મનુ ય લોકના અલ્પાયુષી સ બ ધીઓ મરી પરવાર્યા હોય છે, ચોથુ મનુષ્યલોકની દુર્ગ ધ ઘણી હોય છે તે દુર્ગ ધ પુદ્ગલોથી વાસિત થઈને ચારસો-પાચસો યોજન ઊ ચે પહોચે છે તેથી પણ દેવો આ મનુષ્યલોકમા આવતા નથી તાત્પર્ય કે સ્વર્ગમાથી તારી દાદી સ દેશો આપવા ન આવી, તેનુ કારણ સ્વર્ગીય સુખોની આસક્તિ છે, નહિ કે સ્વર્ગ નામની ગતિ નથી એ '

રાજા ' જીવ અને શરીર જુદા નથી, પણ એક છે, તેના થોડા વધારે પ્રમાણ સાભળો એક વાર પ્રાણદ ડની શિક્ષા પામેલા ચોરના શરીરના નાના નાના ટુકડા કરાવીને જોયુ કે તેમા જીવ કયા રહેલો છે? પર તુ તેમાના કોઈ પણ ટુકડામા જીવ મળ્યો નહિ એટલે મે નિશ્ચય કર્યો કે જીવ અને શરીર જુદા નથી, પણ એક છે

બીજી વાર એક ચોરને લોઢાની કુ ભીમા પૂરીને તેના પર ૧૪૦ ઢાકણુ બેસાડ્યુ અને ફરતી ચારી મૂકી પછી થોડા દિવસ બાદ ઉઘાડીને જોયુ તો પેલો ચોર મરણ પામેલો હતો, પણ કુ ભીમા કોઈ જગાએ તિરાડ કે નાનુ

મરણુ કારણ પડેલુ ન હતુ જો જીવ શરીરથી જુદો હોય અને તે શરીર છોડીને ચાલ્યો ગયો હોય તો કુંભીમા કોઈ સ્થળે તો તિરાડ કે કાણુ પડે ને? માટે મે નિશ્ચય કર્યો કે જીવ અને શરીર જુદા નથી, પણ એક છે'

ત્રીજી વાર એક ચોરનુ જીવતા વજન કર્યું અને મારીને વજન કર્યું તો તેમા કંઈ પણ ફેર પડ્યો નહિ જો જીવ અને શરીર જુદા હોય તો થોડુ પણ વજન ઓછુ તો થાય ને? એટલે મે નિશ્ચય કર્યો કે જીવ અને શરીર જુદા નથી અને પરલોક જેવી કોઈ વસ્તુ નથી'

આચાર્યશ્રી 'રાજન્! તારી વાત પરથી જણાય છે કે તે જીવનો નિર્ણય કરવા માટે પ્રયત્નો તો ઘણા કર્યા છે, પણ એ પ્રયત્નો જોઈએ તે પ્રકારના ન હતા, એટલે તેનુ પરિણામ જોઈએ તેવુ આવ્યુ નહિ હે રાજન્! અરણીના લાકડામા અગ્નિ હોય છે, એ વાત જગપ્રસિદ્ધ છે પરતુ એ લાકડાના નાના નાના ટુકડા કરવામા આવે અને પછી તપાસવામા આવે કે એ અગ્નિ ક્યા રહેલો છે, તો દેખી શકાય ખરો? હવે એ રીતે અગ્નિ ન દેખાય તો એમ કહી શકાય ખરુ કે અરણીના લાકડામા અગ્નિ જ નથી! જો કોઈ એવુ કહે તો એ વચન અવિશ્વસનીય જ ઠરે આ જ રીતે દેહના નાના નાના ટુકડા કરી તેમા જીવ જોવાનો પ્રયત્ન કરવો અને જીવ ન દેખાય તો એમ કહેવુ જીવ નામની કોઈ વસ્તુ જ નથી, એ વચન પ્રામાણિક કેમ ઠરે?

જેમ અવાજ જડ વસ્તુઓને ભેદીને ચાલ્યો જાય છે, તેમ જીવ પણ જડ વસ્તુઓને ભેદીને ચાલ્યો જાય છે, એટલે કુંભીમાં તિરાડ કે કાણું ક્યાંથી પડે ? વળી વજન તો પુદ્ગલનો-જડ પદાર્થનો ગુણ છે, જ્યારે જીવ તો પુદ્ગલથી ભિન્ન એવો અરૂપી પદાર્થ છે, એટલે તેનું વજન ક્યાંથી હોય ? માટે જીવ એ શરીરથી જુદો સ્વતંત્ર પદાર્થ છે અને તે મર્યા પછી પરલોકમાં જાય છે'

આ ઉત્તરોથી પ્રદેશી રાજાના મનનું સમાધાન થયું અને તે શ્રમણ કેશિકુમારને નમી પડ્યો પછી તેમનો ઉપદેશ સાંભળીને તેણે સમ્યક્ત્વમૂલ શ્રાવકના બાર વ્રતો ગ્રહણ કરી આત્માનું કલ્યાણ સાધ્યું

કોઈ એમ કહેતું હોય કે આ તો બહુ પુરાણા જમાનાની વાત છે આજે તો વિજ્ઞાન ઘણું આગળ વધ્યું છે અને લોકોના મનમાં અનેક જાતના તર્ક થાય છે તો આ જાતના તર્કોનું સમાધાન કરે એવો એક સંવાદ અમે અહીં રજૂ કરીએ છીએ

શરીર અને ચેતના વિષે

એક વાર અમે-એક [

શરીરને શું

× દક્ષિ

વિ

રજૂ કર

સાથે

તેમણે તરત જ જવાબ આપ્યો 'એક પ્રકારનુ યંત્ર જેમ વરાળયંત્ર વરાળના જોરે કામ કરે છે, ડીઝલ એન્જિન તેલની શક્તિથી કામ કરે છે અને પેટ્રોલ-મશીન પેટ્રોલની શક્તિથી ગતિમાન થાય છે, તેમ આ યંત્ર ખાનપાન વગેરેથી થતી દહનક્રિયા વડે ચાલતું રહે છે એટલે એક પ્રકારનુ દહનયંત્ર છે'

અમે પૂછ્યુ 'વરાળયંત્ર, ડીઝલ એન્જિન કે પેટ્રોલ-મશીન વચ્ચે અને મનુષ્યના શરીરરૂપી યંત્ર વચ્ચે કઈ ફેર ખરો?'

તેમણે કહ્યુ 'એ પણ એક જાતના યંત્રો છે અને આ પણ એક જાતનુ યંત્ર છે એમા ફેર શો?'

અમે કહ્યુ 'વારુ, આપણે વરાળયંત્ર, ડીઝલ એન્જિન કે પેટ્રોલ-મશીનને કહીએ કે તમે અમુક સ્થળે જઈ આવો, તો તે જઈ-આવી શકે ખરા?'

તેમણે કહ્યુ 'એ પોતાની મેળે અમુક સ્થળે જઈ-આવી શકે નહિ

અમે કહ્યુ 'તેમને કોઈ સવાલ પૂછીએ તો તેનો જવાબ આપે ખરા?'

તેમણે કહ્યુ 'એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ક્યાંથી આપી શકે? એમને જીભ થોડી જ હોય છે?'

અમે ... એ યંત્રો શુ કોઈ વસ્તુ
વિચાર કરી ... ?'

અમે કહ્યુ 'એ શક્તિ મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરેમા જણાય છે અને બીજામા કેમ જણાતી નથી?'

તેમણે કહ્યુ 'જ્યા તેની ઉત્પત્તિ થતી હોય, ત્યા જણાય બીજે ક્યાથી જણાય?'

અમે કહ્યુ 'કૃપા કરીને એ જણાવશો કે ચેતનાની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય છે?'

તેમણે કહ્યુ 'અમુક તત્ત્વો મળે એટલે ચેતનાની ઉત્પત્તિ થાય છે'

અમે કહ્યુ 'જો વસ્તુસ્થિતિ એવી જ હોય તો કાપડ, લોખડ અને બીજી વસ્તુઓના કારખાનાની જેમ ગાય, ભેસ, હાથી, ઘોડા, મનુષ્ય વગેરે અનેક જીવત પ્રાણીઓ બનાવવાના કારખાના કાઢી શકાય અને તેમને મનગમતો આકાર પણ આપી શકાય શુ કોઈ વજ્ઞાનિકે આવો પ્રયોગ કરી બતાવ્યો છે ખરો? અને તેનુ કોઈ નિશ્ચિત સમીકરણ ઘડયુ છે ખરૂ?'

અહી અમારા વિદ્વાન્ મિત્ર વિચારમા પડયા તેમણે અનેક વૈજ્ઞાનિકોના નામ યાદ કર્યા, પણ કોઈએ તત્ત્વ-સયોજનથી ચેતના ઉત્પન્ન કરી હોય અને જીવત પ્રાણીઓ બનાવ્યા હોય, એવુ યાદ આવ્યુ નહિ તેમની આ મુઝવણ તરત જ અમારા સમજવામા આવી ગઈ, એટલે અમે કહ્યુ 'મુરબ્બી! જીવત પ્રાણીઓ બનાવવાનુ તો દૂર રહ્યુ, પણ સ્વય કામ કરી શકે એવુ મગજ કે સ્વય જોઈ શકે એવી આખ કોઈએ બનાવી છે ખરી? અરે! એ વાત પણ જવા

એક વસ્તુની-નની જ દષ્ટિની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ હતી કે જેનુ મૂલ્ય કાઈ પદાર્થથી વઈ શકે તેવુ ન હતુ

અમે કહ્યુ 'આપ તો વિદ્વાન્ છો, દરેક વસ્તુનો તટસ્થતાપૂર્વક વિચાર કરી શકો તેવા છો, તેથી એ વિચારવુ જોઈએ કે જો જડ તત્ત્વોના સયોજનથી ચેતના ઉત્પન્ન થતી હોય તો કારખાનાના બનેલા માલની માફક બધામા તે એક જ પ્રકારની હોવી જોઈએ અને તેનુ પરિણામ પણ સરખુ જ આવવુ જોઈએ એટલે એક મનુષ્ય અતિ ચપળ અને બીજો મદ, એક મનુષ્ય અત્યત કાર્યશીલ અને બીજો પ્રમાદી, એક મનુષ્ય બહુ બુદ્ધિશાળી અને બીજો મૂર્ખ એમ બનવુ ન જોઈએ તે જ રીતે હાથી, ઘોડા, ઊટ, વાનર, માછલા, સાપ અને મનુષ્ય વગેરેની શક્તિમા પણ ફેર ન પડવો જોઈએ, કારણ કે તે બધા ચેતના નામની એક પ્રકારની શક્તિથી જીવત બનેલા છે પરતુ આપણે જોઈએ છીએ કે તે બધાની શક્તિમા, વિકાસમા અને સ્વરૂપમા ફેર દેખાય છે તો તેનુ કારણ શુ ? આવા તો બીજા પણ સખ્યાબધ પ્રશ્ન વિચારવા યોગ્ય છે કે જેનો ખુલાસો જીવ અથવા આત્માનુ સ્વતત્ર અસ્તિત્વ માન્યા વિના થતો નથી તે માટે જ્ઞાની પુરુષોએ જે છ સિદ્ધાન્તોની પ્રરૂપણા કરી છે, તે તમારે ખાસ જાણવા જેવી છે'

વિદ્વાન્ મિત્રે કહ્યુ 'જો એમ જ હોય તો મને એ સિદ્ધાન્તો જરૂર જણાવો, હુ તેનુ ચિન્તન-મનન કરીને આનદ પામીશ'

અમે કહ્યું 'જ્ઞાનીઓએ પ્રરૂપેલા છ સિદ્ધાન્તોમાં પ્રથમ સિદ્ધાન્ત એ છે કે ચૈતન્ય એ જીવનું—આત્માનું લક્ષણ છે, એટલે જ્યાં જ્યાં ચૈતન્ય દેખાય, ત્યાં ત્યાં આત્મા અવશ્ય છે બીજો સિદ્ધાન્ત એ છે કે આત્મા અનાદિ છે, એટલે કોઈએ તેને બનાવેલો નથી, અને અવિનાશી છે, એટલે કોઈ કાળે નાશ પામવાનો નથી તે નિત્ય છે, શાશ્વત છે, અમર છે ત્રીજો સિદ્ધાન્ત એ છે કે આત્મા જ કર્મનો કર્તા છે, એટલે તેને જે કર્મબંધન પ્રાપ્ત થયેલું છે, તેની જવાબદારી તેની પોતાની છે ચોથો સિદ્ધાન્ત એ છે કે આત્મા જ કર્મફલનો ભોક્તા છે, એટલે જે કર્મો તેણે બાંધેલાં છે, તેનાં ફળો તેને પોતાને જ ભોગવવાં પડે છે પાંચમો સિદ્ધાન્ત એ છે કે આત્મા પુરુષાર્થના યોગે આ કર્મોનો નાશ કરી શકે છે અને તેનાં બંધનમાંથી સર્વથા મુક્ત થઈ પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં પ્રકાશી શકે છે અને છઠ્ઠો તથા છેલ્લો સિદ્ધાન્ત એ છે કે 'એવો પુરુષાર્થ કરવાની સર્વ સામગ્રી વિશ્વમાં વિદ્યમાન છે'

કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે કે એ વિદ્વાન્ મિત્રે આ છયે સિદ્ધાન્તો અક્ષરશઃ પોતાની નોંધપોથીમાં ઉતારી લીધા અને અમારા પ્રત્યે કૃતજ્ઞતાની લાગણી પ્રકટ કરતાં કહ્યું 'આજે તમે મને એવી વસ્તુની ભેટ કરી છે કે જે હું જીંદગીપર્યંત ભૂલી શકીશ નહિ'

વિજ્ઞાન શું કહે છે?

વિજ્ઞાન શબ્દ પહેલા પણ વપરાતો અને આજે પણ વપરાય છે, પરંતુ બન્નેના અર્થમા ઘણુ અતર પડી ગયુ છે

શ્રી ભગવતીસૂત્રના બીજા શતકના પાચમા ઉદ્દેશકમા આવતા 'सवगे णाणे विन्नाणे पच्चक्खाणे य, सजमे', એ વચનો પરથી એમ સમજાય છે કે વિનયપૂર્વક સદ્ગુરુના ઉપદેશનુ શ્રવણ કરતા જીવ-અજીવ, પુણ્ય-પાપ, ધર્મ કે મોક્ષ સબધી જે બોધ પ્રાપ્ત થતો તેને 'જ્ઞાન' કહેવાતુ અને સત્સગ તથા સ્વાધ્યાયના યોગે એ જ્ઞાન વિશિષ્ટ કોટિનુ બનતુ, ત્યારે 'વિજ્ઞાન'ની સજ્ઞા પામતુ એ વિજ્ઞાનના ફલરૂપે 'પ્રત્યાખ્યાન'ની પ્રાપ્તિ થતી, એટલે કે પાપી પ્રવૃત્તિઓનો પરિહાર કરવાની વૃત્તિ જાગતી અને પરિણામે 'સયમમાર્ગ'મા પદાર્પણ થતુ આ સયમમાર્ગ છેવટે મુક્તિપુરીમા પહોચાડતો, એટલે માનવજીવનનુ મહાન ધ્યેય પરિપૂર્ણ થતુ

આજે વિજ્ઞાન શબ્દથી ભૌતિક પદાર્થોનુ વિશિષ્ટ જ્ઞાન

એટલો જ અર્થ સમજવામાં આવે છે અને તેનું ફલ પૌદ્ગલિક સુખોનો વિસ્તાર છે વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો તેના લીધે ભૌતિક સુખો વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં ભોગવવાની ઇચ્છા–અભિલાષા પ્રકટે છે અને તે માટે જમે તેવી પાપકારી પ્રવૃત્તિમાં જરાયે સંકોચ થતો નથી જૈન પરિભાષામાં કહીએ તો આ ભૌતિક વિજ્ઞાનના પરિણામે મહા આરંભ-સમારંભની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થાય છે કે જે આગળ જતા દુર્ગતિનાં દ્વારો ખોલી અકથ્ય વેદનાઓનો અનુભવ કરાવે છે પરંતુ ‘આ ભવ મીઠો તો પરભવ કોણે દીઠો?’ એવી નાસ્તિક માન્યતામાં રાચનારાઓને આ વાત સૂઝતી નથી જેમ પતંગિયું રૂપની લાલસાને લીધે જ્યોતમાં પડીને ખાખ થઈ જાય છે, તેમ ભૌતિકવાદીઓ ધન–સંપત્તિ–અધિકાર–કીર્તિ વગેરેની લાલસામાં સપડાઈને ખતમ થઈ જાય છે તેમને અભીષ્ટ શાન્તિની પ્રાપ્તિ કદી પણ થતી નથી ખાસ કરીને તેમના જીવનનો અંતિમ ભાગ તો નિરાશા, નાસીપાસી કે માનસિક વ્યથામાં જ પસાર થાય છે

ધર્મનું અંતિમ ધ્યેય પરમ શાન્તિ છે વિજ્ઞાનનું અંતિમ ધ્યેય પરમ શક્તિ છે તેમાં પરમ શાન્તિનું પરિણામ તો નિતાન્ત શુભ જ આવે છે, પણ પરમ શક્તિ વિષે આવું કહી શકાય એમ નથી તેનું પરિણામ શુભ પણ આવે અને અશુભ પણ આવે જો શક્તિનો સદુપયોગ થાય તો પરિણામ શુભ આવે અને દુરુપયોગ થાય તો પરિણામ અશુભ આવે.

સદુપયોગ અને દુરુપયોગમા વિવેકની જરૂર પડે છે અને તે આત્માર્થીને જ યથાર્થરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે તેઓ પોતાના નાના કે મોટા સ્વાર્થ માટે વિજ્ઞાનનો કદી દુરુપયોગ કરતા નથી, પરંતુ જેઓ અનાત્મવાદી છે, પુણ્ય-પાપમા માનતા નથી અને જેનુ મુખ્ય ધ્યેય પણ ભોગ-વિલાસ છે, તેના હાથમા વિજ્ઞાનનુ હથિયાર સલામત નથી તેઓ નાના સ્વાર્થ માટે પણ તેનો ઉપયોગ કરવાના અને તેમા લાખો-ક્રોડો-અબજો જીવોની હિંસા થઈ જાય, તેની પરવા કરવાના નહિ

દારૂડિયાના હાથમા દારૂનો બાટલો આપીએ અને કહીએ કે તારે માત્ર આ બાટલો જોઈને રાજી થવાનું છે, પણ તેનો ઉપયોગ કરવાનો નથી, તો એ બની શકે ખરૂ ? અથવા ભૂખ્યા માણસની આગળ વિવિધ વાનીઓ ભરેલો થાળ મૂકીએ અને તેને માત્ર ટગર ટગર જોવાનુ જ કહીએ તો એ બની શકવાનુ ખરૂ ? જો એનો ઉત્તર 'ના'માં હોય તો વિજ્ઞાનનુ પણ તેમજ સમજવાનુ છે આજે વિજ્ઞાનનો દોર અનધિકારી લોકોના હાથમા આવી ગયો છે, એટલે તેનો ઘણો જ દુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે અને હિંસાનુ પ્રમાણ એકદમ વધી ગયુ છે

આજે ઘણા લોકો આધુનિક વિજ્ઞાનથી પ્રભાવિત થઈ ગયા છે અને 'વિજ્ઞાન કહે તે જ સાચુ, બાકી બધુ ખોટુ' એમ માનવા તથા કહેવા લાગ્યા છે આ લોકોને અમે શું કહીએ ? જો અંધશ્રદ્ધા ધર્મના ક્ષેત્રમા ઇચ્છવા યોગ્ય નથી,

તો વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં શું ઇચ્છવા યોગ્ય છે ખરી ? 'વિજ્ઞાન કહે તે જ સાચું અને બાકી બધું ખોટું' એમ માનવું એ એક પ્રકારની અંધશ્રદ્ધા જ છે

આમ માનનારે જાણી લેવાની જરૂર છે કે વિજ્ઞાને ગઈ કાલે જે કહ્યું હતું, તે આજે બદલાયું છે અને આજે કહેશે તે આવતી કાલે બદલાવાનો સંભવ છે તાત્પર્ય કે વિજ્ઞાનના કોઈ પણ મંતવ્ય સ્થિર નથી, એટલે તેના સિદ્ધાન્તોને ઉત્કટ-નો શબ્દ માની શકાય નહિ ખુદ વૈજ્ઞાનિકો શું કહી રહ્યા છે ? તે સાંભળો 'We are beginning to appreciate better and more thoroughly, how great is the range of our ignorance અર્થાત્ આપણા અજ્ઞાનનો વિસ્તાર કેટલો મોટો છે, તે આપણે વધુ સારી અને સ્પષ્ટ રીતે સમજવા લાગ્યા છીએ '

સુપ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક જેમ્સ જીને 'મીસ્ટીરિયસ યુનિવર્સ' (રહસ્યપૂર્ણ વિશ્વ) નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે "Science should leave off making pronouncement, the river of knowledge has too often turned back on itself-અર્થાત્ વિજ્ઞાને નિત્ય નવી ઘોષણા કરવાનું છોડી દેવું જોઈએ, કારણ કે જ્ઞાનની સરિતા ઘણી વાર પોતાના 'મૂળસ્રોત તરફ પાછી વળી છે' કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે એક બાજુ આપણે નવી નવી શોધોની જાહેરાત-કરીએ છીએ, જ્યારે બીજી બાજુ આપણી "

ભૂત માન્યતાઓ અંગે નવેસરથી વિચાર કરવો પડે એવી સ્થિતિ પેદા થઈ છે'

આ વૈજ્ઞાનિકે એ જ પુસ્તકમા આગળ પર જણાવ્યુ છે કે—The outstanding achievement of twentieth century physics is not theory of relativity with its wielding together of space and time, of the theory of quantum with its present apparent negation of the laws of causation, of the dissection of the atom with the resultant discovery that things are not what they seem It is the general recognition that we are not yet in contact with ultimate reality અર્થાત્ વીસમી સદીના પદાર્થ-વિજ્ઞાનનો મહાન આવિષ્કાર આકાશ અને કાલને એક કરતા સાપેક્ષવાદ કે કાર્ય-કારણના સિદ્ધાન્તનો ખુલ્લો ઇનકાર કરતો ક્વોન્ટમ સિદ્ધાન્ત નથી, તેમજ પરમાણુ-વિભાજન પણ નથી કે જે 'વસ્તુઓ દેખાય છે એક પ્રકારની અને છે બીજા પ્રકારની' એવુ પ્રતિપાદન કરે છે આ સદીનો મહાન આવિષ્કાર તો એ છે કે આપણે અત્યાર સુધી પરમ વાસ્ત-વિકતાની પાસે પહોચ્યા નથી'

આ શબ્દો સાભળ્યા પછી કયો સુજ્ઞ વિજ્ઞાનમા આધળી શ્રદ્ધા રાખવાનુ ઉચિત સમજશે ?

' પક્ષપાતથી ખરાબ વસ્તુ પણ સારી લાગે છે અને

ખોટા પૂર્વગ્રહથી સાચી વસ્તુને પણ ખરાબ માનવાનું વલણ પેદા થાય છે, એટલે સત્યશોધનની અભિરુચિ ધરાવનારે આ બંને વસ્તુ છોડવા જેવી છે તેણે તો તટસ્થભાવે વસ્તુનું નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ અને તેમાં જે અંશો સત્ દેખાય તેને સત્ તથા અસત્ દેખાય તેને અસત્ માનવાની તૈયારી રાખવી જોઈએ

વિજ્ઞાનનું મુખ હજી સુધી ભૌતિકવાદ તરફ રહ્યું છે, એટલે તેને હજી કંઈ આ માની અચિંત્ય શક્તિનું ભાન થયું નથી, પરંતુ હવે વૈજ્ઞાનિકો ધીમે ધીમે એ તરફ ઢળવા લાગ્યા છે

પ્રો આલ્બર્ટ આઇન્સ્ટીન કહે છે 'I believe that intelligence is manifested throughout all nature અર્થાત્ હું માનું છું કે સમસ્ત પ્રકૃતિમાં ચેતના કામ કરી રહી છે.'

સર એ એસ એડિંગ્ટન કહે છે 'Something unknown is doing, we do not know what I regard consciousness as fundamental I regard matter as directive from consciousness The old atheism is gone Religion belongs to the realm of the spirit and mind and cannot be shaken અર્થાત્ કોઈ અજ્ઞાત શક્તિ કામ કરી રહી છે આપણે જાણતા નથી કે એ શું છે ? હું ચૈતન્યને મુખ્ય માનું છું, ભૌતિક પદાર્થોને ગૌણ

પુરાણો નાસ્તિકવાદ હવે ચાલ્યો ગયો છે ધર્મનુ વિચાર-ક્ષેત્ર આત્મા તથા મન છે અને તેને કોઈ પણ પ્રકારે ચલિત કરી શકાતા નથી '

સર જે એ થોમસન કહે છે 'Throughout the world of animal life there are expressions of something akin to the mind in ourselves There is from Amoeba upwards a stream of inner and subjective life It may be only a slender rill, but some times it is a strong current It includes feeling, imagining, purposing It includes unconscious અર્થાત્ અખિલ પ્રાણીજગતમા એવી પ્રક્રિયાઓ છે કે જે આપણા મન સાથે સબધ ધરાવે છે અમીબા (વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ જતુ) થી માડીને બધા પ્રાણીઓમા આતરિક તથા વૈયક્તિક જીવનનુ ઝરણુ વહે છે કોઈક સ્થળે તેનો સ્રોત પાતળો છે, તો કોઈક સ્થળે બળવાન પણ છે તેમા લાગણીઓ, કલ્પના, સજ્ઞા અતર્ગત છે બેશુદ્ધ અવસ્થાનો પણ તેમા જ સમાવેશ થાય છે '

એ જ વૈજ્ઞાનિક અન્યત્ર કહે છે કે 'How did living cretaures begin to be upon the earth? In point of science, we do not know અર્થાત્ પૃથ્વી પર જીવતા પ્રાણીઓ શી રીતે આવ્યાં ? તેનો વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ કોઈ ઉત્તર નથી '

જે બી એસ હેંડન કહે છે 'The truth is that, not matter, not forces, not any physical thing, but mind, personality is the central fact of the universe અર્થાત્ સત્ય એ છે કે પુદ્ગલ (matter) નહિ, બળ (force) નહિ, ભૌતિક પદાર્થ નહિ, પણ મન અને વ્યક્તિત્વ એ વિશ્વના મુખ્ય તત્ત્વો છે'

આર્થર એચ કોમ્પટન કહે છે 'A conclusion which suggests . the possibility of concious- ness after death the flame is distinct from the log of wood which serves it temporarily as fuel અર્થાત્ કેટલાક પ્રયોગો પરથી દોરાયેલું અનુમાન બતાવે છે કે મૃત્યુ બાદ પણ ચેતનાનો સંભવ છે અગ્નિ લાકડાથી જુદો છે લાકડા તો થોડા વખત માટે એને પ્રકટ થવા માટે ઇંધનનું કામ આપે છે'

સર ઓલિવર લૅાજ કહે છે 'The time will assuredly come when these avenues into unknown region will be explored by science The universe is a more spiritual entity than we thought. The real fact is that we are in the midst of a spiritual world which dominates the material અર્થાત્ એ સમય અવશ્ય આવશે કે જ્યારે વિજ્ઞાન દ્વારા અજ્ઞાત વિષયના દ્વારોનું

અન્વેષણ થશે આપણે ધાર્યું હતુ તેના કરતા આ વિશ્વ વધારે આત્મમય છે વાસ્તવિકતા તો એ છે કે આપણે એવા આત્મમય જગતની અંદર છીએ કે જે ભૌતિકતા પર વર્ચસ્વ ભોગવે છે'

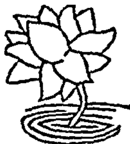
પ્રો ડબ્લ્યૂ મૅકડુગલ કહે છે 'For no single organic function has yet been found explicable in purely mechanical terms, even such relatively simple processes as the secretion of the tear or the exudation of a drop of sweat continue to elude all attempts of complete explanation in terms of physical and chemical science અર્થાત્ એવુ કોઈ શારીરિક કાર્ય હજી સુધી માલુમ પડયુ નથી કે જે યાન્ત્રિક પરિભાષાથી સમજાવી શકાય પ્રમાણમા ઘણી નાની કહી શકાય એવી બાબતો, જેમકે—આસુ નીકળવા, પરસેવો ટપકવો વગેરે પણ કેવળ પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયણશાસ્ત્રની પરિભાષાથી બરાબર સમજાવી શકાતા નથી'

ડૉ ગાલ કહે છે 'In my opinion there exists but one single principle which sees, hears, feels, loves, thinks, remembers etc. But this principle requires the aid of various material instruments in order to manifest its respective functions અર્થાત્ મારા અભિ-

પ્રાયથી તો કેવળ એક જ વસ્તુ મુખ્ય છે કે જે જુએ છે, સાંભળે છે, લાગણીનો અનુભવ કરે છે, પ્રેમ કરે છે, વિચાર કરે છે, યાદ કરે છે વગેરે પરંતુ આ વસ્તુને પોતાનું ભિન્ન ભિન્ન કાર્ય કરવા માટે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ભૌતિક સાધનોની જરૂર પડે છે'

ગ્રેટ ડીઝાઈન નામના પુસ્તકમાં આવા બીજા અનેક મંતવ્યોને આધારે એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે આ દુનિયા આત્મા વિનાનું યંત્ર નથી તેમાં ચેતનાશક્તિ અવશ્ય કામ કરી રહી છે, પછી તેનું નામ ગમે તે આપવામાં આવે'

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે હવે વિજ્ઞાન પણ જીવનું—આત્માનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સ્વીકારવા લાગ્યું છે અને નજીકના ભવિષ્યમાં તેને સાર્વભૌમ માન્યતા પ્રાપ્ત થશે.

પ્રકરણ છઠ્ઠું

જીવ-વિચાર અંગે કિંચિત્

જો જીવ એ કોરી કલ્પના હોત કે કોઈ મનસ્વીનો તુક્કો હોત અને એ નામની કોઈ વસ્તુ આ વિશ્વમા ખરેખર હસ્તી ધરાવતી જ ન હોત, તો તેના વિષે વિચાર કરવાનું ભાગ્યે જ વ્યાજબી ગણાત આપણે અસત્ એટલે અવિદ્યમાન વસ્તુઓનો વિચાર કરતા નથી, કારણકે તેથી આપણુ કોઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થતુ નથી યદિ કોઈ આ પ્રકારનો વિચાર કરે અને તેમા રાચવા લાગે તો આપણે શુ કહીએ છીએ ? 'ભાઈનુ જરા ખસ્યુ છે' એ જ કે કઈ બીજુ ?

પરતુ જીવ એ કોરી કલ્પના નથી, કોઈ મનસ્વીનો તુક્કો નથી, પણ આગમસિદ્ધ વસ્તુ છે અને તેને યુક્તિ એટલે તર્કશુદ્ધ દલીલો તથા અનુભૂતિ એટલે સર્વ કોઈને સામાન્ય રીતે થતાં અનુભવનો પૂરેપૂરો ટેકો છે તાત્પર્ય કે તે એક નક્કર હકીકત (Solid fact) હોઈને તેના સ્વરૂપ પરત્વે વિચાર થયેલો છે

કોઈ એમ કહેતુ હોય કે 'જીવ તો નજરે દેખાતો

નથી, તેના વિષે વિશેષ વિચાર શો હોઈ શકે ?' તો આમ કહેવું ઉચિત નથી વાયુ નજર દેખાતો નથી, ઈથર નજરે દેખાતો નથી અને વિદ્યુત્શક્તિ પણ નજર દેખાતી નથી, તો શું એના વિષે વિશેષ વિચાર થઈ શકતો નથી ? એક વસ્તુ દૃશ્ય હોય કે અદૃશ્ય, પણ તેના વિષે વિચાર થઈ શકે છે અને તેના ગુણ-ધર્મ નક્કી કરી શકાય છે, પરંતુ આ વાત તો સામાન્ય મનુષ્યોને અનુલક્ષીને થઈ જેઓ સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છે, તેમને તો બધું હસ્તામલકવત્ એટલે હાથમાં રહેલા આમળાની જેમ સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેથી તેમને માનસિક ભૂમિકા પર કશો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી તેઓ તો જ્ઞાનદૃષ્ટિએ જે કંઈ જુએ છે–જાણે છે, તે જ પ્રમાણ છે

તત્ત્વની વિચારણા જીવથી શરૂ થાય છે જેમકે–

जीवाऽजीवा पुण्णं, पावासव संवरो य निज्जरणा ।
बंधो मुक्खो य तहा, नव तत्ता हुंति नायव्वा ॥

'નવ તત્ત્વો જાણવા યોગ્ય છે તે આ પ્રમાણે (૧) જીવ, (૨) અજીવ, (૩) પુણ્ય, (૪) પાપ, (૫) આશ્રવ, (૬) સંવર, (૭) નિર્જરા, (૮) બંધ અને (૯) મોક્ષ'

અમે પાઠકોને પૂછીએ છીએ કે નો અથવા હજારની સંખ્યામાંથી એકડો લઈ લઈએ તો બાકી શું રહે છે ? એ જ સ્થિતિ તત્ત્વજ્ઞાનની છે જો તેમાંથી જીવતત્ત્વ લઈ લઈએ તો બાકી કંઈ રહેતું નથી

અહીં કોઈ એમ કહેતું હોય કે અજીવ બાકી રહે,

તો એ નગણ્ય વસ્તુ છે જો જીવ ન હોય તો અજીવનો વિચાર શા માટે કરવો ? સુખ-દુ ખનુ સવેદન જીવને થાય છે અને સકલ દુ ખમાથી મુક્તિ મેળવવા માટે જ તત્ત્વની વિચારણા છે, એટલે જીવ ન હોય તો તત્ત્વજ્ઞાનની આવશ્યકતા રહેતી નથી

આ વિવેચન તો જીવ સબધી વિચાર કરવા પરત્વે થયુ, પણ જીવ-વિચારમા વિચાર શબ્દ કયા અર્થમા યોજાયેલો છે, તે જાણવાની જરૂર છે

એક વાર અમે પાઠશાળાના એક હોશિયાર ગણાતા વિદ્યાર્થીને પૂછયુ કે 'જીવ-વિચારનો અર્થ શો ?'

તેણે કહ્યુ 'જીવ સબધી વિચાર, તે જીવ-વિચાર'

અમે કહ્યુ 'આ તો તમે સમાસ છોડચો, પણ જીવ-વિચારનો વાસ્તવિક અર્થ શો છે ?'

તેણે કહ્યુ 'જીવ નામની વસ્તુ પરત્વે વિચાર કરવો તે જીવ-વિચાર'

અમે કહ્યુ 'ભાષાના ધોરણે તમારો અર્થ ઠીક છે પણ અહીં તે કયા સદર્ભમા વપરાયેલો છે ? શુ આપણે અહીં જીવ સબધી વિચાર કરવાનો છે ? તર્કો કરવાના છે ?'

તેણે કહ્યુ 'પાઠય પુસ્તકમા તો એમ જ લખ્યુ છે કે 'જીવ સબધી વિચાર કરવો, તે જીવ-વિચાર' અને તેણે પુસ્તક દેખાડયુ

અમે કહ્યુ 'એ ઠીક છે, પણ જ્યારે આપણે

એક વસ્તુનો અભ્યાસ કરવા બેઠા હોઈએ, ત્યારે તે અંગે વિચારણા કરવી જોઈએ અને તેમા જે કોઈ પ્રશ્નો સ્ફુરે તે શિક્ષકને પૂછવા જોઈએ પરતુ આપણે તે અંગે કઈ વિચારણા જ ન કરીએ તો પ્રશ્ન ક્યાથી સ્ફુરે ? આપણા જૈન શાસ્ત્રોમા સ્વાધ્યાય પાચ પ્રકારનો કહ્યો છે (૧) વાચના એટલે ગુરુ આગળ સૂત્ર અને અર્થનો પાઠ લેવો (૨) પૃચ્છના એટલે સૂત્ર અને અર્થ સબધી પ્રશ્ન કરવા (૩) પરાવર્તના એટલે જે કઈ શીખી ગયા હોઈએ તેનુ પુનરાવર્તન-કરવુ (૪) અનુપ્રેક્ષા એટલે તે પર ખૂબ ઊડાણથી વિચાર કરવો અન્ય લોકો એને માટે નિદિધ્યાસન શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે અને (૫) ધર્મકથા એટલે સ્વાધ્યાયના ફળરૂપે ધર્મ કે તત્ત્વનુ જે સ્વરૂપ સમજાયુ હોય તે કલ્યાણબુદ્ધિથી બીજાને સમજાવવુ વારુ, અહી વિચાર શબ્દ ત્રણ અર્થમા યોજાયેલો છે

વિચારનો પ્રથમ અર્થ મત કે અભિમત છે શ્રી વિશેષાવશ્યકભાષ્યમા આ અર્થ જણાવેલો છે એટલે જીવ સબધી જ્ઞાની ભગવતોએ જે મત કે અભિમત દર્શાવેલો છે, તે જીવ-વિચાર

વિચારનો બીજો અર્થ તત્ત્વનિર્ણય છે 'શબ્દસ્તોમ-મહાનિધિ' આદિ પ્રસિદ્ધ સસ્કૃત કોષોમા આ અર્થ આપેલો છે, એટલે જીવ સબધમા જ્ઞાની ભગવતોએ કરેલો જે તાત્ત્વિક નિર્ણય તે જીવ-વિચાર

વિચારનો ત્રીજો અર્થ ભેદપૂર્વકનુ કથન છે અને તે

શાસ્ત્રોમા પ્રસિદ્ધ છે એટલે જીવના સ્વરૂપ, શરીર, આયુ, કાયસ્થિતિ, પ્રાણ, યોનિ વગેરેના ભેદપૂર્વક જેમા કથન કરાયુ છે, તે જીવ-વિચાર

કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે કે જીવ-વિચારનો આ અર્થ સાભળતા વિદ્યાર્થીના આનદ અને આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ તે બોલી ઉઠયો કે 'ખરેખર! શબ્દની શક્તિ અગાધ છે જો તેનાથી પરિચિત થઈએ તો કેટલુ બધુ જ્ઞાન મળે છે?'

ધાર્મિક અભ્યાસક્રમમા જીવ-વિચાર શા માટે શીખવાય છે? તે પણ સ્પષ્ટતયા સમજી લેવુ જોઈએ જૈન શાસ્ત્રોમા કહ્યુ છે કે–

× किं सुरगिरिणो गरुय? जलनिहिणो किंव होज्ज गभीर?।
किं गयणाउ विसाल? कोऽव अहिंसासमो धम्मो?॥

'આ જગતમા મેરુ પર્વત કરતા મોટુ શુ છે? સાગર કરતા ગભીર શુ છે? આકાશ કરતા વિશાળ શુ છે? અને અહિસા સમાન ધર્મ કયો છે?' અર્થાત્ બીજો કોઈ નથી

* कल्लाणकोडिजणणी, दुरतदुरियारिवग्गणिट्ठवणी ।
ससारजलहितरणी, एकच्चिय होइ जीवदया ॥

"ક્રોડો કલ્યાણને જન્મ આપનાર, વિવિધ પ્રકારના

× (પુ પમાલા શ્લોક ૬)
* (પુ પમાલા શ્લોક ૭)

મતને પ્રરૂપ્યુ જ ન હોત અને દયાધર્મનો ઉપદેશ દેતા અભયદાનની આટલી જોરદાર હિમાયત પણ કરી ન હોત તાત્પર્ય કે ગૃહસ્થો પણ જીવદયાનુ પાલન કરી શકે છે અને પોતાના ચારિત્રનુ ઉત્તમ પ્રકારે ઘડતર કરીને આત્મ વિકાસના માર્ગે આગળ વધી શકે છે

જીવદયા એટલે જીવોની દયા, જીવરાશિની દયા આ વિશ્વમા જીવોનો જે સમૂહ વ્યાપેલો છે, તેને જીવરાશિ કહેવાય છે રાશિ એટલે સમૂહ હવે જીવરાશિના સ્વરૂપનુ જ જ્ઞાન ન હોય, તો જીવોની દયા કઈ રીતે પળે? શાસ્ત્રકાર ભગવતોએ તો સ્પષ્ટ ફરમાવ્યુ છે કે–

पढम नाण तओ दया, एव चिट्ठइ सव्वसजए ।
अन्नाणी किं काही? किंवा नाहीइ छेअ-पावग ॥

'પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દયા આ પ્રમાણે સર્વ સયત પુરુષો સ્થિત છે–માને છે અજ્ઞાની શુ કરે? તે શ્રેય અને પાપનો માર્ગ કેમ-કરીને

जो जीवे वि वियाणेइ, अजीवे वि वियाणेई ।
जीवाजीवे वियाणंतो, सो हु नाहीइ संजमं ॥

'જે જીવને સારી રીતે જાણે છે, તે અજીવને પણ સારી રીતે જાણે છે આ રીતે જીવ અને અજીવ બંનેને જાણનારો સંયમને સારી રીતે જાણી શકે છે'

જીવને સારી રીતે જાણવો એટલે તેના લક્ષણ, ભેદ, સ્વરૂપ વગેરેનો યથાર્થ બોધ પ્રાપ્ત કરવો જ્યારે આ પ્રકારનો બોધ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેના પ્રતિપક્ષી અજીવને ઓળખી કાઢવાનું કામ માત્ર સહેલું બની જાય છે અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો 'આ જીવ' એવો નિશ્ચયપૂર્વક બોધ થયો કે 'આ અજીવ' એવો બોધ પણ નિશ્ચયપૂર્વક જ થવાનો જેને જીવના લક્ષણો લાગુ પડતા નથી, તે અજીવ

અહીં એ પણ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે તદ્દન નીચલા થરના જીવો અને અજીવ વચ્ચે ભેદરેખા દોરવાનું કામ સહેલું નથી, પણ ત્યાં જ્ઞાનીના શબ્દો કે શાસ્ત્રવચનો સહાય રૂપ થાય છે અને તેથી જીવને અજીવ માની તેનું ઉપમર્દન કરવાનો પ્રસંગ આવતો નથી

જેણે જીવ-વિચારનું શિક્ષણ લીધું છે, તે પૃથ્વી, પાણી, વાયુ, અગ્નિ, વનસ્પતિ, કીડા, જંતુ, પક્ષી, પશુ, મનુષ્ય વગેરેમાં જીવ માનવાનો અને તેથી તેના આરંભ-સમારંભથી જરૂર બચવાનો કદાચ પ્રમાદવશાત્ તેમ ન બન્યું તો પણ તેના દિલમાં તો દયાની ભાવના રહેવાની

ધર્મને પ્રરૂપ્યુ જ ન હોત અને દયાધર્મનો ઉપદેશ દેતા અભયદાનની આટલી જોરદાર હિમાયત પણ કરી ન હોત તાત્પર્ય કે ગૃહસ્થો પણ જીવદયાનુ પાલન કરી શકે છે અને પોતાના ચારિત્રનુ ઉત્તમ પ્રકારે ઘડતર કરીને આત્મ-વિકાસના માર્ગે આગળ વધી શકે છે

જીવદયા એટલે જીવોની દયા, જીવરાશિની દયા આ વિશ્વમા જીવોનો જે સમૂહ વ્યાપેલો છે, તેને જીવરાશિ કહેવાય છે રાશિ એટલે સમૂહ હવે જીવરાશિના સ્વરૂપનુ જ જ્ઞાન ન હોય તો જીવોની દયા કઈ રીતે પળે? શાસ્ત્રકાર ભગવતોએ તો સ્પષ્ટ ફરમાવ્યુ છે કે—

पढम नाण तओ दया, एव चिट्ठइ सव्वसजए ।
अन्नाणी किं काही ? किंवा नाहीइ छेअ-पावग ॥

'પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દયા આ પ્રમાણે સર્વ સયત પુરુષો સ્થિત છે—માને છે અજ્ઞાની શુ કરે? તે શ્રેય અને પાપનો માર્ગ કેમ કરીને જાણે?'

અહી સાધુધર્મનો વિષય ચાલી રહ્યો છે તેને ઉદ્દેશીને એમ કહેવાયુ છે કે જેણે પ્રથમ એટલે પ્રારભમા જીવ સબધી જ્ઞાન મેળવી લીધુ હોય તે જ દયાનુ સારી રીતે પાલન કરી શકે છે જે અજ્ઞાની છે, એટલે કે જીવનુ સ્વરૂપ જાણતો નથી, એ શુ કરવાનો? એ કેમ કરીને જાણવાનો કે આ શ્રેયોમાર્ગ છે અને આ પાપમાર્ગ છે?'

આગળ તેમણે જણાવ્યુ છે કે—

जो जीवे वि वियाणेई, अजीवे वि वियाणेई ।
जीवाजीवे वियाणतो, सो हु नाहीइ सजम ॥

'જે જીવને સારી રીતે જાણે છે, તે અજીવને પણ સારી રીતે જાણે છે આ રીતે જીવ અને અજીવ બંનેને જાણનારો સંયમને સારી રીતે જાણી શકે છે'

જીવને સારી રીતે જાણવો એટલે તેના લક્ષણ, ભેદ, સ્વરૂપ વગેરેનો યથાર્થ બોધ પ્રાપ્ત કરવો જ્યારે આ પ્રકારનો બોધ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેના પ્રતિપક્ષી અજીવને ઓળખી કાઢવાનું કામ સાવ સહેલું બની જાય છે અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો 'આ જીવ' એવો નિશ્ચયપૂર્વક બોધ થયો કે 'આ અજીવ' એવો બોધ પણ નિશ્ચયપૂર્વક જ થવાનો જેને જીવના લક્ષણો લાગુ પડતા નથી, તે અજીવ

અહીં એ પણ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે તદ્દન નીચલા થરના જીવો અને અજીવ વચ્ચે ભેદરેખા દોરવાનું કામ સહેલું નથી, પણ ત્યાં જ્ઞાનીના શબ્દો કે શાસ્ત્રવચનો સહાયરૂપ થાય છે અને તેથી જીવને અજીવ માની તેનું ઉપમર્દન કરવાનો પ્રસંગ આવતો નથી

જેણે જીવ-વિચારનું શિક્ષણ લીધું છે, તે પૃથ્વી, પાણી, વાયુ, અગ્નિ, વનસ્પતિ, કીડા, જંતુ, પક્ષી, પશુ, મનુષ્ય વગેરેમાં જીવ માનવાનો અને તેથી તેના આરંભ-સમારંભથી જરૂર બચવાનો કદાચ પ્રમાદવશાત્ તેમ ન બન્યું તો પણ તેના દિલમાં તો દયાની ભાવના રહેવાની

જ અને તેથી તેના પરિણામો કોમળ રહેવાના જૈનો દયાળુ ગણાયા, તેનુ ખરૂ કારણ એ છે કે તેમની દયાનો વિસ્તાર જીવ-વિચારના શિક્ષણને લીધે ઘણો મોટો થઈ ગયો

અન્ય સમાજોની હાલત જુઓ કે જ્યા જીવન સબધી વિશિષ્ટ શિક્ષણ નથી, તેઓ અનેક જીવોની હિસા કરવા છતા પોતે હિસા કરી હોય એમ સમજતા નથી, પછી તેમાથી બચવાની કોશીશ તો કરે જ શી રીતે? તાત્પર્ય કે દયાધર્મના યથાર્થ પાલન માટે જીવ-વિચારનુ શિક્ષણ આવશ્યક છે અને તેથી જ જૈન સઘમા આજે તેનુ પદ્ધતિસર શિક્ષણ અપાઈ રહ્યુ છે

જીવ-વિચારના શિક્ષણ માટે આજે પ્રાય જીવ-વિચાર પ્રકરણની જ પસદગી થાય છે તેનુ કારણ એ છે કે તેની પ્રાકૃત ભાષા સહેલી છે, તેની શૈલિ સુગમ છે, તેમા જીવના ભેદો વગેરેનુ વ્યવસ્થિત નિરૂપણ છે અને તે માત્ર એકાવન જ ગાથાઓનુ હોઈને થોડા જ વખતમા કઠસ્થ કરી શકાય એવુ છે

પ્ર[illegible]

જીવ-વિચાર-પ્ર[illegible] નિર્માતા

એક કૃતિ સાધમાન્ય [illegible]
તેનુ અ યયન કરાવવામા [illegible]
રીતે શ્રદ્ધાળુ આત્માઓને [illegible]
પ્રશ્ન ઉઠતો નથી તેઓ તો [illegible]
ખાવાનુ કામ છે?' એમ વિચાર[illegible]
પ્રવૃત્ત થાય છે, પરતુ બુદ્ધિ[illegible]
સ્થિતિ જુદા પ્રકારની છે તે[illegible]
અવશ્ય ઉઠે છે કે 'આ કૃતિ [illegible]
છે? શા માટે રચી છે?' [illegible]
યોગ્ય સમાધાન કરવામા આવે[illegible]
છે અને કૃતિનુ અધ્યયન [illegible]
વસ્તુસ્થિતિ ખ્યાલમા રાખીને [illegible] પ્રસ્તુત [illegible]
આલેખન કર્યું છે

પ્રથમ એવી પ્રથા હતી [illegible]
કે સ્તવન-સ્વાધ્યાય ([illegible]
[illegible] થાય

કર્તા કે નિર્માતા ઘણા ભાગે એ કૃતિના છેડે ગર્ભિત રીતે અને કવચીક વાર સ્પષ્ટતયા પોતાના નામનુ સૂચન કરતા આથી તે કૃતિ કોની છે ? એ સમજાઈ જતુ આ રીતે જીવ-વિચાર-પ્રકરણની પચાસમી ગાથામા 'સિરિ-સંતિ-સૂરિ-સિટ્ઠે' એ શબ્દો વડે પ્રકરણ-કર્તાએ પોતાનુ **'શ્રીશાન્તિ સૂરિ'** એવુ નામ સૂચવ્યુ છે

અહી એ પ્રશ્ન થવા સભવ છે કે 'આ શાન્તિસૂરિજી મહારાજ કયા ?' કારણ કે જૈન પરપરામા અનેક શાન્તિ સૂરિજી થયેના છે જેમકઃ—

(૧) ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર-બૃહદ્‌વૃત્તિના રચનાર થારાપદ્ર ગચ્છીય[1] શ્રીશાન્તિસૂરિ કે જે વાદિવેતાલની પદવીથી વિભૂષિત હતા

(૨) તિલકમજરી-કથા-ટિપ્પનના રચયિતા પૂર્ણતલ્લગચ્છીય શ્રી શાન્તિસૂરિ

(૩) વાર્તિકવૃત્તિવિધાયક ચન્દ્રકુલીય શ્રી વર્ધમાન-સૂરિશિષ્ય શ્રી શાન્તિસૂરિ

(૪) ધર્મરત્નપ્રકરણ, પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્ર આદિના કર્તા શ્રી નેમિચન્દ્રસૂરિશિષ્ય શ્રી શાન્તિસૂરિ

(૫) ભક્તામરસ્તોત્રની વૃત્તિના પ્રણેતા ખડેલ ગચ્છીય શ્રી શાન્તિસૂરિ

(૬) પ્રમાણપ્રમેયકલિકાવૃત્તિના નિર્માતા શ્રી શાન્તિ-સૂરિ

૧ થિરાપદ્ર એવુ નામ પણ પ્રાપ્ત થાય છે

(૭) ધર્મખંડ, રાક્ષસવૃન્દાવન કાવ્યાદિ વિવૃત્તિના રચયિતા શ્રી શાન્તિસૂરિ

(૮) પિંડવિશુદ્ધિના રચયિતા શ્રી શાન્તિસૂરિ

(૯) બૃહચ્છાન્તિના રચયિતા શ્રી શાન્તિસૂરિ

(૧૦) પર્વપંચાશિકાના રચયિતા શ્રી શાન્તિસૂરિ

(૧૧) ચૈત્યવંદનમહાભાષ્યના રચયિતા શ્રી શાન્તિસૂરિ

(૧૨) જીવ વિચાર પ્રકરણના નિર્માતા શ્રી શાન્તિસૂરિ

એટલે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ચોકસાઈથી આપી શકાય એમ નથી. એમાં સાધક-બાધક અનેક પ્રમાણો વિચારવા પડે એમ છે, પરંતુ અહીં એટલું તો સ્પષ્ટ જણાવી દઈએ કે બૃહચ્છાન્તિ અને પર્વપંચાશિકાના રચયિતા તો વાદિવેતાલ શ્રી શાન્તિસૂરિ જ છે, કારણ કે આના સ્પષ્ટ નામો ભાંડારકર ઈન્સ્ટિટ્યુટની પ્રતિ નં. ૪૫-/૧૮૮૨-૮૩, પ્રતિ નં. ૩૫૦/A/૧૮૮૨-૮૩ તથા અન્ય એક પ્રતિમાં લખાયેલાં છે.[1]

કેટલાક ચૈત્યવંદનભાષ્યને પણ તેમની કૃતિ માને છે, પણ તે માટે કોઈ પુષ્ટ પ્રમાણ નથી. ચૈત્યવંદનભાષ્ય એ શ્રી શાન્તિસૂરિની કૃતિ છે, એવો નિર્ણય માત્ર એક પ્રતિના છેડે લખાયેલા નામ પરથી થયો છે. ખુદ એ કૃતિમાં તેમનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી. વળી સૌ અધ્યયનનો વિશિષ્ટ ઉપયોગ એ જો વાદિવેતાલ શ્રી શાન્તિસૂરિજીનો ખાસ સંકેત હોય

૨ આના વિવેચન માટે જુઓ શ્રીપ્રતિક્રમણસૂત્ર-પ્રબોધ ટીકા ભાગ ત્રીજો ...

તો તે પણ આમા ગેરહાજર છે અમને તો એમ લાગે છે કે જીવ-વિચાર-પ્રકરણની રચના કરનાર શ્રી શાન્તિસૂરિજી પછીના કોઈ શ્રી શાન્તિસૂરિજીએ તેની રચના કરી હશે જીવ-વિચાર-પ્રકરણની પ્રથમ ગાથા આ પ્રમાણે છે

भुवणपईवं वीरं, नमिऊण भणामि अबुह-बोहत्थं ।
जीवसरूवं किंचि वि, जह भणियं पुव्वसूरीहिं ॥

અને ચેઇયવદણમહાભાસની છેલ્લી ગાથા નીચે મુજબ છે

सुरगणभवणप्पईवो, तिरियिंद-नरिंदविंदकयसेवो ।
सिरिवद्धमाणवीरो, होउ सया मगलं तुम्ह ॥

અહી શ્રી વીરની સ્તુતિ અને તેમને ભુવનપ્રદીપની ઉપમા એ બને સમાન છે

'જો બને ગાથામા આટલુ સામ્ય છે, તો તે એક જ કર્તાની કૃતિ કેમ ન હોય?' એ પ્રશ્ન થવો અહી સ્વાભાવિક છે, પણ અમે ઉપર જણાવ્યુ તેમ આ છેલ્લી ગાથામા કે તેની ઉપરની ગાથામા તેમનો નામનિર્દેશ નથી અને મો પદ પણ જણાતુ નથી

હવે આવીએ જીવ-વિચાર-પ્રકરણ ઉપર પ્રવાદ તો એવો છે કે આ પણ વાદિવેતાલ શ્રી શાન્તિસૂરિજીની કૃતિ છે, પરતુ તે માટે પુષ્ટ પ્રમાણ કયા? વળી આ પ્રકરણ પરના ટીકાકારો પૈકી કોઈ પણ તેમનો કશો પરિચય આપતા નથી જો તેમને એ પ્રવાદમા સત્ય લાગ્યુ હોત તો સભાવના રૂપે પણ તેમનો ઉલ્લેખ કરત, પણ

એવો ઉલ્લેખ કરેલો નથી વિશેષમાં આ કૃતિ વાદિ-વેતાલની હોય તો તેની રચના પછી પાંચસો વર્ષ સુધીમાં તેના પર કોઈ પણ વૃત્તિ કેમ ન રચાઈ? તેમનું શિષ્ય-મંડલ વિદ્વાન્ હતું અને તેની પરંપરા અમુક સદી સુધી તો ચાલેલી જ છે આ પ્રકરણ પરની પ્રથમ ટીકા છેક વિક્રમની સત્તરમી સદીના પ્રારંભમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે શ્રી જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ-મ્હેસાણા કે જેના તરફથી આ કૃતિ વાદિ-વેતાલ શ્રી શાન્તિસૂરિજીની હોવા બાબત વિશેષ પ્રચાર થયો છે, તે આ પ્રકરણની પ્રસ્તાવનામાં તે માટેનું પુષ્ટ પ્રમાણ રજૂ કરી શકેલ નથી, અને તેણે જે પ્રમાણ રજુ કર્યું છે, તે વિચારણીય છે તે જે નિર્દેશ માટે તપાગચ્છ પટ્ટાવ-લીનો હવાલો આપે છે, તેમાં આવો ઉલ્લેખ છે જ નહિ તેમના તરફથી પાઠક રત્નાકરજીની સંસ્કૃત ટીકા સાથે જે જીવ-વિચાર-પ્રકરણ સને ૧૯૧૫માં બહાર પડ્યું, તેના ઉપોદ્ઘાતમાં તો એમ જ લખ્યું હતું કે 'अनेकगुणगणालङ्कृता श्रीमच्छान्तिसूरिपादा प्रकृतप्रकरणं रचितवन्त इयन्मात्रं पञ्चाशत्तमगाथाया प्रकटमेवावगम्यते, तेषां सत्ता-समयादिगतो निर्णयोऽस्माकं स्मृतिपथे नास्ति ।'

આ વિષયમાં પાછળથી પ્રમાણ મળી આવ્યું હોય એ બનવા યોગ્ય છે, પણ એ પ્રમાણ એવું હોવું જોઈએ કે જે પાઠકોને પૂરી પ્રતીતિ કરાવી શકે અસ્તુ

હવે જે એક પ્રમાણ આ કૃતિ વાદિવેતાલ શ્રી શાન્તિ-સૂરિજીની હોવાનું સૂચવે છે, તેનો અહીં નિર્દેશ કરીશું.

ઉક્ત શ્રી શાન્તિસૂરિજીએ ઉત્તરાધ્યયસૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિના છેડે પોતાની પ્રશસ્તિ આપી છે અને છેવટની પંક્તિમા જણાવ્યુ છે કે 'तद्भो भव्या विघ्नौघप्रशमकरतो गृह्यता लिह्यता च।' અને બૃહચ્છાન્તિના પ્રારંભમા જણાવ્યુ છે કે 'भो भो भव्या शृणुत वचन प्रस्तुत सर्वमेतद्' એ જ પાઠમા આગળ પણ 'भो भो भव्यलोका' પદ પણ તેમના भो અવ્યયની પ્રીતિનુ સૂચન કરે છે હવે જીવ-વિચાર-પ્રકરણની પચાસમી ગાથામા 'करेह भो उज्जमं धम्मे ।' આવા પદો આવે છે, જે એમની રુચિનુ આબેહૂબ દર્શન કરાવે છે આ સંયોગોમા હાલ આ કૃતિને વાદિવેતાલ શ્રી શાન્તિસૂરિજીની માનીને જ ચાલીએ પરંતુ તે માટે હજી પુષ્ટ પ્રમાણો પ્રાપ્ત કરવાના બાકી રહે છે

વાદિવેતાલ શ્રી શાન્તિસૂરિજીનો પરિચય શ્રી પ્રભાચન્દ્રસૂરિવિરચિત શ્રીપ્રભાવકચરિત્ર વગેરે પરથી આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે

વાદિવેતાલ શ્રી શાન્તિસૂરિજી

તેમનો જન્મ ઉત્તર ગુજરાતમા રાધનપુર પાસે ઊણ ગામમા થયો હતો તેમનુ સંસારી નામ ભીમ હતુ, તેમના પિતાનુ નામ ધનદેવ અને માતાનુ નામ ધનશ્રી હતુ તેઓ શ્રીમાલ વંશના હતા

આ વખતે પાટણમા થારાપદ્રગચ્છીય શ્રી વિજયસિંહસૂરિ નામના ચૈત્યવાસી આચાર્ય વિદ્યમાન હતા તેઓ

એક વખત ઊણ પધાર્યા ત્યા ભીમ તેમના જોવામા આવ્યો તે અનેક શુભ લક્ષણોથી યુક્ત હોઇને આચાર્યશ્રીએ વિચાર્યું કે 'જો આ કિશોર સાધુ થાય તો શ્રીજિનેશ્વરદેવના શાસનની અવશ્ય પ્રભાવના કરે'

તેમણે ધનદેવ શેઠ પાસે ભીમની માગણી કરી ધર્મપરાયણ પતિ-પત્નીએ નન્દનના કલ્યાણ કાજે એ માગણીનો સ્વીકાર કર્યો અને પોતાના વ્હાલસોયા પુત્રને આચાર્યશ્રીના ચરણે મૂક્યો આચાર્યશ્રીએ તેને શુભ મુહૂર્તે દીક્ષા આપી અને 'મુનિ શાન્તિભદ્ર' નામથી પોતાનો શિષ્ય કર્યો[1] પછી તેમને સૂત્ર-સિદ્ધાન્ત, ન્યાય, વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોશ, જ્યોતિષ તથા મન્ત્રશાસ્ત્ર વગેરેનો અભ્યાસ કરાવ્યો અને અનુક્રમે આચાર્યપદ આપ્યુ ત્યારથી તેઓ 'શ્રી શાન્તિસૂરિજી' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા છેવટે ગચ્છનો ભાર તેમને સોંપી શ્રી વિજયસિંહ આચાર્યે સ્વર્ગગમન કર્યું

આ વખતે પાટણ ગૂજરાતની ધુરી હતી તેના પર મહારાજા ભીમદેવનુ આધિપત્ય હતુ તેમનો દરબાર અનેક નામાંકિત પંડિતોથી શોભતો હતો આચાર્યશ્રીએ આ દરબારમા પોતાની અદ્ભુત કવિત્વશક્તિ અને અનેરી વાદકળાનો પરિચય આપ્યો આથી મહારાજા ભીમદેવે પ્રસન્ન

૧ ગુજરાતમા પાલનપુર નજીક રામસીણ (રામસેણ) નામનુ ગામ છે ત્યાના જિનમંદિરમા પ્રતિમાજીના પબાસણ ઉપર ૧૦૮૪મા થારાપદ્ર ગચ્છના શ્રી શાન્તિભદ્રસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરાવી એવો ઉલ્લેખ છે આ ઉપરથી તેમનુ સાધુ અવસ્થાનુ નામ શ્રી શાન્તિભદ્ર હોય એમ સંભવે છે કારણ કે ગચ્છ નામ અને સમય લગભગ મળતા"

થઈને તેમને 'કવીન્દ્ર' અને 'વાદિચક્રવર્તી' નામના માનવતા બિરુદો આપ્યા

કસ્તૂરીની લોકોત્તર સુગંધ જેમ થોડીવારમા સર્વત્ર ફેલાઈ જાય છે, તેમ સમર્થ મહાપુરુષોની ખ્યાતિ થોડા જ સમયમા દેશ-દેશાન્તરમા ફેલાઈ જાય છે આ આચાર્યશ્રીની સમર્થ કવિ અને વાદી તરીકેની ખ્યાતિ સાભળીને મહાકવિ ધનપાળે તેમને ધારાનગરીમા પધારવાનુ આમ ત્રણ આપ્યુ કે જે માલવદેશની રાજધાનીનુ પદ ભોગવતી હતી અને દિગ્ગજ પડિતોના નિવાસને લીધે સરસ્વતીની ક્રીડાભૂમિ બનેલી હતી

આચાર્યશ્રીએ મહાકવિ ધનપાળના આમ ત્રણનો સ્વીકાર કરી ધારાનગરી તરફ વિહાર કર્યો છેલ્લા મુકામે રાજા ભોજ સામે આવ્યો અને તેણે આચાર્યશ્રીને આવકાર આપીને જણાવ્યુ કે 'ધારાની સભામા ઉદ્ભટ વાદીઓ છે, તેમાના જેટલા વાદીઓને તમે જીતશો, તેટલા લાખ માલવી દ્રમ્મ તમને આપીશ મારે જોવુ છે કે ગુજરાતના જૈન સાધુઓમા વિદ્વત્તાનુ કેટલુ સામર્થ્ય છે ?'

આચાર્યશ્રીએ આ પડકાર ઝીલી લીધો અને ધારાનગરી પહોચ્યા પછી રાજસભામા વાદ આરભ્યો તેમા એક પછી એક ચોરાશી વાદીઓને જિતી લીધા આ રીતે આચાર્યશ્રી રાજા ભોજની સભાના વાદીઓ માટે વેતાલ સમ નીવડયા, એટલે રાજા ભોજે તેમને 'વાદિવેતાલ' બિરુદ આપ્યુ તથા શરત પ્રમાણે ૮૪ લાખ માલવી દ્રમ્મ અર્પણ કર્યા તે

વખતના ગુજરાતના ધોરણે તેની કિંમત ૧૨,૬૦૦૦૦ બાર લાખ ને સાઠ હજાર રૂપિયા થતી હતી

આચાર્યશ્રીએ તેમાના ૧૨ લાખ રૂપિયા ધારાનગરીમા સુદર જિનમદિર નિર્માણ કરવા માટે આપી દીધા અને બાકીના ૬૦૦૦૦ રૂપિયા ગુજરાતના થારાપદ્રનગરે (હાલના થરાદ ગામે) મોકલી આપ્યા કે જેમાથી શ્રીઆદિનાથ-મદિરમા મૂળનાયકની ડાબી બાજુએ એક દહેરી બાધવામા આવી તથા રથ વગેરે કરાવવામા આવ્યા

કહેવાય છે કે શ્રી શાન્તિસૂરિજી મહારાજની વાદ-વિષયક ખ્યાતિ સાભળીને આ વખતે ધારાનગરીમા ૫૦૦ વાદીઓ શાસ્ત્રાર્થ કરવા માટે આવી પહોચ્યા હતા, પરતુ સૂરિજીએ એ બધાને જીતી લઈને જૈનધર્મનુ તેમજ ગુજરાતનુ ગૌરવ વધાર્યું હતુ

સૂરિજી આ દિગ્વિજય કર્યા પછી પાટણ પધાર્યા ત્યારે રાજા અને મત્રીમડલ સહિત પાટણની તમામ પ્રજાએ તેમનુ અપૂર્વ સ્વાગત કર્યું હતુ

આચાર્યશ્રી પાટણમા પોતાના ૩૨ શિષ્યોને ન્યાયનો અભ્યાસ કરાવતા હતા આ વખતે વડગચ્છીય શ્રીમુનિ-ચન્દ્રસૂરિ નાડોલથી વિહાર કરીને ચૈત્યપરિપાટી-નિમિત્તે પાટણ પધાર્યા એકદા તેઓ ભગવાન શ્રી ઋષભદેવના દર્શન કરીને નજીકના ઉપાશ્રયમા વિરાજમાન આ આચાર્યશ્રીને મળવા આવ્યા પરતુ એ વખતે બૌદ્ધ દર્શનના પ્રમેયનો પાઠ ચાલતો હતો. એટલે તેમને નમસ્કાર કરીને આચાર્ય

બેગી ગયા તેમણે પોતાની તીવ્ર ધારણા શક્તિથી એ આખો પાઠ અવધારી લીધો બીજા દિવસે, ત્રીજા દિવસે પણ આમ જ બન્યુ આ રીતે કુલ દશ દિવસ રહીને તેમણે દશેય દિવસના દશ પાઠ અવધારી લીધા પરંતુ આચાર્યશ્રીના કોઈ શિષ્ય આ પાઠ અવધારી શક્યા નહિ આથી તેઓ ઘણો ખેદ પામ્યા આ વખતે શ્રીમુનિચન્દ્રસૂરિએ તેમની આજ્ઞા લઈ દશેય દિવસના પાઠ અણિશુદ્ધ કહી બતાવ્યા આથી આચાર્યશ્રીની પ્રસન્નતાનો પાર રહ્યો નહિ તેઓ એકદમ ઊભા થયા અને તેમને આલિંગન કરતા બોલ્યા 'તુ તો ધૂળમા ઢંકાયેલુ રત્ન છે મારી પાસે રહીને અભ્યાસ કર'

આ વખતે પાટણમા ચૈત્યવાસીઓનુ પ્રભુત્વ હતુ અને કોઈ સવેગી સાધુને ઉતરવા માટે સ્થાન મળતુ ન હતુ આચાર્યશ્રીએ આ વસ્તુનો ખ્યાલ કરી શ્રીમુનિચન્દ્રસૂરિજીને ઉતરવા માટે ટંકશાળ પાછળની એક ઓરડી અપાવી અને તેમને છયે દર્શનનો અભ્યાસ કરાવ્યો કહેવાય છે કે આ સમયથી પાટણમા ચૈત્યવાસીઓ તરફથી સવેગીઓને વસતી મળવા લાગી

હવે સૂરિજીની શાસનપ્રભાવનાના અન્ય અંગ તરફ એક આછો દૃષ્ટિપાત કરી લઈએ એક વાર તેમણે ધૂલિકોટ (ધૂળિયો કોટ) પડવાની સચોટ આગાહી કરીને ૭૦૦ શ્રીમાળ કુટુબોને બચાવી લીધા હતા અને તેમને જૈન ધર્મના દૃઢ અનુરાગી કર્યા હતા તેઓ રાજકુમારોને પણ

'जीव-विचार पर समयसुन्दरजी की टीका वास्तवमें है ही नहीं।' એટલે આ વસ્તુ વિચારણીય બને છે

આ પ્રકરણ પર ત્રીજી સંસ્કૃત ટીકા ખરતરગચ્છીય શ્રીજિનલાભના શિષ્ય શ્રી અમૃતધર્મના શિષ્ય ઉપાધ્યાય શ્રી ક્ષમાકલ્યાણકજીએ વિ સ ૧૮૫૦ના ભાદ્રપદ શુક્લ-પક્ષની સપ્તમીના દિવસે બીકાનેરમા પૂર્ણ કરેલી છે આ વૃત્તિ પ્રમાણમા નાની છે, એટલે કે અવચૂરિ જેવી છે, પણ વિષયનો બોધ કરાવવા માટે સારી છે એનુ પ્રકાશન સ ૧૯૬૨મા ગુજરાતી અનુવાદ સાથે શ્રી જૈન આત્માનદ સભા-ભાવનગર તરફથી થયેલુ છે

શ્રી મો દ દેશાઈએ જૈન સાહિત્યના ઈતિહાસમા તેની નોધ લીધેલી છે અને તેનો રચનાસવત્ ઉપર પ્રમાણે ૧૮૫૦ જણાવ્યો છે શ્રી જિનરત્નકોષ ભાગ-પહેલામા પણ તેનો રચનાસવત્ આ જ આપેલો છે, પરતુ જૈન શ્રેયસ્કર મડળ-મહેસાણા તરફથી પ્રગટ થતા જીવ-વિચાર-પ્રકરણની પ્રસ્તાવનામા તેનો સ ૧૭૮૫ છપાયે જાય છે! અનેક આવૃત્તિઓ થવા છતા આ ભૂલ સુધરી નથી, એ ખરેખર! ખેદનો વિષય છે

આ સિવાય શ્રીજિનરત્નકોષ-ભાગ પહેલામા બે વિશેષ ટીકાઓનો ઉલ્લેખ થયેલો છે એક ઇશ્વરાચાર્યકૃત અક્ષરાર્થ દીપિકાનો અને બીજો તેના આધારે શ્રીભુવનસુદરે રચેલી ટીકાનો પરતુ તેનો વિશેષ પરિચય હજી પ્રાપ્ત થયો નથી તેની મૂળ પ્રતિઓ જોયા પછી જ ખબર પડે કે * રેખર એમા શુ છે?'

પ્રકરણ નવમુ

અર્થપદ્ધતિ

જીવ-વિચાર-પ્રકરણનો અર્થ પ્રકાશવા માટે પ્રસ્તુત વૃત્તિમા ષડગ પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરવામા આવ્યો છે, તે આ પ્રમાણે

(૧) મૂળ ગાથા

(૨) સસ્કૃત છાયા પ્રાકૃતની સાથે સસ્કૃત છાયા આવવાથી તેનો અર્થનિર્ણય કરવામા સુગમતા પડે છે ખાસ કરીને સસ્કૃતના અભ્યાસીઓ આ વસ્તુની અપેક્ષા રાખે છે, તેથી બીજા અગ તરીકે તેનો સ્વીકાર કરવામા આવ્યો છે

(૩) પદાર્થ દરેક પદના અર્થ જાણ્યા વિના સમગ્ર અર્થની સકલના થઈ શકતી નથી, એટલે આ અગ આવશ્યક છે તેમા પ્રથમ સામાન્ય અર્થ અને પછી વિશેષ અર્થ એ ક્રમને અપનાવવાથી બોધ ઘણો સ્પષ્ટ થાય છે, તેથી અહી દરેક પદના સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ આપ

વામા આવ્યા છે જે પદોમા સામાન્ય અર્થથી જ કામ ચાલે એવુ છે, ત્યા વિશેષ અર્થ આપવામા આવ્યો નથી

(૪) અન્વય અર્થની સકલના કરવા માટે અતિ ઉપયોગી હોઈ ચોથા અગ તરીકે તેનો સ્વીકાર કરવામા આવ્યો છે

(૫) ભાવાર્થ. માત્ર ભાષાતરથી ભાવ સુધી પહોચાતુ નથી, એટલે ભાવાર્થનો પણ એક આવશ્યક અગ તરીકે સ્વીકાર કરવામા આવ્યો છે

(૬) વિવેચન ગાથાના પ્રયોજન આદિ સબધમા વિશેષ વક્તવ્યની અપેક્ષા રહે છે, તેથી છઠ્ઠા અગ તરીકે વિવેચનને અપનાવ્યુ છે

આશા છે કે આ પદ્ધતિ અભ્યાસીઓને અતિ ઉપયોગી થઈ પડશે

જીવ-વિચાર-પ્રકાશિકા

યાને

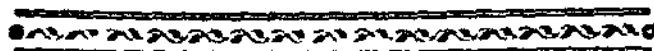
જૈન ધર્મનું પ્રાણીવિજ્ઞાન

બીજો ખંડ

જીવોનું વર્ગીકરણ

[१]

મંગલ, અભિધેય [illegible]

મૂળ

भुवण-पईव वीर,नमिऊण भणामि [illegible] ।
जीवसरूव किंचि वि, जह भणि [illegible] ॥

સંસ્કૃત [illegible]

भुवन-प्रदीप वीर, नत्वा भणामि [illegible] ।
जीव-स्वरूप किंचिदपि, यथा [illegible] ॥

પદાર્થ

भुवण-पईव—ભુવનમાં [illegible]

ભુવન એટલે લોક [illegible] છે (૧) ઊર્ધ્વલોક, જે સામાન્ય [illegible] ખાય છે (૨) તિર્યગ્લોક, જ [illegible] મનુષ્યલોક તરીકે ઓળખાય [illegible] (૩) [illegible] સામાન્ય રીતે પાતાળ તરીકે [illegible] આ ત્રણે લોક [illegible]

જૈનેતર શાસ્ત્રોમા આ ત્રણે પ્રકારો ઉપરાત તેના ચૌદ પ્રકારો પણ વર્ણવેલા છે અને તેથી ભુવન શબ્દ ચૌદના સકેત તરીકે વપરાય છે

દીપ એટલે દીવો, પ્રદીપ એટલે મોટો દીવો અથવા ઉત્કૃષ્ટ દીવો તેનુ મુખ્ય કાર્ય અધકારનો નાશ કરવાનુ છે, એટલે લક્ષણથી તેનો અર્થ 'પ્રકાશ કરનાર' એવો થાય છે

આ રીતે ભુવન-પ્રદીપનો અર્થ ત્રણે ય લોકમા રહેલા જીવાજીવરૂપ સમસ્ત પદાર્થનો પ્રકાશ કરનારા એમ સમજવાનો છે

वीर—વીરને, શ્રી મહાવીર સ્વામીને

કહ્યુ છે કે 'विशेषेण ईरयति-प्रेरयति कर्माणि इति वीर -જે વિશેષતાથી કર્મોને પ્રેરે છે-દૂર કરે છે, એટલે કે આત્માથી છૂટા પાડે છે, તે વીર' પૂર્વાચાર્યોએ તેનુ નિરુક્ત આ પ્રમાણે કર્યુ છે

> विदारयति यत् कर्म, तपसा च विराजते ।
> तपोवीर्येण युक्तश्च, तस्माद् वीर इति स्मृत ॥

'જે કર્મનુ વિદારણ કરે છે, તપથી વિરાજમાન છે અને તપોવીર્યથી યુક્ત છે, તે વીર કહેવાય છે'

ચરમ તીર્થંકર શ્રી વર્ધમાનસ્વામી આવા ગુણોથી યુક્ત હતા, એટલે તેઓ 'વીર' કહેવાયા શાસ્ત્રોમા અનેક સ્થળે તેમનો ઉલ્લેખ શ્રી વીરસ્વામી, શ્રી વીર-પ્રભુ કે શ્રી વીર પરમાત્મા તરીકે આવે છે

ના —નમીને, નમસ્કાર કરીને

પૂર્વક હસ્તપાદાદિ અવયવોનો સંકોચ કરવો,
નમર ્વક શબ્દ બોલવા અને નમસ્કાર્ય પ્રત્યે માનસિક
એકાન વિચારણા, શ્રદ્ધા, આદર, બહુમાનની લાગણી કે
શુદ્ધ તિ રાખવી, તેને નમસ્કાર કહે છે

ન—કહું છુ

-બોધાય—અબુધોના બોધાર્થે, જેઓ બોધ પામેલા
નથી, બોધ પમાડવા માટે

। બોધ શબ્દથી સામાન્ય બોધ ક વ્યાવહારિક
જ્ઞાન પણ તત્ત્વબોધ સમજવાનો છે તાત્પર્ય કે
જેનો તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્રવેશ થયો નથી કે જેણે જીવ-
અજીવ ાનુ સ્વરૂપ જાણ્યુ નથી, તે અબુધ છે અહીં
ટીકાકાર ની' એવો અર્થ કર્ય છે અને તેવો અર્થ
થ ન ખર, પણ અહીં તે પ્રસ્તુત નથી પાઠક ગ્લા
કરણીર્ન ' अबुधा —अविदितजीवाजीवादितत्त्वार्थास्तपा
बोधार्थ—तद् विज्ञानाय ' એવો અર્થ કરેલો છે

जीव-तत्त्व—જીવના સ્વરૂપને

જીવ એટલે આત્મા જીવનશક્તિ ધારણ કરવાના
ગુણને લીધે તેને જીવ કહેવામાં આવે છે કહ્યુ છે કે
'जीवितवान्, जीवति, जीविष्यतीति जीव —જે જીવનવાળો
છે, જે જીવે છે અથવા તો જે જીવનારો છે, તે જીવ ઉપયોગ
અનાદિનિ - રીરપૃથ ત્વ, કર્મકર્તૃત્વ, કર્મભોક્તૃત્વ
અરૂપિત્વ લક્ષણોવાળી તે યુક્ત છે

જીવનની ક્રિયા જેના વડે શકચ બને છે, એ જીવત શરીરને પણ ઉપચારથી જીવ કહેવામા આવે છે છેદન, ભેદન, તાડન, મારણ વગેરે શરીર તરીકે માનેલા આ જીવનુ થાય છે, પણ તેનુ સચાલન કરનાર આત્માનુ થતુ નથી એ તો સ્વભાવે અજર-અમર છે, એટલે કે જન્મતો પણ નથી અને મરતો પણ નથી

સ્વરૂપ શબ્દના ઘણા અર્થો થાય છે, તેમાથી લક્ષણ કે પ્રકાર અહી અભિપ્રેત છે

किंचि वि—કઈક, થોડુ, સક્ષેપથી
जह—જેમ
भणिय—કહેલુ છે
पुव्व-सूरिहिं—પૂર્વના સૂરિઓએ, પૂર્વાચાર્યોએ

અન્વય

અહી भणामि એવુ ક્રિયાપદ છે, એટલે अहं પદ અધ્યાહારથી લેવાનુ છે

अहं वीरं नमिऊण किंचि वि जीवसरूवं भणामि-હું શ્રી મહાવીર સ્વામીને નમસ્કાર કરીને જીવનુ કઈક અલ્પ એવુ સ્વરૂપ કહુ છુ

'એ વીર કેવા છે?' તો भुवण-पईव—ત્રણેય લોકના સમસ્ત પદાર્થોનો પ્રકાશ કરવામા પ્રદીપ જેવા

'હુ શા માટે જીવનુ સ્વરૂપ કહુ છુ?' તો अबुह-बोहत्थं—જેઓને જીવ-અજીવ વગેરેનો બોધ ઘણો અલ્પ છે, તેમને વિશેષ બોધ પમાડવા માટે

'હું તે કેવી રીતે કહું છું ?' તો जह भणियं पुव्वसूरीहिं—જેમ પૂર્વાચાર્યોએ કહ્યું છે, તેમ, પરંતુ મારી મતિથી નહિ

ભાવાર્થ

ત્રણ લોકના સમસ્ત પદાર્થોનો પ્રકાશ કરનાર એવા શ્રી મહાવીર સ્વામીને નમસ્કાર કરીને, જીવ-અજીવ વગેરેનો અલ્પ બોધ ધરાવનારાઓને વિશેષ બોધ પમાડવા માટે, પૂર્વાચાર્યોના વચન અનુસાર હું જીવનું કંઈક અલ્પ એવું સ્વરૂપ કહું છું

વિવેચન

ભયાનક ભવસાગરમાં નિમગ્ન થતા પ્રાણીઓના ઉપકાર માટે પ્રવહણ સમાન તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવાની ઇચ્છા રાખનારા શ્રીમાન્ શાન્તિસૂરિજી મહારાજે શિષ્ટાચારના પરિપાલન અર્થે આરંભમાં ઇષ્ટદેવને પ્રણામ કરવાના હેતુથી તથા ગ્રંથના અભિધેય એટલે વિષયને સૂચવવાના આશયથી આ પ્રથમ ગાથા કહી છે

વિશેષતાથી કહેવું હોય તો એમ પણ કહી શકાય કે મંગલાચરણ, વિષય, સંબંધ, પ્રયોજન અને અધિકારી એ પાંચેયનું સૂચન કરવા માટે તેઓશ્રીએ આ પ્રથમ ગાથા રજૂ કરી છે

અહીં 'ત્રણ લોકના સમસ્ત પદાર્થોનો પ્રકાશ કરનારા એવા શ્રી મહાવીર સ્વામીને નમસ્કાર કરીને' આ શબ્દો મંગલાચરણરૂપ છે

'જીવનુ કઈક અલ્પ એવુ' આ શબ્દો પ્રસ્તુત પ્રકરણના **અભિધેય** કે **વિષયને** જણાવનારા છે 'પૂર્વાચાર્યોના કથન અનુસાર' આ શબ્દો ગુરુપરંપરા સાથેનો **સબધ** સૂચવનારા છે

અલ્પ બોધ ધરાવનારાઓને વિશેષ બોધ પમાડવા માટે' આ શબ્દો પ્રકરણ-રચનાનુ **પ્રયોજન** સૂચવનારા છે, તેમજ તેના **અધિકારી** અગે પણ નિર્દેશ કરનારા છે તાત્પર્ય કે આ પ્રકરણ મે તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમા પ્રવેશ કરનારાઓ માટે રચ્યુ છે, નહિ કે પડિતો અથવા અભ્યાસીઓ માટે

ગ્રથરચનાના પ્રારભમા ઇષ્ટદેવનુ મગલાચરણ કરવાથી ગ્રથકારની પરમ આસ્તિકતા પ્રકટ થાય છે અને તેથી અધ્યયન-અધ્યાપન માટે નિઃસકોચ પ્રવૃત્તિ કરી શકાય છે વળી ઇષ્ટદેવના નામસૂચનથી આ ગ્રથ કયા ધર્મનો કે સપ્રદાયનો છે, એ પણ જાણી શકાય છે

ગ્રથના પ્રારભમા જ અભિધેય કે વિષયનુ સૂચન કરી દેવાથી આ ગ્રથમા શેનુ વર્ણન આવશે, તે પાઠકો સમજી શકે છે અને તેથી તેના અધ્યયન-અધ્યાપનની પ્રવૃત્તિ કરવી કે નહિ? તેનો નિર્ણય કરી શકે છે

સબધનો નિર્દેશ કરવાથી આ ગ્રથને કેટલો પ્રમાણભૂત ગણવો? તેનો ખ્યાલ પાઠકોને આવી શકે છે દાખલા તરીકે અહી પ્રકરણકારે એમ કહ્યુ છે કે 'હુ પૂર્વાચાર્યોના કથન અનુસાર કહુ છુ, પણ મારી મતિથી કહેતો નથી'

એટલે પૂર્વાચાર્યોના કથન પર અત્યંત વિશ્વાસ રાખનારા એવા શ્રદ્ધાળુ આત્માઓને તે ગ્રાહ્ય બને છે અહીં આવું કોઈ સ્પષ્ટીકરણ ન હોય તો સંભવ છે કે પાઠકો તેને સ્વતંત્ર મતનિરૂપણ માની લે અને તેથી તેના અધ્યયન–અધ્યાપનની પ્રવૃત્તિ કરવી કે નહિ ? એના વિચારમાં પડે

પ્રકરણનું પ્રયોજન જણાવવાથી પાઠકને ગ્રંથ રચનાના હેતુ પરત્વે કંઈ શંકા કરવાનું કારણ રહેતું નથી અને અધિકારીનું સૂચન કરવાથી જેઓ તેના અધિકારી છે, તે જ તેના પઠનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે

પ્રાચીનકાળમાં લગભગ બધા જ દર્શનકારો આ પદ્ધતિનું અનુસરણ કરતા અને તેથી જ્ઞાન–સંપાદનના ક્ષેત્રમાં સુંદર વ્યવસ્થા જળવાઈ રહેતી

આ આખી રચનામાં ગાહા છંદનો જ ઉપયોગ થયેલો છે કે જેનું લક્ષણ સંસ્કૃત ભાષાની આર્યાને મળતું છે

[२]

જીવોના મુખ્ય ભેદો

મૂળ

जीवा मुत्ता समारिणो य तस थावरा य ससारी ।
पुढवि-जल-जलण-वाऊ-वणस्सई थावरा नेया ॥३॥

સંસ્કૃત છાયા

जीवा मुक्ता ससारिणश्च त्रसा॰ स्थावराश्च ससारिण ।
पृथ्वी-जल-ज्वलन-वायु-वनस्पतय स्थावरा ज्ञेया ॥

પદાર્થ

जीवा—જીવો.

અહીં જીવની બહુલતા સૂચવવા માટે जीवा એવો બહુવચનનો પ્રયોગ છે જીવો દ્રવ્યથી અનત છે, ક્ષેત્રથી સમસ્ત લોકવર્તી છે, કાલથી ત્રણે કાલમા રહેનાર છે અને ભાવથી ઉપયોગાદિ લક્ષણવાળા છે

જો બધા જ શરીરમા એક અખડ જીવ હોત તો અહીં जीवा એવો બહુવચનનો પ્રયોગ કરત નહિ, પણ

નિગોદ* સિવાય દરેક શરીરમાં જુદા જીવ છે, કારણ તેને સુખદુ:ખનો અનુભવ જુદા જુદા પ્રકારે થાય છે અને દરેકનું વ્યક્તિત્વ (Individuality) જુદા પ્રકારનું છે, તેથી અહીં બહુવચનનો પ્રયોગ સાર્થક છે

मुक्ता —મુક્ત, પારગત, સિદ્ધ

જે જીવો કર્મથી સર્વથા મુકાયેલા છે, તે મુક્ત કહેવાય છે આવા જીવો દેહ છોડયા પછી લોકના અગ્રભાગે આવેલી સિદ્ધશિલા ઉપર પહોંચે છે અને ત્યાં સ્થિર થાય છે આવા જીવો સંસારસાગરનો પાર પામી ગયેલા હોવાથી પારગત પણ કહેવાય છે અને તેમનું સર્વ પ્રયોજન સિદ્ધ થયેલું હોવાથી સિદ્ધ પણ કહેવાય છે

संसारिणो—સંસારી

'संसरणं संसार ' જેમાં એક ગતિમાંથી બીજી ગતિમાં સરી જવાનું કામ નિરંતર ચાલી રહ્યું છે, તે સંસાર કહેવાય છે આવા સંસારમાં રહેલા જીવો તે સંસારી

य—અને

तस—ત્રસ

કહ્યું છે કે ' शीतोष्णमयाद्यैरभितप्तास्तस्मात्त्राणाय त्रस्यन्तीति त्रसा ।" જે જીવો ઠંડી, તાપ, ભય વગેરેથી ત્રાસ પામીને દુ:ખી થઈને તેનો નાશ કરવાની એટલે કે પ્રતિકાર કરવાની ચેષ્ટા કરે છે, તે ત્રસ કહેવાય છે અહીં त्रस्यन्तिનો અર્થ

* નિગોદમાં એક શરીરમાં અનંત જીવો રહે છે

चेष्टन्ते કરવાનો છે તાત્પર્ય કે જે જીવો સુખ-દુખનુ સંવેદન થતા તેને અનુકૂળ હલન-ચલનાદિ પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે, તે ત્રસ કહેવાય છે ત્રસનામકર્મના ઉદયથી જીવો આવુ ત્રસપણુ પામે છે

थावरा—સ્થાવર

કહ્યુ છે કે 'तिष्ठन्त्युष्णाद्यभितापिता अपि तत्परिहारासमर्था स्थावरनामकर्मोदयवशवर्तिनः स्थावराः ।' જે જીવો ઠંડી, તાપ વગેરેથી પીડા પામવા છતા તેનો પરિહાર કરવાને અસમર્થ હોઈ જેવી હાલતમા હોય તેવી જ હાલતમા પડયા રહે છે, તે સ્થાવર કહેવાય છે સ્થાવર-નામકર્મના ઉદયથી જીવો આવુ સ્થાવરપણુ પામે છે

य—અને

ससारी—સંસારી જીવો.

पुढवि-जल-जलण-वाऊ-वणस्सई—પૃથ્વી, જલ, જ્વલન, વાયુ અને વનસ્પતિ

પૃથ્વી એટલે માટી જલ એટલે પાણી કે અપ્ જ્વલન એટલે અગ્નિ કે તેજસ્ વાયુ અને વનસ્પતિ પ્રસિદ્ધ છે આ પાચેયમા જીવોનો વાસ હોય છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો કેટલાક જીવો આ પાચેયને પોતાની કાયા બનાવીને અંદર રહેલા છે આ જીવોને અનુક્રમે પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, અગ્નિકાય (તેજસ્કાય), વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય કહેવામા આવે છે

थावरा—સ્થાવર

नेया—જાણવા યોગ્ય છે

અન્વય

जीवा मुत्ता ससारिणो य—જીવો સિદ્ધ અને સસારી એમ બે પ્રકારના છે તેમા સસારી સસારી જીવો तस थावरा य ત્રસ અને સ્થાવર એમ બે પ્રકારના છે તેમા थावरा पुढवी-जल-जलण-वाऊ-वणस्सई नेया—સ્થાવર જીવો પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ એમ પાચ પ્રકારે જાણવા યોગ્ય છે

ભાવાર્થ

જીવોના સિદ્ધ અને સસારી એવા બે મુખ્ય ભેદો છે તેમા સસારી જીવો ત્રસ અને સ્થાવર એમ બે પ્રકારમા વહેચાયેલા છે તેમા સ્થાવર જીવો પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય એમ પાચ પ્રકારના છે

વિવેચન

આ લોકમા અનતાનત જીવો રહેલા છે આ બધા જીવોમા ચેતના કે ઉપયોગાદિ લક્ષણો સમાન છે, પણ તેમની અવસ્થા સમાન નથી કેટલાક જીવો કર્મબધનમાથી મુક્ત થઈ, સસારસાગરનો પાર પામી, સિદ્ધ થયેલા છે, તો કેટલાક હજી સસારમા જ પરિભ્રમણ કરી રહેલા છે એટલે સમગ્ર જીવોના 'સિદ્ધ' અને 'સસારી' એવા બે ભેદો પડે છે

સિદ્ધ અને સસારી જીવોમા આપણો સપર્ક—સ સસારી જી [illegible] રહે છે અને દયાનો વિ

બની શકે છે, તેથી પ્રથમ વર્ણન સંસારી જીવોનુ કરેલુ છે સંસારી જીવો પણ અવસ્થાવિશેષથી બે પ્રકારના છે કેટલાક જીવો ભય, ત્રાસ કે દુખનો અનુભવ થતા તેના પ્રતિકાર માટે ચેષ્ટાઓ કરી શકે છે, જ્યારે કેટલાક જીવો એવી ચેષ્ટાઓ કરી શકતા નથી એટલે સમગ્ર સંસારી જીવોના 'ત્રસ' અને 'સ્થાવર' એવા બે પ્રકારો પડે છે

હાલના વૈજ્ઞાનિકોએ એમ માન્યુ છે કે જ્યા પ્રતિક્રિયા—Response દેખાય ત્યા જીવન—(Life) માનવુ, એટલે કે આપણે કાઈને સ્પર્શ કરીએ કે કોઈ પ્રકારનો આઘાત કરીએ અને સામી કઈ પણ પ્રતિક્રિયા થાય તો સમજવુ કે આમા જીવન છે અને પ્રતિક્રિયા ન થાય તો સમજવુ કે આમા જીવન નથી, પરંતુ આ લક્ષણ અપૂર્ણ છે, અધૂરુ છે, કારણ કે કેટલાક જીવો તથાપ્રકારની સામગ્રીના અભાવે દુખનુ સંવેદન થવા છતા પ્રતિક્રિયા કરી શકતા નથી, એટલે 'चेतनालक्षणो जीव' એમ માનવુ જ યોગ્ય છે, આ પ્રમાણે માનવાથી સ્થાવર જીવો જીવ-રાશિમાથી બાકાત થતા નથી

ત્રસ અને સ્થાવરમા પણ સ્થાવરનુ સ્વરૂપ વિશેષ પ્રકારે જાણવા યોગ્ય હોવાથી તેનુ વર્ણન પ્રથમ કરે છે સ્થાવર જીવો પાચ પ્રકારના છે (૧) પૃથ્વીકાય, (૨) અપ્કાય, (૩) અગ્નિકાય (તેજસ્કાય–તેઉકાય), (૪) વાયુકાય અને (૫) વનસ્પતિકાય આનો અર્થ એમ સમજવાનો છે કે કેટલાક જીવો પોતાના શરીરને પૃથ્વી રૂપે પરિણમાવે

છે, કેટલાક જીવો અપ્ એટલે પાણી કે જલને પોતાના શરીરને જલરૂપે પરિણમાવે છે, કેટલાક જીવો પોતાના શરીરને અગ્નિરૂપે પરિણમાવે છે, કેટલાક જીવો વાયુને પોતાના શરીરરૂપે પરિણમાવે છે અને કેટલાક જીવો પોતાના શરીરને વનસ્પતિરૂપે પરિણમાવે છે

અહીં એ સ્પષ્ટતા કરવી આવશ્યક છે કે એક પરંપરા પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને વનસ્પતિકાય એ ત્રણને સ્થાવર અને અગ્નિકાય, વાયુકાય તથા બૃહત્ શરીરવાળા જીવોને ત્રસ માનવાની હતી નીચેની પંક્તિઓ તેના પ્રમાણરૂપ છે

पुढवी आउजीवा य, तहेव य वणस्सई ।
इच्चेते थावरा तिविहा, तेसिं भेए सुणेह मे ॥
ઉત્ત૦ અ૦ ૩૬ ગા૦ ૬૮

"પૃથ્વીકાય, અપ્કાય તેમજ વનસ્પતિકાય એમ સ્થાવરો ત્રણ પ્રકારના છે તેના ભેદો મારાથી સાંભળો"

तेऊ वाऊ अ बोधव्वा, उराला य तसा तहा ।
इच्चेए तसा तिविहा, तेसिं भेए सुणेह मे ॥
ઉત્ત૦ અ૦ ૩૬ ગા૦ ૧૦૭

"તેજસ્કાય, વાયુકાય અને ઉદાર-બૃહત્ શરીરવાળા ત્રસો, એમ ત્રસો ત્રણ પ્રકારના છે તેના ભેદો મારાથી સાંભળો"

અહીં પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને વનસ્પતિકાય એ ત્રણને સ્થિર [illegible] સમાવેશ સ્થાવરમાં કર્યો છે અને

અગ્નિકાય, વાયુકાય તથા બે ઇન્દ્રિય આદિ જીવોમા ગતિ હોવાથી તેનો સમાવેશ ત્રસમા કર્યો છે આમ છતા પ્રથમ બેને ગતિત્રસ અને બે ઇન્દ્રિય આદિને પ્રધાનત્રસ કહ્યા છે, એટલે આ અપેક્ષાકૃત ભેદ છે, પરતુ સામાન્ય વ્યવહાર તો પૃથ્વીકાય આદિ પાચેયને સ્થાવર માનવાનો છે, એટલે પ્રકરણકારે તેની ગણના સ્થાવરમા કરેલી છે

કેટલાક કહે છે કે 'જીવત શરીરો સામાન્ય રીતે કૈક પોચા-કે નરમ હોય છે, તે પૃથ્વીકાય જેવા કઠિન કેમ હોઈ શકે ?' પણ આમ કહેવુ યોગ્ય નથી પ્રાણી ઓના હાડકા, શીગડા, નખ વગેરે કઠિન હોવા છતા તેમા જીવ હોય છે, તેમ પૃથ્વી કઠિન હોવા છતા તેમા જીવ હોઈ શકે છે અહી એ પણ સ્પષ્ટ કરવુ જોઈએ કે જેમ માદક દ્રવ્ય પીવાથી મનુષ્ય મૂર્છિત દશામા પડચો રહે છે અને તેમા હલન-ચલનાદિ વ્યવહાર જોવામા આવતો નથી, તેમ પૃથ્વી સચેતન હોવા છતા તેમા રહેલુ ચૈતન્ય અમુક અશે મૂછિત હોવાથી તે જોઈએ તેવુ વ્યક્ત થતુ નથી અને આપણા અનુભવમા આવી શકતુ નથી, પણ શાસ્ત્ર અને યુક્તિનો આધાર લઈએ તો આપણી બુદ્ધિમા ઉતરી શકે એવુ છે

જેઓ એમ કહે છે કે 'जले विष्णु स्थले विष्णु' તેઓ તો પૃથ્વી વગેરેમા ચૈતન્ય હોવાનો ઇનકાર કેમ કરી શકે ? જો સ્થલમા-પૃથ્વીમા વિષ્ણુનો વાસ હોય તો ચૈતન્યનો વાસ કેમ ન હોય ?

જીવત શરીર અમુક સયોગોમા વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ ખાણમા રહેલા લવણ, પત્થર વગેરે વૃદ્ધિ પામે છે કેટલીક વાર પત્થરના પાળિયાઓ ક્રમશ વધતા જોવામા આવે છે તેનુ કારણ એ હોય છે કે તે અદરથી સચેતન પૃથ્વી સાથે જોડાયેલા હોય છે

કેટલાક કહે છે કે 'પાણી તો પ્રવાહી છે અને આમ તેમ ફેલાઈ જાય છે આ સ્થિતિમા તે કોઈ જીવનુ શરીર કેમ હોઈ શકે?' પરતુ આ કથન ઊડા અનુભવ વિનાનુ છે ઇડામા જરદી એટલે પીળો પ્રવાહી રસ હોય છે, તે જીવત હોય છે, કારણ કે તેમાથી આગળ જતા પક્ષીનો જન્મ થાય છે અથવા હાથીની ઉત્પત્તિ સમયે તે કલલ એટલે એક જાતનો પ્રવાહી પદાર્થ રૂપ હોય છે અને તેમાથી જ આગળ જતા હાથીનો જન્મ થાય છે એટલે પ્રવાહી પદાર્થ પણ જીવનુ શરીર બની શકે છે

અહી એમ કહેવામા આવે છે કે 'પ્રવાહીનો અમુક જથ્થો જીવનુ શરીર બની શકે, પણ અલ્પત નાનુ બિદુ જીવનુ શરીર શી રીતે બની શકે?' તો આમ કહેવુ યુક્તિ યુક્ત નથી, કારણ કે જીવો અત્યત નાના બિદુ અને તેથી પણ અધિક નાના ભાગને પણ શરીર તરીકે ધારણ કરનારા હોય છે તે સબધી આધુનિક વૈજ્ઞાનિકો શુ કહે છે? તે સાભળો 'એક વાળમા ૪૦૦૦ જતુઓ સમાઈ શકે તેવા સૂક્ષ્મ જતુઓ છે ટીકીટ પર ફાટાગ્યા કટેયિા જતુઓ ૨૫૦૦૦૦ (...ીસ ક્રોડ) રહી શકે છે' કો

રીય કહે છે કે ' એક રતલ ચેરીકુટ પર ૧૨૦૦૦૦૦૦ જતુઓ, એક રતલ કાળી દ્રાક્ષ પર ૧૧૦૦૦૦૦૦ જતુઓ અને એક રતલ લીલી દ્રાક્ષ પર ૮૦૦૦૦૦૦ જતુઓ સમાઈ શકે છે ' વળી એક વૈજ્ઞાનિક કહે છે કે 'સૂક્ષ્મ દર્શક યત્રથી એવા ઝીણા જતુઓ દેખાય છે કે એક સોયના અગ્રભાગ પર ૯ ક્રોડનો સમાવેશ થઈ શકે ' હવે પાણીના અતિ સૂક્ષ્મબિંદુને જીવ શરીર તરીકે ધારણ કરી શકે કે નહિ ? તે વિચારી જુઓ અહીં એ પણ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે જીવ દેહપરિણામી છે, એટલે મોટા દેહમા મોટો, નાના દેહમા નાનો અને અતિ નાના દેહમા અતિ નાનો થઈને રહે છે તાત્પર્ય કે જલનુ અત્યત નાનુ બિંદુ પણ સચેતન હોય છે અને અપ્કાયજીવોના અસખ્યાત શરીરોના સમૂહ રૂપ હોય છે ને તેમા પ્રત્યેક શરીર દીઠ જુદો જુદો જીવ હોય છે

અગ્નિ તથા વાયુમા પણ આ રીતે ચૈતન્ય હોય છે અને વનસ્પતિમા તો તેની નિશાનીઓ બહુ સ્પષ્ટ દેખાય છે તેનો વિચાર આગળ આઠમા પ્રકરણમા આવશે

[૩]

પૃથ્વીકાય

મૂળ

फलिह-मणि-रयण-विद्दुम-हिंगुल-हरियाल-मणसील-रसींदा ।
कणगाइ-धाऊ सेढी-वन्नेय-अरणेट्टय-पलेवा ॥ ३ ॥
अब्भय-तूरी-ऊस, मट्टी-पाहाण जाइओ णेगा ।
सोवीरंजण-लुणाइ-पुढविभेयाइ इच्चाइ ॥ ४ ॥

સંસ્કૃત છાયા

स्फटिक-मणि-रत्न-विद्रुम-हिङ्गुल-हरिताल-मनःशिला-रसेन्द्राः ।
कनकादि धातवः सटिका-वर्णिका-अरणेटक-पलेवकाः ॥ ३ ॥
अभ्रक तूर्यूष मृत्तिका-पाषाणजातयोऽनेकाः ।
सौवीराञ्जन-लवणादयः पृथ्वीभेदा इत्यादयः ॥ ४ ॥

પદાર્થ

C સૂત્રના જીવાજીવવિભક્તિ

'गोमेज्जए य रुयगे अंके फलिहे य लोहियक्खे य' આદિ પદોથી સ્ફટિકની ગણના ચૌદ રત્નોમા કરેલી છે, એટલે સ્ફટિક નામનુ એક રત્ન પણ થાય છે, પરંતુ તેનો સમાવેશ રત્નમા સમજવો અહી સ્ફટિક શબ્દથી પારદર્શક અને કિમતી એવા પત્થરની જાતિ સમજવી કે જેની મૂર્તિઓ, માળા વગેરે બને છે અગ્રેજીમા જેને 'Crystal and quartz' કહે છે, તે આ વસ્તુ સમજવી

मणि–મણિ

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમા मणिविहाणे એ પદથી ચૌદ પ્રકારના રત્નો જ ગ્રહણ કરેલા છે, એટલે મણિ અને રત્ન એ એક બીજાના પર્યાયશબ્દો છે છતા વ્યવહારમા તેની ગણના જૂદી થાય છે, એટલે અહી તેનો જૂદો પ્રકાર સમજવાનો છે ચન્દ્રકાન્ત, સૂર્યકાન્ત વગેરે સમુદ્રોત્પન્ન રત્નોને આ વિભાગમા ગણવાના છે

रयण–રત્ન

પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ રત્નના ચૌદ પ્રકારો માન્યા છે તે આ પ્રમાણે (૧) ગોમેદક, (૨) રુચક, (૩) અંક, (૪) સ્ફટિક અને લોહિતાક્ષ, (૫) મરકત અને મસારગલ્લ, (૬) ભુજમોચક, (૭) ઈન્દ્રનીલ, (૮) ચન્દન, ગૈરિક અને હંસગર્ભ, (૯) પુલક, (૧૦) સૌગન્ધિક, (૧૧) ચન્દ્રપ્રભ, (૧૨) વૈડૂર્ય, (૧૩) જલકાન્ત અને (૧૪) સૂર્યકાન્ત

આજે રત્ન શબ્દથી મુખ્યત્વે માણેક, પોખરાજ, નીલમ, પન્ના, ગોમેદ (લસણિયુ), શનિ વગેરે સમજાય છે

જ્યોતિષીઓ નવરત્નમા મુકતા એટલે મોતી અને પ્રવાલનો પણ સમાવેશ કરે છે

विद्रुम–પ્રવાલ, પરવાળા

પરવાળા દરિયાઈ બેટમાથી પ્રાપ્ત થાય છે તે લાલ રગના હોય છે અને માળા બનાવવા માટે, વીટીઓમા નગ તરીકે જડવા માટે તથા ઔષધિપ્રયો ા માટે વપરાય છે

આજના શોધકો પરવાળા માટે નીચેની હકીકત રજુ કરે છે ' ઉષ્ણકટિબધના દરિયામા અગ ખ્ય ઝીણા જતુઓ રહે છે, તે મરી જાય છે ત્યારે તેના કઠણ હાડપિજરો એક બીજાની સાથે બાઝી જાય છે, એટલે એ રીતે દરિયામા એક જાતના ટાપુ બને છે આવા ટાપુને પરવાળાના ટાપુ (Coral-island) કહે છે પરવાળાના ટાપુ પર ખાસ કરીને નાળિયેરીના ઝાડ વિશેષ થાય છે વેસ્ટ ઇડીઝમા બાહામાનો ટાપુ છે, તે પરવાળાનો ટાપુ છે '

પરવાળાને હિન્દીમા 'મૃગા' ફારસીમા 'મિરજાન' અને અગ્રેજીમા ' રેડ કોરલ ' કહે છે

हिंगुल–હિગળોક

લાલ રગનો ખનીજ પદાર્થ છે તેનો ઉપયોગ સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ સેથો પૂરવામા કરે છે અને રસાયણ-શાસ્ત્રીઓ પારો મેળવવા માટે કરે છે હિદી ભાષામા તેને ઇગુર, ફારસી ભાષામા સાગરફ અને અગ્રેજી ભાષામા સલ્ફ્યુરેટ ઓફ મર્ક્યુરી (Sulphurate of Mercury) કહે છે બજારમા હિગળોકના ગાગડા વેચાય છે.

'રૂમી સીગરફ' સહુથી સારા ગણાય છે અને ૧ શેર જેટલા આ હિંગળોકમાથી પોણા શેર જેટલો પારો નીકળે છે

हरियाल–હરતાલ

આ પણ એક જાતનો ખનીજ પદાર્થ છે કે જે ગધક અને સોમલના મિશ્રણથી થાય છે હરતાલના અનેક પ્રકારો છે, તેમા પત્રી હરતાલ ઉત્તમ ગણાય છે તે રગે પીળી હોય છે અને રગ રસાયણ તથા ઔષધિમા વપરાય છે અગ્રેજી ભાષામા તેને ઓર્પિમેન્ટ (Orpiment) કહેવામા આવે છે

मणसिल–મનશીલ, મણશીલ

આ એક જાતનો ઝેરી પદાર્થ છે અને ઔષધિ તથા રસાયણોમા વપરાય છે કેટલાક તેને હરતાલનો જ એક પ્રકાર માને છે હિન્દીમા તેને 'मैनसील' અને અગ્રેજીમા 'રિઅલગાર' (Realgar) કહે છે

रसींदा— સેન્દ્ર, પારો

रसींद એ મૂળ શબ્દ છે બહુવચનમા दा એવો પ્રયોગ વપરાયો છે બધા રસોમા ઉત્તમ હોવાથી તેને રસેન્દ્ર કહેવામા આવે છે પારદ, પારો એ તેના પર્યાયશબ્દો છે પારો ખાણમાથી નીકળે છે અને વજનમા ખૂબ ભારે હોય છે ઔષધિમા તથા રસાયણમા તેનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે અનાજ સડી ન જાય તે માટે તેમા પારાની થેપલીઓ (માટીમા મિશ્રણ કરેલી) મૂકવામા આવે છે તેને હિન્દીમા

પારા અને અંગ્રેજીમાં મર્ક્યુરી (Mercury) કહેવામાં આવે છે

હાલ પારાની વિશેષ ઉત્પત્તિ સાઈબિરિયામાં થાય છે કે જે સોવિયેટ રશિયાનો એક ભાગ છે અને ઉત્તર પ્રદેશમાં ઘણો દૂર આવેલો છે

कणगाइ धाऊ—કનકાદિ ધાતુઓ, સોનું વગેરે સાત પ્રકારની ધાતુઓ

કનક એટલે સોનું બધી ધાતુઓમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી તેને અહીં મુખ્યતા આપવામાં આવી છે આદિ શબ્દથી બાકીની છ ધાતુઓ સમજવાની છે, તે આ પ્રમાણે રૌપ્ય–રૂપું, તામ્ર–તાંબુ, લોહ–લોઢું, ત્રપુ–તરવુ–કલાઈ, સીસક–સીસું અને જસુદ–જસત પાઠક શ્રી રત્નાકરજીએ ટીકામાં 'चामीकर–रूप्य–ताम्र–त्रपु–खर्पर–मीसक लोहानि' એ ક્રમ આપ્યો છે, પણ તેમાં કોઈ તાત્ત્વિક તફાવત નથી खर्पर એટલે જસત

ઉપા૦ શ્રી ક્ષમાકલ્યાણજીએ લઘુવૃત્તિમાં એટલું સ્પષ્ટ કર્યું છે કે 'एषामग्निसंयोगात्पूर्व पृथ्वीकायत्वं अग्नि–संयोगे तु अग्निकायत्वं ।' આ સાતે ધાતુ અગ્નિનો સંયોગ થયા પહેલાં એટલે કે ખાણમાંથી નીકળી હોય તે સ્વરૂપમાં પૃથ્વીકાય ગણાય છે અને જ્યારે તેનો અગ્નિ સાથે સંયોગ થાય છે, ત્યારે તે અગ્નિમય થઈ જવાથી તેની ગણના અગ્નિકાયમાં થાય છે અહીં વિશેષ સ્પષ્ટતા એટલી કે ધાતુઓ ઠરી જાય છે, ત્યારે અજીવ ગણાય

છે, કારણ કે એ વખતે તેમા કોઈ પણ પ્રકારનુ જીવન રહેતુ નથી,

सेढी—ખડી

ટીકાઓમા 'सेढि त्ति' सटिका એવી સ્પષ્ટતા કરવામા આવી છે, એટલે તેનો અર્થ ખડી સમજવાનો છે કે જે ઘરને ધોળો રગ આપવામા, તેમ સ્લેટ વગેરે પર અક્ષરો લખવામા વપરાય છે

वन्निय—રમચી, સોનાગેરુ

ટીકાઓમા वर्णिकाનો અર્થ रक्तमृत्तिका એટલે એક પ્રકારની લાલ માટી કરવામા આવ્યો છે કે જેને વર્તમાન ભાષામા રમચી અથવા સોનાગેરુ કહે છે વાસણો વગેરેને લાલ રગ ચડાવવા માટે તેનો ખાસ ઉપયોગ થાય છે

अरणेट्टय—અરણેટ્ટક

ઉપા૦ શ્રીક્ષમાકલ્યાણકજીએ વૃત્તિમા કહ્યુ છે કે 'अरणेट्टक पाषाणलवमिश्रितश्वेतमृत्तिकारूपो देशप्रसिद्ध' તે પત્થરના ટુકડાથી મિશ્રિત શ્વેત માટીરૂપ હોય છે અને અમુક દેશમા अरणेट्टक નામથી પ્રસિદ્ધ છે

पलेवा—પલેવક, એક જાતનો પોચો પત્થર

पलेव એ મૂળ શબ્દ છે બહુવચનમા पलेवा એવો પ્રયોગ થયેલો છે વૃત્તિકારોના અભિપ્રાયથી તે પાષાણની એક જાતિ છે સસ્કૃત ભાષામા वेलव શબ્દ પોચાના અર્થમા વપરાય છે તેમા માત્રાનો વ્યત્યય થવાથી पलेव

અન્યો હોય એ નભવિત છે એ રીતે તેનો અર્થ એક જાતનો પોચો પત્થર થાય છે

અહીં એટલી સ્પષ્ટતા કરવી ઉચિત છે કે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર આદિમા પૃથ્વીકાયની ગણના પ્રસંગે સેઢી, ઘન્નિય, અરણિટ્ટ અને પલેવનો ઉલ્લેખ આવતો નથી, પણ પ્રકરણ-રચનાકારે આ વસ્તુઓ પ્રસિદ્ધ હોવાથી અને તેનો પૃથ્વી સાથે ખાસ સબંધ હોવાથી તેની ગણના પૃથ્વીકાયમા કરેલી છે

अब्भय—અભ્રક, અબરખ

પડવાળો ચમકદાર એક પ્રકારનો ખનીજ પદાર્થ છે તે રસાયણ તથા ઔષધિમા વપરાય છે અને તે પાચે ય પ્રકારના રંગમા મળી આવે છે અગ્રેજીમા તેને મીમ (Mica) કહે છે

तूरी—તુરી, ફટકડી

ટીમાનારોએ તૂરીનો અર્થ 'વસ્ત્રોને રગનો પાશ આપનારી એક જાતની માટી' કર્યો છે 'तूरी वस्त्राणा पाशहेतुर्मृत्तिकाविशेष ।' જો તૂરીનો અર્થ તુવરી કરીએ તો ફટકડીનો એ પર્યાયશબ્દ છે અને ખનીજ હોવાથી પૃથ્વીકાયનો જ એક પ્રકાર છે વળી કપડાને રગ ચડાવવા માટે પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે

કેટલાક તૂરીનો અર્થ તેજતુરી પણ કરે છે કે જેનો ઉલ્લેખ કથાસાહિત્યમાં લોઢાનુ સુવર્ણ બનાવનારી એક પ્રકારની માટી તરીકે આવે છે

ऊस-ખારવાળી માટી, ખારો

ટીકાકારોએ ऊसनो અર્થ ક્ષારવાળી ભૂમિ કર્યો છે કે જેમાં અંકુરાની ઉત્પત્તિ થતી નથી 'ऊष क्षारमूमिः यत्राङ्कुरोत्पत्तिन भवति।' આવી ભૂમિ પર જે ખારો જામે છે, તેને પણ ઊસ જ કહેવાય છે ગુજરાતી ભાષામાં 'ખારું ખારું ઊસ' કહેવાય છે, તે આ ખારાને ઉદ્દેશીને જ કહેવાય છે

કેટલાક ऊसनो અર્થ ખારો કરે છે, પણ તેમાં દાખલા જુદા જુદા ક્ષારના આપે છે જેમકે-સાજીખાર, નવસાર, ધોવાનો પાપડિયો ખાર, જવખાર વગેરે આમાં સાજીખાર અને પાપડિયો ખાર તો ઉપરના વર્ગમાં ચાલી શકે, પણ નવસાર મનુષ્યના વિષ્ટા અને મૂત્રમાંથી તૈયાર થતો હોઈને[1] તેમજ જવખારની ઉત્પત્તિ જવનું પંચાંગ બાળીને થતી હોઈને[2] આ વર્ગમાં આવી શકે નહિ

मट्टी-पाहाण-जाइओ णेगा-માટી અને પાષાણની અનેક જાતિઓ-જાતો

કેટલીક માટી પનક એટલે સૂક્ષ્મ રજરૂપ હોય છે, તો કેટલીક પીંડ એટલે ઢેફારૂપે હોય છે વળી કેટલીક માટીનો રંગ કાળો, તો કેટલીક માટીનો રંગ લાલ, પીળો, આછો પીળો, ધોળો, ભૂખરો એમ અનેક પ્રકારનો હોય

---

૧ જુઓ આર્યભિષગ્-રસાદિ વિભાગ પૃ ૬૮૧
૨ „ „ „ „ પૃ ૬૭૫

આ પૃષ્ઠનો ક્રમાંક નવમી આવૃત્તિ મુજબ સમજવો.

છે વિશેષમા કેટલીક માટી ઘણી ચીકણી, તો કેટલીક સામાન્ય ચીકાશવાળી અને કેટલાક ખરબચડી પણ હોય છે આમ માટીની અનેક જાતો હોય છે, તે બધી પૃથ્વી કાયમા ગણાય છે

પથ્થરમા પણ આરસ, અકીક, કસોટી, ચિરોડી, કાકરા, શિલા વગેરે અનેક જાતો હોય છે તે ખાણમા હોય છે, ત્યા સુધી જીવનશક્તિથી યુક્ત હોવાને લીધે પૃથ્વીકાયમા ગણાય છે

सोवीरंजण–સૌવીરાજન, સૂરમો

આ એક પ્રકારનો ખનીજ પદાર્થ છે કે જેનુ બારીક ચૂર્ણ આંખમા અજન કરવા માટે વપરાય છે તેના ધોળો અને કાળો એવા બે પ્રકારો છે તેમા કાળો વધારે ગુણકારી મનાય છે

लूणाइ–લૂણ વગેરે

લૂણ એટલે લવણ કે મીઠુ તે દરિયાના ખારા પાણીને સૂકવીને બનાવવામા આવે છે તથા જમીનમાથી પણ નીકળે છે સિધવ, સચળ, બીડલૂણ વગેરેની ગણના પણ લૂણમા થાય છે

पुढविभेयाइ–પૃથ્વીકાયના ભેદો

इच्चाइ–ઇત્યાદિ

અન્વય

આ બે ગાથાઓમા વસ્તુઓના નામ અનુક્રમે આપેલા હોવાથી અન્વય કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી

ભાવાર્થ

સ્ફટિક, મણિ, રત્ન, પરવાળા, હિંગળોક, હરતાલ, મણુસીલ, પારો, સોનુ વગેરે સાત ધાતુઓ, ખડી, રમચી, અરણેટ્ટક, પલેવક, અબરખ, તૂરી, ખારો, માટી અને પત્થરની અનેક જાતો, સૂરમો તથા મીઠુ વગેરે પૃથ્વી-કાયનો ભેદો છે

વિવેચન

સ્થાવર જીવોમા પ્રથમ નિર્દેશ પૃથ્વીનો-પૃથ્વીકાયનો કરેલો છે, એટલે તેનુ સ્વરૂપ પ્રથમ વર્ણવ્યુ છે

સ્ફટિક, મણિ, રત્ન, પ્રવાલ આદિ વસ્તુઓ જ્યારે પૃથ્વીના પેટમા હોય છે, ત્યારે સચિત્ત હોય છે, જીવન-શક્તિથી યુક્ત હોય છે, તેથી તેની ગણના પૃથ્વીકાયમા કરેલી છે આ વસ્તુઓ ખાણમાથી બહાર નીકળ્યા પછી શસ્ત્ર, અગ્નિ, રસાયણ વગેરેના પ્રયોગથી જીવરહિત બને છે, એટલે તેની ગણના અચિત, અજીવ કે જડમા થાય છે

આ પરથી એમ પણ સમજવાનુ છે કે પૃથ્વીને ખોદતા અનેક પ્રકારના અસખ્યાત પૃથ્વીકાય જીવો હણાય છે, તેથી તેની જયણા કરવી જોઈએ જયણા એટલે યતના, દયા પાળવાનો પ્રયત્ન

[४]

અપ્કાય

મૂળ

भोमतरिक्खमुदग, ओसा-हिम-करग-हरितणू महिया ।
हुति घणादहिमाई, भेदा णेगा य आउस्स ॥

સંસ્કૃત છાયા

भौमान्तरीक्षमुदक, अवश्यायो हिम करको हरिततनुर्महिका ।
भवन्ति घनोदध्यादयो भेदा अनेके चाप्कायस्य ॥ ५ ॥

પદાર્થ

भोमतरिक्खमुदग—ભૂમિનુ અને આકાશનુ પાણી

भोम અને अतरिक्ख તે भोमतरिक्ख ભોમ એટલે ભૂમિ સબધી, ભૂમિમાથી નીકળતુ अतरिक्ख એટલે અતરીક્ષ-સબધી, આકાશમાથી પડતુ કૂવા,

પાણીઓ તળિયેથી ફૂટે

થાય છે અને જે પાણી

ગણાય છે

ઓમા—ઝાકળ

હિમ—બરફ

કરગ—કરા

વરસાદમા બરફના નાના ગોળ ટુકડા પડે છે, તેને કરા કહેવામા આવે છે

હરિતણુ—દર્ભ જે ઘાસ પરના જલબિંદુઓ

ટીકામા કહ્યુ છે કે 'हरितणू त्ति' स्नेहकाले दर्भाग्रेषु जलबिन्दव —હરિતણુ એટલે પ્રાત કાળમા દર્ભ (જે ઘાસ)ના અગ્રભાગ પર દેખાતા જલબિંદુઓ.

महिया—ધુમ્મસ

हुति—છે

घणोदहिमाई—ઘનોદધિ આદિ

પૃથ્વી તથા વિમાનો ઘનોદધિના આધારે ટકેલા છે ઘનોદધિ એટલે ઘન થઈ ગયેલા-જામી ગયેલા પાણીનો સમૂહ પૃથ્વી ઘનવાતના [illegible] ને [illegible] ત તનુવાતના આધારે

આ [illegible] ગ્રહણ કરવા

ભાવાર્થ

ભૂમિનુ પાણી, આકાશનુ પાણી, ઝાકળ, બરફ, કરા, દર્ભ કે ઘાસ પરના જલબિંદુઓ, ધુમ્મસ અને ઘનોદધિ આદિ અપ્કાયના અનેક ભેદો છે

વિવેચન

પૃથ્વીકાય પછી અપ્કાયનો પરિચય ક્રમપ્રાપ્ત છે. ઉત્તરા ધ્યયન સૂત્રમા 'सुद्धोदए य उस्से, हरतणू महिया हिमे' એ પદોથી અપ્કાય જીવોના પાચ પ્રકારો બતાવેલા છે (૧) શુદ્ધોદક, (૨) ઝાકળ, (૩) ઘાસ પરના જલબિંદુઓ, (૪) ધુમ્મસ અને (૫) બરફ અહી ભૌમ અને આંતરીક્ષ એવા બે ભેદો બતાવ્યા છે, તે શુદ્ધોદકના જ સમજવા કરાનો સમાવેશ બરફમા સમજવો. ઘનોદધિ અને હિમમા અપેક્ષાવિશેષથી ભેદ નથી, એટલે તેની ગણના પાચ પ્રકારમા કરેલી નથી

કેપ્ટન સ્કોર્સબીએ સૂક્ષ્મ દર્શકયંત્ર વડે પાણીના એક ટીપામા ૩૬૪૫૦ હાલતાચાલતા સૂક્ષ્મ જીવો જોયા એવુ વર્ણન કેટલાક આધુનિક વિજ્ઞાનના પુસ્તકોમા આવે છે, પણ તે પાણીથી જુદા સમજવા પાણી પોતે સ્થાવર છે અને તેમા ઉત્પન્ન થતા આ જીવો ત્રસ છે, એટલે કે બે ઇન્દ્રિયવાળા છે

કેટલાક કહે છે કે, પાણી તો ઓક્સિજન અને હાઇડ્રોજન નામના બે વાયુ મળવાથી થાય છે, પછી તેમા જીવ શી રીતે હોઈ શકે ?' તાત્પર્ય કે તે એ પ્રકારનો ભૌતિક

ओसा—ઝાકળ

हिम—બરફ

करग—કરા

વરસાદમા બરફના નાના ગોળ ટુકડા પડે છે, તેને કરા કહેવામા આવે છે

हरितणु—દર્ભ કે ઘાસ પરના જલબિંદુઓ

ટીકામા કહ્યુ છે કે 'हरितणू त्ति' स्नेहकाले दर्भाग्रेषु जलबिन्दव —હરિતણુ એટલે પ્રાત કાળમા દર્ભ (કે ઘાસ)ના અગ્રભાગ પર દેખાતા જલબિંદુઓ

महिया—ધુમ્મસ

हुति—છે

घणोदहिमाई—ઘનોદધિ આદિ

પૃથ્વી તથા વિમાનો ઘનોદધિના આધારે ટકેલા છે ઘનોદધિ એટલે ઘન થઈ ગયેલા—જામી ગયેલા પાણીનો સમૂહ પૃથ્વી ઘનવાતના આધારે અને ઘનવાત તનુવાતના આધારે ટકી રહેલ છે

આદિ પદથી બીજા પણ આવા પ્રકારો ગ્રહણ કરવા.

भेआणेगा—અનેક ભેદો

य—અને

आउस्स—અપ્‌ના, અપ્‌કાયના

અન્વય

भोम-अन्तरिक्ख उदग ओसा-हिम-करग-हरितणू महिया।
य घणोदहिमाई आउस्स (अ)णेगा भेया हुति ॥

ભાવાર્થ

ભૂમિનું પાણી, આકાશનું પાણી, ઝાકળ, બરફ, કરા, દર્ભ કે ઘાસ પરના જલબિંદુઓ, ધુમ્મસ અને ઘનોદધિ આદિ અપ્કાયના અનેક ભેદો છે

વિવેચન

પૃથ્વીકાય પછી અપ્કાયનો પરિચય ક્રમપ્રાપ્ત છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમા 'सुद्धोदए य उस्से, हरतणू महिया हिमे' એ પદોથી અપ્કાય જીવોના પાચ પ્રકારો બતાવેલા છે (૧) શુદ્ધોદક, (૨) ઝાકળ, (૩) ઘાસ પરના જલબિંદુઓ, (૪) ધુમ્મસ અને (૫) બરફ અહી ભૌમ અને આંતરીક્ષ એવા બે ભેદો બતાવ્યા છે, તે શુદ્ધોદકના જ સમજવા કરાનો સમાવેશ બરફમા સમજવો ઘનોદધિ અને હિમમા અપેક્ષાવિશેષથી ભેદ નથી, એટલે તેની ગણના પાચ પ્રકારમા કરેલી નથી

કેપ્ટન સ્કોર્સબીએ સૂક્ષ્મદર્શકયંત્ર વડે પાણીના એક ટીપામા ૩૬૪૫૦ હાલતાચાલતા સૂક્ષ્મ જીવો જોયા એવુ વર્ણન કેટલાક આધુનિક વિજ્ઞાનના પુસ્તકોમા આવે છે, પણ તે પાણીથી જુદા સમજવા પાણી પોતે સ્થાવર છે અને તેમા ઉત્પન્ન થતા આ જીવો ત્રસ છે, એટલે કે બે ઇન્દ્રિયવાળા છે

કેટલાક કહે છે કે, પાણી તો ઓક્સિજન અને હાઇડ્રોજન નામના બે વાયુ મળવાથી થાય છે, પછી તેમા જીવ શી રીતે હોઈ શકે ?' તાત્પર્ય કે તે એક પ્રકારનો ભૌતિક

પદાર્થ જ છે પરંતુ આમ કહેવું ઉચિત નથી એ કે તેથી અધિક દ્રવ્યો વડે ભલે પાણીની ઉત્પત્તિ થતી હોય, પણ જ્યારે તે પાણીરૂપ બને છે, ત્યારે તે અસખ્ય જીવોની કાયારૂપ જ હોય છે કેટલાક પદાર્થોના સયોગથી વીછી, દેડકા, માછલા વગેરે બને છે, પણ તેમાનુ જીવતત્ત્વ તો જુદું જ હોય છે, તેમ અહી પણ સમજવું અહી એ જણાવવું પણ ઉચિત ગણાશે કે ભગવતીસૂત્ર આદિમા વાતયોનિક જલનો ઉલ્લેખ આવે છે, એટલે વાયુના સયોગથી જલ બનવાની વાત નવી નથી

પાણીને ગરમ કરતા ત્રણ ઉકાળા આવે, એટલે અપ્કાયના જીવો ચ્યવી જાય છે અને અચિત્ત પાણી રહી જાય છે તે ઊનાળામા પાચ પ્રહર સુધી, શિયાળામા ચાર પ્રહર સુધી અને ચોમાસામા ત્રણ પ્રહર સુધી અચિત્ત રહે છે પછી પાછુ સચિત્ત બને છે, એટલે કે અપ્કાય જીવો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે જો આ રીતે પાણી અચિત્ત થતા પહેલા તેમા ચૂનો નાખવામા આવે તો બીજા ચોવીશ પ્રહર સુધી અચિત્ત રહી શકે છે આ વસ્તુ લક્ષમા રાખીને જીવદયા પ્રેમીઓ ઉકાળેલા પાણીનો ઉપયોગ કરે છે, તેમજ ચૂનાવાળુ પાણી પણ રાખે છે, જે સચિત્ત પાણીનો સર્વથા ત્યાગ કરનાર સાધુ-સાધ્વીઓને ખપમા આવે છે

[५]

અગ્નિકાય

મૂળ

इंगाल-जाल-मुम्मुर-उक्कासणि-कणग-विज्जुमाईया ।
अगणि-जियाण भेया, नायव्वा निउण-बुद्धीए ॥ ६ ॥

સંસ્કૃત છાયા

अङ्गार-ज्वाला-मुर्मुर-उल्काशनि कणक विद्युदादय ।
अग्नि-जीवाना भेदा ज्ञातव्या निपुणबुद्धया ॥ ६ ॥

પદાર્થ

इंगाल-અંગાર

જે અગ્નિ જ્વાલારહિત હોય તે અંગાર સમજવો 'अङ्गारो ज्वालारहित ।' કાષ્ઠ વગેરેના અગ્નિમાંથી જ્વાલા શમી જતા અંગારા રહે છે વ્યાવહારિક ભાષામા સળગતા કોલસાને અંગાર કહેવામા આવે છે, પણ આ પરિભાષા અનુસાર જ્યારે તે જ્વાલારહિત હોય, ત્યારે જ તેને અંગાર

जाल-જવાલા

અગ્નિમાંથી જે શિખા પ્રકટે કે ભડકો થાય, તેને જવાલા કહે છે ' ज्वाला अग्निसम्बद्धार्चिर्विशेष ।'

मुम्मुर-ભાઠાનો અગ્નિ, ભરસાડ

છાણા વગેરે બળી ગયા પછી તેના પર રાખ વળી જાય છે, તેને ભાઠો કે ભરસાડ કહે છે તેમા અગ્નિના નાના કણ હોય છે, એટલે તેની ગણના અગ્નિકાયમા કરેલી છે ટીકામા કહ્યુ છે કે ' मुर्मुरा विरलाग्निकणमस्म लोके कारिपोऽग्निरिति प्रसिद्ध ।' મુર્મુર એટલે થોડા અગ્નિકણવાળી ભસ્મ કે જે લોકોમા કારિષ અગ્નિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે કારિષ એટલે સૂકાયેલુ છાણ, તેમાથી બનાવેલા છાણા

उक्कासणि—ઉલ્કાનો અગ્નિ

અહી ઉલ્કાથી ક્વચિત્ ક્વચિત્ આકાશમાથી જે અગ્નિ ઝરે છે અને જેના મોટા લીસોટા પડે છે, તેને ઉલ્કા સમજવાની છે અશનિ એટલે અગ્નિ

कणग—આકાશમાથી ખરતા અગ્નિકણો

કેટલીક વાર આકાશમાથી અગ્નિના કણો ખરે છે, તેનો ઉલ્લેખ અહી કણગરૂપે કરાયો છે

કેટલાક ઉલ્કા અને અશનિના સ્વરૂપો જુદા માને છે અને ઉલ્કા રેખારૂપ હોય છે, જ્યારે અશનિ કણરૂપ હોય છે એમ જણાવે છે, પણ એમ કરતા કણગનો અર્થ બધબેસતો નથી ત્યા 'આકાશમાથી તારાની જેમ કણિયા

રૂપે પડતો અગ્નિ' એવો અર્થ કરવામા આવે છે, પણ તેથી વસ્તુસ્થિતિ સ્પષ્ટ થતી નથી એ તો અશનિનુ જ એક સ્વરૂપ વધુ એટલે उक्कासणि નો અર્થ ઉલ્કાનો લીસોટારૂપ અગ્નિ અને कणग નો અર્થ આકાશમાથી ખરતા અગ્નિકણો એમ કરવો સમુચિત છે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર તથા જીવસમાસ વગેરેમા ઉલ્કા આદિનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી, પણ તે અગ્નિનુ એક પ્રકારનુ સ્વરૂપ હોઈને અહી વર્ણવાયેલુ છે

विज्जुमाईया—વિદ્યુત્ આદિ, વીજળી વગેરે

વરસાદના દિવસોમા આકાશમા જે વીજળી થાય છે, તેમા એક પ્રકારનો અગ્નિ હોય છે વીજળીના દીવામા પણ સૂક્ષ્મ તારો એકદમ તપવાથી અગ્નિ પ્રકટ થાય છે, જ્યારે વીજળીનો દીવો બુઝાતો હોય, ત્યારે તે સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે

આદિ શબ્દથી બીજા નહિ કહેલા ભેદો પણ સમજવા જેમકે અરણીના લાકડા ઘસવાથી ઉત્પન્ન થતો અગ્નિ, જગલમા વાસ પરસ્પર ઘસાવાથી ઉત્પન્ન થતો અગ્નિ, સૂર્યકાન્ત મણિના પ્રયોગથી ઉત્પન્ન થતો અગ્નિ, દીવાસળી ઘસવાથી ઉત્પન્ન થતો અગ્નિ વગેરે

अगणि-जियाण—અગ્નિકાય જીવોના

भेया—ભેદો, પ્રકારો

नायव्वा—જાણવા યોગ્ય છે

निउणबुद्धीए—નિપુણ બુદ્ધિ વડે

અન્વય

इगाल-जाल-मुम्मुर-उक्कासणि-कणग-विज्जुमाईया अगणि-जियाण भेया निउणवुद्धिए नायव्वा ॥

ભાવાર્થ

અગારા, જ્વાલા, ભાઠાનો અગ્નિ, ઉલ્કાનો અગ્નિ, આકાશમાથી વરસતા અગ્નિના કણ, વીજળી વગેરે અગ્નિ કાયના જીવોના ભેદ નિપુણબુદ્ધિ વડે જાણવા યોગ્ય છે

વિવેચન

અપ્કાય પછી અગ્નિકાયનુ વર્ણન ક્રમપ્રાપ્ત છે તેમા અગ્નિના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારોનો પરિચય કરાવવામા આવ્યો છે

અગ્નિનુ જે સ્વરૂપ આપણે જોઈએ છીએ, તે અગારરૂપ હોય છે, અથવા જ્વાલારૂપ હોય છે, અથવા ભાઠા કે ભરસાડરૂપ હોય છે તે ત્રણેયનો અહી નિર્દેશ કરેલો છે તે સિવાય આકાશમા જે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના અગ્નિ પ્રકટ થાય છે, તેમાના ઉલ્કા, કણગ અને વિદ્યુતનો અહી વિશિષ્ટ નિર્દેશ કરેલો છે આ વિષયના ખાસ અભ્યાસીઓ તેના વિશેષ પ્રકારો પાડવા ઈચ્છે તો પાડી શકે છે, પણ અહી તો સૂચન માત્ર છે આકાશમા જે વીજળી થાય છે, તે સચિત્ત હોવાથી જ તેની ગણના અગ્નિકાયમા કરેલી છે

卐

[૬]

વાયુકાય

અન્વય

इगाल-जाल-मुम्मुर-उक्कासणि-कणग-विज्जुमाईया अगणि-जियाण भेया निउणबुद्धिए नायव्वा ॥

ભાવાર્થ

અ ગારા, જ્વાલા, ભાઠાનો અગ્નિ, ઉડ઼ાનો અગ્નિ, આકાશમાથી વરસતા અગ્નિના કણ, વીજળી વગેરે અગ્નિ-કાયના જીવોના ભેદ નિપુણબુદ્ધિ વડે જાણવા યોગ્ય છે

વિવેચન

અપ્કાય પછી અગ્નિકાયનુ વર્ણન ક્રમપ્રાપ્ત છે તેમા અગ્નિના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારોનો પરિચય કરાવવામા આવ્યો છે

અગ્નિનુ જે સ્વરૂપ આપણે જોઈએ છીએ, તે અ ગારરૂપ હોય છે, અથવા જ્વાલારૂપ હોય છે, અથવા ભાઠા કે ભરસાડરૂપ હોય છે તે ત્રણેયનો અહી નિર્દેશ કરેલો છે તે સિવાય આકાશમા જે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં અગ્નિ પ્રકટ થાય છે, તેમાના ઉલ્કા, કણગ અને વિદ્યુતનો અહી વિશિષ્ટ નિર્દેશ કરેલો છે આ વિષયના ખાસ અભ્યાસીઓ તેના વિશેષ પ્રકારો પાડવા ઈચ્છે તો પાડી શકે છે, પણ અહી તો સૂચન માત્ર છે આકાશમા જે વીજળી થાય છે, તે સચિત્ત હોવાથી જ તેની ગણના અગ્નિકાયમા કરેલી છે

卐

उक्कलिय—ઉત્કલિક વાયુ

જે રહી રહીને વાય અને જેનાથી ધૂળમા રેખાઓ પડે છે, તે ઉત્કલિક વાયુ કહેવાય છે 'उत्कलिकावात य स्थित्वा स्थित्वा वाति येन धूलिषु रेखा समुत्पद्यन्ते ।'

मडलि—મડલિક વાયુ

જે મડલાકારે વાય અને પાદડા વગેરેને મડલાકારે એટલે ગોળ ગોળ ચકારો લેતા ભમાવે તેને મડલિક વાયુ કહેવાય છે 'मडलीवात यो मडल्या वाति पत्रादिक मडलाकारेण भ्रामतीत्यय ।'

मह—મહાવાયુ, વટોળિયો

અહી મુહ એવો પાઠ પણ જોવામા આવે છે તેનો અર્થ મુખમાથી ઉચ્છ્વાસરૂપે નીકળતો વાયુ એવો થાય, પરતુ શાસ્ત્રોમા વાયુકાયનો આવો ભેદ પ્રાય આવતો નથી, એટલે ઉપરના પાઠને જ શુદ્ધ માન્યો છે

सुद्ध—શુદ્ધ વાયુ

જે વાયુ મદમદ વહેતો હોય તે શુદ્ધ વાયુ કહેવાય છે 'शुद्धवातो मन्दवात ।'

गुज—ગુજારવ કરતો વાયુ

वाया—વાયુઓ

य—અને

घण-तणु-वायाईया—ઘનવાત, તનુવાત વગેરે

જે વાયુ ઘન-ઘાટા હોય, તે ઘનવાત કહેવાય અને

તનુ-પાતળો હોય તે તનુવાત કહેવાય આ વાયુઓ ઘનો દધિની નીચે હોય છે આદિ શબ્દથી નહિ કહેલા એવા અન્ય ભેદો પણ સમજી લેવા

मेया—ભેદો, પ્રકારો

खलु—નિશ્ચયપૂર્વક

वाउकायस्स—વાયુકાયના

અન્વય

उग्गामग वाया य घण-तणु-वायाईया खलु वाउ-कायस्स भेया ।

વિવેચન

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને અગ્નિકાય પછી વાયુકાયનો પરિચય ક્રમપ્રાપ્ત છે વાયુ, પવન, હવા વગેરે એકાર્થી શબ્દો છે

અહી એટલી સ્પષ્ટતા કરવી ઉચિત છે કે પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વનસ્પતિ નજરે દેખાય છે, પણ વાયુ નજરે દેખાતો નથી એ તો તેના કાર્ય થી જ જાણી શકાય છે દાખલા તરીકે ડાળીઓ હાલતી હોય કે ધ્વજ ફરફરતી હોય તે પરથી વાયુ વહી રહ્યો છે, એમ આપણે જાણી શકીએ છીએ

અહી જેને શુદ્ધ વાયુ કહેવામા આવ્યો છે, તેમા પણ અતર્ગત અનેક જાતના વાયુ હોય છે આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોના કથન મુજબ સૂકી હવામા ૭૮ ટકા નાઇટ્રોજન, ૨૧ ટકા ઓક્સિજન, ૦૯ ટકા આરગન અને ૦૪

કાર્બન ડાયોકસાઈડ વગેરે વાયુઓ હોય છે આ ઉપરાંત પાણીની વરાળ અને બીજા ઘન પદાર્થોની રજકણો અને સૂક્ષ્મ જીવજંતુઓ પણ હોય છે

વાયુ નજરે દેખાતો નથી, આમ છતાં તેને વજન પણ હોય છે અને તેનું અમુક પ્રકારનું દબાણ પણ હોય છે દાખલા તરીકે ૧૦ સેન્ટીમીટર લાંબો, ૧૦ સેન્ટીમીટર પહોળો અને ૧૦ સેન્ટીમીટર ઊંચો ખાલી ડબ્બો હોય તો તેની અંદર ૧ લિટર હવા હોય અને તેનું વજન ૧ ૩ ગ્રામ હોય એક કાચના વાસણમાંથી હવા ખેંચી લઈને વજન કરવામાં આવે અને પછી હવા ભરાવા દઈને વજન કરવામાં આવે તો હવાવાળું કાચનું વાસણ વધારે વજનદાર હોય છે તે પરથી આ માપ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે વળી બેરોમીટર વગેરે સાધનોથી હવાનું દબાણ કેટલું છે? તે જાણી શકાય છે

ટૂંકમાં, વાયુના અનેક પ્રકારો છે અને તેમાં ચેતન તત્ત્વ હોઈ તેને શરીરરૂપે ધારણ કરનાર જીવોને વાયુકાયિક જીવો કહેવામાં આવે છે વાયુ વિના જીવન ધારણ કરવું મુશ્કેલ છે, આમ છતાં તેની દયા પાળવાની ભાવના રાખવી અને તે પ્રમાણે યથાશક્તિ વર્તવું, એ જીવદયાપ્રેમીઓનું કર્તવ્ય છે

卐

[૭]

વનસ્પતિકાય

મૂળ

साहारण-पत्तेआ, वणस्सइ-जीवा दुहा सुए भणिआ ।
जेसिमणंताण तणू एगा साहारणा ते उ ॥ ८ ॥

સંસ્કૃત છાયા

साधारण-प्रत्येका वनस्पतिजीवा द्विविधा श्रुते भणिताः ।
येषामनन्तानां तनुरेका साधारणास्ते तु ॥ ८ ॥

પદાર્થ

साहारण-पत्तेय—સાધારણ અને પ્રત્યેક

साहारण-અને पत्तेय તે साहारण-पत्तेया. साहारण એટલે સાધારણ અને पत्तेय એટલે પ્રત્યેક. અહીં 'સાધારણ' અને 'પ્રત્યેક' આ બંને પારિભાષિક શબ્દો છે, એટલે તેનો અર્થ પરિભાષાના ધોરણે સમજવાનો છે, નહિ કે સામાન્ય ભાષાના ધો[illegible]

वणस्सइ-जीवा—વનસ્પતિકાયના જીવો

वणस्सइના जीवा તે वणस्सइ-जीवा वणस्सइ—વનસ્પતિ-વનસ્પતિકાય વનસ્પતિ એટલે ઝાડપાન તેને શરીર તરીકે ધારણ કરનારા જીવો તે વનસ્પતિકાય

दुहा—બે પ્રકારના

सुपे—શ્રુતમા, સૂત્રોમા, આગમોમા

શ્રુતનો સામાન્ય અર્થ સૂત્ર કે આગમ છે તે અગે બૃહત્કલ્પભાષ્યમા કહ્યુ છે કે—

सुय-सुत्त-गथ-सिद्धत-सासणे आण-वयण-उवएसो ।
पण्णवणा आगम इय, एगट्ठ पज्जवा सुत्ते ॥ ११ ॥

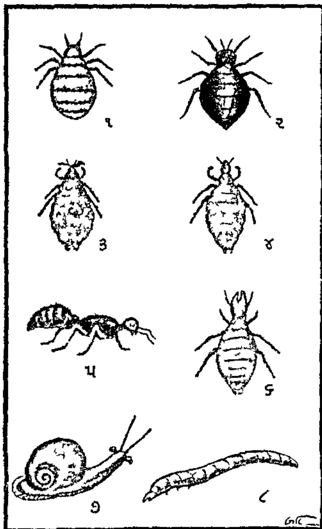
'શ્રુત, સૂત્ર, ગ્રન્થ, સિદ્ધાન્ત, શાસન, આજ્ઞા, વચન, ઉપદેશ, પ્રજ્ઞાપના અને આગમ આ બધા સૂત્રોમા વપરાયેલા એકાર્થી પર્યાયશબ્દો છે'

આવશ્યક સૂત્રની વૃત્તિમા શ્રુતનો વિશેષ અર્થ સામાયિકથી માડીને બિન્દુસાર પૂર્વ સુધીની રચના કરવામા આવ્યો છે 'श्रुत सामायिकादि-बिन्दुसारान्तम् ।'

તાત્પર્ય કે અહી શ્રુત શબ્દથી આપણા સિદ્ધાન્ત-ગ્રન્થો કે આગમગ્રન્થો સમજવાના છે

भणिया—કહેલા છે

जेसिं—જેમા

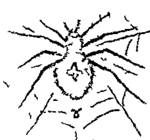

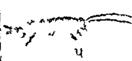
તેઇન્દ્રિય જીવો

(૧) [illegible] (૨) [illegible] (3) કાળી જૂ (૪) ધોળી જૂ, (૫)
(૬) [illegible] (૭) [illegible]

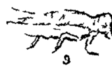

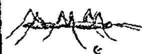

ચઉરિન્દ્રિય જીવો (૧) વીંછી (૨) વાંદો (૩) પતંગિ
) કાગિયા (૫) ખ માખી (૬) તીડ, (૭) માખી (૮) ભમ
મચ્છર મન (૧૦) ભમરા પૃ ૧૬૨ થી ૧

अणत्ताण—અનંત જીવોનું

જૈન શાસ્ત્રકારોએ સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત એમ ત્રણ પ્રકારની સંખ્યાઓ માની છે તેમાંના અનંતનો અહીં નિર્દેશ છે ભૂમિકાખંડના ત્રીજા પ્રકરણમાં જીવ દ્રવ્ય અનંત છે, એવું શાસ્ત્રપ્રમાણથી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે

तणू—તનુ, શરીર

एग—એક

साहारणा—સાધારણ

ते—તે

उ—તો, વળી

અન્વય

एए वणस्सइजीवा दुहा साहारण-पत्तेया भणिया, जेसिं अणत्ताण तणू ते साहारणा ।

ભાવાર્થ

આગમોમાં વનસ્પતિકાયના જીવો 'સાધારણ' અને 'પ્રત્યેક' એમ બે પ્રકારના કહેલા છે તેમાં અનંત જીવોનું જે એક શરીર તે સાધારણ કહેવાય છે

વિવેચન

પૃથ્વીકાયનું સ્વરૂપ અનેક પ્રકારનું છે, અપ્કાય, અગ્નિકાય અને વાયુકાયનું સ્વરૂપ પણ અનેક પ્રકારનું છે, તેમ વનસ્પતિકાયનું સ્વરૂપ પણ અનેક પ્રકારનું છે વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો પ્રકારો પરત્વે વનસ્પતિકાયનું સ્થાન સર્વ

સ્થાનોમાં ચડિયાતું છે. ધાન્યના કેટલા પ્રકારો છે? શાક ભાજીના કેટલા પ્રકારો છે? ફળ-ફૂલના કેટલા પ્રકારો છે? અને વનૌષધિ તથા જડીબુટ્ટીના પણ કેટલા પ્રકારો છે? આ બધાનો વિચાર કરીએ તો કહેવું જ પડે કે પ્રકારોની બાબતમાં કોઈ પણ પ્રાણી વનસ્પતિકાયની હરિફાઈ કરી શકે એમ નથી.

જેમ સમગ્ર જીવોના સિદ્ધ અને સંસારી એવા બે મુખ્ય પ્રકારો છે, તેમ સમગ્ર વનસ્પતિકાયના (૧) સાધારણ અને (૨) પ્રત્યેક, એવા બે વિભાગો છે. તેમાં સાધારણનું મુખ્ય લક્ષણ અનંતકાયિત્વ છે, એટલે કે એક જ શરીરમાં અનંત જીવોનું સાથે રહેવાપણું છે. આ લક્ષણને લીધે સાધારણ વનસ્પતિકાયને અનંતકાય એવા બીજા નામે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

અહીં કદાચ પ્રશ્ન થશે કે 'દરેક દેહ કે શરીરમાં એક જીવ રહી શકે, પણ અનંત જીવો શી રીતે રહી શકે?' તેનો ઉત્તર એ છે કે ઓરડામાં જેમ એક દીવાનો પ્રકાશ રહી શકે છે અને અનેક દીવાઓનો પ્રકાશ પણ રહી શકે છે, તેમ એક શરીરમાં એક જીવ પણ રહી શકે છે અને અનેક જીવો પણ રહી શકે છે. જેમ દીવાના અનેક પ્રકાશો સાથે રહેવા છતાં એક બીજા સાથે ટકરાતા નથી, પણ અંદરઅંદર સમાઈ જાય છે, તેમ અનંત જીવો સાથે રહેવા છતાં એક-બીજા સાથે ટકરાતા નથી, પણ અંદરોઅંદર સમાઈ જાય છે. વળી અનેક દીવામાંથી એક

દીવો બહાર લઈ જઈએ તો તેનો પ્રકાશ પણ તેની સાથે જાય છે, તેમ આ અનંત જીવોમાંથી કોઈ જીવ છૂટો પડે તો તેનું વ્યક્તિત્વ પણ સાથે જ જાય છે તાત્પર્ય કે અનંત જીવો સાથે રહેવા છતાં તેમનું વ્યક્તિત્વ લય પામતું નથી

પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

समग वक्ताण, समग तेसिं सरीरनिप्फत्ती ।
समगमाहारगहण, समग ऊसासनिस्सासा ॥ १ ॥
एगस्स उ ज गहण, बहूण साहारणाण त चेव ।
ज बहुआण गहण, समासओ तपि एगस्स ॥ २ ॥
साहारणमाहारो, साहारणमाणपाणगहण च ।
साहारणजीवाण, साहारण लक्खण एय ॥ ३ ॥

'સાધારણ વનસ્પતિકાયમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવો પ્રથમની યોનિમાંથી વ્યુત્ક્રમીને સાથે જ આવે છે અને તેમની શરીરનિષ્પત્તિ પણ સાથે જ થાય છે તેઓ આહા[illegible] ગ્રહણ કરે છે અને શ્વાસોચ્છ્વાસ પણ સાથે જ હો[illegible]

એકનું જે ગ્રહણ છે, તે જ બહુ એવા [illegible] ગ્રહણ છે અથવા જે બહુનું ગ્રહણ છે, તે સમાસ[illegible] જ ગ્રહણ છે

સાધારણ આહાર અને સાધારણ [illegible] સાધારણ જીવોનું સાધારણ લક્ષણ છે.'

તાત્પર્ય કે સાધારણ જીવોની [illegible] હોતી નથી, પણ એકી સાથે અને [illegible]

સિદ્ધાન્તગ્ર થોમા સાધારણ વનસ્પતિકાયને માટે નિગોદ સ જ્ઞા વપરાયેલી છે અને તેને અન ત જીવોની ખાણ માનવામા આવી છે

હવે સાધારણ વનસ્પતિકાયનો નામપૂર્વક પરિચય કરાવવા માટે આગળની બે ગાથાઓ કહે છે

મૂળ

कंदा अंकुर-किसलय-पणगा सेवाल-भूमिफोडा य ।
अल्लयतिग-गज्जर-मोत्थ-वत्थुला-थेग-पल्लंका ॥८॥
कोमलफल च सव्व, गूढसिराइ सिणाइ-पत्ताइ ।
थोहरि-कुआरि-गुग्गुलि-गलोय-पमुहाइ छिन्नरुहा ॥१०॥

સ સ્કૃત છાયા

कन्दा अङ्कुर-किशलय-पनका शेवाल-भूमिस्फोटाश्च ।
आर्द्रकत्रिक-गज्जर-मुस्ता-वस्तूल-थेग-पल्लयकाः ॥ ११ ॥
कोमलफल च सर्वं गूढशिराणि सिनादिपत्राणि ।
थोहरि-कुमारी-गुग्गुलि-गडूची-प्रमुखाश्च छिन्नरुहाः ॥१२॥

પદાર્થ

कंदा—બધી જાતના કંદો

ટીકામા કહ્યુ છે કે 'कन्दा भूमध्यगा वृक्षावयवास्ते चार्द्रा एव ग्राह्या शुष्काणा तु निर्जीवत्वादनन्तकायिकत्व न सभवति—કદ એટલે ભૂમિની મધ્યમા ગયેલા વૃક્ષના અવયવો તે અહી લીલા જ ગ્રહણ કરવા, કારણ કે સૂકા નિર્જીવ હોવાથી તેમા અન તકાયિકપણુ સ ભવતુ નથી

કન્દ એટલે બધી જાતના કંદો કેટલાક કન્દ નો અર્થ કાંદા કરે છે, તે યોગ્ય નથી, કારણ કે તેનો પ્રસિદ્ધ અર્થ ડુંગળી (પ્યાજ) છે અને અહીં તમામ જાતિના કંદોનો જે નિર્દેશ કરવો છે, તેનું નિરસન થઈ જાય છે

अङ्कुर—અંકુર, કોટા, ફણગા

अङ्कुर, किसलय અને पणग તે अङ्कुर-किसलय-पणगा 'अङ्कुरा उद्गमनावस्थायामस्फुटपत्राद्यवयवा ।' અંકુર એટલે વનસ્પતિને ઉગવાની એ અવસ્થા કે જ્યારે પાંદડાં વગેરે અવયવો ફુટેલા હોતા નથી તેને ગુજરાતી ભાષામાં કોટા કે ફણગા કહે છે

किसलय—કુંપળ

'किशलयानि उद्गच्छन्नूतनकोमलदलानि'—કિશલય એટલે ઉગી રહેલા નૂતન કોમળ પાંદડાં તેને ગુજરાતી ભાષામાં કુંપળ કહેવામાં આવે છે 'પીંપળ પાન ખરંત, હસતી કુંપળિયાં' આ ઉક્તિમાં કુંપળિયાં શબ્દ કિશલયને સૂચવનારો છે

पणग—પંચવર્ણી ફુગ

'पनका पञ्चवर्णा फुल्लि'—પનક એટલે પંચવર્ણી ફુગ પંચવર્ણમાં લાલ, પીળો, વાદળી, કાળો અને ધોળો એ પાંચ વર્ણની-રંગની ગણના થાય છે જ્યાં ભેજ હોય ત્યાં ફુગ બાઝે છે અને તે જુદા જુદા પાંચે ય રંગમાં જોવામાં આવે છે

કેટલાક પનકનો અર્થ લીલ-ફુગ કરે છે, પરંતુ

લીલનો અર્થ સ્પષ્ટતયા શેવાળ છે અને તેનો નિર્દેશ સ્વતંત્ર રીતે કરાયેલો હોવાથી અહીં માત્ર ફુગ એવો અર્થ કરવો ઉચિત છે ટીકાકાર મહર્ષિઓએ પણ અહીં માત્ર પંચવર્ણી ફુગ એટલો જ અર્થ કરેલો છે

सेवाल—શેવાળ

' सेवाल અને भूमिफोडा તે सेवाल-भूमिफोडा શેવાળ પ્રસિદ્ધ છે તે સરોવર, તળાવ, ખાબોચિયા વગેરેના પાણી પર જામે છે, ખૂબ ચીકણી હોય છે અને મુખ્યત્વે લીલા રંગની હોવાથી લીલ તરીકે ઓળખાય છે

भूमिफोडा—બિલાડીના ટોપ

भूमिस्फोटानि ग्राष्मवर्षाकालभावीनि छत्राकृतीनि लोकप्रतीतानि वा ।' ભૂમિફોડા એટલે ગ્રીષ્મ તથા વર્ષાકાલમાં ઉત્પન્ન થનારી છત્રાકાર વનસ્પતિવિશેષ અથવા તો એ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે લોકભાષામાં તેને બિલાડીના ટોપ કહે છે

य—અને

'अल्लयतिय--લીલું આદુ, લીલી હળદર અને કચૂરો

અહીં अद्दयतिय એવો પણ પાઠ છે अद्दयतिय त्ति आर्द्रकत्रिक आर्द्र शृङ्गवेर, आर्द्रहरिद्रा, कर्च्चूरकस्तित्त-द्रव्यविशेष ।' अद्दयतिय એટલે આર્દ્રકત્રિક તેમાં આર્દ્રકનો અર્થ આદુ (લીલી સૂંઠ) છે, તેની સાથે લીલી હળદર અને લીલો કચૂરો કે જે એક જાતની તીખી વનસ્પતિ છે, તેને ગ્રહણ કરવાથી આર્દ્રકત્રિક બને છે હિંદીમાં

તેને कचूर के काली हलदी કહે છે તે પરથી તે હળદરનો જ એક વિશેષ પ્રકાર હોય એમ જણાય છે બંગાળીમાં પણ તેને માટે काचा हलुद એવો શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે, એટલે તે હળદરની જ એક જાતિ હોવા વિષે શંકા રહેતી નથી

કચૂરાના છોડ હળદરના છોડ જેવા જ થાય છે અને તેના પાંદડાં પણ હળદરના પાંદડાં પ્રમાણે જ હોય છે વળી તેના કંદ પણ હળદર પ્રમાણે જમીનમાં જ થાય છે

વનૌષધિમાં કહ્યું છે કે 'કચૂરાનો ક્ષુપ (નાનો છોડ) થાય છે એની નીચે આંબાહળદર જેવા ગાંઠિયા થાય છે એનો પ્રતિનિધિ મધ અને સાકર કે શતાવરી છે' તે પરથી તેના ગુણો આદુને મળતા હોય એમ જણાય છે

આર્દ્રકત્રિકમાં કચૂરાને કેમ લીધો? તેના ઉત્તરમાં આટલું વિવેચન પર્યાપ્ત છે

गज्जर—ગાજર

ગાજર અતિ પ્રસિદ્ધ છે હિંદી અને મરાઠી ભાષામાં પણ તેને ગાજર જ કહે છે અંગ્રેજીમાં તેને કૅરેટ (Carrot) કહે છે ગાજર જમીનમાં થાય છે, લાંબા તકુ આકારના હોય છે અને રંગે રાતાં કે ધોળાં હોય છે તેના છોડ લગભગ અર્ધો હાથ ઊંચા વધે છે ગાજરમાં સાકરનું પ્રમાણ ઠીક ઠીક હોવાથી તે ખાવામાં મીઠાં લાગે છે સામાન્ય રીતે તેનું શાક અને અથાણું થાય છે દુકાળ જેવા સમયમાં ગરીબ લોકો તેના પર નિર્વાહ કરે છે ગેંડીની જેમ

ગાજરમાથી પણ સાકર બનાવવાનો ઉદ્યોગ કેટલાક દેશોમા ચાલે છે

मोत्थ—મોથ

નદી કે જલાશયના કિનારે થાય છે મોથની સળી હાથની આગળી જેવડી મોટી અને ત્રણધારી હોય છે કે જેને ડીલો અથવા ચીઢો કહેવામા આવે છે મોથના મૂળને સામાન્ય રીતે નાગરમોથ કહેવામા આવે છે અને તેનો ઉપયોગ ઔષધમા ઘણો થાય છે બગાળી ભાષાનો સબધ પ્રાકૃત સાથે વિશેષ રહ્યો છે તેમા મોથને માટે મુત્તા શબ્દ છે, જે મોત્થનો જ અપભ્રશ જણાય છે હિદીમા તેને नागरमोत्था કહે છે મોથના ભદ્રમોથ, ક્ષુદ્રમોથ, જળમોથ વગેરે પ્રકારો વૈદકમા પ્રસિદ્ધ છે સસ્કૃત ભાષામા તેને માટે वराहप्रिया એવો શબ્દ યોજાયેલો છે, કારણ કે તેના પાદડા વરાહ-ભુડને ઘણા પ્રિય હોય છે

वत्थुला—ટાકાની ભાજી

વર્તમાન પાઠ્યપુસ્તકોમા वत्थुला નો અર્થ એક પ્રકારનુ શાક એટલો કર્યો છે, પણ वत्थुला નો અર્થ ગુજરાતીમા ટાકાની ભાજી અને હિદીમા बथुआ થાય છે

પાઠક શ્રી રત્નાકરજીએ ટીકામા 'ढक्कवत्थुल शाकविशेष ।' એમ જણાવ્યુ છે, તે પરથી ટાકાની ભાજી કે જે વત્થુલા તરીકે ઓળખાય છે, એમ સમજવાનુ છે, કારણ કે ટાકાની એક બીજી જાત પણ થાય છે કે જેને

રાતો ટાકો કે ચિ'નીની ભાજી કહેવામા આવે છે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા ગરીબ લોકોનુ એ પ્રિય શાક છે

ટાભાની ભાજી ઘણા સ્થળે થાય છે તેના છોડ શુમારે હાથ ભર ઊંચા વધે છે, અને તેના પાદડા ઘણા નાના તથા અતિ કામળ હોય છે, એટલે તેની ગણના સાધારણ વનસ્પતિકાયમા કરેલી છે

થેગ—થેગ

'स्तीरिंशुक थेगावपि कन्दौ' એ શબ્દથી થેગ એ એક પ્રકારનો કંદ છે, એમ સમજવાનુ છે ચોમાસામા થેગીપોક નામથી તે ઘણા ઠેકાણે વેચાય છે

पल्यक—પાલખની ભાજી

પાઠક રત્નાકરજીએ 'पल्यङ्क शाकभेद' પ'યક એ એક પ્રકારનુ શાક છે, એમ જણાવ્યુ છે, એટલે કે પ'લકનો સંસ્કૃત અનુવાદ પ'યક આપ્યો છે અને તેનો ઉપયોગ શાક તરીકે થતો હોવાનુ જણાવ્યુ છે ઉપા૦ શ્રી ક્ષમા-કલ્યાણકજીએ 'पल्लक शाकविशेष' એમ જણાવ્યુ છે એટલે તેને માટે કોઈ વિશેષ સંસ્કૃત શબ્દ આપ્યો નથી પરંતુ અન્ય ગ્રન્થો પરથી એમ જાણી શકાયુ છે કે સંસ્કૃત ભાષામા તેને पालक्य કે मधुसूदनी કહે છે, કર્ણાટકી ભાષામા પાવકય કહે છે, હિંદી અને મરાઠીમા પાલેક કહે છે અને ગુજરાતીમા પાલખ કહે છે અંગ્રેજીમા તેને સ્પાઈનેઝ (Spinez) કહે છે

પાલખની ભાજીનો છોડ વેંતભર ઊંચો થાય છે અને

તેના પાદડા ઘણા કોમળ તથા પાતળા હોવાથી તેની ગણુના સાધારણ વનસ્પતિમા થાય છે

कोमलफल—કોમળ ફળ, કૂણા ફળ

જેમા ગોટલી વગેરે બધાયા ન હોય તેના ફળોને કોમળ ફળ કે કૂણા ફળ કહે છે 'कोमलफल अनिरुद्धास्थिकम्'

च—અને

सव्व—સર્વ પ્રકારના

गुढसिराइ—ગુપ્ત નસોવાળા

गुढ એટલે ગુપ્ત છે જેની सिराइ એટલે શિરાઓ-નસો, તે गुढसिराइ તાત્પર્ય કે જેની નસો સ્પષ્ટ ન દેખાતી હોય તેવા

सिणाइ-पत्ताइ—ખારી જાળ વગેરેના પાદડા

ઉપા૦ શ્રી ક્ષમાકલ્યાણજીએ અહી ખુલાસો કર્યો છે કે 'सिनादिपत्राणि सिनशब्देन देशविशेषे क्षारपीलु वृक्ष उच्यते ।' સિન શબ્દથી કોઈ દેશવિશેષમા ક્ષારપીલુનુ વૃક્ષ કહેવાય છે પીલુને ગુજરાતી ભાષામા જાળ કહેવાય છે ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર વગેરેમા તેના વૃક્ષો ઘણા થાય છે આ પીલુમા ખારી જાત અને મીઠી જાત, એમ બે જાતો છે તેમા ખારી જાતને સિન કહેવામા આવે છે તેના પાન ટુકા અને પહોળા હોય છે તેની નસો સ્પષ્ટ જોઈ શકાતી નથી, એટલે તેની ગણુના સાધારણ વનસ્પતિકાયમા કરેલી છે.

थोहरि—થુવર, થોર

'थोहरि स्नुहीतरु' થોહર એટલે સ્નુહીતરુ તેને

હિંદી ભાષામાં થુહર કે સેહુંડ, બંગાળી ભાષામાં સીજ-વૃક્ષ અને ગુજરાતી ભાષામાં થુવર કે થોર કહે છે. અંગ્રેજીમાં તેને માટે મીલ્કસ હેજ (Milks hedge) એવો શબ્દ વપરાય છે. થોરના અનેક પ્રકારો છે. તેમાં દંડલિયા થોરને કાંટાવાળી ડાળીઓ હોય છે, પણ પાંદડાં હોતાં નથી. હાથલા થોરને પહોળાં પાંદડાં હોય છે, તે પર તીક્ષ્ણ કાંટા ઉગેલા હોય છે અને તેને લાલ ફળો આવે છે. આ સિવાય નાગફણી થુવર, ખરસાણી થુવર, વાઘરા થુવર વગેરે પ્રકારો પણ પ્રસિદ્ધ છે.

થોરનો મુખ્ય ઉપયોગ વાડ બનાવવામાં થાય છે. તેનું દૂધ ઝેરી હોય છે, જે ઔષધિ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે. કેટલાક નીચલા વર્ગના લોકો હાથલા થોરના કાંટા વગેરે કાઢી નાખી તેનું શાક તથા અથાણું કરે છે.

કુમારિ—કુવાર, કુવારપાઠું, કુવારના લાગરા.

'कुमारि मांसलकण्टकाकारपत्रा' કુમારી એટલે જેના પાંદડાં ગર્ભવાળાં અને પરનાળના જેવા અર્ધ વર્તુલ તથા જાડાં હોય છે તેવી વનસ્પતિવિશેષ. તેને હિંદી ભાષામાં ઘીગુવાર વા ગ્વારપટ્ઠા અને બંગાળી ભાષામાં ઘૃતકુમારી કહે છે. ગુજરાતી ભાષામાં તેને કુવાર, કુવારપાઠું કે કુવારના લાગરા કહે છે.

ગુગ્ગુલિ—એક અજ્ઞાત વનસ્પતિ.

પાઠક શ્રી નરાનન્દજીએ ગુગ્ગુલિનો પરીચય ટીકામાં આપેલો નથી અને ઉપા. શ્રી ક્ષમાકલ્યાણજી એ 'ગુગ્ગુલ

પ્રસિદ્ધ ' એટલુ જ કહ્યુ છે પરંતુ ગુગળના વૃક્ષોનુ જે વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે, તે પરથી ગુગ્ગુલિ એ ગુગળ નહિ પણ કોઈ બીજી જ વનસ્પતિ હોય એમ લાગે છે

આર્યભિષેકમા કહ્યુ છે કે ' ગુગળના ઝાડો રેતાળ તથા ડુંગરાળ જમીનમા થાય છે પાદડા નાના નાના લીમડાના પાદડા જેવા પણ અણી વગરના હોય છે ફુલ રાતા રંગના, અતિશય ઝીણા પાચ પાંખડીવાળા મજરીની વચમા થાય છે ફળ નાના બોર જેવડા પણ ત્રણ ધારા થાય છે, તેને ગુગળિયા કહે છે એ ફળો ઉદરની પીડા દૂર કરે છે એ ઝાડના ગુદરને ગુગળ કહે છે ધૂપ કરવાના કામમા એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે વાતનાશક ઔષધ તરીકે પણ એ સારુ કામ આપે છે

આ પરથી ગુગળ પોતે તો સાધારણ ઠરી શકતો નથી કે તેનુ વૃક્ષ પણ સાધારણની કોટિમા આવતુ નથી ઘણો યત્ન કરવા છતા આ વનસ્પતિ કઈ છે ? તેનો નિર્ણય થઈ શકયો નથી, એટલે અહી ' એક અજ્ઞાત વનસ્પતિ ' એટલો જ અર્થ આપ્યો છે

ગલોય-ગળો

એક પ્રકારની વેલ છે તે ઝાડ તથા વૃક્ષના આશ્રયે ચડે છે તેમા લીમડાના વૃક્ષ પર ચડનારી ગળોને ઉત્તમ ગુણવાળી માનવામા આવે છે ગળોને સંસ્કૃત ભાષામા ગડૂચી, હિંદી ભાષામા गिलोय તથા મરાઠી ભાષામા કહે છે ઔષધિમા તેનો બહોળો ઉપયોગ થાય છે

પમુહા-પ્રમુખ, વગેરે

જેના નામો મુખ્યપણે લેવાય તે પ્રમુખ કહેવાય અહીં બાકીના બધા નામો અધ્યાહારથી સમજી લેવાના હોય છે અરબ્બી ભાષાના વ'ૈરહ-વગેરે શબ્દથી પણ આવો જ અર્થ સમજાય છે અને તે ગુજરાતી ભાષામા પ્રચલિત હોવાથી અહીં પર્યાયશબ્દ તરીકે આપેલો છે

છિન્નરુહા-છેદાયેલા હોય તો પણ ફરી ઉગે એવા

થોર, કુવાર, ગુગ્ગુલિ, ગળો વગેરે આ જાતની સાધારણ વનસ્પતિ છે

અન્વય

વસ્તુઓનો ક્રમશ નિર્દેશ હોવાથી આવશ્યક નથી

ભાવાર્થ

બધી જાતના કંદો, ફણગા, કુંપળો, પચવર્ણી [illegible] શેવાળ, બિલાડીના ટોપ, લીલુ આદુ, લીલી [illegible] લીલો કચૂરો, ગાજર, મોથ, ટાકાની ભાજી, થેગ, [illegible] ભાજી, સર્વ પ્રકારના કુણા ફળો, જેની નસો [illegible] એવા ખારી જાળ વગેરેના પાદડા, છેદાયા [illegible] તેવા થોર, કુવાર, ગુગ્ગુલિ, ગળો વગેરે સાધ[illegible] કાયના પ્રકારો જાણવા

વિવેચન

સાધારણ વનસ્પતિના ઘણા [illegible] કેટલાકનો અહીં [illegible]

આપણે વિશેષ આવીએ એવો સંભવ છે બાકીના પ્રકારો લક્ષણ વગેરે પરથી સ્વયં જાણી લેવાના છે

આમ છતાં આ વિષયમાં વિશેષ માર્ગદર્શન મળે તે માટે અહીં જૈન પરંપરામાં સુપ્રસિદ્ધ એવા બત્રીશ અનંતકાયનો ટુંક પરિચય આપીએ છીએ.

(૧) સર્વ જાતિના કંદ બત્રીસ અનંતકાયમાંના કેટલાનો સમાવેશ આ વિભાગમાં થઈ જાય છે, પરંતુ તેનો સ્પષ્ટ બોધ થાય એ હેતુથી તેનો સ્વતંત્ર નિર્દેશ કરેલો છે

(૨) સૂરણ હિંદી ભાષામાં તેને જમીનકંદ કહેવામાં આવે છે આ કંદ ચૈત્ર-વૈશાખમાં વવાય છે અને માગસર પોષમાં તેને ખોદીને કાઢવામાં આવે છે કોઈ કોઈ મોટું થવા માટે તેને ત્રણ વરસ સુધી જમીનમાં રાખે છે સૂરણની આકૃતિ ગોળ ચક્ર જેવી હોય છે અને તે પંદર કીલોથી ૨૦ કીલો જેટલું વજનમાં હોય છે સામાન્ય રીતે તેનો ઉપયોગ શાક તરીકે થાય છે તે અર્શરોગ-નાશક હોવાથી સંસ્કૃત ભાષામાં અર્શોઘ્ન કહેવાય છે

(૩) વજ્રકંદ જંગલી સુરણ

પાઠક શ્રી રત્નાકરજીએ ટીકામાં 'વજ્રોઽપિ કન્દવિશેષ' એટલું જ કહ્યું છે, પણ અન્ય ગ્રંથો પરથી જાણી શકાયું છે કે જંગલી સુરણને વજ્રકંદ કહેવામાં આવે છે * સુરણની સાથે જંગલી સુરણનો નિર્દેશ સંગત છે

* જુઓ બૃહત્ હિન્દી કોશ પૃ ૧૧૫૫ વજ્રકંદ

(૪) લીલુ આદુ ×

(૫) લીલી હળદર

(૬) લીલો કચૂરો

(૭) શતાવરી હિંદી ભાષામા શતાવર અને બગાળી ભાષામા ગતમૂલી કહેવાય છે

શતાવરીના છોડ વેલી જેવા હોય છે સામાન્ય રીતે એથી ત્રણ ફુટ જેટલા ઊચા વધે છે અને તેને કાટા હોય છે એના પાદડા ઘણા ઝીણા અને પુષ્કળ હોવાથી તે કેશિકા, નારાયણી વગેરે નામથી પણ ઓળખાય છે શતાવરીના એક છોડને સો કે તેથી પણ વધારે મૂળ હોય છે, તેથી તે શતમૂલી કે શતપદી કહેવાય છે આ મૂળો લીલા હોય, ત્યારે તેને છોલીને સૂકવવામા આવે છે અને બજારમા તે જ 'શતાવરી' ના નામથી વેચાય છે

(૮) વિરાલિકા-એક જાતની વેલ

ટીકામા કે અન્ય ગ્રન્થોમા તેનો વિશેષ પરિચય પ્રાપ્ત થતો નથી, પણ તે શતાવરીની જેમ અમુક પ્રદેશમા ઔષધિ તરીકે વપરાતી હશે, એમ લાગે છે

(૯) કુવર

(૧૦) થોર

(૧૧) ગળો

(૧૨) લશુન-લસણ

હિંદી ભાષામા લહસન અને બગાળી ભાષામા રસુન કહેવાય છે

× જૈનો સૂર્ય ઉપર આદી ગયુ છે, તે સબધી અહીં કઈ લખ્યુ નથી

તે એક પ્રકારની કંદની જાતિ છે તેમા આઠથી દશ કળિયો હોય છે બીજુ લસણુ માત્ર એક કળીનુ પણ થાય છે લસણુની વાસ તીવ્ર હોવાથી ઘણા તેને પસંદ કરતા નથી, પરંતુ ઔષધિમા તેનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે.

(૧૩) વાસકારેલા-વાસની કૂંપળો

ટીકામા કહ્યુ છે કે 'वसकरेल्ला त्ति कोमलानि नव वंशावयवरूपाणि करेल्लकतया प्रतीतानि-।' નવા વાસની કૂંપળો જે કોમળ હોય છે અને કારેલાના આકારની લાગે છે, તેને વાસકારેલા સમજવા

(૧૪) ગાજર.

(૧૫) લવણુ-લાણો કે પલીઓ

ટીકાકારે કહ્યુ છે કે 'लवणको वनस्पतिविशेष येन दग्धेन सर्जिका स्यात्।' લવણુક એક જાતની વનસ્પતિ છે કે જેને બાળવાથી સર્જિકા થાય છે સર્જિકા એટલે એક જાતનો ક્ષાર કે જે વનસ્પતિના પંચાગને બાળવાથી પ્રાપ્ત થાય છે

કેટલાક લવણુકનો અર્થ લૂણીની ભાજી કરે છે, પણ લૂણીની ભાજી સાધારણ નથી વળી તેને બાળવાથી ક્ષાર પણ પ્રાપ્ત થતો નથી, એટલે લવણુકનો અર્થ લાણો કે પલીઓ કરવો જોઈએ

લાણાના છોડ ચણાના છોડ જેટલા ઊંચા થાય છે, હોય છે અને તેમા શાખા-પ્રશાખાઓ પુષ્કળ

હોય છે તેના પાન ચણાના પાનના આકારના પણ કાગરી વિનાના હોય છે આ પાન એટલા સઘન હોય છે કે તેનાથી શાખાઓ ઢંકાઈ જાય છે લાણુને બાંગવાથી સજિંદા પ્રાપ્ત થાય છે

ઘણાનુ માનવું એવું છે કે આ લાણુ તે જ રુદન્તિ છે કે જે પારાને બાંધવામા અતિ ઉપયોગી છે શિશિર ઋતુમા લાણામાથી પાણીના બિંદુઓ ટપક્યા કરે છે, એટલે તેની નીચેની જમીન ભીની થઈ જાય છે અને રુદતી એવું નામ સાર્થક બને છે

(૧૬) લોઢ પદ્મિની કંદ

તેનો વિશેષ પરિચય પ્રાપ્ત થતો નથી

(૧૭) ગરમર

પ્રસિદ્ધ છે તેનુ અથાણુ થાય છે સસ્કૃત ભાષામા તેને ગિરિલિંકા કહે છે

(૧૮) કિશલય.

(૧૯) ખીરિશુક-ખીરસુઓ કંદ

વિશેષ પરિચય પ્રાપ્ત થતો નથી

(૨૦) થેગ

(૨૧) મોથ

(૨૨) લવણ વૃક્ષની છાલ

(૨૩) ખિલ્લુડ-એક જાતનો કંદ

(૨૪) અમૃતવેલ-જે તતુ આકારે હોય છે

(૨૫) મૂળો. (મૂળાનો કંદ)

તે એક પ્રકારની કદની જાતિ છે તેમા આઠથી દશ કળિયો હોય છે બીજુ લસણુ માન એક કળાનુ પણુ થાય છે લસણુની વાસ તીવ્ર હોવાથી ઘણા તેને પસદ કરતા નથી, પરતુ ઔષધિમા તેનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે

(૧૩) વાસકારેલા-વાસની કૂપળો

ટીકામા કહ્યુ છે કે 'वसकरेल्ला त्ति कोमलानि नव यशावयवरूपाणि करेल्लकतया प्रतोतानि-।' નવા વાસની કૂપળો જે કોમળ હોય છે અને કારેલાના આકારની લાગે છે, તેને વાસકારેલા સમજવા

(૧૪) ગાજર

(૧૫) લવણુ-લાણો કે પલીઓ

ટીકાકારે કહ્યુ છે કે 'लवणको वनस्पतिविशेष येन दग्धेन सर्जिका स्यात्।' લવણુક એક જાતની વનસ્પતિ છે કે જેને બાળવાથી સર્જિકા થાય છે સર્જિકા એટલે એક જાતનો ક્ષાર કે જે વનસ્પતિના પચાગને બાળવાથી પ્રાપ્ત થાય છે

કેટલાક લવણુકનો અર્થ લૂણીની ભાજી કરે છે, પણ લૂણીની ભાજી સાધારણુ નથી વળી તેને બાળવાથી ક્ષાર પણુ પ્રાપ્ત થતો નથી, એટલે લવણુકનો અર્થ લાણો કે પલીઓ કરવો જોઈએ

લાણાના છોડ ચણાના છોડ જેટલા ઊચા થાય છે, તે ગુચ્છાકાર હોય છે અને તેમા શાખા-પ્રશાખાઓ પુષ્કળ

હોય છે તેના પાન ચણાના [illegible]
વિનાના હોય છે આ [illegible]
તેનાથી શાખાઓ [illegible]
સન્જ્ઞિકા પ્રાપ્ત થાય છે

ઘણાનુ માનવું એવું છે [illegible]
છે કે જે પારાને બાંધવામા [illegible]
ઋતુમા લાભામાથી પાણી [illegible]
એટલે તેની નીચેની [illegible]
રુદતી એવું નામ સાર્થક બને છે

(૧૬) લોહ. પદ્મિની [illegible]

તેનો વિશેષ પરિચય પ્રાપ્ત [illegible]

(૧૭) ગગમગ

પ્રસિદ્ધ છે તેનુ [illegible] ભાષામા
તેને ગિલિગિંડા કહે છે

(૧૮) કિરાલય

(૧૯) ખીરિશુક-ખીરમુ [illegible]

વિશેષ પરિચય પ્રાપ્ત થતો [illegible]

(૨૦) ચેગ

(૨૧) મોથ

(૨૨) લવણ વૃક્ષની છાલ

(૨૩) ખિલ્લુદ-એક જાતનો [illegible]

(૨૪) અમૃતવેલ-જે ઘણુ ભાગે હોય [illegible]

(૨૫) [illegible] ઓકફ)

(૨૬) બિલાડીના ટોપ

(૨૭) વિરુઢ-અંકુરા ફૂટેલું કઠોળ

કઠોળને અમુક વખત પલાળી રાખતા તેમાથી અંકુર ફૂટે છે આવુ કઠોળ મુંબઈ વગેરે શહેરોમા છૂટથી વેચાય છે અને પૂરી-પકોડીવાળા ભૈયાઓ પણ તેનો ઉપયોગ કરે છે પરંતુ તે અનંતકાય હોવાથી ઉપયોગ કરવા યોગ્ય નથી

(૨૮) ઢક્ક-વત્થુલાની ભાજી

(૨૯) શૂઅરવલ્લી-જંગલમા થતી એક પ્રકારની મોટી વેલ

(૩૦) પાલખની ભાજી

(૩૧) કોમલ આંબલી.

જ્યા સુધી તેમા કચૂકો ન બાઝે ત્યા સુધી અનંત-કાય ગણાય છે

(૩૨) ધોળુ અને લાલ રતાળુ.

પાઠક રત્નાકરજીએ જીવવિચારની આ ગાથાની ટીકામા બત્રીસ અનંતકાયનો ટૂંક પરિચય આપ્યો છે તેમા જણાવ્યુ છે કે ' आलुकपिण्डालुकौ कन्दविशेषौ '-આલુ અને પિંડાલુ એક પ્રકારના કંદ છે હવે કોશો તથા વનસ્પતિશાસ્ત્રોના અન્ય પુસ્તકો જોતા એમ જાણી શકાય છે કે જેને સંસ્કૃત તથા હિંદી ભાષામા पिंडालु કહેવામા આવે છે, તેને જ ગુજરાતી ભાષામા રતાળુ કહેવામા આવે છે અને તેની ધોળી તથા લાલ એમ બે જાતો હોવાથી

પ્રથમને માટે માત્ર આંુ અને બીજાને માટે રતાલુ-રતાળુ એવો શબ્દપ્રયોગ થતો હશે' અહીં બનેનો સાથે નિર્દેશ છે, એટલે તે એકજ જાતિના હોવા વિષે કઈ શકા રહેતી નથી

હિંદી અને બગાળી ભાષામા બગાગને આલૂ કહેવામા આવે છે, પણ તે અર્થ અહીં સગત નથી, કારણ કે બગાગ એ મૃગ તો દક્ષિણ અમેરિકાની પેદાશ છે અને સર વોલ્ટર રલે તેને સને ૧૬૪૫ ની સાલમા ઇગ્લાડ લાવ્યો એ નિશ્ચિત છે ત્યાર પછી તે હિદુસ્તાનમા આવ્યા છે, એટલે પ્રાચીન ગાથાઓમા તેનો ઉલ્લેખ સભવી શકતો નથી પરતુ અહીં પ્રસગવશાત્ એ જણાવી દઇએ કે બટાટા પણ અનતકાય જ છે, કારણ કે તેને કાપતા સરખા ગોળ કકડા થાય છે, તેમા તાતણા નથી અને તેનો એક ભાગ વાવીએ તો ઉગે છે થોડા વર્ષ પહેલા 'બટાકા અને તેનુ વિજ્ઞાન' નામની એક પુસ્તિકા પ્રગટ થઇ હતી અને તેમા બટાટા કદમૂળ નથી, પણ ડાળી પર થાય છે અને એક જાતના ફળ છે, માટે તે ખાવામા હરકત નથી, એવુ પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યુ હતુ, પરતુ સાધારણ કે અનતકાયની વ્યાખ્યા ઘણી વ્યાપક છે અને તેમા કદમૂળ ઉપરાત બીજા પણ અનેક પ્રકારોનો સમાવેશ થાય છે અમે ઉપર જણાવી ગયા તેમ બટાટાને સાધારણના લક્ષણો લાગુ પડે છે, એટલે તે એક જાતની સાધારણ કે અનત-કાય વનસ્પતિ છે અને તેથી ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે

આ વિવેચન સમાપ્ત કરતા પહેલા એટલુ જણાવી દઈએ કે એક કાળે એક દેશમા કેટલીક વસ્તુઓનો ઉપયોગ વિશેષ થતો હોય છે અને તેથી તે પ્રસિદ્ધ હોય છે, જ્યારે બીજા કાળે કે બીજા દેશમા તેનો ખાસ ઉપયોગ નહિ હોવાથી તેની પ્રસિદ્ધિ હોતી નથી, એટલે આજે ઉપર્યુક્ત કેટલાક પ્રકારો ઓળખવાનુ મુશ્કેલ બન્યુ છે વળી કાલના પ્રવાહ સાથે કેટલીક નવી સાધારણ વનસ્પતિ આ દેશમા દાખલ થયેલી છે જેમ કે-બટાટા, બીટ વગેરે, એટલે તેનો સમાવેશ લક્ષણ પરથી સાધારણવર્ગમા કરી લેવો જોઈએ

આ બન્ને ગાથાના વિવરણમા અમે વૈદક દષ્ટિએ કોઈ કોઈ વાતો લખી છે, તે કેવળ જાણવા માટે છે બાકી અનન્તકાયના ઉપયોગમા અનન્ત જીવોનો ધ્વસ થાય છે, એટલે એ હેયકોટિમા છે

મૂળ

इच्चाइणो अणेग, हवंति भेया अणतकायस्स ।
तेसिं परिजाणणत्थ, लक्खणमेय सुए भणिय ॥ ११ ॥

સસ્કૃત છાયા

इत्यादयोऽनेके भवन्ति भेदा अनन्तकायस्य ।
तेषां परिज्ञानार्थं, लक्षणमेतत् श्रुते भणितम् ॥ ११ ॥

પદાર્થ

इच्चाइणो—ઈત્યાદિ, આ તથા બીજા પણ

अणेगे—અનેક, ઘણા

हवंति—છે

भेया—ભેદો, પ્રકારો

अणतकायस्स—અનંતકાયના

અહીં પ્રકરણકારે સાધારણના પર્યાય તરીકે અનંત-કાય શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે

तेसिं—તેઓના

परिजाणणत्थ—પરિજ્ઞાન અર્થે, વિશેષ જ્ઞાન માટે

लक्खण—લક્ષણ

एय—આ હવે પછી તરત જ કહેવાશે તે

सुए—શ્રુતને વિષે, શાસ્ત્રોમાં

भणिय—કહેલુ છે

અન્વય

इच्चाइणो अणतकायस्स अणेगे भेया भवति तेसिं परिजाणणत्थ सुए एय लक्खणं भणिय ।

ભાવાર્થ

અનંતકાયના આટલા ભેદો તો નામપૂર્વક કહ્યા, પરંતુ બીજા પણ ઘણા ભેદો છે તેનુ વિશેષ જ્ઞાન થવા માટે સૂત્રોમાં આ પ્રમાણે લક્ષણ કહેલુ છે

વિવેચન

એટલે વધારે વિસ્તાર ન કરતા માત્ર બે ગાથાઓ વડે જ સાધારણ વનસ્પતિનો નામપૂર્વક પરિચય કરાવ્યો હવે તેનો ઉપસંહાર કરીને અનંતકાયના બીજા ભેદો પણ બરાબર જાણી શકાય, તે માટે તેનું સૂત્રોક્ત લક્ષણ દર્શાવે છે તે આ પ્રમાણે

મૂળ

गूढ-सिर-संधि-पव्व, समभंगमहीरगं च छिन्नरुहं ।
साहारणं सरीरं, तं विवरीयं तु पत्तेयं ॥ १२ ॥

સંસ્કૃત છાયા

गूढ-शिरा-संधि-पर्व समभङ्गमहीरकं च छिन्नरुहम् ।
साधारणं शरीरं तद्विपरीतं च प्रत्येकम् ॥ १२ ॥

પદાર્થ

ગુઢ-સિર-સંધિ-પવ્વ—જેની નસો, સંધિસ્થાન તથા પર્વો સ્પષ્ટ જણાતા નથી

ગૂઢ છે જેના સિર, સંધિ અને પવ્વ તે ગૂઢ-સિર-સંધિ-પવ્વ આ પદ શરીરનું વિશેષણ છે ગૂઢ એટલે ગુપ્ત, અપ્રકટ, સ્પષ્ટ ન જણાય તેવું સિર-શિરાઓ, નસો સંધિ-સંધિસ્થાનો પવ્વ-પર્વો એક ગાંઠાથી બીજા ગાંઠા સુધીના ભાગને પર્વ કહેવાય છે કેટલીક વાર ગાંઠને માટે પણ પર્વ શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે અહીં જીવસમા-

* વૃત્તિકાર મલ્લધારગચ્છીય શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિએ તથા વિચારના વૃત્તિકાર પાઠક શ્રી રત્નાકરજીએ પત્રકાણ્ડ

नालशालाद ' એ શબ્દોથી સ્પષ્ટતા કરી છે કે આ વનુ તેના પાદડા, સ્કંધ, દાંડી તથા શાખા વગેરે પરત્વે સમજવી એટલે જેના પાનડાની નસો સ્પષ્ટ જણાતી ન હોય તથા થડ, ડાળ વગેરેના સાધાઓ અને પર્વો સ્પષ્ટ જણાતા ન હોય, તેને સાધા ણ વનસ્પતિનુ પ્રથમ લક્ષણ સમજવાનુ છે

समभग—જેને ભાગતા સરખા ભાગ થતા હોય 'समोऽङ्गुरो भङ्ग छेदो भवति तत्समभङ्गम्।' જેના પાદડા વગેરેને તોડવાથી સમ એટલે સરખો, ભગ એટલે છેદ કે ભાગ થતો હોય તે સમભગ કહેવાય

अहीरग—જે તાતણા વગરનુ હોય

'तया छिद्यमानस्य न निःश्वे हीरका तन्तुलक्षणा मध्ये यस्य तदहीरकम्।' તથા જેને છેદતા વચમા હીરક એટલે તાતણા ન હોય તે અહીરક કહેવાય

छिन्नरुह—જેને છેદવા છતા ઉગે તેવુ હોય

साहारण—સાધારણ

शरीर—શરીર

तव्विवरीय—તેનાથી વિપરીત લક્ષણવાળુ

च—અને

पत्तेय—પ્રત્યેક

અન્વય

ભાવાર્થ

જેની નસો, સંધિઓ તથા પર્વો સ્પષ્ટ જણાતા નથી, જેને ભાગતા સરખા ભાગ થાય છે, જેને ભાગતા તાંતણા જણાતા નથી તથા જેને છેદીને વાવતા ફરી ઉગે છે, તે સાધારણ વનસ્પતિકાયનુ શરીર જાણવુ તેથી વિપરીત લક્ષણવાળું હોય તે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનુ શરીર જાણવું

વિવેચન

સાધારણ વનસ્પતિકાયનુ પ્રમુખ લક્ષણ અનંત-કાયિત્વ છે, એ પ્રથમ જણાવ્યુ છે હવે શાસ્ત્રમા તેના જે અન્ય લક્ષણો દર્શાવ્યા છે, તે અહીં કહે છે

જીવ-સમાસ-પ્રકરણ કે જે આ પ્રકરણની પૂર્વે કેટલાક સમયે ૨૮૬ ગાથાપ્રમાણ રચાયેલુ છે અને જેના પર મલધારગચ્છીય શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ મહારાજે વિ સ ૧૧૬૪મા ૭૦૦ શ્લોકપ્રમાણ વૃત્તિ રચેલી છે,* તેમા સાડત્રીસમી ગાથા તરીકે આ ગાથા નજરે પડે છે આ પ્રકરણમા ઘણી ગાથાઓ પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાથી ઉદ્ધરેલી છે, એટલે સભવ છે કે આ ગાથા પણ કોઈ પ્રાચીન શાસ્ત્ર-માથી ઉદ્ધરેલી હોય તે ઘણી પ્રસિદ્ધ અને પ્રમાણભૂત હોવાના કારણે જીવ-વિચાર-પ્રકરણકારે પણ તેને અહીં અક્ષરશ ઉદ્ધરેલી જણાય છે

* જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ, પૃ-૨૪૭

તેમા પ્રથમ લક્ષણ એ કહ્યુ છે કે જેનાં પાદડાની નસો વગેરે સ્પષ્ટ દેખાતી ન હોય કે જેના થડ અથવા ડાળીઓના સધિસ્થાન-એટલે સાધા અને પર્વો સ્પષ્ટ જણાતા ન હોય, તેને સાધારણ શરીર સમજવુ દ્રષ્ટાન્ત તરીકે કુવારપાઠુ સાધારણ છે, તો તેમા કોઈ [illegible] તથા જણાતી નથી, અને ભૂમિકોડાનો [illegible] તો તેમા સધિસ્થાન, પર્વ આદિ નજરે [illegible]

અહી બીજુ લક્ષણ એ કહ્યુ છે કે [illegible] સરખા ભાગ થાય, તે પણ સાધારણનુ જ [illegible] દાખલા તરીકે મૂળાનો કદ, ગાજર કે [illegible] તો તેના સરખા ભાગ થાય છે, પણ [illegible] નથી આ જ રીતે ખારી જાળના [illegible] તો તે સરખા કકડા થાય છે, પણ એરડા [illegible] જેમ વાકાચૂકા કે ખાચાવાળા ભાગ થતા નથી, [illegible] આ બધાની ગણતરી સાધારણમા થાય છે

અહી ત્રીજુ લક્ષણ એ [illegible] જેને ભાગતા તાતણા ન હોય તે પણ સાધા[illegible] દાખલા તરીકે મૂળાનો કદ, ગાજર, [illegible] ભાગીને [illegible] આવે તો તેમા તાતણા [illegible] તેમને [illegible]ણનુ લક્ષણ લાગુ પડે છે [illegible] સ્થિતિ [illegible] આ જ સ્થિતિ હોય છે, [illegible] પણ ગણવામા આવે છે

ફરી ઉગે એ સાધારણનું શરીર જાણવું દશમી ગાથામાં તેના દાખલા રૂપે થોર, કુવાર, ગુગ્ગુલિ વનસ્પતિ અને ગળોના ઉદાહરણો આપવામાં આવ્યા છે.

અહીં પ્રસંગવશાત્ એ પણ જણાવી દઈએ કે કેટલીક સાધારણ વનસ્પતિ તેનો આગળનો ભાગ વાવવાથી ઉગે છે, કેટલીક તેના મૂળ વાવવાથી ઉગે છે, કેટલીક તેની ડાળો રોપવાથી ઉગે છે, કેટલીક તેની ગાંઠો વાવવાથી ઉગે છે, કેટલીક તેના બીજ વાવવાથી ઉગે છે, તો કેટલીક વગર વાવ્યે માત્ર અમુક વસ્તુઓનું સંયોજન થવાથી પણ ઉગે છે.

પ્રત્યેકના લક્ષણો આનાથી વિપરીત હોય છે, એટલે કે તેના પાંદડાની નસો તથા તેના સ્કંધ-શાખાદિ વગેરેના સંધિસ્થાનો અને પર્વો સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે, તેને ભાંગીએ તો બે સરખા ભાગ થતા નથી પણ વાંકાચૂકા કે ખાંચાવાળા ભાગ થાય છે, તેને ભાંગીએ તો તેમાં કોઈને કોઈ પ્રકારના તાંતણા જણાય છે અને છેદવાથી તે ફરી ઉગતી નથી.

મૂળ

एग-सरीरे एगो, जीवो जेसिं तु ते य पत्तेया ।
फल-पुप्फ-छल्लि-कट्ठा मूलग-पत्ताणि बीयाणि ॥ १३ ॥

સંસ્કૃત છાયા

एक-शरीरे एको जीवो येषां तु ते च प्रत्येकाः ।
फल-पुष्प-छल्लि-काष्ठानि मूलक-पत्राणि बीजानि ॥१३॥

પદાર્થ

एग-सरीरे- એક શરીરમાં

एग એવુ શરીર તે एग-सरीर एग-એક -सरीर-શરીર, કાયા, દેહ

एगो-એક

जीवो-જીવ

जेसिं-જેઓના જે વૃક્ષ વગેરેના

तु-તો

અહીં ઘ તે ર એવો પણ પાઠ છે

ते-તે

य-અને

पत्तेग-પ્ર યે-

फल-ફળ

फल અને पुल्ल અને छल्लि અને कट्ठ તે फल-पुल्ल-छल्लि-कट्ठा અહીં સાતમી વિભક્તિ જોઈએ, પણ વિભક્તિનો વ્યત્યય થવાથી પહેલીમાં છે અહીં પ્રથમ વિભક્તિથી પણ અર્થ સગત થઈ શકે છે मूला-पत्ताणि અને बीयाणि એ પદોમા પણ આમ જ સમજવુ

पुल्ल-ફૂલ, પુષ્પ

छल्लि-છાલ

कट्ठ-કાષ્ઠ, થડ

मूलग-મૂળ

मूलग અને पत्त તે मूलग-पत्ताणि અહીં मूल એવુ પણ પાઠાતર છે, એટલે मूल અને पत्ताणि એ બે સ્વતત્ર ગણેલા

पत्ताणि-પત્રો, પાંદડાં
बीयाणि-બીજ

અન્વય

जेसिं च-અને જેઓના एग सरीरे एगो जीवो એક શરીરમાં એક જીવ હોય, ते उ पत्तेया તે પ્રત્યેક જ જાણવા અહીં फल-फुल्ल-छल्लि-कट्ठा मूलग-पत्ताणि बीयाणि-ફળ, ફૂલ, છાલ, થડ, મૂળ, પત્ર અને બીજો એ બધાને શરીર સમજવાના છે

ભાવાર્થ

અને જેમના એક શરીરમાં એક જીવ હોય, તેમને પ્રત્યેક જાણવા અહીં ફળ, ફૂલ, છાલ, થડ, મૂળ, પાંદડાં અને બીજના સ્વતંત્ર શરીર જાણવા

વિવેચન

હવે પ્રકરણકાર ક્રમપ્રાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિનો પરિચય આપે છે ગત ગાથામાં તેમણે 'तव्विवरीयं तु पत्तेयं' એ શબ્દો વડે પ્રત્યેકના કેટલાક લક્ષણો બતાવ્યા છે, તો પણ પ્રત્યેક શબ્દની સાર્થકતા બતાવનારું લક્ષણ બતાવવાની આવશ્યકતા હોવાથી આ ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં એ લક્ષણ બતાવ્યું છે 'જેમના એક શરીરમાં એક જીવ હોય, તે પ્રત્યેક વનસ્પતિ જાણવી' પ્રત્યેક શબ્દનો અર્થ પણ એમ જ સૂચવે છે કે-પ્રતિ એક, એટલે દરેક શરીરમાં એક જીવ સાધારણ વનસ્પતિકાયના એક શરીરમાં અનંત જીવો

હોય છે, ત્યારે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયના એક શરીરમાં એક જીવ હોય છે આ ઘણો મોટો મૂળભૂત તફાવત છે

અહીં એ પણ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે સાધારણ વનસ્પતિ કરતા પ્રત્યેક વનસ્પતિના અંગોપાંગોનો વિકાસ ઘણો વધારે થયેલો હોય છે, એટલે તેમાં (૧) ફળ, (૨) ફૂલ, (૩) છાલ, (૪) લાકડું, (૫) મૂળ, (૬) પાંદડાં અને (૭) બીજ, એ સાત વસ્તુઓ અવશ્ય હોય છે આમ તો આ બધા અંગોપાંગો આપણા શરીરના અંગોપાંગોની જેમ સંલગ્ન હોય છે, પરંતુ તે બધાનું એક પૃથક શરીર પણ હોય છે તેમાં એક જુદો જીવ હોય છે

અહીં એ પણ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે દરેક વનસ્પતિ ઉગતી વખતે અનંતકાય જ હોય છે પછી તે અનંતકાય જાતિની હોય તો અનંતકાય જ રહે છે, અન્યથા પ્રત્યેક થઈ જાય છે વળી મૂળ વગેરે [illegible] આશ્રયે બીજા અસંખ્યાત વનસ્પતિકાય જીવો રહે [illegible] છે અથવા એમ પણ બને છે કે મૂળ શાખા [illegible] બાકીનો ભાગ પ્રત્યેક હોય

શાસ્ત્રકારોએ પ્રત્યેક વનસ્પતિના નીચે પ્રમાણે [illegible] પ્રકારો માન્યા છે

रुक्खा गुच्छा गुम्मा लया य वल्ली य पव्वगा
तिण वलय हरिओसहि जलरुह कुहणा य

(૧) रुक्खा [illegible] રો, પીપળો [illegible]
તેના એકાસ્થિક એટલે

એટલે વધારે બીયાવાળા એમ બે પ્રકારો છે તેમા આબો, જાબૂ, સીતાફળ, ખડેડા, અશોક વગેરે પ્રથમ વર્ગમા આવે છે અને અગથિયો, ટીબરૂ, પીપળ, ધાવડી, અર્જુન વગેરેનો સમાવેશ બીજા વર્ગમા થાય છે પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમા તેનુ વિસ્તારથી વર્ણન કરેલુ છે

(૨) ગુચ્છા—જેના પાદડા ગુચ્છા રૂપ (*Cluster*) હોય તે ગુચ્છ કહેવાય જેમકે રીગણી, ધમાસો, બીજોરૂ, નગોડ, કસુદગે, કેરડા વગેરે

(૩) ગુમ્મા—જેમા થડનો વિકાસ ન હોય પણ નીચેથી જ ડાળીઓ ફૂટે તેને ગુલ્મ કહે છે જેમકે- કાટાસેરિયો, નવમાલતી, બન્ધુજીવક, ગુલાબ, જાઈ, મોગરો વગેરે

(૪) લયા—જે વૃક્ષ કે સ્તભ વગેરેના આધારે ઉપર ચડે તેને લતા કહે છે જેમકે- પદ્મલતા, નાગલતા, અશોકલતા, ચમ્પકલતા, શ્યામલતા વગેરે

(૫) વલ્લી—વેલા મોટા ભાગે ભોય પર પથરાય તે વેલા કહેવાય જેમકે કોળાનો વેલો, કાકડીનો વેલો, તુરિયાનો વેલો, દૂધીનો વેલો વગેરે

(૬) પવ્વગા—જેમા પર્વ અને ગાઠા હોય તે પર્વગ કહેવાય જેમકે શેરડી, વાસ, નેતર વગેરે

(૭) તિણ—ઘાસ જેમકે ધ્રો, ડાભ વગેરે

(૮) વલય—જેની છાલ ગોળ હોય, તે વલય કહેવાય

જેમકે તાલ, તમાલ, દેવદાર, જાવત્રી, લવંગ, સોપારી, ખજુર વગેરે

(૯) હરિ—શાકભાજી

(૧૦) ઓસહિ—ધાન્ય વર્ગ જેમકે—ડાંગર, ઘઉં, જવ, બાજરી વગેરે

(૧૧) જલરુહ—જળમા ઉગે તે જલરુહ જેમકે પદ્મ (સૂર્યવિકાસી ગુલાબી કમળ), કુમુદ, (ચંદ્ર-વિકાસી શ્વેત કમળ), વગેરે

(૧૨) કુહણ—ભૂમિને ફોડીને નીકળનારી વનસ્પતિને કુહણ કહે છે શાસ્ત્રમા તેના આય, કાય વગેરે દશ પ્રકારો બતાવેલા છે, પરંતુ જીવ-સમાસ તથા આ જીવ-વિચાર-પ્રકરણમા તેનો સમાવેશ સાધારણમા કરેલો છે જીવ-સમાસની વૃત્તિમા આ વિષયની ચર્ચા કરીને તત્ત્વ કેવલિગમ્ય કહ્યુ છે

પૃથ્વીકાય વગેરે પાચે ય સ્થાવરોને પાચ ઈન્દ્રિયો પૈકી એક સ્પર્શનેન્દ્રિય હોય છે, એટલે તેમની ગણના એકેન્દ્રિય જીવોમા થાય છે

[૮]

વનસ્પતિના જીવન પર આછો દૃષ્ટિપાત

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, અગ્નિકાય અને વાયુકાયની અપેક્ષાએ વનસ્પતિકાયનુ સ્વરૂપ ઘણુ વિકાસ પામેલુ છે, એટલે તેમા જીવન વ્યક્ત થાય છે અને તે આપણે જોઈ જાણી શકીએ છીએ

(૧) જન્મ અને મરણ જીવનના એક છેડાને જન્મ (Birth) અને બીજા છેડાને મૃત્યુ કે મરણ (Death) કહેવામા આવે છે આ બને છેડાઓ વનસ્પતિના જીવનમા બરાબર જોઈ શકાય છે બીજ વગેરેમાથી વનસ્પતિનો ઉદ્ભવ થવો, એ તેનો જન્મ છે અને અમુક વખત પછી કરમાઈ જવુ, એ તેનુ મરણ છે

વનસ્પતિને ઉગતા તથા કરમાતા કોણે જોઈ નહિ હોય ? અમે પોતે વૃક્ષો, છોડવાઓ, વેલાઓ વગેરેને ઉગતા તથા કરમાતા જોયા છે અને તેથી ભારે સવેદન અનુભવ્યુ છે

અમારું બાળપણ ગામડામાં* વ્યતીત થયું હતું કે જ્યાં સામાન્ય રીતે વનસ્પતિના વિશેષ [illegible] અને છે અમારા ફળિયાના ખુલ્લા [illegible] દિવસો દરમિયાન થોડા શાકભાજી વાવતા [illegible], ગવાર, તુરિયા તથા કરોળુ મુખ્ય હતા. [illegible] પછી એ ઉગવા માંડતા અને તેને ફૂલ ફળ [illegible] ત્યારે અમારા આનંદ અને આશ્ચર્યને [illegible] નહિ. એક નાનકડા બીજમાંથી આ બધું શી રીતે તૈયાર થતું હશે? અને તેને તૈયાર કરનાર કોણ હશે? એ પ્રશ્ન અમારા બાલમાનસમાં વારંવાર ઉઠતો!

એનો જવાબ એમ મળતો કે 'એ ભગવાન [illegible]માંના આવીને આ બધું બનાવી જાય છે' એ વખતે અમારા માટે 'ભગવાન' શબ્દ એટલો [illegible] હતો કે તેની સામે કંઈ પણ બોલવાની, વિચારવાની કે પ્રશ્ન કરવાની હિંમત ચાલતી નહિ, પરંતુ આ [illegible]ને અમે રોજ જોયા જ કરતા. ખાસ કરીને ફૂલની [illegible] અમે ટગર ટગર તાકી જ રહેતા. તેની સુંદર [illegible], તેનો ચિત્તાકર્ષક રમણીય રંગ, તેમાંથી [illegible] અમુક પ્રકારની ખુશબો અમારા સંવેદનશીલ હૃદયને [illegible] ભરી દેતી. તેમાંનું કોઈ ફૂલ ખરી પડતું [illegible] એક પ્રકારની ગ્લાનિ થતી, એક પ્રકારની [illegible] થતી [illegible] રહ્યું અમારી ભાંગી-તૂટી ભાષામાં એ વખતનું [illegible]

* સૌરાષ્ટ્રમાં સુરેન્દ્રનગર પાસે [illegible] ઠામુંવા!

હજી તો ખીલ્યાં ને, કુસુમ ઘડીઓ બે થઈ હશે!
હજી તો ઉદ્યાને, સુરભિ ઘડીઓ બે ગઈ હશે!
અરે! બાના+ હૈયા, જગ નડતરના એક જન્તુ!
ગયું ક્યાં એ આજ, મધુર ફૂલડું નાજુક જન્તુ!

ભીંડાના છોડને શીંગો આવતી, તેનું અમે બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરતા. તેને આવી સરસ હારો શી રીતે પડતી હશે? એ પ્રશ્ન અમારા મનમાં વારંવાર ઉઠતો. વળી બધી શીંગોને સરખી હારો હતી! નહિ ઓછી કે નહિ વધારે! એટલે આમાં કંઈક રહસ્ય છે, એમ તો સમજાતું, પણ એ રહસ્ય શું છે? તેની ગમ પડતી નહિ.

ગવારફળિનો ચપટી કેમ રહેતી હશે? તુરિયાને ધારો કેમ પડતી હશે? કોળાનું કદ આટલું મોટું કેમ થતું હશે? આ અને આના બીજા અનેક પ્રશ્નો અમારા મનમાં ઉઠતા, પણ તેનું યોગ્ય સમાધાન થતું નહિ. આમ છતાં એટલું સમજાતું કે દરેક વનસ્પતિને પોતાનું વિશિષ્ટ જીવન છે અને તે પોતાની રીતે વ્યતીત કરે છે.

થોડા વર્ષો પછી એટલે આશરે ચૌદ-પંદર વર્ષની ઉંમરે વનસ્પતિઓને ઓળખવાનો શોખ જાગ્યો અને રજાના દિવસો દરમિયાન અમે એક મિત્ર સાથે વાડીઓ તથા વગડામાં ફરવા લાગ્યા, ત્યારે વનસ્પતિની વૈવિધ્ય ભરી જીવનલીલા જોઈને આશ્ચર્યમુગ્ધ બની ગયા. એ ભાવો આજે પણ અમારા હૃદયને સ્પર્શી જાય છે!

+ હમણાં

જે જીવનતત્ત્વ આપણામાં રહ્યું છે, તે જ જીવનતત્ત્વ પશુ-પક્ષીઓમાં, કીટ-જંતુઓમાં તથા વનસ્પતિવર્ગમાં રહ્યું છે. માત્ર માત્રાનો ફેર છે, પરંતુ તેનું મહત્ત્વ આપણે સમજ્યા? વળી વનસ્પતિ એકેન્દ્રિય જીવો છે, છતાં તે માનવ જાત પર કેટલો ઉપકાર કરે છે? તે પોતાના દેહો મનુષ્યને ખાવા પૂરા પાડે છે, જુદી જુદી જાતની ઔષધિઓ આપે છે અને તે જ વિશુદ્ધ [illegible] છતાં મનુષ્ય તેના તરફ [illegible] અને તેને જોઈએ [illegible], કે [illegible]?

(૪) ત્રણ અવસ્થાઓ: મનુષ્યના જીવનમાં ત્રણ અવસ્થાઓ હોય છે: (૧) બાલ્યાવસ્થા (૨) યુવાવસ્થા અને (૩) વૃદ્ધાવસ્થા. એ ત્રણેય અવસ્થાઓ વનસ્પતિના જીવનમાં પણ જોઈ શકાય છે. તે ઊગે ત્યારે બાલ્યાવસ્થામાં હોય છે અને તેનાં અંગોપાંગો વિશેષ કોમળ હોય છે. પછી કાળક્રમે યુવાવસ્થામાં આવે છે, ત્યારે તેનાં અંગોપાંગ મજબૂત બને છે અને નિયમિત આકાર ધારણ કરે છે. આ રીતે કેટલોક સમય વ્યતીત થયા પછી તે વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે અને તેનાં અંગોપાંગ કૃશ ને વિકૃત થતાં જાય છે. એટલે તે કાળના અબાધિત નિયમને

પ્રાણીઓને નિયત આયુષ્ય હોય છે, તેમ વનસ્પતિને પણ નિયત આયુષ્ય હોય છે કેટલીક વનસ્પતિનુ આયુષ્ય ટૂકુ હોય છે, તો કેટલીક વનસ્પતિનુ આયુષ્ય લાબુ કે ઘણુ લાબુ હોય છે આપણે સો વર્ષ ઉપરના મનુષ્યોને ખોળવા જઈએ તો કોઈક જ મળે છે, પણ સો વર્ષ જૂના વૃક્ષો હજારોની સખ્યામા મળી આવે છે ખજૂરીના વૃક્ષો ૩૦૦-૪૦૦ વર્ષનુ આયુષ્ય સહેલાઈથી ભોગવે છે જેરૂસેલમમા ઓલીવ્સ નામના વૃક્ષો થાય છે, તે ૮૦૦ વર્ષનુ આયુષ્ય ભોગવે છે ચેસ્ટનટના વૃક્ષો ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી જીવે છે પ્રયાગ પાસે ભોયરાનો વડ ૧૫૦૦ વર્ષ જૂનો ગણાય છે અને હવે તો કેટલાક ૫૦૦૦ વર્ષ જૂના વૃક્ષો પણ મળી આવ્યા છે!

(૪) **શરીરરચના** મનુષ્યાદિ જીવત પ્રાણીઓને જેમ વિશિષ્ટ પ્રકારની શરીરરચના હોય છે, તેમ વનસ્પતિને પણ વિશિષ્ટ પ્રકારની શરીરરચના હોય છે તેમા મૂળ, સ્કધ (થડ), શાખા, પ્રશાખા, પત્ર, પુષ્પ, ફળ આદિ અનેક અગો અવલોકી શકાય છે

આધુનિક વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે 'વનસ્પતિના મૂળિયા હોજરીનુ કામ કરે છે, તેમા ફરતો રસ લોહીની ગરજ સારે છે અને પાદડા ફેફસાનુ સ્થાન સાચવે છે કેટલાક વનસ્પતિના મૂળિયા તો એટલા શક્તિશાળી હોય છે કે તે દૂર દૂર પથરાય છે અને ત્યાથી પોતાને જોઈતો આહાર ગ્રહણ કરી લે છે એક આવળના મૂળ ૬૬ ફૂટ દૂર આવેલા કૂવા સુધી પહોચ્યા હતા અને તેમાથી પાણી ... તા હતા!

વિખ્યાત વનસ્પતિશાસ્ત્રી **રોમાને** કહ્યું છે કે, 'વનસ્પતિ અને જંતુરચનાની ગોઠવણુનો પાયો એક જ છે બંનેના શરીરમાં રહેલા કોષો તપાસીએ તો તે ઘણા મળતા આવે છે'

(૫) આહાર બધા જીવંત પ્રાણીઓ આહારથી વૃદ્ધિ પામે છે અને આહારના અભાવે મૃત્યુ પામે છે આ જ રીતે વનસ્પતિ પણ આહારથી વૃદ્ધિ પામે છે અને આહારના અભાવે મૃત્યુ પામે છે એ વાત ખરી છે કે મનુષ્ય અને પશુ-પક્ષીઓની પેઠે વનસ્પતિને મોઢું કે જઠર હોતા નથી, પણ તે પોતાના વિશિષ્ટ વિવરો (છિદ્રો) દ્વારા આહાર ગ્રહણ કરે છે અને તેનો રસ બનાવી પોતાની સમસ્ત કાયાનું પોષણ કરે છે

ફ્રેન્ચ વૈજ્ઞાનિક કુવિએ પોતાના 'પ્રાણીરાજ્ય' નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે 'આપણી પેઠે વનસ્પતિ પણ સચેતન છે તે માટી, પાણી કે હવામાંથી હાઈડ્રોજન, ઑક્સિજન, નાઈટ્રોજન વગેરે પ્રાણપોષક તત્ત્વોને ખેંચી લે છે તેને બીજા જંતુઓની જેમ મોઢું કે હોજરી હોતા નથી, પણ નીચની પંક્તિના જંતુઓની જેમ તે વિવરદ્વારા આહાર ગ્રહણ કરી તેને પચાવે છે'

પ્રખ્યાત પ્રાણીશાસ્ત્રી **ક્યારેબાચે** લખ્યું છે કે, 'વનસ્પતિ પોતાના સચેતન કણો વડે ખનીજ પદાર્થોને ગ્રહણ કરી પોતાને જોઈએ તે પ્રકારના આહારરૂપે પરિણમાવી લે છે'

એ તો સર્વવિદિત છે કે અનુકૂળ આહારથી પ્રાણીઓના શરીર નીરોગી તથા પુષ્ટ રહે છે અને પ્રતિકૂળ આહારથી રોગગ્રસ્ત તથા કૃશ બને છે હવે વનસ્પતિમા પણ આ જ સ્થિતિ જોવાય છે તેને અનુકૂળ ખાતર-પાણી મળે તો તે નીરોગી રહે છે અને પુષ્ટ થાય છે તથા પ્રતિકૂળ આહાર મળે તો રોગગ્રસ્ત અને કૃશ બને છે અમુક વનસ્પતિને અમુક પ્રકારનુ ખાતર નાખવુ, અમુક વખતે અમુક પ્રમાણમા પાણી પાવુ વગેરે જે નિયમો બાધવામા આવ્યા છે, તેમા મુખ્ય વસ્તુ આ જ છે આજે ખેતીવાડીના પ્રદર્શનોમા ૧૨ રતલનો મૂળો, ૧૫ રતલનુ રીગણુ કે ૨૫ રતલના પપૈયા મૂકવામા આવે છે, તે એમ બતાવવાને કે જો અનુકૂળ ખાતર આપીએ તો વનસ્પતિની કાયા કેટલી કદાવર થાય છે!

કેટલીક વનસ્પતિના પાદડા કીડા, કરોળિયા, માખી વગેરે જતુઓને પકડી લે છે અને તેનો રસ ચૂસી
જેરા, આલ... પી ... ગેરિયા વ...
જાતની વ... ર ... પે પણ
કહેવાય ... છે ... ઢ ચે
લટકાવવ... ... તાના
ડાગ તે ત... ન ... સપ
આકૃ... મનુ...
નહીં કે ઓ...

છે વળી આ વૃક્ષને કટલાક તતુઓ હોય છે જે હવામા લટકતા હોય છે જો કોઈ મનુષ્ય તેને અડકે તો તે તરત વીંટાઈ જાય છે અને બીજા તતુઓ પણ તેના તરફ ધસારો કરી તેના શરીરે ભરડો લઈ લે છે પછી એ મનુષ્ય થડ તરફ ધકેલાય છે અને તેના શાખામી પાદડાઓ વાકા વળવા લાગે છે જ્યારે તે તદ્દન નજીક આવી પહોચે છે ત્યારે તેના તીક્ષ્ણ કટકા પેલા મનુષ્યના શરીરપર ભોકાવા લાગે છે અને તેમાથી રક્ત ઝરે છે, તે થડ અને પાદડા ચૂસી લે છે અને તેને થોડી જ વારમા નિર્જીવ બનાવી દે છે જ્યારે એ મનુષ્યના રક્ત-માસ પૂરા ચૂસાઈ જાય ત્યારે પાદડાઓ ફરી ઊચા થવા લાગે છે, તતુઓ છૂટા પડે છે અને એ વૃક્ષ પાછુ મૂળ હાલતમા આવી જાય છે ત્યાના જગલી લોકો કોઈપણ મનુષ્યને પ્રાણવધની શિક્ષા કરવી હોય, ત્યારે તેને આ વૃક્ષની પાસે લાવે છે અને તેના થડ તરફ ધકેલી દે છે, એટલે ઉપર કહ્યુ તેમ તેના જીવનનો કરુણ અજામ આવે છે કેટલાક વિદેશી પ્રવાસીઓએ આ દૃશ્ય સાક્ષાત્ જોયુ છે અને તેની છબીઓ વર્તમાનપત્રોમા પ્રકટ કરેલી છે

(૯) નિદ્રા અને જાગૃતિ "જીવત પ્રાણીઓમા 'નિદ્રા અને જાગૃતિ' એ બે પ્રકારની અવસ્થાઓ જોવામા આવે છે આવુ કઈ વનસ્પતિમા છે કે ?' તેનો ઉત્તર હકારમા સાપડે છે પુઆડ, આમલી વગેરે વૃક્ષોના પાન અમુક વખતે બીડેલા રહે છે અને અમુક વખતે પૂરેપૂરા ખીલેલા હોય છે આને નિદ્રા તથા જાગૃતિનો ભાવ સમજવો

વળી સૂર્યવિકાસી કમળ રાત્રે બીડાઇ જાય છે, અને દિવસે ખીલે છે તથા ચદ્રવિકાસી કમળ કે જેને સામાન્ય રીતે કુમુદ કે પોયણા કહેવામા આવે છે, તે દિવસે બીડાઇ જાય છે અને રાત્રે ખીલે છે એને પણ નિદ્રા તથા જાગૃતિનો ભાવ સમજવો અ બાડી વગેરે પુષ્પોમા પણ આમ જ બને છે

વજ્ઞાનિકોએ એવી નોધ કરી છે કે મદ્રાસના અનતપુર જિલ્લાનુ ખજૂરીનુ એક વૃક્ષ મધ્ય રાત્રિથી નીચે પડવા માડતુ અને બપોર પહેલા તદ્દન સૂઈ જતુ પછી તે ઊભુ થવા માડતુ અને મધ્યરાત્રિ પહેલા તદ્દન ટટ્ટાર થઈ જતુ બગાળમા એક ખારેકનુ વૃક્ષ એવુ હતુ કે જે રાત્રે ત્રણ વાગે તદ્દન નીચુ પડી જતુ અને મધ્યાહ્ન પછી ઊભુ થવા માડતુ, તે સાજ સુધીમા બરાબર ઊભુ થઇ જતુ આને પણ નિદ્રા અને જાગૃતિનો ભાવ સમજવો

(૭) ભય જીવત પ્રાણીઓ માટે આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન એ ચાર સજ્ઞાઓ મોટી ગણાય છે તેમાથી આહાર અને નિદ્રાની વાત ઉપર આવી ગઈ હવે ભય સબધી વિચાર કરીએ જ્યારે પ્રાણીને ભય લાગે છે, ત્યારે તે કપે છે, ઘણી વાર ચીસ પણ પાડે છે અને કોઈ સ્થલે છુપાઈ જવાનો પ્રયત્ન કરે છે આમા જીજીવિષા એટલે જીવન-સરક્ષણની વૃત્તિ મુખ્ય હોય છે નિરીક્ષણ તથા પ્રયોગોએ એમ બતાવી આપ્યુ છે કે વનસ્પતિને પણ અમુક સયોગોમા ભય લાગે છે અને ત્યારે તેના શરીરમા અતર્ગત કેટલાક ફેરફારો થાય છે લજ્જામણીના પાદડાને

આપણો સ્પર્શ થતા જ તે એકદમ બીડાઈ જાય છે, આને ભયસજ્ઞા સમજવી તેમા લજ્જા પણ મિશ્રિત હોય છે

(૮) **મથુન** મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓની પેઠે વનસ્પતિમા પણ મૈથુન સજ્ઞા જોવામા આવે છે પ્રાચીન પુરુષોના કથન મુજબ અશોક, બકુલ, કુરુસ, કુરબક, તિલક વગેરે વૃક્ષો સાલકાર નવયૌવના સ્ત્રીના પાદપ્રહારથી, તેના મુખનુ તાબુલ નાખવાથી, તેના સસ્નેહ આલિગનથી, તેમજ તેના હાવ-ભાવ-કટાક્ષયુક્ત સ્વરથી જલ્દી ફળ આપે છે

આધુનિક યુગના પુરુષોએ આ વસ્તુની અન્ય રીતે પુષ્ટિ કરી છે તેઓ કહે છે કે પુષ્પોમા સ્ત્રીકેસર અને પુકેસરની રચના હોય છે તે બનેનો સમાગમ થવાથી ફલની ઉત્પત્તિ થાય છે

ફ્રાન્સ અને ઇટાલીમા વેલિસ્નેરિયા અને સ્પાઇરેલિગ નામના જળછોડો થાય છે તેનો સમાગમ હેરત પમાડે એવો છે જ્યારે નારી-ફૂલ જળની સપાટી પર આવે છે, ત્યારે નર-ફૂલ પોતાના છોડમાથી છૂટુ પડીને તેની પાસે જાય છે અને તેને અડતા જ ફાટે છે આથી તેનો પરાગ નારી-ફૂલમા પડે છે

બીજી પણ કેટલીક વનસ્પતિઓ વિષે આવી જ કે આ પ્રકારની હકીકતો નોધાયેલી છે, તેથી વનસ્પતિમા મૈથુન સજ્ઞા હોવાનુ સિદ્ધ છે આવી સજ્ઞા ચૈતન્ય કેમ સભવી શકે

હવે વનસ્પતિના જીવનમાં જે બીજી સંજ્ઞાઓ પણ જોવામાં આવે છે, તેનો ટુંક પરિચય કરાવીશું

(૯) ક્રોધ કોકનદ વૃક્ષ મનુષ્યનો પગ લાગતા હુંકાર કરે છે, તે ક્રોધનો ભાવ જાણવો

(૧૦) માન રુદતીના છોડમાથી પાણી ટપકે છે, તે એના માન કે અહંકારથી કે 'હું સુવર્ણસિદ્ધિ કરાવનાર છતાં લોકો દુખી કેમ છે ?'

(૧૧) માયા-ઘણું કરીને સઘળી વેલડીઓ પોતાના પાંદડાથી ફળને છુપાવે છે, તે માયાનો ભાવ જાણવો

(૧૨) લોભ-શ્વેત અર્ક એટલે ધોળો આકડો, પલાશ એટલે ખાખરો અને બિલીવૃક્ષ વગેરે પોતાના મૂળ ભોંયમાં રહેલા નિધિ તરફ લબાવે છે અને તેના તરફ ફેલાઈ જાય છે, એ લોભનો ભાવ જાણવો

(૧૩) ઓઘસંજ્ઞા નબળો અંકુર પણ ઢેફા કે કઠિન ભીંત ફોડી બહાર નીકળે છે, તે ઓઘસંજ્ઞા જાણવી અથવા વેલાઓ ગમે ત્યાં ઉગ્યા હોય છતાં ચડવા માટે ઝાડ, વાડ વગેરે તરફ સહજ રીતે પોતાની મેળે વળે છે અને તેના પર ચડે છે તથા વીંટાય છે, તે ઓઘસંજ્ઞા સમજવી

(૧૪) હર્ષ કેટલીક વનસ્પતિઓમાં અકાળે ફૂલ-ફળ ખીલી ઉઠે છે, તે હર્ષનો ભાવ જાણવો

(૧૫) શોક કેટલીક વનસ્પતિઓ અકાળે સૂકાવા માંડે છે, તે શોકનો ભાવ જાણવો

(૧) ગન્ધગ્રહણશક્તિ–કદંબ અને કેટલીક વનસ્પતિઓ મેઘ ગર્જનાથી પલ્લવિત થાય છે, તે ગન્ધગ્રહણની શક્તિ સમજવી વળી વૃક્ષ તથા ઠેકાણાઓ ઉપર લાગીનની અસર થાય છે, તે પણ ગન્ધગ્રહણ શક્તિ સમજવી

(૧૭) રૂપગ્રહણશક્તિ–રમકાદિ વૃક્ષો સારા નવયૌવના સ્ત્રીઓના સાન્નિધ્યથી ફળ આપે છે, તે રૂપગ્રહણ શક્તિ સમજવી

(૧૮) ગંધગ્રહણશક્તિ–કેટલીક વનસ્પતિ એવી હોય છે કે જે ધૂપની સુગંધથી વધે છે, તેમાં ગંધગ્રહણ-શક્તિ જાણવી

(૧૯) રસગ્રહણશક્તિ–બધી વનસ્પતિઓ મૂળથી રસગ્રહણ કરે છે અને શેરડી જેવી કેટલીક વનસ્પતિઓ ભૂમિમાંથી મધુર રસ વિશેષ પ્રકારે ખેંચે છે, તે રસગ્રહણ શક્તિ જાણવી

(૨૦) સ્પર્શગ્રહણશક્તિ–વનસ્પતિને અડવા તેના શરીરમાં સ્પંદન થાય છે અને લજામણી [illegible] જાય છે, તે સ્પર્શગ્રહણશક્તિ સમજવી

(૨૧) રોગ જેમ જીવતા પ્રાણીઓને જુદી જુદી જાતના રોગો લાગુ પડે છે અને તે ચેતન [illegible] થાય છે, તેમ વનસ્પતિને પણ જુદી જુદી જાતના [illegible] લાગુ પડે છે અને તે યોગ્ય ઉપચારથી [illegible]

(૨૨) ઝેરની અસર–[illegible] અસર બહુ બૂરી [illegible] તેમ [illegible] ઉપર

ભૂરી થાય છે તેના મૂળમા કે થડની આસપાસ અમુક પ્રકારનુ ઝેર રેડાતા તે સૂકાઈ જાય છે, એટલે કે પોતાનો પ્રાણ ત્યજે છે પ્રથમ સૌરાષ્ટ્ર વગેરે દેશોમા હાથલિયા થોર ઘણા થતા, પરતુ એક પ્રકારની દવા છાટવાથી એની આખી જાતિનો લગભગ નાશ થઈ ગયો છે

છેવટે મહાન વજ્ઞાનિક શ્રી જગદીશચદ્ર બસુના નિમ્ન શબ્દોનુ અવતરણ કરીને આ પ્રકરણ પૂરુ કરીશુ

“ આપણી પેઠે વૃક્ષો વગેરે વનસ્પતિ ટાઢથી ઠરી જઈ મુડદાલ થાય છે અને હુફથી તેજીમા આવે છે, દારૂ જેવા માદક પદાર્થોથી વધારે ચચળ થાય છે અથવા ઘેનમા પડે છે, ખરાબ હવાથી ગુગળાઈ જાય છે, અતિ શ્રમથી થાકી જાય છે, મારવાથી પીડાય છે, બેભાન કરનારી દવાથી મૂર્છા પામે છે, વીજળીથી વિશેષ ચચળ થાય છે, વરસાદથી સુસ્ત થાય છે, સૂરજની રોશનીથી સ્ફુર્તિમા આવે છે અને ઝેર કે બળાત્કારથી પ્રાણ ત્યજે છે વૃદ્ધિ-ક્ષય, સુખ-દુઃખ, ટાઢ-તડકો, થાક-આરામ, નિદ્રા-જાગૃતિ એ સર્વ આપણી માફક તેઓ પ્રકટ કરે છે ”

વનસ્પતિમા જીવ કે જીવન હોવાની આથી વધારે સાબીતીઓ બીજી કઈ જોઈએ !

[૯]

સર્વવ્યાપી સૂક્ષ્મ જીવો

મૂળ

पत्तेय-तरु मुत्तु, पच नि पुढवाइणो सयल-लोए ।
सुहुमा हवंति नियमा अंतमुहुत्ताऊ अद्दिस्सा ॥१४॥

સંસ્કૃત છાયા

प्रत्येक-तरु मुक्त्वा पचापि पृथिव्यादय सकल लोके ।
सूक्ष्मा भ’ .’त नियमादन्तर्मुहूर्तायुषोऽदृश्या ॥१४॥

પદાર્થ

પત્તય-તરુ—પ્રત્યેક તરુને, પ્રત્યેક વનસ્પતિને

પત્તેય એવુ તરુ તે પત્તેય-તરુ અહી બીજી વિભક્તિના યોગમા પદને છેડે અનુસ્વાર આવેલુ છે પત્તેય એટલે પ્રત્યેક કે જેનો પરિચય ઉપર અપાઈ ગયો છે તરુ-વૃક્ષ, વનસ્પતિ

मुत्तु—મૂકીને, છોડીને

पच नि—પાચેય

[illegible]

અહી આદિ શબ્દથી અપ્કાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય તથા સાધારણ વનસ્પતિકાય એ ચાર ગ્રહણ કરવાના છે

सयल-लोए—સકલ લોકમા

सयल એવો लोअ તે सयल-लोअ અહી સાતમી વિભક્તિના યોગથી सयल-लोए એવો શબ્દપ્રયોગ છે सयल-સકલ, સમસ્ત, કોઈ પણ ભાગ બાકી ન હોય એવો लोय-લોક જૈન પરિભાષા પ્રમાણે લોકનો અર્થ શુ સમજવાનો છે? તેનુ વિવેચન ભૂમિકા ખડના ત્રીજા પ્ર૦ મા કહેલુ છે

सुहुमा—સૂક્ષ્મ

हवंति—હોય છે

नियमा—નિયમથી, નિશ્ચયપૂર્વક

'नियमात् निश्चयेन'-નિયમથી એટલે નિશ્ચયપૂર્વક તાત્પર્ય કે એમા કોઈ પ્રકારનો વિકલ્પ નહિ

अंतमुहुत्ताऊ—અતર્મુહૂર્તના આયુષ્યવાળા

अंतमुहुत्त જેનુ आउ છે તે अन्तमुहुत्ताऊ

अन्तमुहुत्त—અતર્મુહૂર્ત નવ સમયથી માડીને બે ઘડીમા એક સમય ઓછા સુધીના ભાગને અતર્મુહૂર્ત કહેવામા આવે છે તેમા નવ સમયનુ જે અતર્મુહૂર્ત તે સહુથી નાનુ હોવાથી તેને જઘન્ય અતર્મુહૂર્ત કહેવાય છે અને બે ઘડીમા એક સમય ઓછાનુ અતર્મુહૂર્ત તે સહુથી મોટુ હોવાથી તેને ઉત્કૃષ્ટ અતર્મુહૂર્ત કહેવાય છે તે બનેની વચ્ચેનો જે સમય તેને મધ્યમ અતર્મુહૂર્ત

બે વિભાગો છે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયના આવા બે વિભાગો નથી એ માત્ર બાદર જ છે અહી ત્રીજી ગાથાથી તેરમી ગાથા સુધી પૃથ્વીકાય આદિનો જે પરિચય આપવામ આવ્યો, તે બાદર પૃથ્વીકાય, બાદર અપ્કાય આદિને સમજવો સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય આદિનો પરિચય હવે આપે છે

શાસ્ત્રોમા કહ્યુ છે કે સૂક્ષ્મનામકર્મના ઉદયથી જીવે સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય આદિ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, પરતુ તે વિશિષ્ટ અવધિજ્ઞાની કે કેવલી ભગવતોને જ જ્ઞાનગોચર છે, એટલે કે અવધિજ્ઞાની અને કેવલી ભગવતો જ તેને પોતાના જ્ઞાનથી જાણી શકે છે, જ્યારે છદ્મસ્થ આત્માઓ માટે તો તે સર્વથા અદૃશ્ય જ છે તાત્પર્ય કે ગમે તેવી તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ હોય કે સૂક્ષ્મદર્શક યત્ર વગેરેનો પ્રયોગ કરવામા આવે તો પણ આ સૂક્ષ્મ જીવો આપણી દૃષ્ટિનો વિષય બની શકતા નથી

આ જીવો એટલા સૂક્ષ્મ છે કે, तीक्ष्णखड्गधारया छिद्यमानेऽपि वज्रपातेनाप्युपघातो न स्यात्, एव वह्न्यादि भ्योऽपि नोपघात तीक्ષ્ણ ખડ્ગની ધાર વડે છેદવા છતા અથવા તો વજ્રનો ઘાત કરીએ તો પણ તેને ઉપઘાત થતો નથી કે અગ્નિ વગેરેનો પ્રયોગ કરીએ તો પણ તેને અસર પહોચતી નથી તાત્પર્ય કે આપણા હલન-ચલન, ઉક-એમ કે બીજી પ્રવૃત્તિની અસર આ સૂક્ષ્મ જીવોને પહોચતી નથી

આ જીવો સકલ લોકમા વ્યાપ્ત છે, એટલે કે ચૌદ

રાજલોકનો કોઈ પણ ભાગ એવો નથી કે જ્યાં આ પાંચેય પ્રકારના સૂક્ષ્મ જીવો રહેલા ન હોય આ જીવોનુ આયુષ્ય મધ્ય અંતર્મુહૂર્તનુ હોય છે, એટલે કે ઓછામા ઓછુ ૨૫૬ આવલિકાનુ અને વધારેમા વધારે બે ઘડીનો સંખ્યાતમો ભાગ હોય છે

આમ તો બાદર શબ્દ સ્થૂલતાવાચક છે, પણ પૃથ્વીકાયિક એક જીવનુ શરીર આપણી દૃષ્ટિનો વિષય બની શકતુ નથી આપણે પૃથ્વીકાય આદિનુ જે શરીર જોઈએ છીએ, તે અસંખ્ય જીવોના અસંખ્ય શરીરનો એક પિંડ હોય છે તાત્પર્ય કે જે અમુક અવસ્થામા દૃષ્ટિનો વિષય બની શકે છે, તેને માટે બાદર સંખ્યા યોજાયેલી છે

'બાદર જીવો કયા કયા હોય?' તેના ઉત્તરમાં શાસ્ત્રકારોએ કહ્યુ છે કે—

અને વિકલેન્દ્રિય એટલે બે, ત્રણ તથા ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવો)

પૃથ્વી, પાણી અને વનસ્પતિ બાર દેવલોકમા તથા સાત પૃથ્વીમા હોય છે (પૃથ્વીની નીચે બીજી પૃથ્વીઓ રહેલી છે, તેની સખ્યા સાત છે) તેમા પૃથ્વી તો સિદ્ધ-શિલામા પણ હોય છે અને અગ્નિ તો તિર્યગ્લોક અને તેમા પણ નરમાત્ર એટલે અઢી દ્વીપમા હોય છે

દેવલોકમા વાવોની અદર મત્સ્ય વગેરે જલચરો હોતા નથી અને નવ ગ્રૈવેયકમા તો વાવો જ નથી, એટલે ત્યા પાણી હોતુ નથી ''

શાસ્ત્રકારોએ આ સૂક્ષ્મ અને બાદર જીવોના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા બે વિભાગો કરેલા છે, તેનુ રહસ્ય પણ સમજી લઈએ

જીવ એક શરીર છોડયા પછી વિગ્રહગતિ કે ઋજુ ગતિ દ્વારા નવા જન્મસ્થાને પહોચે છે અને ત્યા તે જન્મને અનુરૂપ જીવન જીવવા માટે આવશ્યક એવા પુદ્ગલો ગ્રહણ કરવા માડે છે, તેને શાસ્ત્રીય પરિભાષામા ' આહાર ' કહેવામા આવે છે આ આહારમાથી તે શરીર, ઇન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, ભાષા અને મનની રચના કરે છે આ છ વસ્તુઓ જીવન ધારણ કરવા માટે જરૂરી હોવાથી તેને ' પર્યાપ્તિ ' સજ્ઞા પ્રાપ્ત થયેલી છે, પરતુ અહી એટલી સ્પષ્ટતા આવશ્યક છે કે બધા જીવોને છ પર્યાપ્તિઓ નથી તદ્દન નીચલા સ્તરના જીવોને ચાર પર્યાપ્તિઓ

હોય છે, તેથી આગળ વધેલાઓને પાચ પર્યાપ્તિઓ હોય છે અને છેવટનો વિકાસ પામેલાઓને છ પર્યાપ્તિઓ હોય છે

હવે જે જીવને જેટલી પર્યાપ્તિની જરૂર હોય તેટલી પૂરી કર્યા પછી મૃત્યુ પામે તેને પર્યાપ્ત (पज्जत्त) કહેવામા આવે છે અને એ પર્યાપ્તિઓ પૂરી કર્યા પહેલા મૃત્યુ પામે તો તેને અપર્યાપ્ત (अपज्जत्त) કહેવામા આવે છે

આ રીતે સ્થાવરના બધા મળીને બાવીશ ભેદ થાય છે, તે આ પ્રમાણે –

સ્થાવરના બાવીશ ભેદ

૧ સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાય
૨ સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત પૃથ્વીકાય
૩ બાદર પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાય
૪ બાદર અપર્યાપ્ત પૃથ્વીકાય
૫ સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત અપ્કાય
૬ સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત અપ્કાય
૭ બાદર પર્યાપ્ત અપ્કાય
૮ બાદર અપર્યાપ્ત અપ્કાય
૯ સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત અગ્નિકાય
૧૦ સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત અગ્નિકાય
૧૧ [illegible]પ્ત અગ્નિકાય
૧૨ [illegible]પ્ત અગ્નિકાય

૧૩ સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત વાયુકાય
૧૪ સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત વાયુકાય
૧૫ બાદર પર્યાપ્ત વાયુકાય
૧૬ બાદર અપર્યાપ્ત વાયુકાય
૧૭ સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત સાધારણ વનસ્પતિકાય
૧૮ સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત સાધારણ વનસ્પતિકાય
૧૯ બાદર પર્યાપ્ત સાધારણ વનસ્પતિકાય
૨૦ બાદર અપર્યાપ્ત સાધારણ વનસ્પતિકાય
૨૧ બાદર પર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય
૨૨ બાદર અપર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય

આ બાવીશ પ્રકારમા અગિયાર પર્યાપ્ત છે અને અગિયાર અપર્યાપ્ત છે દશ સૂક્ષ્મ છે અને બાર બાદર છે તથા ચાર સાધારણ છે અને બાકીના અઢાર પ્રત્યેક છે

આ પ્રમાણે પાચ સ્થાવરોનુ સૂક્ષ્મ-બાદર સ્વરૂપ જાણીને તેની દયા પાળવા માટે યત્નશીલ રહેવુ, એ જીવદયા પ્રેમીનુ પરમ કર્તવ્ય છે

આ વિવેચન સમાપ્ત કરીએ તે પહેલા જે એક પ્રશ્ન ઘણા તરફથી પૂછાય છે, તેનો ઉત્તર આપવાનુ યોગ્ય લેખીએ છીએ આ પ્રશ્ન એવો છે કે ‘પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ વિના આપણે જીવન ધારણ કરી શકતા નથી તેમા પણ પાણી અને વાયુની જરૂર તો ઘણી જ પડે છે પાણી વિના સાધારણ રીતે દશ-બાર સમા મૃત્યુ નીપજે છે અને વાયુ વિના તો અમુક

વિકલેન્દ્રિય જીવો

મૂળ

संख-कवड्डय-गड्डुल-जलोय-चंदणग-अलस-लहगाई ।
मेहरि-किमि-पूयरगा बेइंदिय माइवाहाई ॥१५॥

સંસ્કૃત છાયા

शङ्ख-कपर्दक-गण्डुल-जलौक-चन्दनक-अलस-लहकादय ।
मेहरक-कृमि-पूतरका द्वीन्द्रिया मातृवाहकादय ॥१५॥

પદાર્થ

સંખ-શંખ-શંખલા

ગાથાનુ પૂર્વાર્ધ એક સામાસિક પદ છે તેમા સંખ-કવડ્ડય વગેરે શબ્દો સાથે આવવાથી દ્વંદ્વ-સમાસ થયેલો છે સંખ-શંખ તે સમુદ્ર વગેરેમા થતા એક પ્રકારના કીડા છે અને નાના મોટા અનેક સ્વરૂપે જોવામા આવે છે આપણે વર્ત, દક્ષિણાવર્ત આદિ જે શંખો મંદિર તથા

ગૃહસ્થના ઘરો વગેરેમા જોઈએ છીએ, તે શંખના કીડા ઓને રહેવાનુ શ્વેત રંગનુ કઠિન કોટલુ છે જ્યારે તે જીવત હોય છે, ત્યારે તેની અંદર શ્વેત તથા બદામી રંગના કીડા હોય છે તદ્દન નાના શંખને ક્ષુદ્ર શંખ કે શંખલા કહે છે જ્યારે દરિયાના પાણીમા ઓટ આવે છે, ત્યારે તેના કિનારે આવા હજારો શંખલા જોવામા આવે છે અને તે જીવંત હોય છે

कवड्डय-કોડા

સમુદ્ર વગેરે જલાશયોમા થાય છે અને તે નાના મોટા અનેક પ્રકારના હોય છે આપણે જેનો કોડી-કોડા તરીકે વ્યવહાર કરીએ છીએ, તે આ પ્રાણીના મૃત કલેવરો છે

गडुल-ગંડોલ

'गण्डोल्का उदरान्तर्वृहद्वृहमय ।' ગંડોલ એટલે પેટમા થતા મોટા કૃમિ

जलोय-જળો

તે પાણીમા થાય છે, બે-ત્રણ ઇંચ લાંબી મોટી ઈયળ જેવી હોય છે અને બગડેલા લોહીને ચૂસવા માટે શરીરના અમુક ભાગ પર લગાડવામા આવે છે તે બગડેલુ લોહી ચૂસ્યા પછી છૂટી પડી જાય છે

चदणग-અક્ષ, અરિયા

તે નખ અને કોડાની માફક દરિયામા ઉત્પન્ન થાય છે નિર્જીવ થતા સ્થાપના કરવા માટે ઉપયોગમા લેવાય

[११]

વિકલેન્દ્રિય જીવો

મૂળ

सख-कवड्डय-गडुल-जलोय-चंदणग-अलस-लहगाई ।
मेहरि-किमि-पूयरगा बेइंदिय माइवाहाई ॥१५॥

સંસ્કૃત છાયા

शङ्ख-कपर्दक-गण्डुल-जलौक-चन्दनक-अलस-लहकादय ।
मेहरक-कृमि-पूतरका द्वीन्द्रिया मातृवाहकादय ॥१५॥

પદાર્થ

સખ-શંખ-શંખલા

ગાથાનુ પૂર્વાર્ધ એક સામાસિક પદ છે તેમા સખ-કવડ્ડય વગેરે શબ્દો સાથે આવવાથી દ્વંદ્વ-સમાસ થયેલો છે સખ-શંખ તે સમુદ્ર વગેરેમા થતા એક પ્રકારના કીડા છે અને નાના મોટા અનેક સ્વરૂપે જોવામા આવે છે આપણે ...વર્ત, દક્ષિણાવર્ત આદિ જે શંખો મંદિર તથા

પૂરા કે પોરા જે પાણીમા ઉત્પન્ન થાય છે અને રાતા રગના તથા કાળા મુખવાળા હોય છે

બેઇન્દિય–બે ઇન્દ્રિયવાળા જીવો

माइवाहाइ–ચૂડેલ વગેરે

'मातृवाहिका गुर्जरदेशप्रसिद्धा चुडेलीति नाम्ना निरदता ।' માતૃવાહિકા એ જીવ ગુજરાતમા પ્રસિદ્ધ છે અને ચૂડેલ નામથી વિખ્યાત છે અહી આદિ પદથી છીપ, વાળા વગેરે ગ્રહણ કરવા વાળા ખરાબ પાણીમા ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પીવામા આવે તો મનુષ્યના શરીરમા વૃદ્ધિ પામી હાથે–પગે લાબા તાતણા જેવા નીકળે છે

અન્વય

सख–कवड्डय–गडुल–जलोय–चदणग–अलस–लहगाइ मेहरि–किमि–पूयरगा माइवाहाई–बेइन्दिय અહી જીવા શબ્દ અધ્યાહારથી ગ્રહણ કરવો

ભાવાર્થ

શખ–શખના, કોડા, ગડોલ, જળો, અરિયા, અળસિયા, લાળિયા, કૃમિ, પોરા, ચૂડેલ વગેરે બેઇન્દ્રિયવાળા જીવો જાણવા

વિવેચન

સ્થાવર પછી ત્રસનુ વર્ણન ક્રમપ્રાપ્ત છે તેમા બે ઇન્દ્રિયવાળા, ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા અને ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવોને વિકલેન્દ્રિય કહેવામા આવે છે વિકલ એટલે અપૂર્ણ કે

છે સિદ્ધાન્તની ભાષામા તેને અક્ષ કે અરિયા કહેવાય છે

અલસ-અળસિયા

ચોમાસાની ઋતુમા વરસાદ પડયા પછી જમીનમાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને અહી તહી ચાલવા લાગે છે પાણીની ચોકડી વગેરે જ્યા ઘણો વખત પાણી ભરાઈ રહેતુ હોય ત્યા પણ નાના નાના અળસિયા પેદા થાય છે તેનો આકાર નાના સાપ જેવો હોવાથી તેને ભૂનાગ કે શિશુનાગ કહેવામા આવે છે હિ દી ભાષામા તેને કેંચુआ કે कॅचुआ કહે છે

लहगाइ-લાળિયા વગેરે

તે વાસી કે બગડી ગયેલા રોટલા, રોટલી, નરમ પુરી વગેરેમા લાળરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે

मेहरि-કાષ્ઠકીડા, ઘુણા

मेहरि અને किमि અને पूयरगा તે मेहरि-किमि-पूयरगा 'मेहरक काष्ठकीटविशेष-લાકડામા થતો એક જાતનો કીડો લોકભાષામા તેને ઘુણ કહે છે

किमि-કૃમિ

પેટમા, ફોડલામા તથા હરસ વગેરેમા થનારા નાના જીવો

पूयरगा-પોરા

'पूतरका जलान्तर्वर्तिनो रक्तवर्णा कृष्णमुखजीवा -

પૂગ કે પોગ જે પાણીમા ઉત્પન્ન થાય છે અને રાના રગના તથા કાળા મુખવાળા હોય છે

વેઇન્દિય-બે ઇન્દ્રિયવાળા જીવો

માઇવાહાઈ-ચૂડેલ વગેરે

'માતૃવાહિકા ગુર્જરદેશપ્રસિદ્ધા ચૂડલીતિ નામ્ના નિરુક્તા ।' માતૃવાહિકા એ જીવ ગુજરાતમા પ્રસિદ્ધ છે અને ચૂડેલ નામથી વિખ્યાત છે અની આદિ પંખી ચીપ, વાળા વગેરે ગ્રહણ કરવા વાળા ખરાબ પાણીમા ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પીવામા આવે તો મનુષ્યના શરીરમા વૃદ્ધિ પામી હાથે-પગે લાબા તાતણા જેવા નીકળે છે

અન્વય

સંખ-કવડ્ડય-ગડુલ-જલોય-ચંદણગ-અલસ-લહગાઇ મેહરિ-કિમિ-પૂયરગા માઇવાહાઈ-બેઇન્દિય અહીં જીવા શબ્દ અધ્યાહારથી ગ્રહણ કરવો

ભાવાર્થ

શખ-શખલા, કોડા, ગંડોલ, જળો, અળિયા, અળસિયા, લાળિયા, કૃમિ, પોરા, ચૂડેલ વગેરે બેઇન્દ્રિયવાળા જીવો જાણવા

વિવેચન

સ્થાવર પછી ત્રસનુ વર્ણન ક્રમપ્રાપ્ત છે તેમા બે ઇન્દ્રિયવાળા, ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા અને ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવોને વિકલેન્દ્રિય કહેવામા આવે છે વિકલ એટલે અપૂર્ણ કે

ન્યૂન પાચ ઇન્દ્રિયો પૂર્ણ ગણાય છે, તેની તુલનામા આ ઇન્દ્રિયો અપૂર્ણ કે ન્યૂન છે એક ઇન્દ્રિય પણ અપૂર્ણ કે ન્યૂન તો કહેવાય જ, પણ પરિભાષાથી તેનો સમાવેશ આ વર્ગમા થતો નથી

આધુનિક પ્રાણીવિજ્ઞાનમા જેને Worms and insects-જતુઓ અને કીડાઓ કહેવામા આવે છે, તે આ વિકલેન્દ્રિય જીવો સમજવા

વિકલેન્દ્રિય જીવોમા પ્રથમ વર્ણન બે ઇન્દ્રિયવાળા જીવોનુ કર છે અહી બે ઇન્દ્રિયોથી સ્પર્શનેન્દ્રિય અને રસનેન્દ્રિય સમજવી કે જે અનુક્રમે સ્પર્શ કરવાનુ તથા વસ્તુનો સ્વાદ ચાખવાનુ કામ કરે છે

બે ઇન્દ્રિયવાળા જીવો અનેક પ્રકારના હોય છે, તેમાના કેટલાકનો અહી નિર્દેશ કર્યો છે આ જીવોમાના કેટલાક પાણીમા ઉત્પન્ન થનારા છે, જેમકે-શ ખ, શ ખલા, કોડા, જલો, અરિયા, અળસિયા, પોરા વગેરે કેટલાક જમીન પર ઉત્પન્ન થનારા છે, જેમકે-ચૂડેલ કેટલાક શરીરમા ઉત્પન્ન થનારા છે, જેમકે-ગ ડોલ અને કૃમિ અને કેટલાક વાસી રોટલા-રોટલી વગેરેમા ઉત્પન્ન થનારા છે, જેમકે-લાળિયા

આ બધા જીવો ત્રસ હોવાથી હલનચલન કરતા જણાય છે અને પોરા વગેરેને સૂક્ષ્મદર્શક કાચથી જોઈએ તેની અ ગરચના બરાબર જોવામા આવે છે લાળિયા

જીવો નરી આંખે હલન-ચલન કરતા દેખાતા નથી, તો પણ તેમનામા તે પ્રકારની શક્તિ હોય છે

મૂળ

गोमी मकण-जुआ पिपीलि-उद्देहिया य मक्कोडा ।
इल्लिय-घयमिल्लोओ सावय-गोत्तीडजाईओ ॥१६॥
गद्दय-चोरकीडा गोमयकीडा य धन्नकीडा य ।
कुंथु-गोवालिय-इल्लिया तेइंदिय इंदगोवाई ॥१७॥

સંસ્કૃત છાયા

गुल्मि मत्कुण-यूके पिपील्युपदेहिका च मत्कोटका ।
ईल्लिका घृतोलिका-साधा-गोपीटक-जातय ॥१६॥
गर्दभक-चौरकीटा गोमयकीटाश्च धान्यकीटाश्च ।
कुन्थुर्गोपालिका ईल्लिका त्रीन्द्रिया इन्द्रगोपादय ॥

પદાર્થ

गोमी—કાનખજૂરો

'गोमीति गुल्मि कर्णश्रगाली'-ગોમી એટલે ગુલ્મિ કે કર્ણશૃગાલી ગુજરાતી ભાષામા તેને કાનખજૂરા કહે છે હિંદી ભાષામા તેને कनखजूरा કે गोजर કહે છે તેને ઘણા પગ હોય છે

मकण—માકડ

मकण અને जुआ તે मकण-जुआ मकण એટલે માકણ હિંદી ભાષામા તેને खटमल કહે છે તે ખાટલા, ખાટ-

ગોદડા, ગાદલા વગેરેમા ઉત્પન્ન થાય છે અને મનુષ્યના લોહી પર પોતાનો નિર્વાહ કરે છે

जुआ—જૂ

અહી जुआ શબ્દ यूका ના અર્થમા છે, એટલે તેનો અર્થ જૂ સમજવાનો છે ઉપલક્ષણથી લીખનો સમાવેશ પણ તેમા કરવો ઘટે છે ગુજરાતી ભાષામા જેને જુઓ કહે છે તે જતુ આથી ભિન્ન સમજવુ

पिपीलि—કીડી

पिपीलि અને उद्देहिया તે पिपीलि उद्देहिया पिपीलि એટલે કીડી હિદી ભાષામા તેને चींटी કહે છે

उद्देहिया—ઉધેઈ

'उपदेहिका वाल्मीक जीवा' ઉપદેહિકા એટલે રાફડાના જીવ, ઉધેઈ હિદી ભાષામા તેને उदाही, उदेही કે दीमक કહે છે

य—અને

मक्कोडा—મકોડા

પ્રસિદ્ધ છે હિદી ભાષામા તેને चींटा કહે છે

इल्लिया—ઇયળ (ધાન્યમા ઉત્પન્ન થતી)

इल्लिय અને घयमिल्लीय તે इल्लिय-घयमिल्लीओ इल्लिय એટલે ઈયળ અહી અનાજ વગેરેમા ઉત્પન્ન થનારી સમજવી

घयमिल्लीओ—ઘીમેલ

'घयमिल्ला त्ति घृतेलिका प्राकृत्वान्मकारागम'–घयमिल्ल

એગ્લ ઘૃતેલિકા—ઘીની ઇયળ અહી પ્રાકૃત ભાષાના કારણે મકાર આવી ગયેલો છે ઘીની ઇયળને ગુજરાતી ભાષામા ઘીમેલ કહે છે

सावय—સાવા

मावय અને गोमीह તેની जाइ તે सावय गोमीह-जाइओ सावय-સાવા તે વાળના મૂળમા ઉત્પન્ન થઈ ત્યા જ ચોટી રહે છે સંસ્કૃત ભાષામા તેને ચર્મયૂકા કહે છે લોકભાષામા તેને સાવા કહે છે “सावय त्ति” लोक भाषया सावा ।’

गोकीड-जाइओ—ગી ગોડાની જાત

કૂતરા વગેરેના કાનમા ઘણી જાતના થાય છે

गद्दहय— ગિંધા

गद्दहय અને चोरकीडा તે गद्दहय-चोरकीडा गद्दहय-ગધૈયા તે અવાવરૂ ભીની જમીનમા ઉત્પન્ન થાય છે

चोरकीडा—ચોરકીડા

चोरकीटा भूमौ अघ सक्षिप्तमुखा [illegible] कारका ।’ ચોરકીટ એટલે ભૂમિમા નીચે [illegible] અને વિસ્તારવાળા ગોળાકાર છિદ્રને કરનારા [illegible]

કેટલાક અહી વિષ્ટાના કીડા એવો [illegible] પણ તેનો આધાર શો છે ? તે અહી [illegible]

[illegible] ગાયના કીડા, [illegible]

ધન્નકીડા–ધાન્યમા ઉત્પન્ન થતા કીડા

ય–તેમ જ

કુથુ–કથવા

કુથુ અને ગોવાલિ ર અને ઇલિય તે કુથુ-ગોવાલિય-ઇલિયા કુથુ–કથવા તે બહુ જ બારીક પીળા રગના હોય છે

ગોવાલિય–ગોપાલિકા, ગોવાળણુ

અહી ટીકાકારોએ 'જીવવિશેષ' 'એટલુ જ લખ્યુ છે, પણ ગુજરાતી ભાષામા જેને ગોવાળણુ કહે છે, તે જ જાતિના આ કીડા હોવા જોઈએ અહી ગુવાલિય એવો પણ પાઠ છે

ઇલિયા–ઇયળ

'ઈલિકા લટ્ટા ।' અહી ઇલિકાથી ખાડ—ગોળ વગેરેમા ઉત્પન્ન થનારી ઇયળો સમજવી

તેઇંદિય–ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા જીવો

ઇંદગોવાઈ–ઇન્દ્રગોપ આદિ, ગોકળગાય વગેરે તે ચોમાસાની શરૂઆતમા થાય છે, રગે લાલ હોય છે અને ગતિ ઘણી મદ હોય છે કોઈને ઘણો ધીમો કહેવો હોય તો ગોકળગાયની ઉપમા અપાય છે

અન્વય

અહી કીડાઓના ક્રમશ નામ હોવાથી અન્વયની આવશ્યકતા નથી માત્ર સત્તરમી ગાથાના ચોથા ચરણમા તેઇંદિય ઇંદગોવાઈ છે, ત્યા ઇંદગોવાઈ-તેઇંદિય એમ સમજવુ અહી જીવા એવુ પદ અધ્યાહારથી ગ્રહણ કરવાનુ છે

ભાવાર્થ

કાનખજૂરા, માકડ, જૂ (લીખ), કીડી, ઉધેઈ, મકોડા, ધાન્યમા ઉત્પન્ન થતી ઈયળ, ઘીમેલ, ચાંચડ, ગીગોડાની અનેક જાતો, ગધૈયા, ચોરકીડા, છાણના કીડા, ધાન્યના કીડા, કથવા, ગોવાલણ, ગોળ-ખાંડમા થતી ઈયળો તથા ગોકળ-ગાય વગેરેને ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા જીવો જાણવા

વિવેચન

ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા જીવોને બે ઇન્દ્રિયવાળા કરતા ઘ્રાણેન્દ્રિય એટલે સૂઘવાની ઇન્દ્રિય વધારે હોય છે

ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા જીવો અનેક પ્રકારના હોય છે અને તે જુદા જુદા અનેક સ્થાને ઉત્પન્ન થાય છે, તે અહીં રજૂ થયેલી યાદી પરથી સ્પષ્ટ સમજાય તેવુ છે પરંતુ આમા કોઈ જલોત્પન્ન કીડા નથી, એ નોંધપાત્ર છે જલોત્પન્ન કીડાઓ મોટા ભાગે બે ઇન્દ્રિયવાળા હોય છે કે જેની નામાવલિ પાછલી ગાથામા અપાયેલી છે

આ કીડાઓની શરીરરચના, તેમની ખાસિયત વગેરેનો આજે ઊંડો અભ્યાસ થઈ રહ્યો છે અને તે માટે અનેક પુસ્તકો લખાયેલા છે

મૂળ

चउरिंदिया य विच्छू ढिंकुण भमरा य भमरिया तिड्डा
मच्छिय डंसा मसगा कंसारी-कविल-डोलाइ

સંસ્કૃત-છાયા

चतुरिन्द्रियाश्च वृश्चिको ढिङ्कुणा भ्रमराश्च भ्रमरिकास्तिड्डा ।
मक्षिका दंशा मशका, कंसारिका-कपिल-डोलकादय ॥१८॥

પદાર્થ

चउरिंदिया—ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવો.

જેમને સ્પર્શન, રસન તથા ઘ્રાણ ઉપરાંત ચક્ષુરિન્દ્રિય અધિક હોય છે, તે ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવો કહેવાય છે

य—અને

विच्छू—વીંછી

પ્રસિદ્ધ છે તેની ગણના ઝેરી જંતુમાં થાય છે, કારણકે તે પૂંછડે આવેલા કાંટા વડે મનુષ્યાદિને દંશ મારે તો ઝેર ચડે છે અને ખૂબ વેદના થાય છે કદ, રંગ વગેરે પરથી વીંછીના અનેક પ્રકારો પડે છે બાર રાશિમાંની એક રાશિનું નામ વૃશ્ચિક છે, કારણ કે તેમાં આવેલા તારાઓનો સમૂહ વૃશ્ચિક-વીંછીના આકારે ગોઠવાયેલો છે

ढिंकुण—બગાઈ

ટીકાકાર મહર્ષિઓ તો 'जीवविशेष' એટલું જ કહ્યું છે, પણ સંપ્રદાયથી તેનો અર્થ બગાઈ થાય છે તે ઢોર વગેરે પર બેસતી એક જાતની માખી છે

भमरा—ભમરા

તે અહીંતહીં ભ્રમણ કરતા હોવાથી ભ્રમર કહેવાય છે, છ પગવાળા હોવાથી षट्पद કહેવાય છે અને ફૂલનો

૧

૨

૩

૪

૫

૬

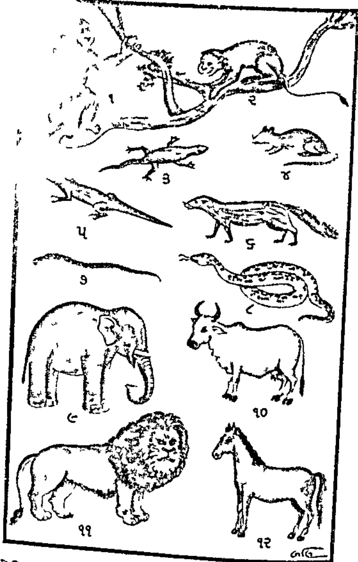
૭

૮

૫ ચેન્દ્રિય
(૮) હેલ
(આહવર્ગનુ

(૧) મગર, ( ) માછલી (૩)
) ક ા (૭) નીલ ન (૮

ચેન્દ્રિય સ્થળચર પ્રાણીઓ: (૧) ...નો, (૨) વાનર (૩) ગરોળી (૪) ઉંદર (૫) ઘો (૬) નાળિયા (૭) સાપ (૮) અજગર (૯) હાથી (૧૦) ગાય (૧૧) સિંહ ...

ર્મ એમ મધુને એકઠા કરનાર હોવાથી મધુકર છે તે રંગે ખૂબ કાળા હોય છે, તથા કોઈને ઘણો કરડેલો હોય તો કાળો ભમ્મર કરવામાં આવે છે

ય—અને

ભમરિયા—ભમરી

તે પીળા વગેરે અનેક રંગના હોય છે અને મારે તો વેદના થાય છે

તિડ્ડા—તીડ

ગોગાળાધ ઉત્પન્ન થાય છે અને કોઈપણ ચી પકડી પ્રવાસ કરવા માટે છે તેઓ કોઈ ખેત તો થોડી જ વારમાં તેનો બધો પાક ખાઈ જાય છે

મચ્છી—માખી

અતિ પ્રસિદ્ધ છે ઉપલક્ષણથી અની પણ સમાવેશ કરવાનો છે

દંસા—ડાંસ

ટીકાકાર મહર્ષિઓએ ડાંસને ચિઉરેન્દ્રિય જન્તુ કહ્યું છે અને તેની ઉત્પત્તિ [illegible] છે 'દંસા મિપુરાસિદ્ધા યથોક્તમ'/

મસગા—મશક, મચ્છર

'મશકાસ્તુ દંશાકારકાઃ [illegible] મશક રંશના જેવી જ આકૃતિવાળા અને તે ઋતુઓમાં ઉત્પન્ન થાય [illegible] મશકનો

[illegible]

સાથે ઉલ્લેખ આવે છે તે પરથી પણ તે એકબીજાને મળતા હોવાનુ જણાય છે તેનુ પ્રસિદ્ધ નામ મચ્છર છે

फसारी—કસારી

પ્રસિદ્ધ છે

कविलहोलाइ—ખડમાકડી વગેરે

'कविलहोल्का जीवविशेष खडमाकडी ति प्रसिद्धा ।' કવિલડોલક એ એક પ્રકારનો જીવ છે, જે ખડમાકડીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે

અન્વય

विच्छू ढिंकुण भमरा भमरिया तिड्डा मच्छिय डंसा मसगा फसारी कविलडोलाई य चउरिंदिया ॥

ભાવાર્થ

વીછી, બગાઈ, ભમરા, ભમરી, તીડ, માખી, ડાંસ, મચ્છર, કસારી, ખડમાકડી વગેરે ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવો છે

વિવેચન

જે જીવોને સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય અને ચક્ષુરિન્દ્રિય એ ચાર ઇન્દ્રિયો હોય છે, તે ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવો કહેવાય છે તે પણ અનેક પ્રકારના છે, તેમાથી થોડાની ગણના અહી કરી છે

બે ઇન્દ્રિયવાળા જીવોને ઘણા ભાગે પગ હોતા નથી, ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા જીવોને સામાન્ય રીતે ચાર કે છ અને કેટલીક વાર તેથી પણ અધિક પગ હોય છે, જ્યારે ચાર

ઇન્દ્રિયવાળા જીવોને સામાન્ય રીતે છ
કેટલીક વાર તેથી વધારે પગ પણ હો
વાળા જીવો કે જે સ્થાવર અને વિન્દ્રિ
વધારે વિકાસ પામેલા છે, તેમને ચાર
છે અને સાપ, માછલી જેવા પચેન્દ્રિય
પગ હોતા નથી અષ્ટાપદ જેવા કોઈક
પ્રાણીને આઠ પગ હોવાનુ વર્ણન પણ
વળી ત્રણ ઇન્દ્રિય અને ચાર ઇન્દ્રિયવા
ભાગમા વાળ જેવી મૂછો હોય છે તે
સામાન્ય મૂછો હોય છે અને ચાર
જેવી મૂછો હોય છે આ તો સામાન્ય
તો આ બધા જતુઓનો ઉંડો અ
શકાય છે

બે ઇન્દ્રિયવાળ, ત્રણ ઇન્દ્રિ
વાળાના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત
વિકલેન્દ્રિયના ૭ પ્રકારો પૂર્
ભેદોમા ભેળવતા કુલ અઠ્ઠાવીસ

[१२]

પ ચેન્દ્રિય જીવોના મુખ્ય ભેદો

મૂળ

पंचिंदिया य चउहा नारय-तिरिया मणुस्स-देवा य ।

સંસ્કૃત છાયા

पञ्चेन्द्रियाश्च चतुर्धा नारक-तिर्यञ्चौ मनुष्य-देवौ च ।

પદાર્થ

पंचिंदिया-પ ચેન્દ્રિય જીવો.

સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય એ પાચ ઇન્દ્રિયવાળા જીવોને પચેન્દ્રિય જીવો કહેવાય છે

य-અને

चउहा-ચાર પ્રકારના

नारय-નારક

नारय અને तिरिय તે नारय-तिरिया. नारय-નારક

જે જીવો નરકમા રહેતા હોય તે નારક કહેવાય નરક એ પૃથ્વીની નીચે આવેલુ એવુ સ્થાન છે કે જ્યા પાપી આત્માઓને પાપની શિક્ષા ભોગવવા માટે ઉત્પન્ન થવુ પડે છે તેનો વિશેષ પરિચય આગળ આવશે

तिरिय-તિર્યંચ, પશુ-પક્ષીઆદિ

मणुस्स-મનુષ્ય

मणुस्स અને देव તે मणुस्स-देवा मणुस्स-મનુષ્ય માનવ, મનુજ એ તેના પર્યાયશબ્દો છે

देव-દેવ

य-અને

અન્વય

चथो આગળની ગાથાનુ અનુસધાન કરીને કહે છે કે पंचिंदिया चउविहा नारय-तिरिया य मणुस्स-देवा

ભાવાર્થ

અને પચેન્દ્રિય જીવો ચાર પ્રકારના છે (૧) નારક, (૨) તિર્યંચ, (૩) મનુષ્ય અને (૪) દેવ

વિવેચન

સિદ્ધ અને સસારી એવા બે પ્રકારના જીવોમા સસારી જીવોનુ વર્ણન ચાલે છે સસારી જીવોમા સ્થાવરનુ વર્ણન પૂરુ થયુ છે અને ત્રસનુ વર્ણન ચાલે છે ત્રસમા વિકલેન્દ્રિયનુ વર્ણન પૂરુ થયુ છે અને પચેન્દ્રિયનુ વર્ણન શરુ થાય છે

અહી પાચ ઇન્દ્રિયો સબધી થોડુ વિવેચન આવશ્યક છે ઇન્દ્રનુ જે લિગ કે ચિહ્ન તે ઇન્દ્રિય અહી ઇન્દ્ર શબ્દથી આત્માને ગ્રહણ કરવાનો છે, કારણ કે સર્વ ઉપલબ્ધિ અને ભોગના પરમ ઐશ્વર્યથી તે યુક્ત હોય છે ઉપલબ્ધિ એટલે જાણવાની શક્તિ આવરણનો અભાવ થતા આત્મા સવ વસ્તુને જાણી શકે છે ભોગ એટલે વિવિધ ભાવોનો અનુભવ જૂદી જૂદી સ્થિતિમાથી પસાર થતા આત્માને વિવિધ ભાવોનો અનુભવ થાય છે ઇન્દ્રિય આત્માને હોય છે, પણ અનાત્મ એવા પત્થર, કાચ કે યત્ર આદિને હોતી નથી, તેથી ઇન્દ્રિય એ આત્માનુ લિગ કે ચિહ્ન છે

ઇન્દ્રિયો પાચ છે (૧) સ્પર્શનેન્દ્રિય, (૨) રસનેન્દ્રિય, (૩) ઘ્રાણેન્દ્રિય, (૪) ચક્ષુરિન્દ્રિય અને (૫) શ્રોત્રેન્દ્રિય હાથ, પગ વગેરે કેટલાક અવયવોને કર્મેન્દ્રિય કહેવામા આવે છે, એ અપેક્ષાએ આ પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે

'મનનો સમાવેશ ઇન્દ્રિયોમા થાય કે નહિ ?' એ પ્રશ્નનો ઉત્તર નકારમા છે કાર્ય તથા સ્વરૂપ વગેરેની એકતાને લીધે જાતિ કે વર્ગ નિર્માણ થાય છે અહી પાચ ઇન્દ્રિયોનો જે વર્ગ ગણવામા આવ્યો છે, તેના કાર્ય તથા સ્વરૂપમા અને મનના કાર્ય તથા સ્વરૂપમા મોટો તફાવત છે ઇન્દ્રિયો માત્ર મૂર્ત પદાર્થોને અમુક અશે ગ્રહણ કરી શકે છે, જ્યારે મન તો મૂર્ત અને અમૂર્ત એ બને પ્રકારના પદાર્થોને અનેક રૂપે ગ્રહણ કરી શકે છે વળી

ઇન્દ્રિયોમા નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ એવા વિભાગો હોય છે, તેવા વિભાગો મનમા હોતા નથી, એટલે મનનો સમાવેશ ઇન્દ્રિયોમા ન કરતા તેને અંતઃકરણ એટલે અંતરનું ઇન્દ્રિય જેવું એક બહુ જ જ્ઞાન-સાધન માનેલું છે

કેટલાક વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકોમા Sixth sense-છઠ્ઠી ઇન્દ્રિય એવો શબ્દપ્રયોગ આવે છે, પણ તે ઔપચારિક સમજવાનો છે ત્યા તો એટલું જ કહેવાનો હેતુ છે કે પાચ ઇન્દ્રિયો સિવાય બીજી પણ અમુક રીતે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે, પરંતુ તેને એક પ્રકારની લબ્ધિ સમજવાની છે વાસ્તવમા તે ઇન્દ્રિય નથી

જૈન શાસ્ત્રકારોએ ઇન્દ્રિયોના ત્રેવીશ વિષયો ગણાવ્યા છે, તે પરથી ઇન્દ્રિયોના કાર્યનો બહુ સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી જાય છે

સ્પર્શનેન્દ્રિયનો વિષય સ્પર્શન કે સ્પર્શ છે, એટલે તેના વડે શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રુક્ષ, મૃદુ, કર્કશ, ગુરુ અને લઘુ એ આઠ પ્રકારના સ્પર્શો જાણી શકાય છે

રસનેન્દ્રિયનો વિષય રસ છે, એટલે તેના વડે કડવો, તીખો, મીઠો, ખાટો અને તુરો એ પાચ પ્રકારના રસો જાણી શકાય છે અહીં એટલી સ્પષ્ટતા કરવી ઉચિત છે કે વ્યવહારમા ષડ્રસની ગણના થાય છે અને તેમા પાચ [illegible] ત લવણ એટલે ખારા રસનો પણ [illegible] છે, પણ શાસ્ત્રકારોએ તેને [illegible]

માન્યો નથી એ કેટલાક મૂળભૂત રસોનું મિશ્રણ છે અને તેથી જ તે સર્વરસ-સબરસ-ની ખ્યાતિ પામેલ છે

ઘ્રાણેન્દ્રિયનો વિષય ઘ્રાણ કે ગંધ છે, એટલે તેના વડે સુગંધ કે દુર્ગંધ પારખી શકાય છે કેટલાક વૈજ્ઞાનિકોએ ગંધના વિવિધ પ્રકારો પાડવાના પ્રયત્નો કર્યા છે, પણ હજી સુધી તે સર્વમાન્ય થઈ શકયા નથી, એટલે અહીં સુગંધ અને દુર્ગંધ એવા જે બે પ્રકારો માન્યા છે, તે જ ઉચિત છે

ચક્ષુરિન્દ્રિયનો વિષય રૂપ છે, એટલે તેના વડે કાળો, નીલો (વાદળી), પીળો, રાતો અને ધોળો એ પાંચ પ્રકારના વર્ણો કે રંગો જાણી શકાય છે હાલનો વ્યવહાર લાલ (રાતો), પીળા અને વાદળી રંગને 'મૂળ' તથા બાકીના બધા રંગને મિશ્ર માનવાનો છે જેમકે—લાલ અને પીળાના મિશ્રણથી નારંગી, પીળા અને વાદળીના મિશ્રણથી લીલો, વાદળી અને લાલના મિશ્રણથી જાંબુડો વગેરે વળી કાળા તથા ધોળાને પણ એક પ્રકારનું મિશ્રણ માનવામાં આવે છે, પરંતુ અસલ કાળો રંગ કે અસલ ધોળો રંગ મિશ્રણથી બની શકતો નથી અલબત્ત, તેને મળતો રંગ બનાવી શકાય છે

શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય શબ્દ એટલે ધ્વનિ કે અવાજ છે, એટલે તેના વડે સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર એ ત્રણ શબ્દ જાણી શકાય છે અહીં સચિત્ત શબ્દથી વડે બોલાતો શબ્દ સમજવો જેમકે—ભ્રમરનો

ગુંજારવ, ઘોડાનો હણહણાટ અને મનુષ્ય દ્વારા ગવાતુ ગીત અહી અચિત્ત શબ્દથી નિર્જીવ વસ્તુઓ વડે ઉત્પન્ન થતો શબ્દ સમજવો જેમકે બે પત્થરા સાથે અફળાવાથી ઉત્પન્ન થતો શબ્દ, ધાતુના વાસણો ટકરાવાથી પરસ્પર ટકરાવાથી ઉત્પન્ન થતો શબ્દ ઘડિયાળમા યત્રવડે ઉત્પન્ન થતો ટીક ટીક શબ્દ અને અહી મિશ્ર શબ્દથી જીવના પ્રયત્ન વડે નિર્જીવ પદાર્થોમા ઉદ્ભવતો શબ્દ સમજવો જેમકે—મોરલી વગાડવાથી ઉત્પન્ન થતો શબ્દ મનુષ્ય એ જીવત પ્રાણી છે, તેના પ્રયત્નથી નિર્જીવ એવી મોરલી વડે શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે આ જ રીતે ઘટ વગાડવાથી, નગારુ વગાડવાથી જે શબ્દો ઉત્પન્ન થાય છે, તે પણ મિશ્ર સમજવા

તાત્પર્ય કે—

સ્પર્શનેન્દ્રિયના	૮
રસનેન્દ્રિયના	૫
ઘ્રાણેન્દ્રિયના	૨
ચક્ષુરિન્દ્રિયના	૫
અને	
શ્રોત્રેન્દ્રિયના	૩

એમ સર્વ મળી ઇન્દ્રિયના કુલ વિષયો ૨૩ થાય છે

પાચ ઈન્દ્રિયોમાથી સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય એ ચાર ઈન્દ્રિયો ગ્રાહ્ય વિષય સાથે સયુક્ત થઈને, એટલે કે જ્યારે કોઈ પણ પુદ્ગલ તેના

માન્યો નથી એ કેટલાક મૂળભૂત રસોનુ મિશ્રણ છે અને તેથી જ તે સર્વરસ-સબરસ-ની ખ્યાતિ પામેલ છે

ઘ્રાણેન્દ્રિયનો વિષય ઘ્રાણ કે ગધ છે, એટલે તેના વડે સુગધ કે દુર્ગંધ પારખી શકાય છે કેટલાક વૈજ્ઞાનિકોએ ગધના વિવિધ પ્રકારો પાડવાના પ્રયત્નો કર્યા છે, પણ હજી સુધી તે સર્વમાન્ય થઈ શકયા નથી, એટલે અહી સુગધ અને દુર્ગંધ એવા જે બે પ્રકારો માન્યા છે, તે જ ઉચિત છે

ચક્ષુરિન્દ્રિયનો વિષય રૂપ છે, એટલે તેના વડે કાળો, નીલો (વાદળી), પીળો, રાતો અને ધોળો એ પાચ પ્રકારના વર્ણો કે રગો જાણી શકાય છે હાલનો વ્યવહાર લાલ (રાતો), પીળા અને વાદળી રગને 'મૂળ' તથા બાકીના બધા રગને મિશ્ર માનવાનો છે જેમકે—લાલ અને પીળાના મિશ્રણથી નારગી, પીળા અને વાદળીના મિશ્રણથી લીલો, વાદળી અને લાલના મિશ્રણથી જાબુડો વગેરે વળી કાળા તથા ધોળાને પણ એક પ્રકારનુ મિશ્રણ માનવામા આવે છે, પરતુ અસલ કાળો રગ કે અસલ ધોળો રગ મિશ્રણથી બની શકતો નથી અલબત્ત, તેને મળતો રગ બનાવી શકાય છે

શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય શબ્દ એટલે ધ્વનિ કે અવાજ છે, એટલે તેના વડે સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર એ ત્રણ
[1] રનો શબ્દ જાણી શકાય છે અહી સચિત્ત શબ્દથી
વડે બોલાતો શબ્દ સમજવો જેમકે—ભ્રમરનો

બાહ્ય નિર્વૃત્તિ જુદા જુદા જીવોને જુદા જુદા પ્રકારની હોય છે દાખલા તરીકે ગાયની જીભ, વાનરની જીભ અને સાપની જીભ તે એક પ્રકારની હોતી નથી તેમા આકાર પરત્વે કઈ ને કઈ તફાવત અવશ્ય હોય છે અથવા મનુષ્યનો કાન, ઘોડાનો કાન અને સસલાનો કાન સરખાવીએ તો તેમા સ્પષ્ટ તફાવત જણાઈ આવે છે આ રીતે બીજી ઇન્દ્રિયોની બાહ્ય નિર્વૃત્તિ અંગે પણ સમજવુ

બાહ્ય નિર્વૃત્તિમા રહેલા આકારવિશેષને અભ્યતર નિર્વૃત્તિ કહેવાય છે તેમા સ્પર્શનેન્દ્રિયની અભ્યતર નિર્વૃત્તિ જુદા જુદા જીવોના શરીર પ્રમાણે હોય છે, રસનેન્દ્રિયની અભ્યતર નિર્વૃત્તિ ક્ષુરપ્ર એટલે અસ્રાના આકારે હોય છે, ઘ્રાણેન્દ્રિયની અભ્યતર નિર્વૃત્તિ અતિમુક્તક ફૂલ કે પડઘમ નામના વાજિત્રના આકારે હોય છે, ચક્ષુરિન્દ્રિયની અભ્યતર નિર્વૃત્તિ મસુરની દાળના આકારે હોય છે, અને શ્રોત્રેન્દ્રિયની અભ્યતર નિર્વૃત્તિ કદબના પુષ્પ જેવી માસના ગોળારૂપ હોય છે

અભ્યતર નિર્વૃત્તિની અદર વિષયને ગ્રહણ કરવામા સમર્થ એવા પુદ્‌ગલોની જે વિશિષ્ટ રચના હોય છે, તેને બાહ્ય ઉપકરણ કહેવાય છે અને તેની અદર રહેલી પુદ્‌ગલોની સૂક્ષ્મ રચનાને અભ્યતર ઉપકરણ કહેવાય છે આ અભ્યતર ઉપકરણ સારી સ્થિતિમા હોય તો વિષય સારી રીતે ગ્રહણ કરી શકે છે અને તેને કોઈ પણ કારણે આઘાત પહોચ્યો હોય-નુકશાન થયુ હોય તો ઇન્દ્રિય પોતાનો વિષય બરાબર ગ્રહણ કરી શકતી નથી પન્નવણાસૂત્રના ટીકાકાર મહર્ષિએ

સીધા સ પર્કમા આવે ત્યારે તેને ગ્રહણ કરી શકે છે, એટલે તેને પ્રાપ્યકારી કહેવાય છે અને ચક્ષુરિન્દ્રિય તો ગ્રાહ્ય વિષય સાથે સ યુક્ત થયા વિના માત્ર યોગ્ય ક્ષેત્રાદિ સ નિધાનથી જ વિષયને ગ્રહણ કરે છે, એટલે તેને અપ્રાપ્યકારી કહેવાય છે

હવે ઈન્દ્રિયના સ્વરૂપ પરત્વે કેટલોક વિચાર કરીએ. દરેક ઈન્દ્રિયના દ્રવ્ય અને ભાવ એવા બે પ્રકારો છે, એટલે દ્રવ્ય સ્પર્શનેન્દ્રિય અને ભાવ સ્પર્શનેન્દ્રિય, દ્રવ્ય રસનેન્દ્રિય અને ભાવ રસનેન્દ્રિય આમ દરેક ઈન્દ્રિયમા સમજવાનુ છે

દ્રવ્યેન્દ્રિયમા પણ નિર્વૃત્તિ (આકૃતિ) અને ઉપકરણ (સાધન-ય ત્ર) એવા બે વિભાગો હોય છે અને તે દરેકના પણ બાહ્ય અને અભ્ય તર એવા બે બે વિભાગો હોવાથી (૧) બાહ્ય નિર્વૃત્તિ, (૨) અભ્ય તર નિર્વૃત્તિ, (૩) બાહ્ય ઉપકરણ અને (૪) અભ્ય તર ઉપકરણ, એવા કુલ ચાર પ્રકારો થાય છે તેમા સ્પર્શનેન્દ્રિયમા બાહ્ય નિર્વૃત્તિ અને અભ્ય તર નિર્વૃત્તિનો ભેદ નથી

ઇદ્રિય ની દશ્ય આકૃતિને બાહ્ય નિર્વૃત્તિ કહેવાય છે આપણા મુખમા જીભ છે, તે રસનેન્દ્રિયની બાહ્ય નિર્વૃત્તિ છે આપણા મુખમા જે નમણુ નાક છે, તે ઘ્રાણેન્દ્રિયની બાહ્ય નિર્વૃત્તિ છે આપણા નાક ઉપર જે બે સુ દર આખો છે, તે ચક્ષુરિન્દ્રિય ની બાહ્ય નિર્વૃત્તિ છે અને આપણા મસ્તકની બ ને બાજુ છીપના આકારના જે કાન છે, તે બાહ્ય નિર્વૃત્તિ છે

મળીમાં દેવો ઘણું વધારે સુખ ભોગવે છે, એટલે તેમનો નિર્દેશ સહુથી છેલ્લો કર્યો છે

નારકના જીવો આપણાથી ઘણે દૂર નીચાણમાં અને ચારે બાજુ પૃથ્વીથી આવૃત્ત એવા નરકાવાસોમાં રહેતા પરતંત્ર હોવાથી મનુષ્યલોકમાં આવી શકતા નથી અને તેથી તેઓ આપણી દૃષ્ટિનો વિષય બની શકતા નથી એમનું અસ્તિત્વ તો જ્ઞાની ભગવંતોએ કહેલાં વચનો પરથી જાણી શકાય છે અને અનુમાનથી પણ સિદ્ધ કરી શકાય છે ×

તિર્યંચો આપણા સહવાસ-સંપર્કમાં ખૂબ આવે છે, એટલે તેમના સ્વરૂપથી આપણે પરિચિત છીએ

મનુષ્યોનું પણ તેમજ છે બાકી રહ્યા દેવ તે પવિત્ર સ્થાનોની યાત્રા નિમિત્તે કુતૂહલના કારણે, કોઈની પરીક્ષા કરવા માટે કે કોઈ સત્યવાદી ધર્મનિષ્ઠ આત્માને સહાય કરવા અર્થે કે પૂર્વભવના શત્રુને પરેશાન કરવા ક્વચિત્ ક્વચિત્ પૃથ્વી પર આવે છે જો તેઓ દૃશ્યરૂપે આવે તો ચર્મચક્ષુનો વિષય બને છે, પણ અદૃશ્યરૂપે આવે તો તેમને આપણે ચર્મચક્ષુઓ વડે જોઈ શકતા નથી અલબત્ત, કાર્ય દ્વારા તેમનું આગમન અને નિર્ગમન જાણી શકાય છે તથા કોઈક અસાધારણ પ્રસંગમાં પ્રકાશના પુંજરૂપે તેમના દર્શન પણ થાય છે

'દેવો છે કે નહી ?' એ બાબતમાં ઘણો વિવાદ પ્રવર્તે છે, પણ શ્રદ્ધાળુ આત્માઓને તેમના અસ્તિત્વ વિષે

× ગણધરવાદમાં આ પ્રકારે સિદ્ધિ કરેલી છે

ઉપકરણના બે ભેદ માન્યા નથી તેઓ ઉપકરણને અભ્યતર નિર્વૃત્તિની શક્તિવિશેષ કહે છે

ભાવેન્દ્રિયના બે પ્રકારો છે એક લબ્ધિ અને બીજો ઉપયોગ તેમા મતિજ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોનો ક્ષયોપશમ થાય તેને લબ્ધિ કહેવાય છે અને તેના પરિણામે વિષય સબધી જે ચેતના-વ્યાપાર થાય તેને ઉપયોગ કહેવાય છે

અહી પ્રશ્ન થવા સભવ છે કે ઉપયોગ તો જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તેને ઇન્દ્રિય કેમ કહેવાય ? તેનો ઉત્તર એ છે કે ઉપયોગ એ વાસ્તવિક રીતે નિર્વૃત્તિ, ઉપકરણ અને લબ્ધિ એ ત્રણેયનુ કાર્ય છે, પણ અહી કાર્યમા કારણનો આરોપ કરીને ઉપયોગને ઇન્દ્રિય કહેલી છે '

પચેન્દ્રિયની પ્રાપ્તિ એ જીવન-વિકાસના ધોરણે ઘણી ઊચી ભૂમિકા છે, આમ છતા બધા પચેન્દ્રિય જીવો એક સરખી સ્થિતિ કે એક સરખી અવસ્થા ભોગવતા નથી અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો તેમની સ્થિતિ કે અવસ્થામા મોટુ અતર હોય છે અને તે જ કારણે શાસ્ત્રકારોએ તેના ચાર પ્રકારો કે ભેદો પાડેલા છે

તેમા પ્રથમ નિર્દેશ નારક પચેન્દ્રિય જીવોનો કર્યો છે, કારણ કે તે ઘણુ જ દુખ ભોગવે છે તિર્યચ અને મનુષ્ય તેની સરખામણીમા ઘણુ ઓછુ દુખ ભોગવે છે ' અને મનુષ્યમા પણ સુખ પરત્વે મનુષ્યની સ્થિતિ સારી હોય છે, એટલે બીજો નિર્દેશ તિર્યચનો ત્રીજો નિર્દેશ મનુષ્યનો કર્યો છે મનુષ્યોની સરખા

સાચું માની લે છે અને પોતાનું ભાન ભૂલી જાય છે તેણે વાણીની આ કરામતથી કેટલા- પંડિતો તથા રાજાઓને પણ વશ કરી લીધા છે અને હજી બીજાને વશ કરવાનો તેનો પ્રયત્ન ચાલુ છે માટે તારે ભૂલેચૂકે પણ તેનું કોઈ વચન સાંભળવું નહિ જો તું આ બાબતની પ્રતિજ્ઞા કરીશ તો મને ઘણો સંતોષ થશે '

લોહખુર એમ માનતો હતો કે જો રોહણિયો ભગવાન મહાવીરની વાણી સાંભળશે તો ચોરીનો ધંધો અવશ્ય છોડી દેશે અને તેથી મારી મહત્ત્વાકાંક્ષા ધૂળમાં મળશે, એટલે તેણે રોહણિયાને આ પ્રકારની શિખામણ આપી હતી

રોહણિયાએ પિતાની શિખામણ માની અને ભગવાન મહાવીરની વાણી ન સાંભળવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી

કાલક્રમે લોહખુર મરણ પામ્યો અને રોહણિયો તેના પગલે ચાલી ચોરીનો ધંધો કરવા લાગ્યો

હવે એક વાર ભગવાન મહાવીર રાજગૃહી નગરીએ પધાર્યા, ત્યાં સમવસરણ રચાયું અને તેઓ પોતાની સાતિશયા વાણીથી ધર્મની દેશના દેવા લાગ્યા તેમની એ દેશના સાંભળવા હજારો મનુષ્ય એકઠા થયા અને લોકોની ભારે ભીડ જામી એવામાં કોઈ કામ અંગે રોહણિયો ત્યાંથી પસાર થયો તેણે લોકોને પૂછ્યું કે ' અહીં આટલા માણસો ભેગા કેમ થયા છે ? ' સામેથી ઉત્તર મળ્યો કે ' વ્યાખ્યાન સાંભળવા '

જરા પણ શકા નથી વળી જેઓ માત્ર તર્કવાદી નથી, પણ સત્યના શોધક છે અને ગુરુદત્ત મત્ર વગેરેની અમુક સાધના કરી ચુકયા છે, તેઓને આજે પણ દેવોના દર્શન અમુક સ્વરૂપે થાય છે અને તેમના દ્વારા અકલ્પ્ય કાર્યસિદ્ધિ થતી અનુભવે છે

જૈન શાસ્ત્રોમા નોધાયેલી નીચેની કથા દેવોના સ્વરૂપ વગેરે અગે રસપ્રદ હકીકત રજૂ કરે છે

રોહણિયા ચોરની કથા

રાજગૃહી નગરીની પાસે વૈભારગિરિ નામનો પહાડ છે તેની એક ગુફામા લોહખુર નામનો અઠગ ચોર રહેતો હતો તેને રોહિણી નામની પત્નીથી એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો, તે રોહિણેય કે રોહણિયા નામથી ઓળખાતો હતો

લોહખુર એમ ઇચ્છતો હતો કે મારો પુત્ર મારા પગલે ચાલી ભવિષ્યમા મહાન ચોર તરીકે પોતાનુ નામ કાઢે, એટલે નાનપણથી જ તેને ચોરી કરવાની તાલીમ આપી હતી

એક વાર લોહખુરે રોહણિયાને પાસે બેસાડીને કહુ કે 'બેટા ! તારા હિતની એક વાત કહુ છુ, તે પર બરાબર ધ્યાન આપ હમણા હમણા આ રાજગૃહી નગરીમા મહાવીર નામે કોઈ યોગી આવે છે તેણે સમ્મોહન કે એવી કોઈ સિદ્ધિ કરેલી છે, એટલે તે જે કઈ બોલે, તેને લોકો

કરવા લાગ્યો, તેમ એ શબ્દો તેના મનમાં વધારે ઊંડા ઉતરવા લાગ્યા અને આખરે તેના સ્મૃતિપટમાં જડાઈ ગયા.

હવે એક વાર રોહણિયો રાજગૃહીમાં ચોરી કરવા પેઠો કે કોટવાળના હાથમાં આબાદ પકડાઈ ગયો અને તેને બીજે દિવસે રાજસભા સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો.

રાજાએ કહ્યું: 'એને સખતમાં સખત શિક્ષા કરો અને એવો દાખલો બેસાડો કે જેથી બીજો કોઈ ચોરી કરવાની હિંમત કરી શકે નહિ.'

એ વખતે અભયકુમારે કહ્યું કે 'મહારાજ! આપની વાત સાચી છે, પણ એની પાસે ચોરીનો એક પણ મુદ્દો નથી, એટલે તેને શિક્ષા શી રીતે કરવી? ન્યાય તો એમ કહે છે કે પ્રથમ ગુનો સાબિત થવો જોઈએ.'

આથી મહારાજાએ ગામડિયાને પૂછ્યું કે 'તારું નામ રોહણિયો છે? તું ક્યાં રહે છે?'

રોહણિયો ચતુર હતો. તે મનમાંથી કેમ છૂટી જવું તે બરાબર જાણતો હતો. તેણે કહ્યું: 'મહારાજ! મારું નામ તો દુર્ગચંડ છે. હું શાલિગ્રામમાં રહું છું ને ખેતીવાડીનો ધંધો કરીને આજીવિકા ચલાવું છું. આજે અહીં કામપ્રસંગે આવ્યો હતો અને દેવમંદિરમાં સૂઈ ગયો હતો, ત્યાં તમારા કોટવાળે આવીને મને પકડી લીધો. મહારાજ! હું પૂછું છું કે મને ચોરની પેઠે બાંધીને અહીં શા માટે લાવવામાં આવ્યો છે?'

મહારાજા શ્રેણિકે કહ્યું: 'હાલ તો તેને બંદીખાને

'કોનુ વ્યાખ્યાન સાભળવા?' રોહણિયાએ સ્વા ભાવિક જિજ્ઞાસાથી પ્રશ્ન કર્યો તેનો ઉત્તર મળ્યો કે 'ભગવાન મહાવીરનુ'

ભગવાન મહાવીરનુ નામ સાભળતા જ રોહણિયો ચમકયો તેને પોતાની પ્રતિજ્ઞા બરાબર યાદ હતી હવે શુ કરવુ? આખરે તેણે પોતાના બને કાનમા આગળીઓ ખોસીને ચાલવા માડયુ રસ્તામા તે વિચાર કરે છે કે 'આ મહાવીર કોઈ જબરો જાદુગર જણાય છે, નહિ તો આટલા માણસો અહીં ભેગા થાય નહિ અને આ રીતે મત્રમુગ્ધ બનીને તેની વાણી સાભળે નહિ મારા પિતાએ મને તેનાથી ચેતવ્યો, તે ઘણુ સારુ કર્યું'

આમ વિચાર કરતો તે થોડે દૂર ગયો, ત્યા પગમા કાટો વાગ્યો અને તે ખૂબ ઊડો ભોંકાયો એટલે તેણે કાટો કાઢવા માટે પોતાના બને કાનમાથી આગળીઓ ઉઠાવી લીધી એ જ વખતે ભગવાન મહાવીરની નિમ્ન વાણી તેના કર્ણવિવરમા પ્રવેશી

'દેવોની આખો પલકારા મારતી નથી, દેવોના ગળામા રહેલી પુષ્પ માળાઓ કરમાતી નથી, દેવો પૃથ્વીથી ચાર આગળ ઊચા રહે છે, અને દેવોના શરીરે પરસેવો થતો નથી'

રોહણિયાએ ઝટ કાટો કાઢી લીધો અને પોતાનો પકડયો, પણ જે શબ્દો તેના કાન પર પડયા હતા, ભૂલાયા નહિ તે જેમ એ શબ્દોને ભૂલવાનો પ્રયત્ન

કરવા લાગ્યો, તેમ એ શબ્દો તેના મનમાં વધારે ઊંડા ઉતરવા લાગ્યા અને આખરે તેના સ્મૃતિપટમાં જડાઈ ગયા.

હવે એક વાર રોહણિયો રાજગૃહીમાં ચોરી કરવા પેઠો કે કોટવાળના હાથમાં આબાદ સપડાઈ ગયો અને તેને બીજા દિવસે રાજસભા સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો.

રાજાએ કહ્યું 'એને ભારેમાં ભારે શિક્ષા કરો અને એવો દાખલો બેસાડો કે જેથી બીજો કોઈ ચોરી કરવાની હિંમત કરી શકે નહિ.'

એ વખતે અભયકુમારે કહ્યું કે 'મહારાજ! આપની વાત સાચી છે, પણ એની પાસે ચોરીનો એક પણ મુદ્દો નથી, એટલે તેને શિક્ષા શી રીતે કરવી? ન્યાય તો એમ કહે છે કે પ્રથમ ગુનો સાબીત થવો જોઈએ.'

આથી મહારાજાએ રોહણિયાને પૂછ્યું કે તારું જ નામ રોહણિયો કે? તું ક્યાં રહે છે?'

રોહણિયો ચતુર હતો અને જાળમાંથી કેમ છટકી જવું તે બરાબર જાણતો હતો. તેણે કહ્યું 'મહારાજ! મારું નામ તો દુર્ગચંડ છે. હું શાલિગ્રામમાં રહું છું ને ખેતીવાડીનો ધંધો કરીને આજીવિકા ચલાવું છું. આજે અહીં કામપ્રસંગે આવ્યો હતો અને દેવમંદિરમાં સૂઈ ગયો હતો, ત્યાં તમારા કોટવાળે આવીને મને પકડી લીધો. મહારાજ! હું પૂછું છું કે મને ચોરની પેઠે બાંધીને અહીં શા માટે લાવવામાં આવ્યો છે?'

મહારાજા શ્રેણિકે કહ્યું 'હાલ તો તેને બંદિખાને

નાખો અને શાલિગ્રામમાં માણસો મોકલીને તપાસ કરાવો કે તેની હકીકત સાચી છે કે કેમ ?'

તરત જ તેને બંદીખાને મોકલવામાં આવ્યો અને માણસોએ જઈ શાલિગ્રામમાં તપાસ કરી, પણ રોહણિયાએ ત્યાં અગાઉથી સંકેત કરી રાખ્યો હતો કે કોઈ પૂછવા આવે તો તમારે અમુક રીતે ઉત્તર આપવો, એટલે માણસોએ કહ્યું કે 'દુર્ગચંડ અહીં રહે છે, પણ આજે કામપ્રસંગે બહાર ગયેલો છે '

માણસોએ પાછા ફરીને બધી હકીકત અભયકુમારને જણાવી, એટલે તેમણે વિચાર્યું કે આ ચોર અઠંગ છે અને તે યુક્તિ કર્યા વિના પકડાશે નહિ પછી તેમણે સાત મજલાના એક મહેલમાં સ્વર્ગ જેવી સામગ્રી વસાવી અને ત્યાં રૂપ-રૂપના અંબાર સમી વારાંગનાઓને ગોઠવી દીધી સાથે કેટલાક ગાંધર્વોને પણ રાખ્યા

પછી રોહણિયાને બંદીખાનામાં ચંદ્રહાસ નામની મદિરા પીવડાવીને બેહોશ બનાવવામાં આવ્યો અને તેને ઉંચકીને પેલા મહેલમાં મૂકી દીધો મધરાતે જ્યારે મદિરાનો નશો ઉતરી ગયો અને તે બેઠો થયો, ત્યારે અપૂર્વ દૃશ્ય નજરે પડ્યું ગાંધર્વો કર્ણપ્રિય મધુર રાગે ગીત ગાઈ રહ્યા છે અને અનેક નવયૌવના સુંદરીઓ નૃત્ય કરી રહી છે પોતે જ્યાં બેઠો છે, તે હિંડોળો રત્નજડિત છે અને આસપાસની વસ્તુઓ પણ મહામૂલ્યવાન છે ભીંતો પર સુંદર ચિત્રો ચિતરેલાં છે અને છત પર મનોહર હાંડી-

ઝુમ્મર લટકી રહેલાં છે. તેને નમ[illegible] કે આ તે સ્વપ્ન છે કે નથી?

એવામાં બાજુએ ઊભેલી રૂપવતી રમણી દેવાંગનાઓ પોકાર કરતી બોલી 'હે મહાપુરુષ! આપ આ દેવ-વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયા છો તો અમારી સાથે વિવિધ પ્રકારનું સુખ ભોગવો. અમે તમારા પગે ભાવ ઝીલવાને તૈયાર છીએ.' અને તેણે પુનઃ નૃત્ય કરવા માંડ્યું.

એવામાં પ્રતિહારીએ આવીને કહ્યું 'તમે આ શું કરો છો?'

સ્ત્રીઓએ જવાબ આપ્યો કે 'અમે તો અમારા નવા નાથની સેવા કરીએ છીએ.'

પ્રતિહારીએ કહ્યું 'તમે સેવા ભલે કરો, પણ પ્રથમ દેવસ્થિતિનું વિધાન કરાવો, એટલે કે તેમણે કયાં સુકૃત્યો અને દુષ્કૃત્યો કર્યાં છે, તે પૂછી જુઓ. એમ કરવું એ અહીંનો ખાસ નિયમ છે.'

સ્ત્રીઓએ કહ્યું 'આપનું કહેવું સત્ય છે. એ તો અમે વિસરી ગયાં.'

પ્રતિહારીએ કહ્યું 'હે દેવ! આપ આપના પૂર્વ ભવના પુણ્ય અને પાપનું નિવેદન કરો.'

ગાડલિયો મનમાં વિચાર કરે છે કે 'શું હું ખરેખર દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયો છું? કે આ બધી મને પકડવાની બાજી છે? આમાં ખરી-ખોટી વાતનો નિર્ણય શી રીતે

કરવો ?' પરંતુ એ જ વખતે તેને ભગવાન મહાવીરના વચનો યાદ આવ્યા કે દેવોની આંખો પલકારા મારતી નથી અને આ બધાની આંખો તો પલકારા મારે છે દેવોના ગળામાં રહેલી પુષ્પમાળાઓ આયુષ્યની સ્થિતિ છ માસ જેટલી બાકી રહે ત્યાં સુધી કરમાતી નથી, અને આ સ્ત્રીપુરુષોના ગળામાં રહેલાં પુષ્પમાળાઓ તો કરમાઈ રહી છે દેવો પૃથ્વીથી ચાર આંગળ ઊંચા રહે છે અને આ બધા તો પૃથ્વીને અડીને ઊભા છે વળી દેવોના શરીરે પરસેવો થતા નથી અને આમના શરીરો તો પરસેવાથી યુક્ત જણાય છે માટે નક્કી મારા મોઢેથી જ મારા ગુનાઓ કબૂલ કરાવવા માટે આ જાળ બિછાવેલી છે'

પછી તેણે ઠાવકાઈથી કહ્યુ કે 'પોતાની જાતે પોતાની વાત કહેવી, એ ઠીક નથી, પણ તમને આગ્રહ છે તો જણાવું છું કે મે ઘણા દેવમંદિરો બંધાવ્યા છે, ઘણી તીર્થયાત્રાઓ કરી છે અને ઘણા ગરીબ-ગરબાને તથા સાધુસંતોને દાન દીધુ છે વળી વ્રત, નિયમ તથા તપશ્ચર્યા પણ મે મારી શક્તિ પ્રમાણે સારી રીતે કરી છે'

પ્રતિહારીએ કહ્યુ 'આ તો આપના પુણ્યની ગણના થઈ હવે પાપની ગણના કરાવો'

રોહણિયાએ કહ્યુ 'મારી જીંદગીમાં મે કોઈ પાપ કર્યુ હોય એવુ યાદ આવતુ નથી'

પ્રતિહારીએ કહ્યુ 'મનુષ્ય માત્ર ભૂલને પાત્ર છે-અજ્ઞાન, આવેશ, પ્રમાદ વગેરે કારણોએ તે ઘણી વખત

ભૂલ કરી બેસે છે એ રીતે આપનાથી જે ભૂલો થઈ હોય તે ગણાવો.'

રોહિણિયાએ કહ્યું: 'મેં તો નિર્ગ્રંથ સાધુઓનો સંગ કર્યો છે, એટલે એવી કોઈ ભૂલો થઈ નથી.'

હવે તેને વધારે પ્રશ્નો પૂછવા નકામા હતા, એટલે અધિકારીએ ત્યાં જ વાત પડતી મૂકી અને બનેલી ઘટનાના સમાચાર અભયકુમારને પહોંચાડ્યા. સાથે એ પણ જણાવ્યું કે 'આ ચોર બધી ધૂર્તવિદ્યા શીખેલો જણાય છે, માટે ચોક્કસ પ્રમાણ સિવાય માનશે નહિ.'

પરંતુ અભયકુમારને એ ઠીક લાગ્યું નહિ. આ બાજુ રોહિણિયાએ વિચાર કર્યો કે 'ભગવાન મહાવીરના થોડા શબ્દો કાને પડવાથી હું જીવતો રહી શક્યો, તો તેમના વિશેષ શબ્દો સાંભળવાથી કેટલો લાભ થાય? માટે અહીંથી છૂટીશ તો તેમના ચરણે જઈશ અને તેમનો શિષ્ય બનીને રહીશ.'

આ વખતે ભગવાન મહાવીર રાજગૃહી નગરીમાં જ વિરાજતા હતા, એટલે અભયકુમાર તેમની પાસે જઈ, વિધિપૂર્વક વંદન કરીને પૂછ્યું કે 'હે ભગવન્! અમે જેને પકડ્યો છે, તે રોહિણિયો ચોર છે કે નહિ?'

ભગવાને કહ્યું: 'હે અભયકુમાર! એ જ રોહિણિયો ચોર છે, પણ હવે તે મારો શિષ્ય થયો છે.'

અભયકુમારે આ વાત મહારાજા શ્રેણિકને જણાવીને તેને બંદીખાનામાંથી મુક્ત કરાવ્યો. રોહિણિયો બંદીખાનેથી

મુક્ત થતા જ ભગવાન મહાવીર પાસે પહોંચ્યો અને તેમને વંદન કરીને બોલ્યો કે 'હે પ્રભો! અનાપ્ત એવા મારા પિતાને આપ્ત માનીને હું ઠગાયો, ત્યારે આપ્ત એવા આપ મહાપુરુષના માત્ર ચાર વચનો અને તે પણ કોઈ જાતની શ્રદ્ધા વિના સાભળ્યા હતા, તેથી મૃત્યુમાથી બચ્યો છુ હવે જન્મ-મૃત્યુના બધનમાથી મુક્ત થાઉ એવો માર્ગ બતાવો'

આ વખતે મહારાજ શ્રેણિક ત્યા હાજર હતા તેમને ઉદ્દેશીને રોહણિયાએ કહ્યુ 'આપના નગરમા અનેક પ્રકારની ચોરીઓ કરનાર રોહણિયો ચોર હુ જ છુ મે એક વાર ભગવાન મહાવીરની વાણી સાભળી હતી, તેથી અભયકુમારની બુદ્ધિનો પરાભવ કરી શક્યો છુ હવે કોઈ માણસને મારી સાથે મોકલો તો ચોરીનો બધો માલ આપને સોપી દઉ'

મહારાજાએ અભયકુમારને તેની સાથે મોકલ્યા અને રોહણિયાએ પોતાની ગુફામા સતાડેલા ચોરીનો બધો માલ સોપી દીધો પછી તે ભગવાન મહાવીર પાસે આવ્યો અને તેમના હાથે પચમહાવ્રતયુક્ત ચારિત્રધર્મનો સ્વીકાર કરીને નિર્વાણમાર્ગનો પથિક બન્યો

દેવો અગેની શાસ્ત્રીય માન્યતાઓ તે અગેના ખાસ પ્રકરણમા આગળ આવશે

[૧૩]

નારક જીવો

મૂળ

नेरइया सत्तविहा, नायव्वा पुढवि-भेएण ॥ (९) ॥

સંસ્કૃત છાયા

नैरयिका सप्तविधा, ज्ञातव्या पृथ्वी-भेदेन ॥ (९) ॥

પદાર્થ

नेरइया-નૈરયિકા, નારક જીવો

निरय-નરક તેના રહેનારા તે नैरयिक

सत्तविहा-સાત પ્રકારના

नायव्वा-જાણવા

पुढवि-भेएण-પૃથ્વીના ભેદ વડે, પૃથ્વીના પ્રકારે અનુસાર

અન્વય

नेरइया पुढवि-भेएण सत्तविहा नायव्वा ।

ભાવાર્થ

નારક જીવો પૃથ્વીના પ્રકારો અનુસાર સાત પ્રકારના જાણવા

વિવેચન

પચેન્દ્રિય જીવોના મુખ્ય ભેદો ગાથાના પૂર્વાર્ધમા કહ્યા હવે તેના ઉત્તરભેદો કહેવાની શરૂઆત કરે છે તેમા પ્રથમ નારક જીવોના ભેદો-પ્રકારો કહે છે નારક જીવો સાત પ્રકારના છે આ પ્રકારો પૃથ્વીના પ્રકારો અનુસાર સમજવાના છે તાત્પર્ય કે અધોલોકમા[1] આવેલી નારક પૃથ્વીઓ (૧) રત્નપ્રભા, (૨) શર્કરાપ્રભા, (૩) વાલુકાપ્રભા, (૪) પંકપ્રભા, (૫) ધૂમપ્રભા, (૬) તમપ્રભા અને (૭) તમસ્તમપ્રભા[2] એ સાત પ્રકારની છે અને તેના નરકાવાસમા ઉત્પન્ન થનારા જીવોનો એક એક પ્રકાર ગણીએ તો નારક જીવોના કુલ સાત પ્રકારો પડે છે તેમને અનુક્રમે પહેલી નારકીના જીવો, બીજી નારકીના જીવો, ત્રીજી નારકીના જીવો, ચોથી નારકીના જીવો, પાચમી નારકીના જીવો, છઠ્ઠી નારકીના જીવો અને સાતમી નારકીના જીવો કહેવાય છે

નારક પૃથ્વીઓના રત્નપ્રભાદિ નામો સાન્વર્થ એટલે નામ પ્રમાણે અર્થવાળા છે તેમા પ્રભા શબ્દ રૂપવાચી કે

---

૧ મેરુ પર્વતની સમતલ ભૂમિથી નીચે ૯૦૦ યોજનથી અધો લોકની ગણના થાય છે ૨ અહી મહાતમપ્રભા એવુ નામ પણ મળે છે

બાહુલ્યવાચી છે 'प्रभाशब्दोऽत्र स्वभावाची बाहुल्यवाची वा।' એટલે જે પૃથ્વી રત્નમયી છે કે રત્નના બાહુલ્યવાળી છે, તેને રત્નપ્રભા જાણવી અહી એટલી સ્પષ્ટતા અવશ્ય છે કે રત્નપ્રભા પૃથ્વી ત્રણ કાંડ કે ત્રણ ભાગમા વહેંચાયેલી છે તેમા પ્રથમ ખરકાંડ એટલે કઠિન ભૂમિનો ભાગ છે અને તેમા ૧ જાતિના રત્નો ઉત્પન્ન થાય છે, એ અપેક્ષાએ તેને રત્નપ્રભા કહેવામા આવે છે

જે પૃથ્વીના શર્કરા એટલે કાંકરાનુ બાહુલ્ય છે, તે શર્કરાપ્રભા જે પૃથ્વીમા વાલુકા એટલે રેતીનુ બાહુલ્ય છે, તે વાલુકાપ્રભા જે પૃથ્વીમા પંક એટલે કાદવનુ બાહુલ્ય છે, તે પંકપ્રભા જે પૃથ્વીમા ધૂમ એટલે ધુમાડાનુ બાહુલ્ય છે, તે ધૂમપ્રભા જે પૃથ્વીમા તમસ્ એટલે અંધારાનુ બાહુલ્ય છે, તે તમસ્પ્રભા અને જે પૃથ્વીમા તમસ્તમ એટલે ગાઢ અંધકાર નિરંતર છવાયેલો છે, તે તમસ્તમપ્રભા

આ સાતેય પૃથ્વીના નિરન્વય નામો એટલે માત્ર રૂઢિરૂપે કહેવાતા નામો અનુક્રમે ઘમા, વંશા, શૈલા, અંજના, રિષ્ટા, મઘા અને માઘવતી છે

આ સાતેય પૃથ્વીનો સમુદિત આકાર છત્રાતિછત્ર જેવો છે, એટલે પ્રથમ નાનુ છત્ર, તેની નીચે મોટુ છત્ર તેની નીચે વધારે મોટુ છત્ર એમ ક્રમશ વિસ્તારવાળા સાત છત્રો હોય તેવો છે

અહી એ ...વુ જોઈએ કે આ પૃથ્વીઓ

એક બીજીથી સલગ્ન નથી, એટલે કે તેમની વચ્ચે મોટુ અતર છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો આ સાતેય પૃથ્વીઓ એક-બીજાથી સ્વત ત્ર છે અને તે ઘનોદધિ, ઘનવાત તથા તનુવાતના આધારે આકાશમા રહેલી છે

'પૃથ્વી જેવી અતિ વજનદાર વસ્તુ આકાશમા શી રીતે રહે?' એ પ્રશ્ન મતિમાન મનુષ્યને થવો સહજ છે તેનો ઉત્તર જુદા જુદા વિચારકો વ ધર્મગુરુઓએ જુદી જુદી રીતે આપ્યો છે કોઈક કહે છે કે દિગ્ગજો પોતાની સૂઢ વડે પૃથ્વીને ધરી રાખે છે કોઈક કહે છે કે સર્વ સેનાથી વીંટાયેલા ભગવાન ભાવના ટેકાઓ વડે પૃથ્વીને અદ્ધર રાખે છે કોઈક કહે છે કે શેષનાગ ઉપર પૃથ્વી રહેલી છે કોઈક કહે છે કે કાચબાની પીઠ ઉપર પૃથ્વીનુ મડાણ છે કોઈ કહે છે કે આ પૃથ્વી ગાયના શીગડા પર રહેલી છે, તો કોઈક કહે છે કે આ પૃથ્વી સમુદ્ર પર રહેલી છે આધુનિક વિજ્ઞાનવાદીઓ પૃથ્વીને સૂર્યના આકર્ષણે અદ્ધર રહેલી માને છે, પણ સૂર્ય શેના આધારે રહેલો છે? તેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો કરી શક્તા નથી આ વિચારો સદોષ છે અને જેમ જેમ વિચારમા આગળ વધીએ તેમ તેમ ગૂચ વધારનારા છે જ્યારે જૈન શાસ્ત્રોએ કરેલો ખુલાસો સગત છે, ને તેથી બુદ્ધિમાનોને તે ગ્રાહ્ય છે. તેમા કહ્યુ છે કે 'આકાશના આધારે તનુવાત હોય છે, તનુવાતના આધારે ઘનવાત હોય છે અને ઘનવાતના આધારે ઘનોદધિ, તેમજ ઘનોદધિના આધારે પૃથ્વી

રહેલી છે આ ઘનોદધિ પર અનુક્રમે ત્રણ વલનવાળી પૃથ્વી હોય છે '

અધોલોકમાં સૂર્ય-ચદ્રનો પ્રકાશ પહોંચતો નથી, એટલે આ સાતેય પૃથ્વીઓમાં અધકાર વ્યાપેલો હોય છે

૧૮ી એ પણ સ્પષ્ટતા કરવી જોઈએ કે બધી પૃથ્વીઓ કદમા સરખી નથી, તેમ તેમા ઉપજવાના સ્થાનોની સખ્યા પણ સરખી નથી

પહેલી રત્નપ્રભા પૃથ્વી ૧ રાજ લાબી, ૧ રાજ પહોળી તથા ૧૮૦૦૦૦ યોજન જાડી છે અને તેમા નારક જીવોને ઉપજવાના ૩૦ લાખ સ્થાનો છે

બીજી શર્કરાપ્રભા પૃથ્વી +રાા રાજ લાબી, રાા રાજ પહોળી તથા ૧૩૨૦૦૦ યોજન જાડી છે અને તેમા નારક જીવોને ઉપજવાના ૨૫ લાખ સ્થાનો છે

ત્રીજી વાલુકાપ્રભા પૃથ્વી +૪ રાજ લાબી, ૪ રાજ પહોળી તથા ૧૨૮૦૦૦ યોજન જાડી છે અને તેમા નારક જીવોને ઉપજવાના ૧૫ લાખ સ્થાનો છે

ચોથી પકપ્રભા પૃથ્વી +૫ રાજ લાબી, ૫ રાજ પહોળી તથા ૧૨૦૦૦૦ યોજન જાડી છે અને તેમા નારક જીવોને ઉપજવાના ૧૦ લાખ સ્થાનો છે

પાચમી ધૂમપ્રભા પૃથ્વી +૬ રાજ લાબી, ૬ રાજ પહોળી તથા ૧૧૮૦૦૦ યોજન જાડી છે તેમા નારક જીવોને ઉપજવાના ૩ લાખ સ્થાનો છે

+પૃથ્વીની આ લબાઈ-પહોળાઈ તત્ત્વાર્થ ટીકાનુસાર જાણવી.

છઠ્ઠી તમપ્રભા પૃથ્વી ૬॥ રાજ લાંબી, ૬॥ રાજ પહોળી તથા ૧૧૬૦૦૦ યોજન જાડી છે તેમા નારક જીવોને ઉપજવાના ૯૯૯૯૫ સ્થાનો છે

અને સાતમી તમસ્તમપ્રભા પૃથ્વી ૭ રાજ લાંબી, ૭ રાજ પહોળી તથા ૧૦૮૦૦૦ યોજન જાડી છે તેમા નારક જીવોને ઉપજવાના ૫ સ્થાનો છે

આ રીતે સાત નારકીમા નારક જીવોને ઉપજવાના કુલ ૮૪ લાખ સ્થાનો છે

સાતેય પૃથ્વીઓની જેટલી જાડાઈ ઉપર કહેવામા આવી છે, તેની ઉપર-નીચેનો એક એક હજાર યોજન જેટલો ભાગ છોડીને વચલા ભાગમા નરકાવાસ છે દાખલા તરીકે રત્નપ્રભા પૃથ્વીની જાડાઈ ૧૮૦૦૦૦ યોજન છે, તો ઉપર-નીચેનો એક એક હજાર યોજન બાદ કરતા વચ્ચે ૧૭૮૦૦૦ યોજનની જાડાઈ રહે, તેમા નરકાવાસો આવેલા છે

અહીં એ પણ સમજી લેવાની જરૂર છે કે આ નરકાવાસો પૃથ્વીમા સર્વત્ર આવેલા નથી, પણ તેના પ્રતરોમા આવેલા છે એટલે પ્રથમ પૃથ્વીનો ખાલી ખડ પછી પ્રતર, પછી ખાલી ખડ, પછી પ્રતર, એ રીતે દરેક પૃથ્વીમા ગોઠવણ છે એક પ્રતરની જાડાઈ ૩૦૦૦ યોજન હોય છે

રત્નપ્રભા પૃથ્વીમા આવા ૧૩ પ્રતર છે, શર્કરાપ્રભામા ૧૧, વાલુકાપ્રભામા ૯, પકપ્રભામા ૭, ધૂમપ્રભામા

૫, તન પ્રભાના ૩ અને ત ાન્તમ પ્રભામા ૧ પ્રત ૮
કુલ ૪- નતની છે

બધા નરકાવાસ છરાના જેવા વજ્રના તળિયાવાળા છે, પરન્તુ તેમનો આકાર જુદો જુદો છે ગોળનો ચાર, કોઈકનો ત્રિકોણ તો કોઈનો ચતુષ્કોણ વગેરે કેટલાક નરકાવાસ ઘડાના આકારના તો કેટલા ય ા ા આ ારના છે આ બધા નરકાવાસો અનુક્રમે ભયંકર નથા પડે, નાક અને વેદીના હાદવનાળા છે વગેરે સ્વભાવથી જ અતિ ઉષ્ણ કે અતિ ઠંડા છે અને ભોગ ન ન નય દુઃખની ખાણ જેવા છે

ના કીમા પુ વેદ કે સ્ત્રીવેદ નથી ... ત્યા પુરુષ જાતિ અને સ્ત્રી જાતિ એવા વિભાગો નથી ત્યા બધા જ નપુંસક વેદવાળા છે નારક જીવોને તીવ્ર કામવાસનાનો ઉદય હોય છે, પરન્તુ સાધનના અભાવે કામવાસનાની તૃપ્તિ થતી નથી

જેમ દેવોનો જન્મ ઉપપાતથી થાય છે એટલે કે સ્ત્રી-પુરુષના સયોગ વિના નાર અમુક પ્રકારના સ્થાનથી થાય છે, તેમ નારકોનો જન્મ પણ ઉપપાતથી થાય છે દેવોનુ શરીર વૈક્રિય હોય છ, એટલે કે નાન-મોટુ થઈ શકે છે, તેમ નારક જીવોનુ શરીર પણ વૈક્રિય હોવાથી નાનુ મોટુ થઈ શકે છે

નારકીમાથી ચ્યવેલો જીવ પુન નારકીમા ઉત્પન્ન થતો નથી, તેમ જ દેવલોકમાથી ચ્યવેલો જીવ પણ સીધો

નારકીમાં આવતો નથી એટલે તિર્યંચ અને મનુષ્ય એ બે ગતિમાંથી ગયેલા જીવો પોતાના કુકર્મોનાં ફળ ભોગવવા અહીં ઉત્પન્ન થાય છે અને પોતાના આયુષ્ય પ્રમાણે અહીં ભયંકર યાતનાઓ ભોગવે છે આ જીવોનું આયુષ્ય નિકાચિત હોય છે, એટલે કે તેઓ આયુષ્ય પૂરું થતા સુધી મરણ પામતા નથી તાત્પર્ય કે તેમને નિયત સમય સુધી દુ:ખ ભોગવવું જ પડે છે

નારકીના જીવો દશ પ્રકારની વેદના ભોગવે છે, તે આ પ્રમાણે

(૧) **શીતવેદના**—અત્યંત ઠંડીથી ઉત્પન્ન થતી વેદના

(૨) **ઉષ્ણવેદના**—અત્યંત ગરમીથી ઉત્પન્ન થતી વેદના પહેલી ચાર નારકીમાં ઉષ્ણવેદના હોય છે, પાંચમી નારકીમાં શીત અને ઉષ્ણ એ બંને વેદના હોય છે અને છઠ્ઠી તથા સાતમી નારકીમાં શીતવેદના હોય છે

(૩) **ક્ષુધાવેદના**—ભૂખની વેદના નારક જીવોને અશુભ કર્મના ઉદયથી ભયંકર ભૂખ લાગે છે, પણ તેનું શમન થતું નથી, એટલે તેની ભયંકર વેદના અનુભવે છે

(૪) **તૃષાવેદના**—તરસની વેદના નારક જીવોને અશુભ કર્મના ઉદયથી ભયંકર તૃષા લાગે છે અને ગમે તેટલું જલ પીએ તો પણ તેમના કંઠ-ઓષ્ઠ-તાળુ તથા જીભ અતિ શોષાય છે એ રીતે તેઓ તૃષાવેદના અનુભવે છે

(૫) **કંડુવેદના**—ખરજની વેદના નારક જીવોનું

શરીર એ પ્રકારનું હોય છે કે તેમને ખજ-ખુજલી આવ્યા જ કરે, તે ગમે તેટલું ખણવા છતાં શાંત થાય નહિ એટલે તે કડુરેબનાની અનુભવ કરે છે

(૬) પરવશતા—આપણે અમુક અંશે પરવશ છીએ, તિર્યંચો આપણા કરતા ઘણા વધારે પરવશ છે, પરંતુ નારક જીવો તો તેના કરતા પણ અનંતગુણા પરવશ છે ત્યાં એમનું ધાર્યું તો કંઈજ ઉપજતું નથી સમસ્ત જીવન પરવશપણે જ પસાર થાય છે

(૭) જ્વર—તાવ નારક જીવોના શરીરમાં એક પ્રકારનો તાવ રહે છે કે જે અત્યંત દુઃખદાયક હોય છે અને જીવનપર્યંત જતો નથી

(૮) દાહ—શરીરે દાહ થવો

(૯) શોક—અત્યંત શોક-સંતાપ થવો

(૧૦) ભય—અત્યંત ભય ઉપજવો

નારક જીવોને ભવસ્વભાવથી અવધિજ્ઞાન હોય છે, * તે પણ મહાદુઃખનું કારણ થાય છે આ જ્ઞાન દ્વારા તેઓ ચારે બાજુથી આવતા નિરંતર દુઃખના હેતુઓને જુએ છે, એટલે કે હમણાં આ આવશે, આમ કરશે, તેમ કરશે ઈત્યાદિ દેખીને ભયથી કંપાયમાન રહે છે

નારક જીવોને પરમાધામીઓ (નરકના સંત્રીઓ) વિવિધ પ્રકારે પીડા ઉપજાવે છે અને તેઓ પોતે પણ એક બીજાને પીડા ઉપજાવવા તત્પર બને છે

* મિથ્યાત્વીના અવધિજ્ઞાનને વિભંગજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે.

નરક જેવું ભયંકર દુઃખ અન્યત્ર કોઈ સ્થળે નથી ઔપપાતિક સૂત્રમાં કહ્યું છે કે 'જીવો મહાહિંસા કરવાથી, મહા પરિગ્રહ ધારણ કરવાથી, પંચેન્દ્રિય જીવોનો વધ કરવાથી તથા માંસનું ભક્ષણ કરવાથી નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે'

બૃહત્ સંગ્રહણી-પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે 'મિથ્યાદૃષ્ટિ, મહાઆરંભી, મહાપરિગ્રહી, તીવ્ર ક્રોધી, શીલહીન (દૂષિત ચારિત્રવાળા) રૌદ્ર પરિણામી અને પાપમતિ જીવ નરકનું આયુષ્ય બાંધે'

શ્રી શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે 'નરકના ચાર દરવાજા છે રાત્રિભોજન, પરસ્ત્રીગમન, બોળ અથાણું અને અનંતકાયનું ભક્ષણ'

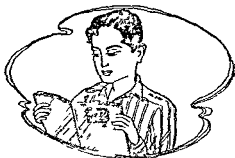
સારાંશ કે પાપી પ્રવૃત્તિમાં મગ્ન રહેનારા જીવો પોતાના પાપાનું ફળ ભોગવવા નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને તે નિરંતર અકથ્ય યાતનાઓ અનુભવે છે

વૈદિક સંપ્રદાયે પણ પાપીઓને ઉત્પન્ન થવા માટે નીચે પ્રમાણે સાત નરકો માનેલી છે (૧) અતલ, (૨) વિતલ, (૩) સુતલ, (૪) રસાતલ, (૫) તલાતલ, (૬) મહાતલ અને (૭) પાતાળ

ઈસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પણ નરક જેવા સ્થાનની માન્યતા છે

તાત્પર્ય કે દુષ્ટ કર્મો કરનારને મૃત્યુ બાદ એવા સ્થળે ઉત્પન્ન થવું પડે છે કે જ્યાં અકથ્ય વેદનાઓ

અનુભવવી પડે આ જગતમા કાળા કામ કરનાર ગુનેગારો એમ માને છે કે વધારેમા વધારે મૃત્યુની શિક્ષા થશે અને તે ભોગવી લઈશુ, પરતુ નરકમા જે પ્રકારની યાતનાઓ ભોગવવી પડે છે, તેનુ જ્ઞાન થતા તેમની આ માન્યતા છૂટી જાય છે અને તેઓ કાળા કામ કરતા અટકી સત્પ્રવૃત્તિમા જોડાય છે નરકમા કેવા દુ ખો ભોગવવા પડે છે, તે જાણવા માટે **નરક-ચિત્રાવલી** અવશ્ય જોવી

[૧૪]

તિર્યંચ જીવો

મૂળ

जलयर-थलयर-खयरा तिविहा पंचिंदिया तिरिक्खा य ।
सुसुमार-मच्छ-कच्छव-गाहा मगरा य जलचारी ॥ २० ॥

સંસ્કૃત છાયા

जलचर-स्थलचर-खचरास्त्रिविधाः पञ्चेन्द्रियास्तिर्यञ्चश्च ।
शिशुमार-मत्स्य-कच्छप-ग्राहा मकराश्च जलचारिणः ॥ २० ॥

પદાર્થ

जलयर—જલચર, જલમાં ચાલનાર, પાણીમાં રહેનાર

जलयर અને थलयर અને खयर તે जलयर-थलयर-खयरा जलयर-જલચર 'जले पानीये चरतीति जलचराः ।' જલ એટલે પાણી, તેમાં ચાલનારા તે જલચર' તાત્પર્ય કે જે જીવો પાણીમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને પાણીમાં હરી-ફરીને જ પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે, તે જલચર કહેવાય છે

थलयर—સ્થલચર, ભૂમિ પર ચાલનાર, જમીન પર રહેનાર

'स्थले भूम्या (भूमे) उपरि चरन्तीति स्थलचरा । સ્થલ એટલે ભૂમિ, તેના ઉપર ચાલનારા તે સ્થલચર' તાત્પર્ય કે જે જીવો જમીન પર જન્મ ધારણ કરે છે અને જમીન પર હરી-ફરીને પોતાનુ જીવન વ્યતીત કરે છે, તે સ્થલચર કહેવાય છે

खयर—ખચર, આકાશમા ઉડનાર, પક્ષી 'खे आकाशे चरन्तीति खचरा ।' ખ એટલે આકાશ, તેમા ગતિ કરનાર તે ખચર અહી સપ્તમી વિભક્તિનો લોપ કરવામા ન આવે તો ખેચર એવો શબ્દપ્રયોગ પણ થાય છે આકાશમા ગતિ કરનાર-ઉડનાર જીવો પક્ષી, વિહગ કે વિહગમ કહેવાય છે

तिविहा—ત્રણ પ્રકારના

पंचिंदिया—પચેન્દ્રિય

આ પદ તિરિક્ખાનુ વિશેષણ છે

तिरिक्खा—તિર્યંચ

"तिर्यगञ्चन्तीति तिर्यञ्च ।" જે જીવો તિર્યગ્ એટલે ત્રાસા કે વાકાચૂકા ચાલે તે તિર્યંચ પશુ-પક્ષી વગેરેની ચાલ આ પ્રકારની હોય છે, એટલે તેમને આ સજ્ઞા લાગુ પડે છે ટીકાકાર મહર્ષિઓએ તિર્યંચ શબ્દની બીજી વ્યાખ્યા

પણ આપી છે "तिरोहिता स्वकर्मवशवर्तिन सर्वासु गतिषु गच्छन्त्युपपद्यन्त इति तिर्यञ्च ।" જે જીવો પોતાના કર્મને વશ થઈ તિરોહિત થયેલા છે અને તે કારણે સર્વ ગતિમા જાય છે, તે તિર્યંચ

ય—અને

सुसुमार—મગરમચ્છની જાતિ

सुसुमार અને मच्छ અને कच्छव અને गाह તે सुसुमार-मच्छ-कच्छव-गाहा सुसुमार-મગરમચ્છની જાતિ 'शिशुमारा महीषसदृशा ।' શિશુમાર એટલે શરીરે સ્થૂલ પાડા જેવા આકારના દરિયાઈ પ્રાણીઓ તેમને સામાન્ય રીતે મગરમચ્છ કહેવામા આવે છે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં सुसुमार એવો શબ્દપ્રયોગ છે અને હિંદી ભાષામા આ જાતના પ્રાણીઓ માટે સૂસ શબ્દ પ્રચલિત છે, એટલે અહી सुसुमार એવુ પાઠાતર સમજવુ જોઈએ

मच्छ—મત્સ્ય, માછલા

માછલા અતિ પ્રસિદ્ધ છે શાસ્ત્રમા તેના અનેક પ્રકારો વર્ણવેલા છે જેમ કે-હલિ-મત્સ્ય, રોહિત-મત્સ્ય, તિમિ-મત્સ્ય, તિમિંગલ-મત્સ્ય, નક્ર-મત્સ્ય, તદુલ-મત્સ્ય, પતાકા-મત્સ્ય વગેરે

कच्छव-કચ્છપ, કાચબાની જાતિ

કાચબો પણ પ્રસિદ્ધ જલચર છે તેના અસ્થિકચ્છપ અને માસકચ્છપ એવા બે પ્રકારો છે અસ્થિકચ્છપમા

અગ્નિનો ભાગ વિશેષ હોય છે અને માત્ર રૂપમા માસનો ભાગ વિશેષ હોય છે

ग्राह–ગ્રાહ, ઝૂડ

'ग्राहो जीवविशेषस्तन्तुरोगिनिप्रसिद्ध ।' ગ્રાહ એ એક પ્રકારનુ જલચર પ્રાણી છે કે જે તંતુ જેવુ લાગતુ હોવા માટે પ્રસિદ્ધ છે તેને લોકભાષામા ઝૂડ અને હિન્દી ભાષામા ઘડિયાલ કહે છે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમા તેના (૧) દિલી, (૨) વેષ્ટક, (૩) મૂર્ધજ, (૪) પુલક અને (૫) સીમાકાર એવા પાચ પ્રકારો જણાવેલા છે, પણ તેનુ વિશેષ વર્ણન કરેલુ નથી, એટલે તેની ઓળખાણ અહી આપી શકાતી નથી

मगर–મકર

મકર પણ ખૂબ જાણીતુ જલચર છે તેની પૂછડીમા કંટકના દાણા જેવા તીક્ષ્ણ દાણા હોય છે, જે કાંટાળા હથિયારનુ કામ કરે છે સામાન્ય રીતે મગરો મોટા તળાવ, મોટા સરોવર તથા દરિયામા રહે છે, પણ કોઈ કોઈ વાર તેના કિનારે આવીને પડ્યા રહે છે, ત્યારે કિનારાની માટી જેવા રગના લાગે છે અને તેથી મનુષ્યો તથા પશુઓ ઘણીવાર છેતરાય છે જમીન કરતા પાણીમા મગરનુ બળ ઘણુ હોય છે

च–અને

जलचारी–જલમા વિચરનારા, જલચરો

ભાવાર્થ

પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો ત્રણ પ્રકારના છે (૧) જલચર, (૨) સ્થલચર અને (૩) ખેચર તેમાં જલચર તિર્યંચોના શિશુમાર, મત્સ્ય, કચ્છપ, ગ્રાહ અને મગર એ પાંચ ભેદો જાણવા

વિવેચન

પંચેન્દ્રિય જીવોના મુખ્ય ભેદોનું નિરૂપણ કરતાં નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ, એ ક્રમ સ્થાપિત કરેલો છે, એટલે પ્રથમ નારક જીવોના ભેદોનું નિરૂપણ કરે છે

અહીં પંચેન્દ્રિયનો વિષય ચાલુ હોવા છતાં પ્રકરણ-કારે पंचिंदिया तिरिक्खा એવો શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે, તેનું કારણ એ છે કે સ્થાવર અને વિકલેન્દ્રિય જીવોને પણ સામાન્ય રીતે તિર્યંચ કહેવામાં આવે છે, તેનો વ્યતિરેક કરવો અને માત્ર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવોના ભેદોનું જ નિરૂપણ કરવું

પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવોને લોકભાષામાં પશુ-પક્ષી કહેવામાં આવે છે તેની વિવિધતાથી આપણે કેટલાક અંશે પરિચિત છીએ, પરંતુ આ વિષયનો ખાસ અભ્યાસ કરનાર એક પ્રાણીશાસ્ત્રી જણાવે છે કે 'આ પૃથ્વીમાં લગભગ ૮૦૦૦ પશુઓની તથા ૮૦૦૦ પક્ષીઓની જાતિ છે, આમ બધી મળીને પ્રાણીઓની ૧૬૦૦૦ જેટલી જાતિ છે આ બધા પ્રાણીઓની ખાસિયતનો અભ્યાસ કરો

હોય તો અનેક વૈજ્ઞાનિકોએ અનેક જીંદગી સુધી એટલું કાર્ય કરવું પડે એમ છે'

અહીં એટલું જણાવવું જરૂરી છે કે આજે પશુ-પક્ષીઓના જીવન સંબંધી અનેક અભ્યાસપૂર્ણ ગ્રન્થો પ્રાપ્ત થાય છે અને તે ઘણી રસપ્રદ માહિતી પૂરી પાડે છે ઉપરાંત આપણા ચાલુ સાહિત્યમાં પણ પશુ-પક્ષીના વિશિષ્ટ ગુણો સંબંધી અનેકવિધ માર્મિક નોંધો પ્રાપ્ત થાય છે અને તે આપણા જીવન માટે દૃષ્ટાંત રૂપ લેખાય છે દાખલા તરીકે સિંહનું પરાક્રમ, હાથીનું બુદ્ધિચાપલ્ય, ઘોડાની સ્ફૂર્તિ, બળદનો પુરુષાર્થ, ગાયની નમ્રતા, વાનરની ચપલતા, કૂતરાની વફાદારી, ગરુડનું ઉડ્ડયન, સમળી (શકરા)ની ઝડપ, ચકરાની દૃષ્ટિ, બગલાનું ધ્યાન, મોરની કલા, કૂકડાની મર્દાઈ, બુલબુલનું ગાન, કોયલના કંઠની મધુરતા વગેરે વગેરે

જૈન મહર્ષિઓએ પશુ-પક્ષીઓની તમામ જાતિઓનો ત્રણ વિભાગમાં સમાવેશ કર્યો છે (૧) જલમાં ગતિ કરનારા અર્થાત્ જલચર (૨) સ્થલ પર ગતિ કરનારા અર્થાત્ સ્થલચર અને (૩) ખ એટલે આકાશમાં ગતિ કરનારા અર્થાત્ ખેચર આ સિવાય ચોથો વિભાગ શક્ય જ નથી આ જગતમાં એવું કયું સ્થાન છે કે જે જલ, સ્થલ કે આકાશ સિવાય અન્યત્ર આવેલું હોય? આપણા લશ્કરના પણ ત્રણ જ વિભાગો છે (૧) દરિયાઈ કાફલો, (૨) જમીન પરનું સૈન્ય અને (૩) આકાશી દળ એટલે આ

વર્ગીકરણ ઘણુ પદ્ધતિસરનુ છે અને તે પચેન્દ્રિય તિર્ય-ચોનો પરિચય મેળવવા માટે અતિ ઉપયોગી છે

ગાથાના ઉત્તરાર્ધમા જલચર જીવોના પાચ ભેદો જણાવેલા છે તેમા પ્રથમ નિર્દેશ શિશુમારનો કર્યો છે શિશુમાર એટલે મોટા કદના દરિયાઈ પ્રાણી તેમા કેટ-લાકનો આકાર પાડા જેવો, કેટલાકનો ઘોડા જેવો, કેટલાકનો સિંહ જેવો તો કેટલાકનો મનુષ્ય જેવો પણ હોય છે

જલચરનો બીજો ભેદ મત્સ્ય એટલે માછલા છે તે રગે અનેક પ્રકારના હોય છે, તેમ જ રૂપેરી અને સોનેરી આભાવાળા પણ હોય છે કેટલાક માછલાના શરીરમાથી વીજળી જેવો પ્રકાશ નીકળે છે અને તે ઘણે દૂરથી દેખાય છે કેટલાક માછલા ઉડવાની શક્તિ પણ ધરાવે છે અને તે ટોળાબધ ઉડી ઉડીને દૂરના પાણીમા પડે છે આ રીતે તેમનામા બીજી પણ અનેક વિશેષતાઓ હોય છે

આ વર્ગમા પ્હેલનુ સ્થાન નોધપાત્ર ગણી શકાય, કારણ કે તેનુ શરીર અત્યત કદાવર હોય છે અને તેનામા બળ પણ અસાધારણ હોય છે તે પોતાની પૂછડીના–પાછલા ભાગના એક જ ફટકામાથી વહાણમા મોટુ ગાબડુ પાડી દે છે અને નાના વહાણોને તો જોતજોતામા ઉથલાવી નાખે છે તેનુ જડબુ એટલુ મોટુ હોય છે કે જ્યારે તેને પહોળુ કરે ત્યારે છ ફુટનો માનવી તેમા સીધો ગરકાવ થઈ જાય છે

આનન્ય બૃહદ્‌વૃત્તિમા કહ્યુ છે કે 'સ્વયભૂરમણ સમુદ્રમા જિનપ્રતિમાના આકારના મત્સ્યો થાય છે, જેને જોઈને ઘણા જળચર જીવોને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન એટલે પૂર્વ ભવનુ જ્ઞાન થય છે અને તેઓ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યક્ શ્રુત તથા દેશવિરતિ ધર્મ પામે છે' વળી એ પણ જણાવ્યુ છે કે વાસ અને નળિયાના આકાર છોડીને બધા આકારના મત્સ્યો મળી આવે છે '

કેટલાક કહે છે કે 'માછલા તો જળરાટી છે, એટલે કે જળમા થતી એક પ્રકારની વનસ્પતિ છે તેનુ ભક્ષણ કરવાના પાપ શુ ?' પણ આ કથનો અજ્ઞાનમૂલક છે માછલા પચેન્દ્રિય પ્રાણી છે તે સ્પર્શ કરવાની, સ્વાદ ચાખવાની, સૂઘવાની, જોવાની તથા સાભળવાની, એમ પાચેય ઇન્દ્રિયોની શક્તિ ધરાવે છે વળી તેઓ પોતાની વૃત્તિ-રુચિ અનુસાર જલમા વિચરણ કરે છે અને પોતાની આજીવિકા ચલાવવાપૂર્વક કાલ નિર્ગમે છે વિશેષમા તેઓ અન્ય જીવત પ્રાણીની જેમ પ્રજોત્પત્તિ પણ કરે છે અને પાણીનાી બહાર કાઢીએ તો તરફડીને મરણ પામે છે શુ આ બધા લક્ષણો જીવના-જીવત પ્રાણીના નથી ? એક સામાન્ય સમજવાળો મનુષ્ય પણ આ વસ્તુ સમજી શકે એમ છે, એટલે તેનુ ભક્ષણ કરવામા મહાપાપ છે અને તેથી સુજ્ઞજનોએ તેનાથી અવશ્ય વિમુખ રહેવુ જોઈએ

એક દીન-હીન મનુષ્ય જેટલો દયાનો

અથવા તો પશુ જેટલુ કરુણાપ

દયાની પાત્ર–તેવી જ કરુણાપાત્ર આ મત્સ્યજાતિ છે, આમ છતાં મનુષ્યો તેના પ્રત્યે દયા દાખવતા નથી, કરુણા દર્શાવતા નથી, એ કેટલું શોચનીય છે?

આર્યત્વનું મુખ્ય લક્ષણ દયા છે અને તેનો વિસ્તાર મનુષ્યથી માંડીને એકેન્દ્રિય પ્રાણી સુધી કરવાનો છે આમ છતાં આર્ય હિંસાનો નાશ કરનારા અને સુશિક્ષિત સમાજમાં માન-પ્રતિષ્ઠા ધરાવનારા કેટલાક પુરુષો વધારે મત્સ્યો ઉત્પન્ન કરવાની, તેમને મોટા પ્રમાણમાં પકડવાની અને પરદેશ ચડાવી આર્થિક કમાણી કરવાની યોજનાઓ ઘડી રહ્યા છે, એ શું સૂચવે છે? વધારે અફસોસની વાત તો એ છે કે [illegible] પરદેશી નાણું મેળવવાના લોભથી આવી યોજનાઓનો સ્વીકાર કરી મહાન હિંસાને ઉત્તેજન આપી રહી છે અને દયાની દેવીનું મુખ મ્લાન બનાવી રહી છે જીવવિચારનું શિક્ષણ જીવદયાનો પાયો નાખવા માટે છે, એટલે આટલું પ્રસ્તુત જાણીને અહીં કહ્યું છે

જલચરના ત્રીજા ભેદમાં કચ્છપ એટલે કાચબાની જાતિનો સમાવેશ થાય છે તે નાના મોટા અનેક કદના હોય છે અને મોટા ભાગે નિરંતર જલમાં રહીને પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે આમ છતાં કોઈક કોઈક વાર તેઓ જલાશયના કિનારે આવે છે અને કિનારા પરની રેતીમાં અહીં-તહીં ફરી ખુલ્લામાં વાતાવરણની મોજ માણે છે અહીં કદી શિકારી પશુઓ તરફથી ભય ઉત્પન્ન થાય તો તેઓ પોતાના ચાર પગ તથા લાંબી ડોક શરીર

પરના ડકપુ કોચલામા છૂપાઈ દઈને નિર્જીવ હોય તેમ પડયા રહે છે તેમના શરીરનુ કોચલુ ભલભલા મજબૂત-દાંતોની પણ કસોટી કરે એવુ હોય છે, તેથી તેમનો બચાવ થાય છે

ભગવાન મહાવીરે આત્માર્થી નર–નારીઓને પોતાની ઇન્દ્રિયો આ કરછપ, કૂર્મ કે કાચબાની જેમ ગોપવી રાખવાનો ઉપદેશ આપેલો છે

જલચ ના ચોથા લે મા ગ્રાહ એટલે ઝુડની જાતિ આવે છે, તે મોટા સરોવરોમા કે સમુદ્રમા ઉત્પન્ન થાય છે અને તાતણા જેવુ લાબુ શરીર ધરાવે છે આમ છતા તેનામા શક્તિ ઘણી હોય છે જો તે કોઈ પ્રાણીના પગે વળગ્યુ તો બળ કરીને તેને પાણીમા ખેચી જાય છે અને ત્યા તેને દબાવીને–ચૂસીને મારી નાખે છે હાથી જેવા બળવાન પ્રાણીઓ પણ તેની ચુડમાથી છટકી શકતા નથી

પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમા ગ્રાહ ના પાચ પ્રકારો દર્શાવ્યા છે, પણ તેના સ્વરૂપનુ વર્ણન પ્રાપ્ત થતુ નથી, આમ છતા અન્ય ગ્રન્થોના અવલોકન પરથી એમ લાગે છે કે ઓકટોપસ જેવા પ્રાણીઓનો આ વર્ગમા સમાવેશ કરેલો હશે, કારણ કે તમને તાતણા જેવા પૂણ લાબા આઠ પગ હોય છે અને બીજી સૂચક નળીઓ પણ હોય છે તેઓ એક વખત એનાથી શિકાર પકડી લે તો પછી તેમના સકજામાથી એ [illegible] છૂટતો નથી સાગરખેડુઓ

જલરાક્ષસ તરીકે ઓળખે છે અને તેના દર્શન થતા જ 'કાળ આવી પહોંચ્યો' એમ માનીને હતાશ થઈ જાય છે જો કે આમા પણ અપવાદ હોય છે, પરંતુ સામાન્ય અનુભવ આ પ્રકારનો થાય છે અમે ઓક્ટોપસના ચિત્રો જોયા છે અને ફીલ્મમા તેની જલચર પ્રાણીઓ સાથેની લડાઈ નિહાળી છે, તે પરથી તેનુ જલરાક્ષસ તરીકેનુ વિશેષણ સાર્થક લાગે છે

જલચરના પાચમા ભેદમા મગરની જાતિ આવે છે કે જે તેના તીણા દાત અને ભયકર પૂછડા માટે પ્રખ્યાત છે તે મોટા તળાવોમા, સરોવરોમા તથા સમુદ્રમા ઉત્પન્ન થાય છે અને કોઈ કોઈ વાર નદીઓના પ્રવાહમા પણ તણાઈ આવે છે વળી કોઈક વાર તેઓ જલાશયના કિનારે આવી ચૂપચાપ પડ્યા રહે છે તેમનો રગ મોટા ભાગે કિનારાની માટી જેવો હોય છે, એટલે મનુષ્યો તથા પશુઓ છેક તેમની નજીક જાય ત્યા સુધી ખબર પડતી ન ' પરતુ મગરો આ તકનો લાભ બરાબર ઉઠાવે છે, એટલે ક તેમનો પગ પકડીને જળમા ખેચી જાય છે અને ત્યા ભયકર ગાતો નદે ખય । ભરીને તેમના જીવનનો કરુણ અત આણે છે

મગરોનુ બળ પાણીમા ઘણુ હોય છે, એટલે તેની સાથે લડવાનુ કામ સહેલુ નથી, આમ છતા કોઈ કોઈ મનુષ્યો તેમની સાથે લડીને સફલતાથી બહાર આવ્યાના દાખલાઓ પણ નોધાયેલા છે

*

દર। વગેરે બીજા પણ ઘણા જલચર પ્રાણીઓ છે, પણ અહીં તો સંક્ષેપથી વર્ણન કરવાનું હોવાથી આટલા મુખ્ય ભેદો કહ્યા છે

મૂળ

चउप्पय-उरपरिसप्पा भुयपरिसप्पा य थलयरा तिविहा ।
गो-सप्प-नउल-पमुहा बोधव्वा ते समासेण ॥ २१ ॥

સંસ્કૃત છાયા

चतुष्पदा उरपरिसर्पा भुजपरिसर्पाश्च स्थलचरास्त्रिविधा ।
गो-सर्प-नकुल-प्रमुखा बोद्धव्यास्ते समासेन ॥ २१ ॥

પદાર્થ

चउप्पय-ચતુષ્પદ, ચોપગા

चउप्पय અને उरपरिसप्प તે चउप्पय-उरपरिसप्पा चउप्पय-ચતુષ્પદ, ચોપગા 'चतुर्भिः पदैश्चरणैश्चरन्ति गच्छन्ति ये ते चतुष्पदाः ।' જે ચાર પદો વડે-પગો વડે ચાલે છે, તે ચતુષ્પદ લોકભાષામાં તેને ચોપગા કહેવાય છે

उरपरिसप्पा-ઉરઃપરિસર્પ, ઉર વડે ચાલનારા, પેટે ચાલનારા

'उरसा परिसर्पन्ति ये ते उरःपरिसर्पा ।

જે ઉર વડે ચાલે છે, તે ઉરઃપરિસર્પ ઉર એટલે છાતી કે પેટ

भुयपरिसप्प-ભુજપરિસર્પ, ભુજ વડે ચાલનારા, હાથ વતી ચાલનારૂ

'भुजाभ्या परिसर्पन्ति ये ते भुजपरिसर्पा ।
જે ભુજાઓ વડે ચાલે તે ભુજપરિસર્પ ભુજા એટલે હાથ

य-અને

थलयरा-સ્થલચર

तिविहा-ત્રણ પ્રકારના

गो-ગાય

ગો અને સપ્પ અને નઉલ છે પમુહ જેમા તે गो-सप्प-नउल-पमुहा गो-ગાય

सप्प-સર્પ, સાપ

नउल-નકુલ, નોળિયો

पमुह-પ્રમુખ, વગેરે

बोधव्वा—જાણવા

ते—તે

समासेण—સંક્ષેપ વડે, ટૂંકમા

અન્વય

चउप्पय-उरपरिसप्पा भुयपरिसप्पा य तिविहा थलयरा, ते समासेण गो-सप्प-नउल-पमुहा बोधव्वा ॥

ભાવાર્થ

સ્થલચર તિર્યંચો ત્રણ પ્રકારના છે (૧) ચતુષ્પદ (૨) ઉરપરિસર્પ અને (૩) ભુજપરિસર્પ તે અનુક્રમે ગાય, સાપ અને નોળિયા વગેરે જાણવા

વિવેચન

પંચેન્દ્રિય જીવોનો એક વિભાગ તિર્યંચ તરીકે ઓળખાય છે આ તિર્યંચ જીવોમાંના કેટલાકને જલચરની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થયેલી છે, કેટલાકને સ્થલચરની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થયેલી છે, તો કેટલાકને ખેચરની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થયેલી છે તેમાંથી જલચરની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત કરનારા જીવોનો પરિચય અપાઈ ગયો હવે સ્થલચરની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત કરનાર જીવોનો પરિચય અપાય છે

સ્થલચર જીવો એટલે ભૂમિ કે જમીન પર [illegible] પશુઓ તેમના વિવિધ અપેક્ષાઓ વિવિધ પ્ર[illegible] [illegible] શકે છે, પરંતુ અહીં તેમની ચાલવાની ક્રિયા પ[illegible] [illegible] પ્રકારો પાડવામાં આવ્યા છે (૧) જે ચાર [illegible] [illegible] ચાલે છે તે ચતુષ્પદ (૨) જે ઉર વડે પરિસર્પણ [illegible] ચાલે છે, તે ઉરપરિસર્પ અને (૩) જે ભુજ [illegible] [illegible] સર્પણ કરે છે–ચાલે છે, તે ભુજપરિસર્પ

આ દરેક પ્રકારને ઓળખવા માટે [illegible] પ્રસિદ્ધ નામ આપવામાં આવ્યાં છે જેમ[illegible] ગાય વગેરે અહીં વગેરે શબ્દથી [illegible] ઘોડા, ગધેડા, ખચ્ચર, ઊંટ, બકરી, [illegible] વાઘ, દીપડા, શિયાળ, સસલા, કૂત[illegible] જે બીજા ચાર પગે ચાલનારા પ્રાણ[illegible] ઉરપરિસર્પ એટલે સાપ વગેરે [illegible] ઘોણસા, અજગર [illegible]

પ્રાણીઓ સમજવાના છે ભુજપરિસર્પ એટલે નોળિયા વગેરે અહીં વગેરે શબ્દથી ઉંદર, ખિસકોલી, કાકીડા (કાચંડા) અને એવા જ બીજા ભુજ વડે ચાલનારા પ્રાણીઓ સમજવાના છે

ચતુષ્પદ એટલે ચોપગા પ્રાણી વ્યવહારમા તેના ગ્રામ્ય પશુ અને વનપશુ એવા બે વિભાગો કરવામા આવે છે તેમા જે પશુઓ મનુષ્યો સાથે હળી ગયેલા છે અને ગામ-ખેતર વગેરેમા રહે છે, તે ગ્રામ્ય પશુ કહેવાય છે અને જે પશુઓ મનુષ્યોથી દૂર વનપ્રદેશમા રહીને પોતાનુ જીવન વ્યતીત કરે છે, તે વનપશુ કહેવાય છે

ગ્રામ્ય પશુઓનો મોટો ભાગ પાળેલો હોય છે અને તે મનુષ્યોને એક યા બીજા પ્રકારનુ કામ આપે છે દાખલા તરીકે હાથી, ઘોડા, ઊંટ વગેરે સવારીના કામમા આવે છે, બળદ, પાડા વગેરે ખેતીના કામા આવે છે, ગાય, ભેંસ, બકરી વગેરે દૂધ દે છે, ગધેડા, ખચ્ચર વગેરે ભાર ઊંચકે છે અને કૂતરાઓ ઘર, દુકાન, ખેતર કે જનાવરોના ટોળાની ચોકી કરી ઉમદા સેવા બજાવે છે

વાનરોને પાળવામા આવે તો તેઓ પણ ચોકીદારનુ કામ કરે છે તથા નાચ વગેરે શીખીને ધણીનુ દિલ ખુશ કરે છે વળી કેટલીક વાર તો તેઓ વફાદારીનુ ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરુ પાડે છે

થોડા વર્ષો પહેલાની આ વાત છે કે જ્યારે મુબઈ નજીક થાણા જિલ્લાના એક ગામડામા એક મદારી વાનર

તથા બકરાને લઈને દાખલ થયો તેણે વાનરને અનેક પ્રકારના ખેલો શીખવેલા હતા, તે જોઈને લોકો ઘણા ખુશ થયા અને તેમણે મદારી તરફ છૂટથી પૈસા ફેંક્યા પરંતુ એ ગામના કેટલાક દુષ્ટ લોકોએ—બદમાશોએ મદારીને કહ્યું કે 'તું અમને આ વાનરો વેચી દે' ત્યારે મદારીએ કહ્યું કે 'એ તો મારી ગુજરાતી છે તેને હું વેચી શકીશ નહિ' આથી બદમાશો ક્રોધે ભરાયા અને ધમકી આપવા લાગ્યા કે 'કાલથી તું આ વાદરાનો ખેલ કેવી રીતે કરે છે? તે અમે જોઈશું' છતાં મદારીએ મચક આપી નહિ અને બદમાશો ત્યાંથી ચાલતા થયા

હવે તે મદારી દિવસ ભર ખેલ-તમાશા બતાવીને સંધ્યા સમયે ગામ બહાર પોતાના મુકામે પાછો ફરતો, ત્યારે પેલા બદમાશોએ તેને ઘેરી લીધો અને તેની પાસે જે કંઈ પૈસા-ટકા હતા, તે લૂંટી લઈને તેને મારી નાખ્યો તથા તેનું મડદુ પાસેના જંગલમાં જઈને દાટી દીધું પછી તેઓ બકરાને લઈ ચાલતા થતા વાનર તેમની પકડમાં આવ્યો નહિ એ તો બદમાશોએ મદારી પર હુમલો કર્યો, ત્યારે જ નાસી છૂટયો હતો અને એક વૃક્ષ પરથી બીજા વૃક્ષ પર કૂદતો જંગલમાં ભરાઈ પેઠો હતો અહીં રહીને તેણે પોતાના ધણીનું મડદુ દટાતા જોયું હતું

પેલા બદમાશો બકરાને મારીને ખાઈ ગયા અને તેનું ચામડું છાપરા પર સૂકવ્યું વળી મદારીને લૂંટતા

જે પગા મળ્યા હતા, તેનો પૂભ દાટ ટીશ્યો ને અમારો ગુનો કોઈએ જોયો નથી, એમ માનીને મસ્ત થઈને સૂતા

બીજા દિવસે પેલો વાદ઼ો ગામમા આવ્યો અને થાણેદારની કચેરીએ પહોંચ્યો ત્યા જેવા ચેનચાળા કરવા લાગ્યો કે થાણેદારને તેમા રહસ્ય લાગ્યુ છેવટે વાદરાએ તેના પગ પકડ્યા અને ખેચના માડ્યા આથી થાણદાર સમજ્યો કે તે મને કોઈક સ્થળે લઈ જવા માગે છે, એટલે તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો સાથે બે-ત્રણ સિપાઈઓ પણ ચાલ્યા

અનુક્રમે વાદરો તેમને જગલના એ ભાગમા લઈ આવ્યો કે જ્યા બદમાશોએ મદારીના લાશ દાટી હતી વાદરાએ તેના પરની માટી હાથથી દૂર કરવા માડી, એટલે સિપાઈઓ પણ તે કામે લાગ્યા અને તેમના આશ્ચર્યની વચ્ચે મદારીની લાશ નજરે પડી પછી તેને બહાર કાઢીને તેઓ ગામમા લઈ આવ્યા

લાશની હાલત પરથી તેમને એ સમજતા વાર ન લાગી કે આ ખૂન તાજેતરમા જ થયુ છે, પરતુ તેના ગુનેગારોને શોધવાનુ કામ સહેલુ ન હતુ તેઓ ગભીર વિચારમા પડ્યા પરતુ આ વખતે પેલો વાનર તેમની મદદે આવ્યો તે થાણદારનો હાથ પકડીને પેલા બદમાશોના સ્થાન પર લઈ ગયો અને તેમને જોતા જ તેમના પર ફરી પડી બચકા ભરવા લાગ્યો આથી થાણદાર તથા સિપાઈઓ સમજ્યા કે આ બદમાશોએ જ મદારીનુ ખૂન

કર્યું લાગે છે પછી તેમનું ઘરનાં જપ્તી લીધી તો આગીના કપડા તથા કેટલીક વસ્તુઓ મળી આવી અને બાળકનું તાજુ ચામડું ઊતારેલ પણ જૂનાનું જોયું આવી તેમને ગિરફતાર કરી લીધા માટે ખૂનના ગોપનર મુકદ્દમો ચલાવ્યો આ કેસમાં પેલો વાનર જ મુખ્ય સાક્ષી હતો, કારણકે તેણે ખૂન થતું નજરે જોયું હતું

જ્યારે ન્યાયાધીશે પૂછ્યું કે 'તું આ માણસોને ઓળખે છે?' ત્યારે વાનરે માથું ધુણાવીને હા પાડી અને તે દરેકની પાસે જઈને તેમના કપડા ખેંચ્યા

ફરી ન્યાયાધીશે પૂછ્યું કે 'શુ આ માણસોએ મારા ધણીનું ખૂન કર્યું છે?' ત્યારે પણ તેણે માથું ધુણાવીને હા પાડી અને કરુણાભરી ચિચિયારી કરવા લાગ્યો બીજા સાક્ષીઓએ પણ એ માણસોની વિરુદ્ધમાં જુબાની આપી, આથી ન્યાયાધીશે ગુનો સાબીત માન્યો અને બધા એ આરોપીને ફાંસીની શિક્ષા ફરમાવી

મુકદ્દમો પૂરો થયા પછી આ વાંદરો એ જ ગામમાં રહેવા લાગ્યો અને ટૂંકી હરકતો કરતો રહ્યો બધા લોકો તેના પ્રત્યે માનની નજરે જોતા હતા અને તેની પાસેથી વફાદારીનો બોધપાઠ ગ્રહણ કરતા હતા

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ચોપગા અબોલ પ્રાણીઓમાં પણ એવા ઉત્તમ ગુણો હોય છે કે તેમના પ્રત્યે આપણને માન ઉપજ્યા વિના રહે નહિ

જૈન શાસ્ત્રોએ ચતુષ્પદના ચાર પ્રકારો માનેલા છે

અન્ય ખોરાકના અભાવે તે માત્ર પવનનું ભક્ષણ કરીને લાંબો કાળ નિર્ગમન કરી શકે છે

સાપને પગ હોતા નથી, પણ તેના શરીરમાં હાડકાની એવી રચના હોય છે કે તે ઝડપથી ઊંચાનીચા થઈ શકે છે અને તેના આધાર તે ગતિ કરી શકે છે વળી વૃક્ષ, વાંસ કે મનુષ્યના શરીર વગેરેને તે ભરડો લઈ શકે છે અને એ જ હાલતમાં ઘણીવાર વખત પસાર કરી શકે છે આરામના સમયમાં તે ગુંચળુ વાળીને દરમાં કે કોઈ પ્રચ્છન્ન જગામાં પડ્યો રહે છે ×

અજગર તેની લાંબી કાયા માટે પ્રસિદ્ધ છે તેનો રંગ લગભગ ચિત્તળ જેવો હોય છે અને તેમાં તપખીરિયા કે બદામી રંગના ધાબા હોય છે તેની લંબાઈ વીસ ફુટથી માંડીને ચાલીસ-પીસ્તાલીસ ફુટ જેટલી હોય છે આવા લાંબા અજગરો મારવાડ તથા ખાનદેશના જંગલમાંથી મળી આવે છે તે મોટા ભાગે જંગલમાં ખડક વગેરેવાળા ભાગમાં રહે છે અને મનુષ્ય, હરણ વગેરે પશુઓનો પોતાની રીતે શિકાર કરીને તેના પર નિર્વાહ કરે છે અજગરની આંખમાં એક પ્રકારની આકર્ષણશક્તિ હોય છે, એટલે તે કોઈ વૃક્ષની નીચે પડ્યો પડ્યો ઉપરની ડાળ પર રહેલા પક્ષી પર થોડીવાર મીટ માંડે તો તે પક્ષી તરફડીને નીચુ પડે

× હાલના વૈજ્ઞાનિકોની એવી માન્યતા છે કે સાપ માંસાહારી પ્રાણી છે અને તે દૂધ પીતો નથી

છે અને તે એને પોતાના વિકસિત મુખમા ઝીલી લઈને ગળી જાય છે

અજગરના વિશેષ પ્રકારો શાસ્ત્રમા નોધાયેલા નથી અને અમારા જાણવામા પણ આવ્યા નથી

આસાલિક એ આપણા અનુભવમા આવતુ પ્રાણી નથી, કારણકે તે અમુક વખતે જ જમીનની નીચે સમૂ. છૅનથી ઉત્પન્ન થાય છે × આ પ્રાણી જન્મ વખતે તો માત્ર અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલુ હોય છે, પણ તે ઝડપથી પોતાની કાયાને વધારી બાર યોજન જેટલી લાબી કરે છે તેનુ આયુષ્ય અતર્મુહૂર્તનુ હોય છે, પણ તે મર્યા પછી ત્યા એવડો મોટો ખાડો પડે છે કે ચક્રવર્તીની મહાન સેના પણ તેમા ગરકાવ થઈ જાય અને તેનો પત્તો લાગે નહિ ખાસ કરીને જ્યારે કોઈ ચક્રવર્તી વગેરેની સેનાનો નાશ થવાનો હોય ત્યારે જ તે ઉત્પન્ન થાય છે

મહોરગ પણ આપણા અનુભવમા આવતુ પ્રાણી નથી, કારણકે તે અઢીદ્વીપની બહાર થાય છે કે જ્યા મનુષ્યનો સચાર નથી આમ તો તે ઉરપરિસર્પ એટલે કે પેટ વડે ચાલતુ પ્રાણી છે, પણ વિશિષ્ટ શક્તિને લીધે જલમા પણ યથેચ્છ વિહાર કરી શકે છે તે નાના મોટા અનેક કદના

× ચક્રવર્તીની સેનાની પાસ બાર યોજનમા પથરાયેલી હોય છે તેના મળમૂત્રમા આ પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે કેટલાક આચાર્યો આસાલિકને બેઈન્દ્રિય પ્રાણી માને છે

હોય છે, અને ઉરઃપરિસર્પો તો એક હજાર યોજનની કાયા-વાળા પણ મળી આવે છે

ભુજપરિસર્પ એટલે ભુજા વડે ચાલનારા પ્રાણી અહીં ભુજા તરીકે આગળના વધારે વિકસેલા બે પગો સમજવાના છે આ જીવોને પાછળ બે પગો હોય છે, પણ તે એટલા વિકસેલા હોતા નથી, એટલે તેમની ગતિનો મુખ્ય આધાર આગળના બે પગો કે બે ભુજાઓ પર વિશેષ રહે છે આ વર્ગમાં પણ અનેક પ્રાણીઓ આવે છે જેમકે—નોળિયા, ઉંદર, કાચીંડા, ચંદન ઘો, પાટલા ઘો, સાંઢા, ખીસકોલી વગેરે

નોળિયાને આપણે સર્પના કટ્ટર દુશ્મન તરીકે ઓળખીએ છીએ, કારણ કે તે દ્વંદ્વયુદ્ધમાં સાપને હરાવી દે છે આમ તો એ વગડાનું પ્રાણી છે, પણ કેટલાક મનુષ્યો તેને પાળે છે અને તેની પાસેથી અમુક નમરતુ કામ લે છે

ઉંદર અતિ પ્રસિદ્ધ પ્રાણી છે તે ગમે ત્યાં
મૂકેલી ... છે, એટલે
મૂષક (ચોર) ... ખેતરોમાં
પડે છે, ત્યારે ...
ઊભા પાકનો
ગણુના ઇતિમાં
આફત) ઉંદરની
ખાને કેટલાક પ્રયો
વાત નક્કી થઈ હત

અને તે પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં તેનો ઠીક ઠીક ઉપયોગ કરે છે દાખલા તરીકે એક શીશીમાં રહેલી શાહી તેમને પીવી હતી તેમણે કોઈ પણ પ્રકારે એ શીશીનો બુચ ઉપાડી નાખ્યો હવે જો શીશીને માટી પાણી દે તો તેમાની [illegible] તે જોઈએ તેની શાહી પી શકે નહિ, આથી તેમણે એ શીશી પર બેસીને પોતાની પૂછડી તેમાં દાખલ કરી અને તેને બહાર કાઢીને તેના પરથી શાહી ચાટવા લાગ્યા આ રીતે તેમણે ઘણી શાહી પી લીધી

ગરોળી આપણા ઘરમાં ઘણીવાર જોવામાં આવે છે કાકીડાને કાચંડા પણ કહેવાય છે તે વર્ષા ઋતુના પ્રારંભમાં વિશેષ જોવામાં આવે છે તેમની માથા પગના રંગો પલટાતા [illegible]

ચંદન ઘો મોટી ગરોળી જેવી હોય છે, જ્યારે પાટલા ઘો પાટલા જેવી પહોળી અને લાંબી હોય છે તે જ [illegible] જોવામાં આવે છે મલાયાના જંગલોમાં ૩૫ ફુટ મોટી ઘો થાય છે કે જેને 'જગતની ડાઈ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે

સાપ [illegible] હોય છે, પણ તે દર કરીને જમીનમાં રહે છે

ખીસકોલી મોટા ભાગે વૃક્ષ પર રહે છે અને પાદડાં વગેરે પર પોતાનો [illegible] છે

આ ઉપરાંત [illegible]ક પ્રાણીઓને આ વર્ગમાં

મૂકી શકાય તેમ છે, પણ સ્થલસંકોચને લીધે તેનું વર્ણન કરતા નથી

મૂળ

खयरा रोमय-पक्खी चम्मय-पक्खी पायडा चेव।
नरलोगाओ बाहिं समुग्ग-पक्खी विचय-पक्खी ॥ २२ ॥

સંસ્કૃત છાયા

खचरा रोमजपक्षिणश्च चर्मपक्षिणश्च प्रकटाश्चैव।
नरलोकाद् बहिः समुद्गपक्षिणो विततपक्षिणः ॥ २२ ॥

પદાર્થ

खयरा – ખેચરો, પક્ષીઓ

रोमय-पक्खी રોમજ પક્ષી

'रोमभिर्जाता ये पक्षास्ते सन्त्येषामिति रोमजपक्षिणः' शुक-हंस-सारसादयः ।' રોમવડે બનેલી છે જે પાંખો તે જેમને હોય તે રોમજ પક્ષી જેમકે પોપટ, હંસ, સારસ વગેરે રોમ એટલે રૂંવાટી જેના પર ઝીણી રૂંવાટી હોય તે પાંખને રોમજ પાંખ કહેવાય આવી પાંખને ધારણ કરનારાઓને રોમજ પક્ષી સમજવા પોપટ, હંસ, સારસ વગેરે આ વર્ગના પક્ષીઓ છે

चम्मय पक्खी–ચર્મજ પક્ષી

'चर्मणो जाता ये पक्षास्ते सन्त्येषामिति चर्मजपक्षिणः' वल्गुली-चर्मचटिकादय ।' ચામડાથી બનેલી છે જે પાંખો

તે જેમને હોય તે ચમજ પક્ષી જેમ કે વાગોળ ચામાચિડિયા વગેરે

ય—અને

પાયગ—પ્રગટ, જાણીતા

ચેવ—નિશ્ચય

નર ગેગાઓ—નરનો થી, મનુષ્યના રહ્યા જબૂદ્રીપ, ઘાત દીપ અને અર્ધા પુષ્કરાવર્ત દીપ એ અઢી દ્વીપો નર લોક મનુષ્યો રહેલા છે, કારણ કે મનુષ્યના જન્મ-મરણ આ માનમાં જ હોય છે જબૂદ્વીપ ફરતો લવણ સમુદ્ર છે અને ધાતકી ખંડ ફરતો કાલોદધિ સમુદ્ર છે આ બંને સમુદ્રો અઢી દ્વીપની અંદર જ સમજવા

વાહિં—બહાર

સમુગ-પક્ખા—સમુદ્ગ પક્ષી, બીડાયેલી પાંખવાળા પક્ષી

'तत्र समुद्गवत् समुद्गीभूता मिलिता पक्षा सन्त्येषा मिति ...' તેમાં સમુદ્ગ એટલે દાબડાની જેમ સંપુટ રૂપ મળેલી પાંખો જેમને હોય તે પટેના પ્રકારના સમજવા તાત્પર્ય કે આકાશમાં ઉડવા છતાં જેમની પાંખો પહોળી ન થાય, તેમને સમુદ્ગ પક્ષી સમજવા

विगय-पक्खी—વિતત પક્ષી, પહોળી કરેલી પાંખવાળા પક્ષી

'वितता विस्तीर्णा एव पक्षा सन्त्येषामिति द्वितीया ।'

વિતત એટલે વિસ્તારવાળી પાંખો જેમને હોય તે બીજા પ્રકારના સમજવા સામાન્ય રીતે પક્ષીઓ ઊડે ત્યારે તેમની પાંખો વિસ્તીર્ણ-વિસ્તારવાળી થાય, પરંતુ જ્યારે તે જમીન કે વૃક્ષ વગેરે પર બેસે ત્યારે એ પાંખો બીડાઈ જાય છે પરંતુ કેટલાક પક્ષીઓ એવા હોય છે કે જે નીચે બેસવા છતા તેમની પાંખો પહોળી જ રહે છે, ઉઘાડી જ રહે છે આવા પક્ષીઓને બીજા પ્રકારના એટલે વિતત પક્ષીઓ સમજવા

અન્વય

रोमय-पक्खी य चम्मय-पक्खी खयरा पायडा चेव ।
नरलोगाओ बाहिं समुग्ग-पक्खी वियय-पक्खी ।

ભાવાર્થ

પક્ષીઓ બે પ્રકારના છે (૧) રોમજ પક્ષી અને (૨) ચર્મજ પક્ષી આ બન્ને પ્રકારો જાણીતા છે મનુષ્ય લોકની બહાર બીડાયેલી પાંખવાળા તથા સતત ઉઘાડી રહેતી પાંખવાળા પક્ષીઓ હોય છે

વિવેચન

જલચર અને સ્થલચરના વર્ણનમા પશુઓનો પરિચય પૂરો થયો હવે ખેચરવર્ગમા પક્ષીઓનો પરિચય આપે છે

જે પંચેન્દ્રિય પ્રાણીઓ પક્ષ એટલે પાંખથી યુક્ત છે અને તે કારણે એટલે આકાશમા દૂર સુધી ઉડવાની શક્તિ ધરાવે છે, તેમને આપણે પક્ષીઓ કહીએ છીએ –ભંપેરી, તીડ, કુદા, પતંગિયા વગેરેને પાંખો હોય છે,

પણ તે પંચેન્દ્રિય પ્રાણીઓ નથી, તેમ આકાશમાં દૂર સુધી ઉડવાની શક્તિ ધરાવતાં નથી, એટલે તેમને આપણે પક્ષી કહેતા નથી. તેમનો સમાવેશ વિકલેન્દ્રિય જીવો એટલે જંતુ અને કીડામાં કરીએ છીએ.

પશુઓની જેમ પક્ષીઓ પણ વિવિધ પ્રકારનાં હોય છે અને અપેક્ષાવિશેષથી તેમના અનેક પ્રકારો પડી શકે છે, પરંતુ અહીં પાંખના પ્રકાર પરથી જ તેમના બે પ્રકારો પાડવામાં આવ્યા છે, જે સમજવામાં ઘણા સહેલા છે અને તેથી સામાન્ય મનુષ્યો પણ તેને તરત ઓળખી શકે છે. તેમાંના પહેલા પ્રકારને રોમજ પક્ષી કહે છે, કારણકે તેમની પાંખો રોમના-રૂંવાટીના બનેલી હોય છે, અને બીજા પ્રકારને ચર્મજ પક્ષી કહ્યા છે, કારણકે તેમની પાંખો ચામડાની બનેલી હોય છે.

પ્રથમ પ્રકારમાં અનેક પક્ષીઓનો સમાવેશ થાય છે. જેમકે-કાગડા, કબૂતર, હોલા, ચકલા, [illegible], મેના, પોપટ, કોયલ, બુલબુલ, કાબરીઆ, મોર, કૂકડા, ગીધ, સમળી, બાજ, ગરુડ, તેતર, નીલકંઠ, બતક, બગલા, [illegible], [illegible] વગેરે. આમાંના કેટલાક પક્ષીઓ પોતાના મનોહર રંગથી, તો કેટલાક અતિ સુવાળા સુંદર પીંછાથી, કેટલાક પક્ષીઓ પોતાના કદથી, તો કેટલાક મધુર બોલીથી આપણા મનનું આકર્ષણ કરે છે. તેમાંના કેટલાક બાગ વૃક્ષ પર રહે છે, તો કેટલાક વળી જલાશયના કિનારે કે જંગલમાં પણ રહે છે. વળી કેટલાક [illegible] જ લોકોમાં રહેવાનું પસંદ [illegible]

છે, તો કેટલાક ભાગ ખડક વગેરેમાં પોતાના માળા બાંધીને રહેવાનું પસંદ કરે છે

અહીં તેમની કેટલીક વિશેષતાની નોંધ કરવી ઠીક પડશે ન્યુઝીલાન્ડના કિવિ પક્ષીઓને પાંખ હોતી નથી, પીંછાં હોય છે હોનોલુલુમાં કૂકડાની જાતનું એક પક્ષી થાય છે, તે ઉડી શકતું નથી હવાઈ બેટમાં થતા પક્ષીઓને સ્વર હોતો નથી પેંગ્વિન પક્ષીમાં ચાલવાની તથા તરવાની શક્તિ છે, પણ ઉડવાની શક્તિ નથી કરનુ પક્ષી મહાગતિવાળું હોય છે ભારતમાં દરજી નામનું પક્ષી થાય છે, તે માત્ર અંગૂઠાના કદનું હોય છે, પણ સાપ ને વાંદરાથી પોતાનો બચાવ બહુ યુક્તિપૂર્વક કરે છે હિંદીમહાસાગરમાં એવા પક્ષીઓ થાય છે કે જે આગીયા કીડાઓને એકત્ર કરી પોતાના માળામાં અજવાળું રાખે છે સુઘરીની માળો બનાવવાની આવડત પ્રશંસાપાત્ર છે સંદેશા માટેના કબૂતરો બહુ ઝડપથી ઉડે છે સામાન્ય રીતે તેમની ગતિ એક કલાકમાં ૧૪૦ માઈલ જેટલી હોય છે અને વિશેષતાથી જોઈએ તો ૫૦૦ કે ૬૦૦ માઈલ ઉપરાંત ગતિ કર્યાના દાખલાઓ નોંધાયેલા છે રામજ પક્ષીને લોમપક્ષી પણ કહે છે

બીજા પ્રકારમાં વાગોળ કે વડવાગોળ, ચામાચીડિયાં, ભારડ, જીવજીવ, સમુદ્રાયમ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે તેમાંથી વડવાગોળ આપણા જોવામાં અનેક વાર આવે છે કોઈ વૃક્ષની ડાળે તે ઊંધા મસ્તકે લટકતી હોય છે

પરંતુ તે એકની બાજુએ જ હોય છે ત્યાં ઉડે છે, ત્યાં ભોગ ભૂમિમાં લટકે છે

ચામાચીડિયાં ... બાજે જવાવડ કે અંધારા ઘર, હોય ત્યાં વગેરેમાં વિશેષ જોવામાં આવે છે તેમની ચીસ એટલી તીણી હોય છે કે આપણા કાન તેને પકડી શકતા નથી

વાગડ પક્ષીના વાયુને શરીરમાં લેવાના આવે છે તે ઘણા જ ભોગ કરતા હોય છે અને મનુષ્ય તેના પર પડી લે તો તે સદૈવ ઈર્ષ્યાથી ... વળી અનમત્તની આગમમાં તેનું દૃષ્ટાંત આપેલ છે જેવી રીતે ઘણો વખત જાગૃત અવસ્થામાં જ રહેતા હોય, તેમ ... જીવ એ શરીર પણ એક મોટું અને ભિન્ન ... જે મહત્ત્વ, એ એની વિશેષતા છે

જીવ જીવ અને સમુદ્રવાયસનો વિશેષ પરિચય મળતો નથી પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં ચામડાની પાંખવાળા બીજા પણ કેટલાક પક્ષીઓના નામ આપેલા છે, તે ગુરુગમથી જાણી લેવા

મનુષ્યલોક એટલે અઢી દ્વીપની બહાર પણ અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો આવેલા છે તેમાં ઉપર જણાવેલા પક્ષીઓ ઉપરાંત બીજી બે જાતના પક્ષીઓ થાય છે તેમાંના એક આકાશમાં ઉડી શકે છે, પણ તેમની પાંખો ખુલતી નથી, એટલે કે તે હંમેશાં બીડેલી જ રહે છે, જ્યારે બીજા આકાશમાં ઉડતા હોય કે નીચા બેઠા હોય ત્યારે પણ તેમની પાંખો પહોળી જ રહે છે, એટલે કે બીડાતી નથી તેમાંના પહેલા પ્રકારને સમુદ્ગપક્ષી અને બીજા પ્રકારને વિતતપક્ષીની સંજ્ઞા આપવામાં આવેલી છે

સામાન્ય રીતે આપણી ગતિ મનુષ્યલોકની બહાર થતી નથી, એટલે આ પક્ષીઓ આપણા જોવામાં આવતા નથી, પરંતુ જ્ઞાનીઓના વચન પરથી આપણે તેમનું સ્વરૂપ જાણી શકીએ

[૧૫]

તિર્યંચ જીવોની ઉત્પત્તિ

મૂળ

सव्वे जल-थल-खयरा समुच्छिमा गब्भया दुहा हुंति।

સંસ્કૃત છાયા

सर्वे जल-स्थल-खचराः संमूर्च्छिमा गर्भजा द्विधा भवन्ति ॥१॥

પદાર્થ

सव्वे–સર્વે

जल-थल-खयरा–જલચરો, સ્થલચરો અને ખેચરો

समुच्छिमा–સંમૂર્છિમ

જેમનો જન્મ સંમૂર્છનથી થાય તે સંમૂર્છિમ કહેવાય. સંમૂર્છન એટલે શરીરના અવયવોનું સર્વ બાજુથી નિર્માણ થવું. અહીં સમ્ ઉપસર્ગ સમન્તાતનો ભાવ સૂચવે છે અને મૂર્છન શબ્દથી અવયવોની રચના અભિપ્રેત છે. તે અંગે તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિકમાં કહ્યું છે કે 'त्रिषु लोके–

પંચેન્દ્રિય ખેચર
(૨) ચર્મજ પક્ષી
પાંખવાળા પક્ષી (

(૧) વૃક્ષ પર બેઠેલા-રોમજ
પાંખવાળા પક્ષી (૪)
રતા
પૃ ૨૨૮

ભાવાર્થ

સર્વે જલચર, સ્થલચર અને ખેચર તિર્યંચો સમૂર્છિમ અને ગર્ભજ એમ બે પ્રકારના હોય છે

વિવેચન

વીસમી, એકવીસમી અને બાવીસમી ગાથાના સ્વરૂપ પરત્વે તિર્યંચ જીવોના ભેદોપભેદો કહ્યા, હવે ત્રેવીસમી ગાથાના પૂર્વાધમા જન્મ પરત્વે તેમના ભેદો કહે છે

જન્મ પરત્વે સર્વે તિર્યંચ જીવો એટલે જલચર, સ્થલચર અને ખેચરો બે પ્રકારના હોય છે એક સમૂર્છિમ અને બીજા ગર્ભજ તેમા જેમનો જન્મ સમૂર્છન ક્રિયાથી થાય છે, તેમને સમૂર્છિમ કહેવાય છે અને ગર્ભધારણની ક્રિયા વડે થાય છે, તેમને ગર્ભજ કહેવાય છે

અહી સ્વાભાવિક જ પ્રશ્ન થશે કે 'સમૂર્છનક્રિયા કોને કહેવાય ?' તેનો ઉત્તર એ છે કે 'ઉત્પત્તિને યોગ્ય સયોગો પ્રાપ્ત થતા જ દેહના સર્વ અવયવોનુ બધી બાજુથી નિર્માણ થઈ જવુ, એ સમૂર્છનની ક્રિયા છે'

ગર્ભધારણ વિષે પણ આવો જ પ્રશ્ન થવાનો તેનો ઉત્તર એ છે કે 'માતા-પિતાના સયોગથી શોણિત અને શુક્રનુ ગ્રહણ થવુ-મિશ્રણ થવુ, એ ગર્ભધારણની ક્રિયા છે'

અહી એ જાણવુ જરૂરી છે કે નીચલા સ્તરના સર્વ જીવો કે જે સામાન્ય રીતે તિર્યંચ કહેવાય છે, તે બધા

જ સમૂર્ચ્છિમ હોય છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો નર્વે સ્થાવર જીવો અને સર્વે વિકલેન્દ્રિય જીવો એટલે કે એક ઇન્દ્રિયથી માડીને ચાર ઇન્દ્રિય સુધીના જીવો સમ્મૂર્ચ્છન ક્રિયાથી જ જન્મે છે તેમા એકેન્દ્રિય અને દ્વીન્દ્રિય જીવોને ઉત્પન્ન થવા માટે સ્વજાતિના મલ વગેરેની અપેક્ષા રહેતી નથી એ તો ઉત્પત્તિને યોગ્ય સયોગો મળતા જ સ્વજાતિની આસપાસ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જ્યારે ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવો ઉત્પત્તિને યોગ્ય સયોગો મળતા સ્વજાતિના મલ, લાળ, પુરીષ વગેરેમા ઉત્પન્ન થાય છે

પચેન્દ્રિય તિર્યંચોમા મત્સ્ય વગેરે જલચર પ્રાણીઓ સમૂર્ચ્છિમ અને ગર્ભજ એમ બને પ્રકારના હોય છે સ્થલચરોમા ઉરપરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પ પણ પ્રાય બને પ્રકારના હોય છે, જ્યારે ચતુષ્પદમા સમૂર્ચ્છિમ કોઈક જ વાર ઉત્પન્ન થાય છે ખેચરોમા ઇતિ વગેરે કારણે શુક, દધિક અને ખજરીટ વગેરેની ઉત્પત્તિ સમ્મૂર્ચ્છિમ ક્રિયાથી થાય છે અને સામાન્ય સયોગોમા તો બધા ખેચરો ગર્ભધારણની ક્રિયાથી જ જન્મે છે કે જેને માટે 'અડજ' સજ્ઞા પ્રસિદ્ધ છે

અહી એ સ્પષ્ટતા આવશ્યક છે કે ગર્ભજ જીવો પણ ત્રણ પ્રકારના હોય છે (૧) અડજ એટલે ઇડારૂપે જન્મતા ઇડાનુ કેટલોક વખત સેવન થયા પછી તેમાથી બચ્ચા નીકળે છે (૨) જરાયુજ એટલે ઓરમા વીટળાઈને જન્મતા ગાય, ભેસ, બકરી વગેરેનો જન્મ આ

પ્રકારે થાય છે અને (૩) પોતજ એટલે શીધા બચ્ચારૂપે જન્મતા હાથી વગેરેનો જન્મ આ પ્રકારે થાય છે

સમૂર્ચ્છિમ અને ગર્ભજ બન્ને પ્રકારના પ્રાણીઓ અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્ત હોય છે, એટલે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચના કુલ ૨૦ ભેદોની ગણના નીચે મુજબ થાય છે —

જલચરના સમૂર્ચ્છિમ અને ગર્ભજ એ બે ભેદ તે દરેક અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્ત એટલે કુલ ચાર ભેદ

સ્થલચરના ચતુષ્પદ, ઉરપરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પ એ ત્રણ ભેદ તે દરેકના સમૂર્ચ્છિમ અને ગર્ભજ એટલે છ ભેદ અને તે દરેકના અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્ત, એટલે કુલ બાર ભેદ

ખેચરના સમૂર્ચ્છિમ અને ગર્ભજ એ બે ભેદ તે દરેકના અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્ત એટલે કુલ ચાર ભેદ

આ રીતે ૪ + ૧૨ + ૪ મળી કુલ ૨૦ ભેદો થાય છે

૨૨ સ્થાવરના, ૬ વિકલેન્દ્રિયના અને ૨૦ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના મળી તિર્યંચના ૪૮ ભેદો ગણાય છે

આ પ્રકરણ પૂરું કરતા એ પણ જણાવી દઈએ કે બધા સમૂર્ચ્છિમ જીવો નપુંસક હોય છે અને ગર્ભજમાં સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ અને નપુંસકવેદ એમ ત્રણ પ્રકારો હોય છે

卐

[१०]

મનુષ્યો

મૂળ

कम्माकम्मगभूमि-अंतरदीवा मणुस्सा य ॥ २३ ॥

સંસ્કૃત-છાયા

कर्माकर्मकभूम्यन्तरद्वीपा मनुष्याश्च ॥ २३ ॥

પદાર્થ

कम्माकम्मगभूमि-કર્મભૂમિ અને અકર્મભૂમિ, તેમાં જન્મેલા.

कम्मभूमि અને अकम्मगभूमि તે कम्माकम्मगभूमि તેની સાથે अंतरदीव ૫ જોડતાં कम्माकम्मगभूमि-अंतरदीवा એવું સામાસિક પદ બને છે.

कम्मगभूमि-કર્મભૂમિ અહીં કર્મ શબ્દથી અસિ, મષી અને કૃષિને લગતો વ્યવહાર સમજવાનો છે. અસિને લગતો વ્યવહાર એટલે તલવાર વગેરે વિવિધ પ્રકારના હથિયારો બનાવવા અને તેનો રક્ષણ, યુદ્ધ વગેરે માટે

ઉપયોગ કરવો મષીને લગતો વ્યવહાર એટલે શાહી બનાવવી અને તેના વડે લિપિ તથા અંકો લખવા અને કૃષિને લગતો વ્યવહાર એટલે ઢોરોને પાળવા, તેનો ખેતીમા ઉપયોગ કરવો તથા ધાન્યાદિ જે વસ્તુઓ વેચવા જેવી હોય તેનુ વેચાણ કરવુ વગેરે અહીં કર્મ શબ્દથી શ્રુત અને ચારિત્રરૂપ મોક્ષાનુષ્ઠાન પણ ગ્રહણ કરવુ, એવો શાસ્ત્રકારોનો અભિપ્રાય છે 'कर्म कृषिवाणिज्यादि मोक्षानुष्ठान श्रुतचारित्ररूप वा ।' તાત્પર્ય કે જે ભૂમિના મનુષ્યો ખેતીવાડી, ગોપાલન, વ્યાપાર તથા વિવિધ પ્રકારના ઉદ્યોગ-ધંધાઓ વડે પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે તથા મોક્ષમાર્ગનુ રહસ્ય સમજીને તેની પ્રાપ્તિ માટે વિવિધ પ્રકારની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ કરે છે, તેને કર્મભૂમિ કહેવાય છે

તીર્થંકરો, ચક્રવર્તીઓ, વાસુદેવો, બળદેવો વગેરે શલાકા પુરુષો કર્મભૂમિમા જ જન્મે છે અને સાધુ-સંતોનો યોગ પણ કર્મભૂમિમા જ થાય છે વળી જિનેશ્વર ભગવાનની મૂર્તિઓ, મંદિરો અને તીર્થો જે ભવસાગર તરવાના મહાન સાધન ગણાય છે, તે પણ આ ભૂમિમા જ નિર્માણ થાય છે વિશેષ શુ ? મોક્ષગમનની ક્રિયા પણ આ ભૂમિમાથી જ થાય છે

અઢીદ્વીપમા આવી કર્મભૂમિઓ પંદર છે તે આ રીતે :

	ભરત	ઐરવત	મહાવિદેહ	
જંબૂદ્વીપ	૧	૧	૧	
ધાતકીખંડ	૨	૨	૨	
અર્ધપુષ્કરવર દ્વીપ	૨	૨	૨	
	૫	૫	૫	કુલ ૧૫

પણ એમ જ સમજવુ આ રીતે અતરદ્વીપની કુલ સખ્યા ૫૬ થાય છે

આ અતરદ્વીપમા રહેનાર મનુષ્યો અકર્મભૂમિના મનુષ્યો જેવા જ, એટલે કે યુગલિયા હોય છે

અહી અતરદ્વીપનો ઉલ્લેખ જન્મક્ષેત્ર તરીકે થયેલો છે, એટલે અતરદ્વીપ શબ્દથી અતરદ્વીપમા જન્મેલા એમ સમજવાનુ છે,

मणुस्सा–મનુષ્યો

य–

આ પદ અહી પાદપૂર્તિ કરવા માટે મૂકાયેલું છે

અન્વય

मणुस्सा कम्माकम्मगभूमि-अतरदीवा य ।

ભાવાર્થ

મનુષ્યો મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારના છે (૧) કર્મભૂમિમા જન્મેલા, (૨) અકર્મભૂમિમા જન્મેલા અને (૩) અતર દ્વીપમા જન્મેલા

વિવેચન

પચેન્દ્રિય જીવોના મુખ્ય ચાર ભેદો પૈકી નારક અને તિર્યંચના ભેદો કહ્યા હવે ક્રમપ્રાપ્ત મનુષ્યના ભેદો કહે છે

મનુષ્ય એ પચેન્દ્રિય પ્રાણી છે, કારણ કે તેને સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય એ પાચેય ઇન્દ્રિયો હોય છે અને તેના વડે તે

છે કે 'હે ગૌતમ! પીસ્તાલીશ લાખ યોજનપ્રમાણ મનુષ્યક્ષેત્રમાં, અઢી દ્વીપ અને સમુદ્રોમાં, પંદર કર્મભૂમિમાં, ત્રીશ અકર્મભૂમિમાં તથા છપ્પન અંતરદ્વીપોમાં ગર્ભજ મનુષ્યના જ (૧) વિષ્ઠામાં, (૨) મૂત્રમાં, (૩) કફમાં (બળખામાં), (૪) નાસિકાના મેલમાં, (૫) વમનમાં (૬) પિત્તમાં, (૭) પરૂમાં, (૮) લોહીમાં, (૯) વીર્યમાં, (૧૦) વીર્યના સૂકાઈ ગયેલા પુદ્ગલો ભીના થાય તેમાં, (૧૧) જીવરહિત કલેવરમાં, (૧૨) સ્ત્રી-પુરુષના સંયોગમાં, (૧૩) નગરની ખાળમાં અને (૧૪) સર્વ અશુચિના સ્થાનકોમાં સંમૂર્છિમ મનુષ્યો અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અવગાહનાવાળા ઉત્પન્ન થાય છે તે અમનસ્ક, મિથ્યા દૃષ્ટિ, અજ્ઞાની તથા સર્વ પર્યાપ્તિઓ વડે અપર્યાપ્ત હોય છે અને અંતર્મુહૂર્તનું આયુષ્ય ભોગવીને કાલ કરે છે'

સંમૂર્છિમ મનુષ્યો અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી આપણે જોઈ શકતા નથી, પણ જ્ઞાની ભગવંતોએ પોતાની જ્ઞાન દૃષ્ટિથી તેમને જોયા છે અને તેથી જ તેમનું યથાર્થ વર્ણન કરેલું છે

આપણે જે મનુષ્યોને જોઈએ છીએ કે જેના સંપર્ક—સહવાસમાં આવીએ છીએ તે બધા ગર્ભજ મનુષ્યો છે, કારણ કે તેમનો જન્મ ગર્ભધારણની ક્રિયા વડે થયેલો છે પુરુષ અને સ્ત્રીનો સમાગમ થયા પછી શુક્ર અને શોણિતનું વિશિષ્ટ પ્રકારે મિશ્રણ થતાં ગર્ભાધાન થાય છે આ ગર્ભ માતાના ઉદરમાં સામાન્ય રીતે નવથી સાડાનવ માસ સુધી રહે છે અને તે પરિપકવ થતાં બાદ તેનો જન્મ થાય

છે કેટલાક ગર્ભો આઠ કે ૧૧ માસે પણ જન્મે છે અને તે છૂવે છે, તો કેટલાક ગર્ભો ૧૨ વર્ષ સુધી માતાના ગર્ભમા રહ્યા પછી પણ જન્મ ધા ા કરે છે ગૂર્જરાધિપતિ સિદ્ધરાજનો જન્મ આ રીતે થયો હતો ગર્ભની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની હોય છે, એટલે કે ગર્ભ ધારણ થયા પછી બે ઘડી સુધીમા પણ તેનુ ક્ષરણ થવુ ચવુ હોય તો થઈ જાય છે

ગર્ભજ મનુષ્યો ત્રણ પ્રકારના છે (૧) કર્મભૂમિમા જન્મેલા, (૨) અકર્મભૂમિમા જન્મેલા અને (૩) અતરદ્વીપમા જન્મેલા જન્મક્ષેત્ર કે જન્મભૂમિની અસર મનુષ્યના જીવન પર ઘણુ મોટા પ્રમાણમા થાય છે, એટલે તેને અનુલક્ષીને આ વિભાગો પાડવામા આવ્યા છે

કર્મભૂમિમા સસ્કૃતિ હોય છે, શિલ્પ હોય છે, કલા હોય છે, વિવિધ પ્રકારના વ્યવસાયો હોય છે, તથા ધર્મ પાળવાની અને ધર્મ આચરવાની અનેક પ્રકારની સગવડો હોય છે, એટલે તેમા જન્મેલાઓનુ સ્થાન અકર્મભૂમિ અને અતર્દ્વીપમા જન્મેલા મનુષ્યો કરતા ઘણુ ઊચુ ગણાય છે અકર્મભૂમિમા જન્મેલા મનુષ્યો યુગલિયા હોય છે, એટલે કે સ્ત્રી પુરુષના જોડકા રૂપે સાથે જન્મે છે, સાથે હરે-ફરે છે અને દશ પ્રકારના કલ્પવૃક્ષોના આધારે પોતાનુ જીવન વ્યતીત કરે છે વળી તેઓ પરસ્પરના સમાગમથી પ્રજોત્પત્તિ કરે છે અને એ રીતે એ ક્ષેત્રમા માનવવશનો વેલો ચાલુ રહે છે, પણ સસ્કૃતિ, શિલ્પ, કલા, વ્યવસાય તથા ધર્મના અભાવે તેઓ કોઈ જાતની પ્રગતિ કરી શકતા નથી

હૈમવત અને હૈરણ્યવત ક્ષેત્રમા ત્રીજો આરો હોય છે ત્યા ઉત્પન્ન થતા યુગલિકોને એકાંતરે આમળા જેટલો આહાર કરવાની ઇચ્છા થાય છે તેઓ પોતાના યુગલિક સતાનનુ ૭૯ દિવસ પાલન કરે છે

હરિવર્ષ અને રમ્યકવર્ષ ક્ષેત્રમા સદા બીજો આરો હોય છે ત્યા ઉત્પન્ન થતા યુગલિકોને બે દિવસના અતર માત્ર બોર જેટલા આહારની ઇચ્છા થાય છે તેઓ પોતાના યુગલિક સતાનનુ ૬૪ દિવસ પાલન કરે છે

દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રમા સદા પહેલો આરો વર્તે છે ત્યા ઉત્પન્ન થતા યુગલિકોને ત્રણ દિવસને અતરે માત્ર તુવરના દાણા જેટલા આહારની ઇચ્છા થાય છે તેઓ પોતાના યુગલિક સતાનોનુ ૪૯ દિવસ સુધી પાલન કરે છે

યુગલિક મનુષ્યો સ્વભાવે અત્યત નરમ હોવાથી કર્મબધન થોડુ ઓછુ કરે છે અને તેથી મૃત્યુ બાદ દેવલોકમા ઉત્પન્ન થાય છે

અતરદ્વીપના મનુષ્યો પણ યુગલિયા જ હોય છે તેમને એકાતરે આહારની ઇચ્છા થાય છે તથા ૭૯ દિવસ સતાનનુ પાલન કરે છે

જૈન શાસ્ત્રોમા મનુષ્યના આર્ય અને મ્લેચ્છ એવા બે પ્રકારો પાડ્યા છે, તેનુ સ્વરૂપ પણ અહી સમજી લેવુ જોઈએ

પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં કહ્યું છે કે 'आराद्-हेयधर्मेभ्यो याता प्राप्ता उपादेयधर्मैरित्यार्याः-જે આરાત્ એટલે હેય ધર્મથી દૂર ગયા છે અને ઉપાદેય ધર્મોને પ્રાપ્ત થયા છે, તે આર્યો સમજવા' તત્ત્વાર્થ રાજવાર્તિકમાં આર્યોનું લક્ષણ અન્ય રીતે દર્શાવ્યું છે 'गुणैर्गुणवद्भिर्वा अर्यन्ते-सेव्यन्ते इत्यार्याः-જે ગુણો વડે કે ગુણવાનો વડે સેવાય છે, તે આર્ય' તાત્પર્ય કે જનામાં દયા, ઉદારતા, સહૃદયતા, પરોપકારવૃત્તિ, વિવેક, વિનય આદિ ગુણો વિકાસ પામ્યા હોય તેને આર્ય સમજવા અને બાકીનાઓને અનાર્ય કે મ્લેચ્છ ગણવા

પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં આર્યના ભેદોપભેદોનું વર્ણન કર્યું છે તેનો સાર એ છે કે આર્યો બે પ્રકારના છે એક ઋદ્ધિપ્રાપ્ત અને બીજા અનૃદ્ધિપ્રાપ્ત તેમાં ઋદ્ધિપ્રાપ્ત આર્યના છ પ્રકારો છે તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, બલદેવ, વાસુદેવ, વિદ્યાધર અને ચારણ અહીં ચારણ શબ્દથી ચારણલબ્ધિવાળા મહાપુરુષ સમજવા કે જે પોતાની લબ્ધિના જોરે સૂર્યના કિરણોનો આશ્રય લઈને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જઈ શકે છે × અનૃદ્ધિપ્રાપ્ત આર્યના નવ પ્રકારો છે ક્ષેત્ર-આર્ય, જાતિ-આર્ય, કુલ-આર્ય, કર્મ-આર્ય,

---

× अन्यय चरण-गमत्था अधान्निज्जाहिं चारणा मुणओ ।
घहिं जाइ रुमे, तिरियं दाउ रविकरे वि ॥ ५०७ ॥

—શ્રી પ્રવચનસારોદ્ધાર

શિલ્પ-આર્ય, ભાષા-આર્ય, જ્ઞાન-આર્ય, દર્શન-આર્ય તથા ચારિત્ર-આર્ય તેમનુ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે જાણવુ

(૧) ક્ષેત્ર-આર્ય-જેમનો જન્મ મગધ, અગ, બગ, કલિગ, કાશી વગેરે આર્યક્ષેત્રોમા થયો હોય, તે ક્ષેત્ર-આર્ય અહી એટલુ સૂચવવુ જરૂરી છે કે પ્રાચીન ગ્રન્થોમા ૨૫ા આર્ય દેશોની-આર્યક્ષેત્રોની ગણના છે તે કયા અને કવી રીતે છે, તે એક સશોધનનો વિષય છે બાકી જ્યા ધર્મ અને નીતિની વ્યવસ્થા છે, તે આર્યક્ષેત્ર છે

(૨) જાતિ-આર્ય-જેમનો જન્મ ઉત્તમ જાતિમા થયો હોય તે જાતિ-આર્ય દાખલા તરીકે આપણા ભરત ક્ષેત્રમા એક કાલે અબષ્ઠ, કલિદ, વૈદેહ, વેદગ, હરિત અને ચુચણ એ છ જાતિની ગણના ઇભ્ય જાતિ તરીકે થતી, એટલે તેમા જન્મ પામેલાઓ જાતિ-આર્ય ગણાતા

(૩) કુલ-આર્ય-જેમનો જન્મ ઉત્તમ કુલમા થયો હોય તે કુલ-આર્ય દાખલા તરીકે આપણે ત્યા પ્રાચીન કાલમા ઉગ્ર, ભોગ, રાજન્ય, ઇક્ષ્વાકુ, જ્ઞાત અને કુરુ એ છ કુળો ઘણા ઊચા ગણાતા, એટલે તેમા જન્મ પામેલાઓ કુલ-આર્ય ગણાતા

(૪) કર્મ-આર્ય-જેઓ વસ્ત્ર, સૂતર, કપાસ, માટીના વાસણ વગેરેનો વ્યાપાર કરતા હોય, તે કર્મ આર્ય,

(૫) શિલ્પ-આર્ય-જેઓ દરજી, ગ ? કુભાર લુહાર, ચિ ા ર, સુથાર, કસારા વગેરે હોય, તે શિલ્પ-આર્ય

પ્રકારો રંગ, રૂપ, કદ, ધંધા, ધર્મ, દેશ, રહેઠાણ વગેરેની દૃષ્ટિએ પણ પડી શકે છે જેમ કે—

રંગની દૃષ્ટિએ ઘઉંવર્ણા, ગોરા, કાળા, પીળા, રાતા વગેરે

રૂપની દૃષ્ટિએ ચપટા નાક ને ઝીણી આંખોવાળા તે મોંગોલિયન વગેરે જાડા હોઠ ને વાંકડિયા વાળવાળા તે હબસી વગેરે અણિયાળા નાક અને પાતળા હોઠવાળા તે આર્યો× વગેરે

કદની દૃષ્ટિએ લાંબા, મધ્યમ, ઠીંગણા વગેરે

ધંધાની દૃષ્ટિએ ખેડૂત, વણકર, સુથાર, લુહાર, દરજી, હજામ, મોચી, ધોબી, તેલી, તંબોલી, શિક્ષક, વકીલ, વ્યાપારી વગેરે

ધર્મની દૃષ્ટિએ જૈન, બૌદ્ધ, શીખ, હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, યહુદી, જરથોસ્તી વગેરે

દેશની દૃષ્ટિએ ભારતીય, ચીના, જાપાની, રશિયન, જર્મન, ફ્રેંચ, ઇંગ્લીશ, આફ્રિકન, અમેરિકન, ઓસ્ટ્રેલિયન વગેરે મોટા દેશોમાં પ્રાંતો હોય છે, તે પ્રમાણે પણ મનુષ્યના પ્રકારો પડી શકે છે જેમકે—ગુજરાતી, મરાઠી, રાજસ્થાની, પંજાબી, ઉત્તર હિંદુસ્તાની, પૂર્બી, બંગાળી, ઉડિયા, મદ્રાસી, મલબારી, કન્નડ વગેરે

× અહીં આર્ય શબ્દનો પ્રયોગ વર્તમાનકાળના વિદ્વાનોના મત મુજબ સમજવો

રહેઠાણની દૃષ્ટિએ પહાડી, જંગલી, મેદાનમાં વસનારા, શહેરી, ગામડિયા વગેરે

૧૫ કર્મભૂમિ, ૩૦ અકર્મભૂમિ અને ૫૬ અંતરદ્વીપના મળી મનુષ્યના ૧૦૧ ભેદો થાય છે તેના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત ગણતાં ૨૦૨ ભેદો તથા તેમાં ૧૦૧ સમૂર્ચ્છિમના ભેદો ઉમેરતાં કુલ ૩૦૩ ભેદો થાય છે સમૂર્ચ્છિમ જીવો અપર્યાપ્ત જ હોય છે, એટલે તે દરેકનો એકેક ભેદ જ ગણાય છે

[૧૭]

દેવો

મૂળ

दसहा भवणाहिवई, अट्ठविहा वाणमंतरा हुंति ।
जोइसिया पंचविहा, दुविहा वेमाणिया देवा ॥ २४ ॥

સંસ્કૃત છાયા

दशधा भवनाधिपतयोऽष्टविधा वानमंतरा भवन्ति ।
ज्योतिष्का पञ्चविधा द्विविधा वैमानिका देवा ॥ २४ ॥

પદાર્થ

दसहा–દશ પ્રકારના

भवणाहिवई–ભવનાધિપતિ, ભવનપતિ

ભવણ ના અહિવઈ તે ભવણાહિવઈ ભવણનો સામાન્ય અર્થ ઘર કે નિવાસસ્થાન થાય છે, પરંતુ અહિં પરિભાષાથી રત્નપ્રભા નામની પ્રથમ ભૂમિમાં ઉપર નીચેના હજાર–હજાર યોજન છોડી વચલા ૧ લાખ ૭૮ હજાર

યોજનમાં રહેલા દેવોને વસવાના વિશિષ્ટ રચનાવાળાં સ્થાનોને ભવન સમજવાના છે અહિવઇ–અધિપતિઓ, માલીકો, સ્વામીઓ તાત્પર્ય કે જે દેવો અધોલોકમાં આવેલા ભવનોમાં વસે છે, તેમને ભવનાધિપતિ કે ભવનપતિ કહેવાય છે

અટ્ઠવિહા–આઠ પ્રકારના

વાણમંતરા—વાનમંતર, વ્યંતર

'वनानामन्तराणि वनान्तराणि, तेषु भवा वानमन्तरा ।' વનના અંતરો–અવકાશવાળા ભાગો તે વનાંતર તેમાં રહેલા તે વાનમંતર' અહીં વ્યાકરણના 'पृषोदरादि' સૂત્ર અનુસાર બંને પદની વચ્ચે મકાર આવેલો છે

વાનમંતરને વ્યંતર કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તેઓ વિવિધ પ્રકારના ભવન, નગર અને આવાસરૂપ અંતરોમાં–આશ્રયસ્થાનોમાં રહે છે અહીં ભવન શબ્દથી રત્નપ્રભા નામની પ્રથમ નરકભૂમિમાં ઉપરનો જે હજાર યોજનવાળો ભાગ છે, તેના ઉપર–નીચેના સો–સો યોજન છોડીને વચ્ચે આઠસો યોજનનો ભાગ રહે, તેમાં આવેલાં વિશિષ્ટ રચનાવાળાં વ્યંતર દેવોને વસવાના સ્થાનો સમજવાના છે નગરો તિર્યક્ લોકમાં હોય છે અને આવાસો ઊર્ધ્વલોક તેમજ અન્ય સ્થળે પણ હોય છે

વાણમંતર દેવો, જે વ્યંતર દેવોની જ એક જાતિ ગણાય છે, તે વ્યંતર દેવોના નિવાસસ્થાનોની ઉપર નીચેના સો યોજનવાળા વિસ્તારમાં રહે છે

વ્યતર શબ્દની વ્યાખ્યા શાસ્ત્રકારોએ અન્ય રીતે પણ કરી છે જેમકે–' विगतमन्तर मनुष्येभ्यो येषा ते व्यन्तरा । જેઓનુ મનુષ્યોથી અતર ગયુ છે, તે વ્યતર' કેટલાક વ્યતરો તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ વગેરે ઉત્તમ પુરુષોની ચાકરની પેઠે સેવા કરે છે, તેથી તેમની અને મનુષ્યોની વચ્ચે અતર રહેતુ નથી

हुति–હોય છે

जोइसिया–જ્યોતિષ્ક

તત્ત્વાર્થ-ભાષ્યમા કહ્યુ છે કે 'द्योतयन्ति-प्रकाशयन्ति जगदिति ज्योतींषिविमानानि, तेषु भवा ज्योतिष्का । જે જગતને પ્રકાશિત કરે છે, તે જ્યોતિષ-વિમાનો તેમા ઉત્પન્ન થયેલા તે જ્યોતિષ્કો' અથવા 'ज्योतिष एव ज्योतिष्का ।' જ્યોતિષ-દેવો તે જ જ્યોતિષ્કો અહી 'સ્વાર્થ'મા 'क' પ્રત્યય થયેલો છે આ વ્યાખ્યાઓનુ તાત્પર્ય એ છે કે જે દેવોના વિમાનો જગત્‌ને પ્રકાશિત કરે છે, તે જ્યોતિષ્ક કહેવાય છે

पचविहा—પાચ પ્રકારના

दुविहा—બે પ્રકારના

वेमाणिया–વૈમાનિક

વિમાનમા ઉત્પન્ન થાય તે વૈમાનિક અહી વિમાનથી આકાશમા રહેલી દેવોને વસવાની વિશિષ્ટ ભૂમિઓ સમજવાની છે શાસ્ત્રકારોએ તેનો લાક્ષણિક અર્થ આ પ્રમાણે કર્યો

છે 'विशिष्टपुण्यैर्जन्तुभिर्मान्यन्त उपभुज्यन्त इति विमानानि ।' વિશિષ્ટ પુણ્યશાળી જીવો વડે જેનો ઉપયોગ કરાય તે વિમાનો '

આ કારણમાં રહેવાની અભિલાષા વાળાને લોકભાષામાં વિમાન કહેવાના આવે છે, પણ તે અહીં પ્રસ્તુત નથી

દેવા—દેવો.

दिव् ધાતુ સંસ્કૃત ભાષામાં ક્રીડા, વિજિગીષા, દ્યુતિ, દીપ્તિ, મોદ, મદ, કાન્તિ, ગતિ આદિ અનેક અર્થમાં વપરાય છે તેમાંથી અહીં મુખ્યપણે ક્રીડાશીલ, દ્યુતિમાન, દીપ્તિમાન, ગતિમાન એ અર્થો પ્રસ્તુત છે

અન્વય

मसा दिव्, वाणवराः जोइसिया वेमाणिया दस अट्ठ,
पंचविहा, दुविहा, दुविहा इति ।

ભાવાર્થ

દેવો ચાર પ્રકારના છે (૧) ભવનપતિ, (૨) વ્યંતર, (૩) જ્યોતિષ્ક અને (૪) વૈમાનિક તે અનુક્રમે દશ, આઠ, પાંચ અને બે પ્રકારના છે

વિવેચન

પંચેન્દ્રિય પ્રાણીઓમાં દેવો પણ ગણના થાય છે, એટલું જ નહિ પણ ગુણ-સંપત્તિની અપેક્ષાએ તેમનું સ્થાન સર્વથી ઊંચું માનવામાં આવે છે

નારક જીવોને ગર્ભનો પ્રવેશ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી

તેમની સરખામણીમા તિર્યંચોની હાલત ઠીક ગણાય છે, કારણ કે વિવિધ પ્રકારના દુ ખાનુભવો વચ્ચે પણ તેઓ કવચિત્ કદાચિત્ સુખનો અનુભવ કરે છે મનુષ્યોની સ્થિતિ તિર્યંચો કરતા ચડિયાતી છે, કારણ કે તેમને વિશિષ્ટ કોટિનુ મન પ્રાપ્ત થયેલુ છે અને તેના વડે તેઓ વિવિધ પ્રકારના દુ ખોનો, વિવિધ પ્રકારની આપત્તિઓનો કે વિવિધ પ્રકારની મુશ્કેલીઓનો પ્રતિકાર કરી વિવિધ પ્રકારના સુખોનો અનુભવ કરી શકે છે દાખલા તરીકે કડકડતી ઠડી પડતી હોય તો તિર્યંચો અહી-તહી ભરાઈ જાય છે, પણ તેનો વિશિષ્ટ ઉપાય કરી શક્તા નથી, જ્યારે મનુષ્યો એ ઠડીનુ નિવારણ કરવા માટે ઘર બાધે છે, અગ્નિ પ્રકટાવે છે અને ગરમ વસ્ત્રો વગેરેની યોજના કરીને ઠડીના કષ્ટમાથી ઉગરી જાય છે વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો આવા સમયે પણ તેઓ જોઈતી હુફ મેળવીને એક પ્રકારનો સુખાનુભવ કરે છે અન્ય આપત્તિઓની બાબતમા પણ આમ જ સમજવુ

કેટલાક મનુષ્યો એમ કહે છે કે 'અમે ઘણા દુ ખી છીએ' પણ તિર્યંચોની સરખામણીમા તેમનુ દુ ખ કંઈ વિસાતમા નથી મનુષ્યો ગમે તેવા દુ ખી હોય તો પણ તેઓ તિર્યંચ કરતા સારી સ્થિતિ ભોગવે છે, એટલે તેમનુ સ્થાન તિર્યંચ કરતા નિ સદેહ ચડિયાતુ છે

જે મનુષ્યો અતિ સુખી હોય, તેમને આપણે દેવ ન કહીએ છીએ, કારણ કે દેવોનુ સુખ આપણા સુખ

કરતા અનેક ગણુ વધારે હોય છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો તેમનુ જીવન ભોગ ભાગે વિવિધ પ્રકારના સુખોનો અનુભવ કરવામા જ વ્યતીત થાય છે અને દુ ખ તો કવચિત્ જ ભોગવવુ પડે છે તેમને રહેવા માટે સુદર સ્થાન હોય છે, તેઓ ઇચ્છામા આવે ત્યા હરીફરી શકે છે, વળી તેઓ પ્રશસ્ત રૂપ અને લાવણ્યથી યુક્ત એવી અને દેવીઓથી પરિવરેલા હોય છે તેમની સાથે વિવિધ પ્રકારની ક્રીડા કરતા તેમનો કાલ કેવી રીતે નિર્ગમન થાય છે, તેની પણ ખબર પડતી નથી

શ્રી ભગવતીસૂત્રના બારમા શતકના નવમા ઉદ્દેશમા પાચ પ્રકારના દેવો કહ્યા છે 'દ્ર વ્યદેવ, નરદેવ ધર્મદેવ, દેવાધિદેવ અને ભાવદેવ' તેના દેવપણે ઉત્પન્ન થનારા જીવો તે દ્રવ્યદેવ, ચક્રવર્તી તે નરદેવ, સાધુ–મુનિરાજો તે ધર્મદેવ, તીર્થંકર ભગવતો તે દેવાધિદેવ, અને દેવગતિનામકર્મના ઉદયે દેવનો જન્મ ધારણ કરનારા તે ભાવદેવ આ ભાવદેવને જ આપણે સામાન્ય રીતે દેવ કહીએ છીએ અને અહીં તેના જ ભેદોનુ નિરૂપણ કર વામા આ યુ છે

દેવો મુખ્યત્વે ચાર પ્રકારના છે (૧) ભવનપતિ, (૨) વ્યતર, (૩) જ્યોતિષ્ક અને (૪) વમાનિક, તેમા ભવનપતિ દેવો દશ પ્રકારના છે (૧) અસુરકુમાર (૨) નાગકુમાર, (૩) વિદ્યુત્કુમાર, (૪) સુપર્ણકુમાર, (૫) અગ્નિ

તેમની સરખામણીમા તિર્યંચોની હાલત ઠીક ગણાય છે, કારણ કે વિવિધ પ્રકારના દુખાનુભવો વચ્ચે પણ તેઓ કવચિત્ કવચિત્ સુખનો અનુભવ કરે છે મનુષ્યોની સ્થિતિ તિર્યંચો કરતા ચઢિયાતી છે, કારણ કે તેમને વિશિષ્ટ કોટિનુ મન પ્રાપ્ત થયેલુ છે અને તેના વડે તેઓ વિવિધ પ્રકારના દુખોનો, વિવિધ પ્રકારની આપત્તિઓનો કે વિવિધ પ્રકારની મુશ્કેલીઓનો પ્રતિકાર કરી વિવિધ પ્રકારના સુખેનો અનુભવ કરી શકે છે દાખલા તરીકે કડકડતી ઠડી પડતી હોય તો તિર્યંચો અહી-તહી ભરાઈ જાય છે, પણ તેનો વિશિષ્ટ ઉપાય કરી શકતા નથી, જ્યારે મનુષ્યો એ ઠડીનુ નિવારણ કરવા માટે ઘર બાધે છે, અગ્નિ પ્રકટાવે છે અને ગરમ વસ્ત્રો વગેરેની યોજના કરીને ઠડીના કષ્ટમાથી ઉગરી જાય છે વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો આવા સમયે પણ તેઓ જોઈતી હુફ મેળવીને એક પ્રકારનો સુખાનુભવ કરે છે અન્ય આપત્તિઓની બાબતમા પણ આમ જ સમજવુ

કેટલાક મનુષ્યો એમ કહે છે કે ' અમે ઘણા દુખી છીએ ' પણ તિર્યંચોની સરખામણીમા તેમનુ દુખ કઈ વિસાતમા નથી મનુષ્યો ગમે તેવા દુખી હોય તો પણ તેઓ તિર્યંચ કરતા સારી સ્થિતિ ભોગવે છે, એટલે તેમનુ સ્થાન તિર્યંચ કરતા નિસદેહ ચઢિયાતુ છે

જે મનુષ્યો અતિ સુખી હોય, તેમને આપણે દેવ સમાન કહીએ છીએ, કારણ કે દેવોનુ સુખ આપણા સુખ

કરતા અનેક ગણુ વધારે હોય છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો તેમનુ જીવન મોગ ભાગે વિવિધ પ્રકારના સુખોનો અનુભવ કરવામા જ વ્યતીત થાય છે અને દુ ખ તો ક્વચિત્ જ ભોગવવુ પડે છે તેમને રહેવા માટે સુદર સ્થાન હોય છે, તેઓ ઇચ્છામા આવે ત્યા હરીફરી શકે છે, વળી તેઓ પ્રશસ્ત રૂપ અને લાવણ્યથી યુક્ત એવી અનેક દેવીઓથી પરિવરેલા હોય છે તેમની સાથે વિવિધ પ્રકારની ક્રીડા કરતા તેમનો કાલ કેવી રીતે નિર્ગમન થાય છે, તેની પણ ખબર પડતી નથી

શ્રી ભગવતીસૂત્રના બારમા શતકના નવમા ઉદ્દેશ મા પાચ પ્રકારના દેવો કહ્યા છે 'દ્રવ્યદેવ, નરદેવ ધર્મદેવ, દેવાધિદેવ અને ભાવદેવ' તેમા દેવપણે ઉત્પન્ન થનારા જીવો તે દ્રવ્યદેવ, ચક્રવર્તી તે નરદેવ, સાધુ-મુનિરાજો તે ધર્મદેવ, તીર્થંકર ભગવતો તે દેવાધિદેવ, અને દેવગતિનામકર્મના ઉદયે દેવનો જન્મ ધારણ કરનારા તે **ભાવદેવ** આ ભાવદેવને જ આપણે સામાન્ય રીતે દેવ કહીએ છીએ અને અહીં તેના જ ભેદોનુ નિરૂપણ કરવામા આવ્યુ છે

દેવો મુખ્યત્વે ચાર પ્રકારના છે (૧) ભવનપતિ, (૨) વ્યતર, (૩) જ્યોતિષ્ક અને (૪) વમાનિક તેમા ભવનપતિ દેવો દશ પ્રકારના છે (૧) અસુરકુમાર (૨) નાગકુમાર, (૩) વિદ્યુત્કુમાર, (૪) સુપર્ણકુમાર, (૫) અગ્નિ-

કુમાર, (૬) વાયુકુમાર, (૭) સ્તનિતકુમાર, (૮) ઉદધિકુમાર, (૯) દ્વીપકુમાર અને (૧૦) દિક્કુમાર

આ દશ ભવનપતિઓ પૈકી અસુરકુમાર મોટાભાગે આવાસોમા અને કવચિત્ ભવનમા રહે છે જ્યારે નાગ કુમાર આદિ બાકીના ભવનપતિઓ મોટાભાગે ભવનમા અને કવચિત્ આવાસોમા રહે છે અહી પ્રશ્ન થવા સભવ છે કે 'આવાસો અને ભવનમા ફેર શો ?' તેનો ઉત્તર એ છે કે 'આવાસો મોટા મડપો જેવા અને મણિ તથા રત્નના દીપક વડે દિશાઓના સમુહને પ્રકાશિત કરનારા હોય છે, જ્યારે ભવનો બહારથી ગોળ, અદરથી ચોરસ અને નીચેના ભાગમા કમળની કર્ણિકા જેવા હોય છે'

ભવનપતિ દેવો સામાન્ય રીતે મૃદુ, મધુર ગતિવાળા તથા ક્રીડાશીલ હોય છે અને જોવામા કુમારની માફક મનોહર તથા સુકુમાર લાગે છે, એટલે તેમના નામને છેડે કુમાર શબ્દ લગાડવામા આવે છે પરતુ અસુરકુમારમા એક વર્ગ એવો છે કે જે પરમ અધર્મને સેવનારો હોઈ પરમાધાર્મિક તરીકે ઓળખાય છે તેના પદર પ્રકારો છે અને તે બધા નરકના સત્રીઓ તરીકે કામ કરે છે તેમા પહેલો અબ નામનો પરમાધાર્મિક નારકોને ઊચા કરીને પછાડે છે, તો બીજો અબરીષ નામનો પરમાધાર્મિક નારક જીવોના ભઠ્ઠીમા પકાવી શકાય એવા નાના નાના ટુકડા કરે છે, ત્રીજો શબલ નામનો પરમાધાર્મિક નારક જીવોના આતરડા, હૃદય વગેરેને ભેદે છે, તો ચોથો શ્યામ નામનો

પરમાધામિંક નારક જીવોનો તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી છે કરે છે પાચમો રૌદ્ર નામનો પરમાધામિંક નારક જીવોને ભાલા વગેરેમા પરોવે છે, તો છઠ્ઠો ઉપરૌદ્ર નામનો પરમાધામિંક નારક જીવોના અ ગોપાગને તોડે છે સાતમો અસિપત્ર નામનો પરમાધામિંક તરવારના જેવા આકારવાળા પત્રે નુ વન વિકુર્વે છે અને તેમા નારક જીવોને દુઃખ દે છે, તો આઠમો ધનુ નામનો પરમાધામિંક ધનુષ્યમાથી છોડેલા અર્ધચંદ્રાકાર બાણો વડે નારક જીવોને વીંધે છે નવમો કુમ્ભ નામનો પરમાધામિંક નારક જીવોને કુભામા પકાવે છે, તો દસમો મહાકાળ નામનો પરમાધામિંક નારક જીવોના શરીરમાથી માસના ટુકડા કાપી, તેને ખાઈને, તે નારકોને જ ખવરાવે છે અગિયારમો કાલ નામનો પરમાધામિંક નારક જીવોને અગ્નિ વગેરમા પકાવે છે, તો બારમો વૈતરણી નામનો પરમાધામિંક ઉકળતા લોહી અને પરુ વગેરેથી ભરેલી વતરણી નદી રચીને નારક જીવોને તેમા ડુબાડે છે તેરમો વાલુક નામનો પરમાધામિંક કદબ પુષ્પના આકારવાળી રેતીમા નારક જીવોને ભુજે છે, તો ચૌદમો મહાઘોષ નામનો પરમાધામિંક ત્યાથી નાસી છૂટવાની તૈયારી કરતા નારક જીવોને મોટેથી બૂમ મારીને રોકે છે અને પંદરમો ખરસ્વર નામનો પરમાધામિંક નારક જીવોને વજ્રના કાટાને લીધે ભયંકર એવા શાલ્મલી વૃક્ષ ઉપર ચડાવીને નીચે ખેંચે છે આ પરમાધામિંકો અનેક જાતનુ પાપ કરીને મૃત્યુ બાદ સમુદ્રની અતિશય અંધારી ગુફાઓમાં અડગોલિક તરીકે જન્મ પામે

પરમાધાર્મિકને સામાન્ય રીતે પરમાધામી કહેવામા આવે છે

વ્યતર દેવો આઠ પ્રકારના છે - (૧) કિન્નર, (૨) કિંપુરુષ, (૩) મહોરગ, (૪) ગાન્ધર્વ, (૫) યક્ષ, (૬) રાક્ષસ, (૭) ભૂત અને (૮) પિશાચ તેઓ ઉર્ધ્વલોક, તિર્યંગ્ લોક અને અધોલોકમા આવેલા આવાસો તથા ભવનોમા વસે છે અને પોતાની ઇચ્છાથી કે બીજાની પ્રેરણાથી વિવિધ સ્થળોએ જાય છે તેઓ પર્વતો, ગુફાઓ તથા વનોમા પણ વાસ કરે છે અને તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, બળદેવ આદિ ઉત્તમ પુરુષોની ચાકરની જેમ સેવા કરે છે

તેમા કિન્નરો દેદીપ્યમાન મુગટવાળા તેમજ સુશોભિત આકૃતિવાળા હોય છે, કિંપુરુષો મનોહર મુખ અને હાથવાળા તથા વિચિત્ર પ્રકારની માળા અને વિવિધ પ્રકારના વિલેપનવાળા હોય છે, મહોરગ મહાવેગવાળા, મોટા શરીરવાળા તથા વિવિધ પ્રકારના અલકારવાળા હોય છે, ગાંધર્વો પ્રિય દર્શનવાળા, ઉત્તમ સ્વરવાળા, મસ્તકે મુગટ અને કંઠેહાર ધારણ કરનારા હોય છે, યક્ષો ગભીર, મનોહર દર્શનવાળા, તથા વિવિધ પ્રકારના આભૂષણોથી વિભૂષિત અને મસ્તકે મુગટ ધારણ કરનારા હોય છે, રાક્ષસો લાલ અને લાબા લટકતા હોઠવાળા, સુવર્ણના શૃગારવાળા તેમજ ભયકર દર્શનવાળા હોય છે, ભૂત સૌમ્ય મુખવાળા, ઉત્તમ રૂપવાળા તથા વિવિધ જાતિના વિલેપનવાળા હોય છે, અને પિશાચ મનોહર રૂપવાળા, સૌમ્ય દર્શનવાળા, રત્નના આભૂષણથી ... રેલ ડોક અને હાથવાળા હોય છે આ દરેકના

અનુક્રમે ૧૦, ૧૦, ૧૦, ૧૨, ૧૩, ૭, ૯ અને ૧૬ મળી કુલ ૮૭ ઉત્તર ભેદો છે, પણ તેનુ વર્ણન અહી પ્રસ્તુત નથી

વ્યંતર દેવોની એક જાતિ વાણવ્યંતર તરીકે ઓળખાય છે તે આઠ પ્રકારના છે (૧) અનપન્નિય-અપ્રજ્ઞપ્તિક, (૨) પણપન્નિય-પંચપ્રજ્ઞપ્તિક, (૩) ઈસિવાસિય-ઋષિવાદિત, (૪) ભૂયવાઈય-ભૂતવાદિત, (૫) કંદિય-કંદિત, (૬) મહાકંદિય-મહાકંદિત, (૭) કોહંડ-કુષ્માંડ અને (૮) પયગ-પતગ +

આ ઉપરાંત જૃંભક નામથી ઓળખાતા દેવોની ગણના પણ વ્યંતરમા જ થાય છે તેઓ તિર્યગ્ લોકમા આવેલા દીર્ઘવૈતાઢ્યમા ચિત્ર, વિચિત્ર, યમક, શમક અને કાચન નામના ગિરિપ્રદેશોમા વસે છે ચિત્ર અને વિચિત્ર દેવકુરુક્ષેત્રમા શીતોદા નદીની બન્ને બાજુ આવેલા ચિત્રકૂટ અને વિચિત્રકૂટ નામના પર્વતો છે યમક અને શમક ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રમા સીતા નદીની બન્ને બાજુ આવેલા બે નામના પર્વતો છે, અને કાચનગિરિ શીતોદા તથા સીતા નદી સાથે સંબંધ ધરાવનાર નિષધ તથા નીલવત્ વગેરે હ્રદોના તટ પર આવેલા પર્વતો છે

આ જૃંભક દેવો દશ પ્રકારના છે (૧) અન્નજૃંભક, (૨) પાનજૃંભક (૩) વસ્ત્રજૃંભક, (૪) લેણજૃંભક, (૫) શય્યાજૃંભક, (૬) પુષ્પજૃંભક, (૭) ફલજૃંભક, (૮) પુષ્પફલજૃંભક, (૯) વિદ્યાજૃંભક અને (૧૦) અવ્યક્તજૃંભક તેમા અન્નાદિ

+ પતગ

આઠ જૃંભકો અન્ન વગેરેની હાનિ-વૃદ્ધિ કરનાર છે આ દેવો સામાન્ય રીતે તિર્યગ્જૃંભક નામથી ઓળખાય છે અને તેઓ અનુગ્રહ કરવાની તેમજ શાપ આપવાની શક્તિ ધરાવે છે શાસ્ત્રકારોનુ એ કથન છે કે જ્યારે તેઓ ક્રોધાતુર હોય, ત્યારે તેમનુ દર્શન થાય તો શાપ મળે છે અને તેના લીધે અપકીર્તિ તથા અનર્થના ભાગી બનાય છે, પરંતુ જ્યારે તેઓ ખુશ મિજાજમા હોય ત્યારે તેનુ દર્શન થાય તો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેના લીધે વિદ્યા તથા કીર્તિ વધે છે શ્રી વયરસ્વામીને આ રીતે જૃંભક દેવો તરફથી વિદ્યા અને કીર્તિ મળ્યાનુ વર્ણન ભગવતી સૂત્રના ચૌદમા શતકના આઠમા ઉદ્દેશકમા પ્રાપ્ત થાય છે

પ્રથમના ૮૭ ઉત્તર ભેદો તથા આ ૮ અને ૧૦ ઉત્તર ભેદો મળી વ્યતરના કુલ ઉત્તર ભેદો ૧૦૫ થાય છે

જે દેવો જ્યોતિષ એટલે પ્રકાશમાન વિમાનોમા રહે છે, તે જ્યોતિષ્ક કહેવાય છે આ પ્રકાશમાન વિમાનોને લીધે જગતને પ્રકાશ મળે છે અને તેના ઉદયઅસ્ત અનુસાર દિવસ તથા રાત્રિની ગણના થાય છે

જ્યોતિષ્ક દેવો પાચ પ્રકારના છે (૧) ચદ્ર, (૨) સૂર્ય, (૩) ગ્રહ, (૪) નક્ષત્ર અને (૫) તારા આ ક્રમ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમા આપેલો છે જેમકે 'से किं त जोइसिया? जोइसिया पचविहा पन्नत्ता । त जहा चदा, सूरा, गहा, ,, तारा ।' પરંતુ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રમા 'सूर्यश्चन्द्र- ।' એમ જણાવ્યુ છે એટલે

કે તેમા સૂર્યને પહેલો મૂક્યો છે અને ચન્દ્રને પછી મૂક્યો છે બાકીનો ક્રમ ઉપર મુ ત્રણ જ છે

આ પાચેય જ્યોતિષ્ક દેવોના વિમાનો કેટલા દૂર અને કયા ક્રમે આવેલા છે ? તે જોઈએ

તિર્યંગ્ લોકની બ રાબર વચમા મેરુ નામનો પર્વત આવેલો છે તેના મૂળમા કેન્દ્રસ્થ સપાટ જમીનનો ભાગ છે, તે સમભૂતલા નામે ઓળખાય છે અ પણા શાસ્ત્રોમા બતાવેલા અનેકવિધ માપોની ગણના આ સમભૂતલાથી જ થાય છે અહીથી નવસો યોજન ઉપરનો ભાગ અને નવસો યોજન નીચેનો ભ ગ તિર્યંગ્ લોક કહેવાય છે

તિર્યંગ્ લોકના ઉપરના નવસો યોજનમા આ પાચેય પ્રકારના જ્યોતિષ્ક દેવો આવેલા છે, તે આ પ્રમાણે સમભૂતલાથી ૭૯૦ યોજન ઉપર તારાના વિમાનો આવે છે ત્યાથી ૧૦ યોજન ઉપર સૂર્યના વિમાન આવે છે ત્યાથી ૮૦ યોજન ઉપર ચદ્રના વિમાન આવે છે ત્યાથી ૪ યોજન ઉપર નક્ષત્રના વિમાનો આવે છે અને ત્યાથી ૧૬ યોજન ઉપર ગ્રહોના વિમાનો આવે છે

ઉપર કહેલા પાચેય જ્યોતિષ્ક દેવોના સર્વ વિમાનો અઢી દ્વીપમા મેરુ પર્વતની આજુબાજુ ફરે છે, એટલે તે ચર જ્યોતિષ્ક કહેવાય છે તેમા ચદ્ર કરતા સૂર્ય કરતા ગ્રહોની ગતિ વધારે
હોય છે, નક્ષત્રોની ગતિ વધારે

નક્ષત્રો કરતા તારાની ગતિ વધારે હોય છે 'સસિ-રવિ-ગહ-નક્ખત્તા, તારાઓ હુતિ જહુત્તર સિગ્ઘા ।'

એક ચંદ્ર અને સૂર્યના પરિવારમા ૮૮ ગ્રહો, ૨૮ નક્ષત્રો અને ૬૬૯૭૫ કોટાકોટિ તારાઓ હોય છે

અઠયાશી ગ્રહોના નામ જૈન શાસ્ત્રોમા આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે (૧) અંગારક (મંગળ), (૨) વિકાલક, (૩) લોહિતાક્ષ, (૪) શનૈશ્ચર, (૫) આધુનિક, (૬) પ્રાધુનિક, (૭) કણ, (૮) કણક, (૯) કણકણક, (૧૦) કણવિતાનક, (૧૧) કણસંતાનક, (૧૨) સોમ, (૧૩) સહિત, (૧૪) આશ્વાસન, (૧૫) કાર્યોપગ, (૧૬) કર્બટક, (૧૭) અજકરક, (૧૮) દુંદુભક, (૧૯) શંખ, (૨૦) શંખનાભ, (૨૧) શંખવર્ણાભ, (૨૨) કંસ, (૨૩) કંસનાભ, (૨૪) કંસવર્ણાભ, (૨૫) નીલ, (૨૬) નીલાવભાસ, (૨૭) રૂપી, (૨૮) રૂપાવભાસ, (૨૯) ભસ્મ, (૩૦) ભસ્મરાશિ, (૩૧) તિલ, (૩૨) તિલપુષ્પવર્ણ, (૩૩) દક, (૩૪) દકવર્ણ, (૩૫) કાર્ય, (૩૬) વંધ્ય, (૩૭) ઇન્દ્રાગ્નિ, (૩૮) ધૂમકેતુ, (૩૯) હરિ, (૪૦) પિંગલ, (૪૧) બુધ, (૪૨) શુક્ર, (૪૩) બૃહસ્પતિ, (૪૪) રાહુ, (૪૫) અગસ્તિ, (૪૬) માણવક, (૪૭) કામસ્પર્શ, (૪૮) ધુર, (૪૯) પ્રમુખ, (૫૦) વિકટ, (૫૧) વિસંધિકલ્પ, (૫૨) પ્રકલ્પ, (૫૩) જટાલ, (૫૪) અરુણ, (૫૫) અગ્નિ, (૫૬) કાલ, (૫૭) મહાકાલ, (૫૮) સ્વસ્તિક, (૫૯) સૌવસ્તિક, (૬૦) વર્ધ-, (૬૧) પ્રલંબ, (૬૨) નિત્યાલોક, (૬૩) નિત્યોદ્યોત,

(૬૪) સ્વયપ્રભ, (૬૫) ભાસ, (૬૬) ક્ષેમંકર, (૬૭) ક્ષેમકર, (૬૮) આનંકર, (૬૯) પ્રભંકર, (૭૦) અરજ, (૭૧) વિરજા, (૭૨) અશોક, (૭૩) વીતશોક, (૭૪) વિતત, (૭૫) વિવસ્ત્ર, (૭૬) વિશાલ, (૭૭) શાલ, (૭૮) સુવ્રત, (૭૯) અનિવૃત્તિ, (૮૦) એકજટી, (૮૧) દ્વિજટી, (૮૨) કર, (૮૩) કરક, (૮૪) રાજન, (૮૫) અર્ગલ, (૮૬) પુષ્પ, (૮૭) ભાવ અને (૮૮) કેતુ

આમા મંગળ, બુધ, બૃહસ્પતિ, શુક્ર, શનૈશ્ચર, રાહુ અને કેતુના નામો સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે વળી ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પ્રસગે જે ભસ્મરાશિ નામના ગ્રહે તેમના જન્મનક્ષત્રમા સક્રમણ કર્યું અને પરિણામે ૨૫૦૦ વર્ષ સુધી તેમણે સ્થાપેલા શાસનને અનેકવિધ કપરા સજોગોમાથી પસાર થવુ પડ્યુ, તેનુ નામ પણ અહી ત્રીશમા ગ્રહ તરીકે જણાય છે

અગસ્તિ ગ્રહ કે જેને અગસ્ત્યનો તારો કહેવામા આવે છે, તે પણ આ યાદિમા સ્થાન પામેલ છે

હાલમા નેપચ્યુન, હર્ષલ અને પ્લુટોની ગણના ગ્રહોમા થાય છે તેમાનો નેપચ્યુન સને ૧૭૮૧મા, હર્ષલ સને ૧૮૪૬મા અને પ્લુટો સને ૧૯૩૦મા શોધાયો એમ કહેવાય છે, પરતુ આ બધાએ ગ્રહોનો જુદા નામે ઉપરની યાદિમા જ સમાવેશ થાય છે, એમ અમારુ માનવુ છે

અટ્ઠા ... નામો આ પ્રમાણે જાણવા

અભિજિત્ (૨) શ્રવણ, (૩) ધનિષ્ઠા, (૪) શતભિષા, (૫) પૂર્વાભાદ્રપ, (૬) ઉત્તરાભાદ્રપ, (૭) રેવતી, (૮) અશ્વિની, (૯) ભરણી, (૧૦) કૃત્તિકા, (૧૧) રોહિણી, (૧૨) મૃગશર, (૧૩) આર્દ્રા, (૧૪) પુનર્વસુ, (૧૫) પુષ્ય, (૧૬) અશ્લેષા, (૧૮) પૂર્વાફાલ્ગુની, (૧૯) ઉત્તરાફાલ્ગુની, (૨૦) હસ્ત (૨૧) ચિત્રા, (૨૨) સ્વાતિ, (૨૩) વિશાખા, (૨૪) અનુરાધા, (૨૫) જ્યેષ્ઠા, (૨૬) મૂળ, (૨૭) પૂર્વાષાઢા અને (૨૮) ઉત્તરાષાઢા

આ દરેકના વિમાનો હોય છે, તેનો જે રંગ દેખાય છે, તે વિમાનનો રંગ જાણવો

જબૂદ્વીપમા ૨ ચદ્ર અને ૨ સૂર્ય, લવણસમુદ્રમા ૪ ચદ્ર અને ૪ સૂર્ય, ધાતકી ખડમા ૧૨ ચદ્ર અને ૧૨ સૂર્ય, કાલોદધિ સમુદ્રમા ૪૨ ચદ્ર અને ૪૨ સૂર્ય તથા અર્ધ પુષ્કરવર દ્વીપમા ૭૨ ચદ્ર અને ૭૨ સૂર્ય છે. આ રીતે અઢી દ્વીપમા કુલ ૧૩૨ ચદ્ર અને ૧૩૨ સૂર્ય છે, તે ઉપર કહ્યા મુજબ પોતાના પરિવાર સાથે મેરુ પર્વતની આસપાસ પરિભ્રમણ કરીને લોકમર્યાદા સાચવે છે

અઢી દ્વીપની બહાર પણ ચદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારાઓ છે, પણ તે બધા સ્થિર છે, એટલે કે મનુષ્યક્ષેત્રની માફક પરિભ્રમણ કરતા નથી તેઓ સદા એક જ સ્થાને રહે છે અને તેથી તેમનો એક લક્ષ યોજન-પ્રમાણ પ્રકાશ પણ સ્થિર જ રહે છે ત્યા સૂર્યના ઉદય-અસ્તની ક્રિયા થતી નથી, એટલે દિવસ, રાત્રિ આદિ પ્રકારના કાલમાનનો વ્યવહાર સભવતો નથી

હાલની ખગોળવિષયક માન્યતાઓ આવી જુદા જ પ્રકારની છે, પરંતુ તે હજી વિશેષ અભ્યાસ અને સંશોધન માગે છે આ વિષયની વિશેષ ચર્ચા 'વિશ્વરચના પ્રબંધ' આદિ ગ્રંથોથી જાણવી

જે વિમાનમાં વસે તે વૈમાનિક આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારા પણ વૈમાનિક દેવોમાં જ સ્થાન પામે, પરંતુ પરિભાષાથી ઊર્ધ્વ લોકમાં રહેનારા વિમાનવાસી દેવોને જ આ સંજ્ઞા લાગુ પડે છે

આ વૈમાનિક દેવો બે પ્રકારના છે (૧) કલ્પોપપન્ન અને (૨) કલ્પાતીત તેમાં કલ્પમાં રહેનારા કલ્પોપપન્ન અને કલ્પની બહાર રહેનારા કલ્પાતીત કહેવાય છે

કલ્પો ૧૨ છે (૧) સૌધર્મ, (૨) ઈશાન, (૩) સનત્કુમાર, (૪) માહેન્દ્ર, (૫) બ્રહ્મ, ( ) લાન્તક, (૭) મહાશુક્ર, (૮) સહસ્રાર, (૯) આનત, (૧૦) પ્રાણત, (૧૧) આરણ અને (૧૨) અચ્યુત સામાન્ય રીતે આ કલ્પો પહેલો દેવલોક, બીજો દેવલોક, યાવત્ બારમો દેવલોક એ રીતે ઓળખાય છે

જ્યોતિષ—ચક્રની ઉપર અસંખ્યાત યોજન ઊપર દક્ષિણ દિશામાં સૌધર્મ અને ઉત્તર દિશામાં ઈશાન દેવલોક આવેલા છે, જેમાં અનુક્રમે ૩૨ લાખ અને ૨૮ લાખ વિમાનો છે સૌધર્મથી અસંખ્યાત યોજન ઊંચે સમશ્રેણિમાં સનત્કુમાર અને ઈશાનથી અસંખ્યાત યોજન ઊંચે સમશ્રેણિમાં માહેન્દ્ર દેવલોક આવેલા છે, જેમાં અનુક્રમે ૧૨ લાખ અને ૮ લાખ વિમાનો છે આ બંનેની વચ્ચે પણ

ઉપરના ભાગમા બ્રહ્મ નામનો દેવલોક આવેલો છે, જેમા ૪ લાખ વિમાનો છે તેની ઉપર એક-બીજાથી ઊંચે લાતક, મહાશુક્ર, અને સહસ્રાર નામના દેવલોકો આવેલા છે, જેમા અનુક્રમે ૫૦ હજાર, ૪૦ હજાર અને ૬ હજાર વિમાનો છે તેની ઉપર એક બાજુ આનત દેવલોક અને બીજી બાજુ પ્રાણત દેવલોક બંનેના મળી ૪૦૦ વિમાનો છે, અને તેની ઉપર એક બાજુ આરણ અને બીજી બાજુ અચ્યુત દેવલોક છે, જે બંનેની વચ્ચે ૨૦૦ વિમાનો છે

કિલ્બિષિક અને લોકાંતિક દેવો પણ આ કલ્પોમા જ વસે છે તેમા પ્રથમ પ્રકારના કિલ્બિષિકોનુ સ્થાન પહેલા તથા બીજા દેવલોક નીચે, બીજા પ્રકારના કિલ્બિષિકોનુ સ્થાન ત્રીજા દેવલોક નીચે તથા ત્રીજા પ્રકારના કિલ્બિષિકોનુ સ્થાન છઠ્ઠા દેવલોક નીચે છે અને લોકાંતિક દેવોનુ સ્થાન પાચમા દેવલોકના અરિષ્ટ નામના ત્રીજા પ્રતરમા છે તેમના નવ ભેદો નીચે પ્રમાણે સમજવા (૧) સારસ્વત, (૨) આદિત્ય, (૩) વાહન, (૪) અરુણ, (૫) ગર્દતોય, (૬) તુષિત, (૭) અવ્યાબાધ, (૮) મરુત અને (૯) અરિષ્ટ

કલ્પાતીત દેવો બે પ્રકારના છે (૧) ગ્રૈવેયક વિમાનોમા ઉત્પન્ન થયેલા અને (૨) અનુત્તર વિમાનોમા ઉત્પન્ન થયેલા

ગ્રૈવેયક વિમાનો નવ પ્રકારના છે (૧) સુદર્શન, (૨) સુપ્રતિબદ્ધ, (૩) મનોરમ, (૪) સર્વતોભદ્ર, (૫) વિશાલ, (૬) સુમન, (૭) સૌમનસ, (૮) પ્રીતિકર અને (૯) નંદિકર

આ વિમાનો એક-બી ન ની ઉપર આવેલા છે અને તે પુરુષા કૃતિ-લોકના ગ્રીવાસ્થાને આવેલા હોઈ ગ્રૈવેયક કહેવાય છે

અનુત્તર વિમાનો પ ચ પ્રકારના છે (૧) વિજય, (૨) વૈજયત, (૩) જયત, (૪) અપરાજિત અને (૫) સર્વાર્થસિદ્ધ આ વિમાનો ગ્રૈવેયકો ની ઉપરના ભાગમા આવેલા છે તેની પછી કોઈ દેવવિમાન નથી, માત્ર સિદ્ધ-શિલાનો ભાગ આવેલો છે

બધા કલ્પોપપન્ન દેવો સામાન્ય રીતે દશ પ્રકારમા વિભક્ત છે તે આ પ્રમાણે

(૧) ઈંદ્ર જે સામ નિક અ દિ બધા પ્ર ારના દેવોનો સ્વામી હોય છે

(૨) સામાનિક જે આયુ વગેરેમા ઈન્દ્રની સમાન તથા અમાત્ય, પિતા, ગુરુ આદિની જેમ પૂજ્ય હોય છે

(૩) ત્રાયસ્ત્રિ શ જે મ ત્રી તથા પુરોહિતનુ કામ કરે છે

(૪) પાર્ષિદ્ય જે મિત્રનુ કામ કરે છે

(૫) આત્મરક્ષક જે શસ્ત્ર ઊ ચુ કરીને આત્મ રક્ષકના રૂપમા પીઠ પાછળ ઊભા રહે છે

(૬) લોકપાલ જે સરહદની રક્ષા કરે છે

(૭) અનીક જે સૈનિકો તથા સેનાધિપતિઓનુ કામ કરે છે

(૮) પ્રકીર્ણક જે નગરવાસી કે દેશવાસી જેવા હોય છે

(૯) આભિયોગ્ય—જે સેવકનુ કામ કરે છે
(૧૦) કિલ્બિષિક—જે અત્યજ સમાન હોય છે

વ્યતર અને જ્યોતિષ્કમા આ દશ ભેદો પૈકી ત્રાય સ્ત્રિશ અને લોકપાલો હોતા નથી

ઈન્દ્રોની સખ્યા ચોસઠ ગણવામા આવે છે તે આ પ્રમાણે —

ભવનપતિના ૨૦

(૧) અસુરકુમારમા-ચમર અને બલિ દક્ષિણ અને ઉત્તર એમ બે શ્રેણિઓને આશ્રીને દરેક ભવનપતિ-નિકાયમા બબ્બે ઈન્દ્ર હોય છે
(૨) નાગકુમારમા-ધારણ અને ભૂતાનદ
(૩) વિદ્યુત્ કુમારમા-હરિ અને હરિસહ
(૪) સુવર્ણકુમારોમા-વેણુદેવ અને વેણુદારી
(૫) અગ્નિકુમારોમા-અગ્નિશિખ અને અગ્નિમાણવક
(૬) વાયુકુમારોમા-વેલબ અને પ્રભજન
(૭) સ્તનિતકુમારોમા-સુઘોષ અને મહાઘોષ
(૮) ઉદધિકુમારોમા-જલકાન્ત અને જલપ્રભ
(૯) દ્વીપકુમારોમા-પૂર્ણ અને વસિષ્ઠ
(૧૦) દિક્કુમારોમા-અમિતગતિ અને અમિતવાહન

વ્યતરના ૧૬

(૧) કિન્નરોમા-કિન્નર અને કિંપુરુષ
(૨) કિંપુરુષોમા-સત્પુરુષ અને મહાપુરુષ

(૩) મહોરગમાં—અતિકાય અને મહાકાય
(૪) ગાધર્વોમાં—ગીતરતિ અને ગીતયશ
(૫) યક્ષોમાં—પૂર્ણભદ્ર અને માણિભદ્ર
(૬) રાક્ષસોમાં—ભીમ અને મહાભીમ
(૭) ભૂતોમાં—સુરૂપ અને અપ્રતિરૂપ
(૮) પિશાચોમાં—કાલ અને મહાકાલ

વાણવ્યંતરના ૧૬

(૧) અપ્રજ્ઞપ્તિકોમાં—સન્નિહિત અને સમાન.
(૨) પંચપ્રજ્ઞપ્તિકોમાં—ધાતા અને વિધાતા
(૩) ઋષિવાદિતોમાં—ઋષિ અને ઋષિપાલ
(૪) ભૂતવાદિતોના—ઈશ્વર અને મહેશ્વર
(૫) કંદિતોમાં—સુવત્સ અને વિશાલ
(૬) મહાકંદિતોમાં—હાસ અને હાસરતિ.
(૭) કૂષ્માંડોમાં—શ્વેત અને મહાશ્વેત
(૮) પતંગોમાં—પતંગ અને પતંગપતિ

જ્યોતિષ્કના ૨

(૧) ચંદ્ર—ચંદ્ર
(૨) સૂર્ય—સૂર્ય

ચંદ્ર અને સૂર્ય અસંખ્ય છે, એટલે તેના ઈન્દ્રો પણ અસંખ્ય છે, પરંતુ અહીં જાતિથી ૨ ગણેલા છે

વૈમાનિકના ૧૦

(૧) સૌધર્મ દેવલોકમાં—શક્ર

(૨) ઇશાન દેવલોકમાં–ઈશાન

(૩) સનત્ કુમાર દેવલોકમાં–સનત્ કુમાર

(૪) મહેન્દ્ર દેવલોકમાં–મહેન્દ્ર

(૫) બ્રહ્મ દેવલોકમાં–બ્રહ્મા

(૬) લાતક દેવલોકમાં–લાતક

(૭) મહાશુક્રમાં–મહાશુક્ર

(૮) સહસ્રારમાં–સહસ્રાર

(૯) આનત } પ્રાણત
(૧૦) પ્રાણત }

(૧૧) આરણ } અચ્યુત
(૧૨) અચ્યુત }

ગ્રૈવેયક કે અનુત્તર વિમાનોમાં સેવ્ય-સેવકભાવ હોતો નથી, એટલે ત્યાં બધા દેવો સમાન છે

દેવોના વિષયભોગ અંગે પણ અહીં થોડી વિવેચના આવશ્યક છે નવ ગ્રૈવેયક અને પાંચ અનુત્તર, વિમાનોમાં વસનારા દેવો વિષયસેવનથી રહિત હોય છે, કેમકે તેઓ અલ્પ સંક્લેશવાળા હોવાથી સ્વસ્થ અને શાંત હોય છે ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, સૌધર્મવાસી અને ઈશાનકલ્પવાસી દેવો કાયસેવી છે, એટલે કે તેઓ પોતાના ભવન કે આવાસમાં વસનારી દેવીઓ સાથે શરીર વડે વિષયભોગ કરે છે સંક્લિષ્ટ કર્મ અને તીવ્ર અનુરાગને

લીધે તેઓ મનુષ્યોની માફક કામક્રીડામાં તલ્લીન થઈ જાય છે. સનત્કુમાર અને મહેન્દ્રવાસી સ્પર્શસેવી છે, એટલે કે તેઓ દેવીઓના સ્પર્શમાત્રથી વિષયસુખની તૃપ્તિ અનુભવે છે. બ્રહ્મલોક અને લાંતકવાસી દેવો રૂપસેવી છે, એટલે કે તેઓ દેવીઓનું રૂપ જોઈને જ વિષય-સુખની તૃપ્તિ અનુભવે છે. અને મહાશુક્ર તથા સહસ્રારમાં વસનાર દેવો શબ્દસેવી છે, એટલે દેવીઓના ચિત્તાકર્ષક મનોહર શબ્દો સાંભળીને જ વિષયસુખની તૃપ્તિ અનુભવે છે, અને બાકીના ચાર દેવલોકના દેવો મનસેવી છે, એટલે માત્ર મન વડે ચિંતન કરવાથી પણ વિષયસુખની તૃપ્તિ અનુભવે છે.

અહીં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે દેવીઓની ઉત્પત્તિ બીજા દેવલોક સુધી અને તેમની ગતિ આઠમા દેવલોક સુધી જ છે, આથી કરીને ત્રીજા કે તેથી અધિક દેવલોકોના દેવો કામાતુર થાય, ત્યારે આ દેવીઓ તેમની પાસે પહોંચી જાય છે અને સ્પર્શાદિ વડે તેમની કામવાસના શાંત કરે છે.

સ્વર્ગલોકમાં જેમ ઉપર જઈએ તેમ કામવાસના ઓછી હોય છે અને સંતોષવૃત્તિ અધિક હોય છે, એટલે તેની તૃપ્તિનાં સાધનો પણ ત્યાં ઓછાં જ હોય છે.

દેવોના ભેદોની ગણના નીચે પ્રમાણે થાય છે.

૧૦ ભવનપતિ ૧૫ પરમાધાર્મિક	ભવનપતિ દેવ		૨૫
૮ વ્યંતર ૮ વાણવ્યંતર ૧૦ તિર્યગ્ જંભક	વ્યંતરદેવ		૨૬
૫ ચર ૫ સ્થિર	જ્યોતિષ્ક દેવ		૧૦
૧૨ દેવલોક ૩ કિલ્બિષિક ૯ લોકાંતિક	કલ્પોપપન્ન-૨૪	વૈમાનિકદેવ ૩૮	
૯ ગ્રૈવેયક ૫ અનુત્તર	કલ્પાતીત ૧૪		

કુલ ૯૯

તેના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત ગણતા દેવોના કુલ ૧૯૮ ભેદો થાય છે

[૧૮]

સિદ્ધ જીવો

મૂળ

सिद्धा पनरस-भेया, तित्थातित्थाऽऽइ-सिद्ध-भेएण ।
एए संखेवेण जीव-विगप्पा समक्खाया ॥२५॥

સંસ્કૃત છાયા

सिद्धाः पञ्चदश-भेदाः तीर्थातीर्थादि सिद्ध-भेदेन ।
एते संक्षेपेण जीव-विकल्पाः समाख्याताः ॥ २५ ॥

પદાર્થ

सिद्धा—સિદ્ધો, સિદ્ધ જીવો

સિદ્ધનો સામાન્ય અર્થ નિષ્ઠિતાર્થ છે નિષ્ઠિતાર્થ એટલે પોતાના અર્થને પૂર્ણ કરનાર અહીં અર્થ શબ્દથી પ્રયોજન કે ધ્યેય અભિપ્રેત છે આ રીતે જેણે કર્મ એટલે ધંધા કે વ્યવસાયમા નિષ્ણાત થવાનુ પોતાનુ ધ્યેય પૂર્ણ કર્યું હોય તેને કર્મ-સિદ્ધ કહેવાય છે, શિલ્પ એટલે વિવિધ

કલાઓમા નિષ્ણાત થવાનુ પોતાનુ ધ્યેય પૂર્ણ કર્યું હોય તેને શિલ્પ-સિદ્ધ કહેવાય છે, વિદ્યાને સિદ્ધ કરવાનુ પોતાનુ ધ્યેય પૂર્ણ કર્યું હોય તેને વિદ્યા-સિદ્ધ કહેવાય છે, મત્રને સિદ્ધ કરવાનુ પોતાનુ ધ્યેય પૂર્ણ કર્યું હોય તેને મત્ર-સિદ્ધ કહેવાય છે, યોગને સિદ્ધ કરવાનુ પોતાનુ ધ્યેય પૂર્ણ કર્યું હોય તેને યોગ-સિદ્ધ કહેવાય છે, આગમ એટલે સૈદ્ધાન્તિક જ્ઞાનમા નિપુણ થવાનુ પોતાનુ ધ્યેય પૂર્ણ કર્યું હોય તેને આગમ-સિદ્ધ કહેવાય છે, અર્થ એટલે દ્રવ્યને ઉપાર્જન કરવાનુ પોતાનુ ધ્યેય પૂર્ણ કર્યું હોય તેને અર્થ-સિદ્ધ કહેવાય છે, યાત્રા એટલે વિવિધ પ્રદેશનો પ્રવાસ કરવાનુ પોતાનુ ધ્યેય પૂર્ણ કર્યું હોય તેને યાત્રા-સિદ્ધ કહેવાય છે, અભિપ્રાય એટલે મત કે સલાહ આપવામા કુશળતા પ્રાપ્ત કરવાનુ પોતાનુ ધ્યેય પૂર્ણ કર્યું હોય તેને અભિપ્રાય-સિદ્ધ કહેવાય છે, વિવિધ પ્રકારની તપશ્ચર્યા કરવાની ક્ષમતા કેળવી હોય તેને તપસિદ્ધ કહેવાય છે, અને જેણે કર્મનો ક્ષય કરવાનુ પોતાનુ ધ્યેય પૂર્ણ કર્યું હોય તેને કર્મક્ષય-સિદ્ધ કહેવાય છે અહી આ છેલ્લા પ્રકારના સિદ્ધને જ આપણે સિદ્ધ સમજવાના છે 'सिद्धा निष्ठितार्था क्षीणाष्टकर्माण ।' સિદ્ધ એટલે નિષ્ઠિતાર્થ, તે આઠ કર્મોને ક્ષીણ કરનાર સમજવા

पनरस-भेया—પદર પ્રકારના

तित्थातित्थाइ-सिद्धभेएण—તીર્થ, અતીર્થ આદિ સિદ્ધ થવાના ભેદો પ્રમાણે

તિત્થ અને અતિત્થ તે તિત્થાતિત્થ તે છે જેની આદ્દ આદિમાં તે તિત્થાતિત્થાદ્દ તેવા જે સિદ્ધ ના ભેદ તે તિત્થાતિત્થાદ્દ-સિદ્ધ-ભેદ તેના વડે તિત્થતિત્થાદ્દ-સિદ્ધ-ભેણ

(૧) તિત્થસિદ્ધ—જેનાથી તરાય તે તીર્થ તે અહી ચતુર્વિધસંઘ કે પ્રથમ ગણધર સમજવા તેમની વિદ્યમાનતામા જે સિદ્ધ થાય તે તિત્થસિદ્ધ-તીર્થસિદ્ધ જેમકે શ્રીજંબૂસ્વામી વગેરે અતિત્થ-તીર્થની અવિદ્યમાનતા તેમા સિદ્ધ થાય તે (૨) અતિત્થસિદ્ધ જેમકે-શ્રી મરુદેવીમાતા તેઓ તીર્થની સ્થાપના થતા પહેલા જ સિદ્ધ થતા હતા તીર્થના વ્યવચ્છેદે મા જાતિસ્મરણ જ્ઞાનથી સિદ્ધ થનારાઓને પણ આ પ્રકારના સિદ્ધ ગણવાના આવે છે

અહી આદ્દ પદથી બાકીના તેર પ્રકારો ગ્રહણ કરવા, તે આ પ્રમાણે –

(૩) તિત્થગરસિદ્ધ—તીર્થંકરસિદ્ધ શ્રીઋષભદેવ વગેરેની જેમ તીર્થંકરપદ પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધ થયેલા

(૪) અતિત્થગરસિદ્ધ—અતીર્થંકરસિદ્ધ શ્રીભરત ચક્રવર્તી વગેરેની જેમ સામાન્ય કેવલીરૂપે સિદ્ધ થયેલા

(૫) સયંબુદ્ધસિદ્ધ—સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ કપિલ વગેરેની જેમ જાતે જ બોધ પામીને સિદ્ધ થયેલા

(૬) [illegible] -પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ રાજર્ષિ કર[illegible] જેમ [illegible] નિમિત્ત પામીને સિદ્ધ થયે[illegible]

સ્વયબુદ્ધને બાહ્ય નિમિત્તની જરૂર પડતી નથી તે પોતાની જાતે જ બોધ પામે છે, જ્યારે પ્રત્યેક બુદ્ધને કોઇ પણ નિમિત્તની જરૂર પડે છે આ બને વચ્ચે આટલો તફાવત છે

(૭) बुद्धबोधियसिद्ध-બુદ્ધ બોધિત સિદ્ધ આચાર્યાદિથી બોધ પામીને સિદ્ધ થયેલા

(૮) इत्थीलिंगसिद्ध-સ્રીલિંગસિદ્ધ શ્રી ચદનબાલાની જેમ સ્રાલિગે સિદ્ધ થયેલા

સ્રીઓ પણ મોક્ષની અધિકારિણી છે, તે આ ભેદ પરથી સિદ્ધ થાય છે

(૯) पुरिसलिंगसिद्ध-પુરુષલિગ સિદ્ધ-શ્રી ઈલાચી કુમારની જેમ પુરુષલિગે સિદ્ધ થયેલા

(૧૦) नपुसकलिंगसिद्ध-નપુસકલિગસિદ્ધ શ્રી ગાગેયની જેમ નપુસકલિગે સિદ્ધ થયેલા (અહીં જાતિ નપુસકો લેવાના નથી, પણ કુત્રિમ નપુસકો લેવાના છે)

(૧૧) सलिंगसिद्ध-સ્વલિગસિદ્ધ સાધુના વેશમા સિદ્ધ થયેલા

(૧૨) अन्नलिंगसिद्ध-અન્યલિગસિદ્ધ શ્રી વલ્કલ-ચીરિની જેમ બીજા વેશમા સિદ્ધ થયેલા

(૧૩) गिहिलिंगसिद्ध-ગૃહસ્થલિગસિદ્ધ મરુદેવી માતાની જેમ ગૃહસ્થના વેશમા સિદ્ધ થયેલા

(૧૪) एगसिद्ध-એકસિદ્ધ એક સમયે એક એક

સિદ્ધ થયેલા અહીં સમય શબ્દથી કાળનો નિર્વિભાજ્ય ભાગ સમજવો

(૧૫) अनेगसिद्ध-અનેકસિદ્ધ એક સમયે અનેક સિદ્ધ થયેલા

सिद्धभेएण—સિદ્ધ થવાના ભેદો વડે સિદ્ધ થવાના જે પ્રકારો છે, તે પ્રમાણે

एए—આ

सखेवण—સંક્ષેપથી, ટુંકમાં

जीव-विगप्पा—જીવના વિકલ્પો, જીવના ભેદો

જીવનો વિગપ્પ તે जीव-विगप्प બહુવચનાર્થે जीव-विगप्पा जीव-જીવ, विगप्पा-વિકલ્પ, ભેદ

समक्खाया—કહ્યા

'समाख्याता भणिता ।'

અન્વય

तित्थातित्थाइ-सिद्ध-भेएण सिद्धा पनरस-भेआ एए जीव-विगप्पा सखेवण समक्खाया ।

ભાવાર્થ

તીર્થસિદ્ધ, અતીર્થસિદ્ધ આદિ સિદ્ધો થવાના પ્રકારો પ્રમાણે સિદ્ધો પંદર પ્રકારના છે આ પ્રમાણે સમસ્ત જીવોના ભેદો ટુંકમાં કહ્યા

વિવેચન

પંચેન્દ્રિય જીવોના ભેદો પૂર્ણ થયા, તેની સાથે

સંસારી જીવોના ભેદો પણ પૂર્ણ થયા આ લોક, વિશ્વ કે જગતમાં છ ઇન્દ્રિયોવાળા કોઈ જીવો નથી, એટલે પંચેન્દ્રિય જીવો એ સંસારી જીવોની છેલ્લી સીમા છે અને તેને અહીં ચાર ભેદો વડે બરાબર સ્પર્શવામાં આવ્યા છે હવે બાકી રહેલ સિદ્ધના ભેદો કહે છે

આમ તો સિદ્ધ થયેલા સર્વ જીવો શક્તિ-સામર્થ્યમાં કે ગુણપ્રાપ્તિમાં સમાન છે, તેમની વચ્ચે કોઈ જાતનો ભેદ કે તફાવત નથી, પરંતુ સિદ્ધ થવાની રીત પરથી તેમના પંદર પ્રકારો પડે છે તેમાંથી તીર્થસિદ્ધ અને અતીર્થસિદ્ધ આ બે ભેદો અહીં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવ્યા છે અને બાકીના તેર આદિ પદથી ગ્રહણ કરવાના છે

તીર્થસિદ્ધ એટલે શ્રી તીર્થંકર દેવોએ સ્થાપેલા શ્રમણપ્રધાન ચતુર્વિધ શ્રીસંઘરૂપ તીર્થની વિદ્યમાનતામાં સિદ્ધ થયેલા જેના વડે તરાય તે તીર્થ કહેવાય છે આ વ્યાખ્યા મુજબ શ્રમણ, શ્રમણી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાનો બનેલો ચતુર્વિધ શ્રીસંઘ તીર્થની સંજ્ઞા પામેલો છે, કારણ કે તેના આલંબન વડે સંસારસાગરને સરલતાથી તરી શકાય છે

પરંતુ તીર્થની વિદ્યમાનતા ન હોય તો કોઈ જીવ સિદ્ધ ન થાય, એવું નથી એવા સમયે પણ કેટલાક જીવો કર્મનો ક્ષય કરીને સિદ્ધિગતિની પ્રાપ્તિ કરે છે અને સિદ્ધોની પંક્તિમાં બિરાજે છે, તેથી બીજો પ્રકાર અતીર્થસિદ્ધનો

સિદ્ધના આ બે પ્રકારો એવા છે કે તેના નવે સિદ્ધોનો સમાવેશ થઈ જાય, પરંતુ શાસ્ત્રનો પ્રયત્ન ભેદોનું પરિજ્ઞાન કરાવવા માટે હોય છે, તેથી બીજા પ્રકારોનું પણ અહીં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે

ત્રીજા અને ચોથા પ્રકરણમાં તીર્થંકરસિદ્ધ અને અતીર્થંકરસિદ્ધની ગણના થાય છે તેનો સાર એ છે કે કેટલાક જીવો પુણ્યપ્રકર્ષને લીધે તીર્થંકરની પદવી પ્રાપ્ત કરીને તે જ ભવમાં સિદ્ધ થાય છે, તો કેટલાક જીવો આવી પદવી પ્રાપ્ત કર્યા વિના માત્ર સામાન્ય કેવલી તરીકે જ સિદ્ધિગતિની પ્રાપ્તિ કરે છે અહીં એટલી સ્પષ્ટતા આવશ્યક છે કે જે જીવ તીર્થંકરપદને પામ્યો નથી કે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરીને સામાન્ય કેવળીની પંક્તિમાં બિરાજ્યો નથી, તે સિદ્ધિગમનનો અધિકારી નથી, અર્થાત્ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી જ્યારે કોઈ પણ જીવ સંવર અને નિર્જરાના ઉત્કૃષ્ટ આલંબન વડે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર ઘાતીકર્મોનો ક્ષય કરે છે, ત્યારે તેને અપ્રતિપાતી એવું કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને તેના વડે તે સર્વ પદાર્થોના સર્વ ભાવો જાણી શકે છે આવા જીવોને આપણે માનાર્થે કેવલી ભગવંત કહીએ છીએ આ કેવલી ભગવંતો અંત સમયે બાકીના ચાર અઘાતીકર્મોનો પણ ક્ષય કરે છે અને નિષ્ઠિતાર્થ થઈને ઊર્ધ્વગમન પૂર્વક સિદ્ધશિલામાં બિરાજી સિદ્ધ નામ સાર્થક કરે છે

જેમણે ,‐ શ્રી પ્રાપ્તિ પછી તીર્થ સ્થાપ્યું

તે તીર્થંકર કહેવાય છે અને બાકીના સામાન્ય કેવલી કહેવાય છે

પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા પ્રકારમા સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ, પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ અને બુદ્ધબોધિતસિદ્ધની ગણના થાય છે, તેનુ રહસ્ય પણ સમજી લઈએ એ તો નિશ્ચિત છે કે બોધ પામ્યા વિના મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિ થતી નથી અને મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિ થયા વિના સિદ્ધિપદ સાંપડતું નથી બોધ પામવો એટલે સંસારની અસારતાનુ પૂરેપૂરુ ભાન થવુ અને આત્મ કલ્યાણ માટે સંયમાદિ અનુષ્ઠાનોની મહત્તા સમજાવી આ પ્રકારનો બોધ કેટલાક આત્માઓને જાતિસ્મરણાદિ જ્ઞાન વડે સ્વયં થાય છે, તો કેટલાક આત્માઓને કોઈ પણ નિમિત્ત મળવાથી થાય છે અને કેટલાક આત્માઓને જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રસંપન્ન એવા આચાર્યાદિના ઉપદેશ વડે થાય છે આ ત્રણ પ્રકારોને અહીં અનુક્રમે સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ, પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ અને બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ કહેવામા આવ્યા છે

આઠમા, નવમા અને દશમા પ્રકરણમા સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ, પુરુષલિંગ સિદ્ધ અને નપુંસકલિંગ સિદ્ધનો નિર્દેશ થયેલો છે તેનો અર્થ એ છે કે આત્મા શરીરની અપેક્ષાએ સ્ત્રી, પુરુષ કે નપુંસક ગમે તે લિંગમા રહેલો હોય, પણ મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિમા મસ્ત બને અને કર્મકટકનો સંહાર કરે તો એ અવશ્ય સિદ્ધિસદનમા દાખલ થઈ શકે છે તથા નિરંજન-નિરાકાર એવા સિદ્ધ પરમાત્માની પંક્તિમા બિરાજી શકે છે

કેટલાક કહે છે કે 'સ્ત્રીઓથી સયમનુ પાલન સર્વાશે થઈ શકતું નથી, કારણ કે તેમને મર્યાદાના પાલન માટે વસ્ત્રો ધારણ કરવા પડે છે અને વસ્ત્રધારણ એ એક જાતનો પરિગ્રહ છે, એટલે તેઓ મોક્ષમાર્ગની અધિકારિણી નથી, પરંતુ આમ કહેવુ યોગ્ય નથી 'मुच्छा परिग्गहो वुत्तो' એવા શાસ્ત્રના ટકશાળી વચનો છે તેનો અર્થ એ છે કે સયમની સાધના કરતી વખતે વસ્ત્ર, ઉપધિ આદિ જે કઈ રાખવામા આવે છે, તે પરિગ્રહ નથી, પણ તેના પ્રત્યે મૂર્ચ્છા-મમતા જાગે તો એ પરિગ્રહ છે એટલે જે મૂર્ચ્છાશીલ બનીને અર્થાત્ નિર્મમત્વ ભાવે વસ્ત્રને ધારણ કરે છે, તે પરિગ્રહ-દોષથી યુક્ત નથી અને તે કારણે તેમનો સયમ અધૂરો કે અપૂર્ણ ગણાતો નથી તાત્પર્ય કે સ્ત્રીઓ પણ પુરુષની જેમ સયમનુ પાલન સર્વાશે કરી શકે છે અને તેથી સકલ કર્મનો ક્ષય કરવા પૂર્વક મોક્ષમા જઈ શકે છે

શ્રીમરુદેવી માતાએ સ્ત્રીલિગે જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શ્રીમલ્લિનાથ સ્ત્રીલિગે હોવા છતા તીર્થંકરપદની પ્રાપ્તિ કરીને મોક્ષે સિધાવ્યા શ્રી રાજિમતીએ પણ સ્ત્રીલિગે જ સિદ્ધિપદ સપાદન કર્યું અને શ્રી ચદનબાળા તથા મૃગાવતીએ પણ સ્ત્રીલિગે જ કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરીને સિદ્ધાવસ્થાનુ સુખ પ્રાપ્ત કર્યું

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના છત્રીશમા અધ્યયનમા 'इत्थीपुरिससिद्धा य, तहेव य नपुसगा' એવો સ્પષ્ટ પાઠ છે અને

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના પ્રથમપદે પણ 'ઇત્થીલિંગસિદ્ધા,પુરિસલિંગસિદ્ધા, નપુંસગલિંગસિદ્ધા' એવા સ્પષ્ટ શબ્દો છે, એટલે સ્ત્રી પણ પુરુષના જેટલી જ મોક્ષની અધિકારિણી છે, એમ માનવું જ યોગ્ય છે જેમણે નગ્નત્વનો આગ્રહ સેવીને સ્ત્રીઓને મોક્ષની અનધિકારિણી ઠરાવી, તેમણે જૈન ધર્મના એક મૂળભૂત મહાન સિદ્ધાંતનો અપલાપ કર્યો છે, એમ કહીએ તો જરા પણ અત્યુક્તિ નથી નગ્નત્વ કે અનગ્નત્વ એ કંઈ મોક્ષપ્રાપ્તિના સીધા કારણો નથી મોક્ષપ્રાપ્તિનું સીધું કારણ તો કર્મક્ષય જ છે અને તે નગ્ન કે અનગ્ન કોઈ પણ હાલતમાં થઈ શકે છે દિગમ્બર ગ્રન્થોમાં પણ સ્ત્રીને ચૌદ ગુણસ્થાનક કહ્યા છે, છતાં કદાગ્રહથી તેઓ માનતા નથી

અગિયારમા, બારમા અને તેરમા પંદરમા સ્વલિંગ સિદ્ધ, અન્યલિંગસિદ્ધ અને ગૃહસ્થલિંગ સિદ્ધને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે અહીં લિંગનો અર્થ વેદ (Sex) નથી, પણ વેશ છે તાત્પર્ય કે કેટલાક જીવો આર્હત ધર્મમાં ઉપદેશાયેલા શ્રમણ-શ્રમણીના વેશે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરીને સિદ્ધ થાય છે, તો કેટલાક તાપસ વગેરેના વેશમાં રહ્યા છતાં તથાપ્રકારની આત્મવિશુદ્ધિના કારણે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરીને સિદ્ધ થાય છે તો કેટલાક વળી ગૃહસ્થ વેશમાં રહ્યા છતાં પણ ભાવવિશુદ્ધિનું પ્રબળ નિમિત્ત પામીને ઘાતી કર્મનો ક્ષય કરવાને શક્તિમાન થાય છે અને કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરીને છેવટે સિદ્ધ બને છે અહીં એટલી સ્પષ્ટતા જરૂરી છે કે સ્વલિંગે સિદ્ધ થવું, એ

ઉત્સર્ગરૂપ છે, એટલે કે ધોરી માર્ગ છે અને અન્ય લિંગે સિદ્ધ થવું કે ગૃહસ્થલિંગે સિદ્ધ થવું એ અપવાદરૂપ છે, એટલે કે ક્વચિત્ બનતી ઘટના છે શાસ્ત્રમાં સિદ્ધ જીવોના અલ્પ-બહુત્વનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, ત્યાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે 'ગૃહસ્થલિંગ સિદ્ધ સહુથી ઓછા છે, એથી અન્યલિંગસિદ્ધ સંખ્યાત ગુણા છે અને એથી સ્વલિંગસિદ્ધ સંખ્યાતગુણા છે'

ચૌદમા અને પંદરમા પ્રકારમાં એક સિદ્ધ અને અનેક સિદ્ધને ગણવામાં આવ્યા છે તેનો પરમાર્થ એ છે કે કોઈક વાર એક સમયમાં માત્ર એક જીવ જ મોક્ષે જાય છે અને કોઈક વાર એક સમયમાં અનેક જીવો સાથે મોક્ષે જાય છે દાખલા તરીકે ચોવીશમા તીર્થંકર શ્રી મહાવીર સ્વામી જે સમયે મોક્ષે ગયા, ત્યારે બીજો કોઈ પણ જીવ મોક્ષે ગયો ન હતો, એટલે તેઓ એકસિદ્ધની કોટીમાં ગણાય અને પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ ભગવાન જે સમયે મોક્ષે ગયા, તે જ સમયે બધા મળીને ૧૦૮ જીવો મોક્ષે ગયા હતા, એટલે તે અનેકસિદ્ધની કોટિમાં ગણાય છે એક સાથે ૧૦૮ થી વધારે જીવો સિદ્ધ થતા નથી, એવો શાસ્ત્રકારોનો અભિપ્રાય છે અહીં એ સ્પષ્ટતા કરવી પણ ઉચિત છે કે ઋષભદેવની સાથે ૧૦૮ સિદ્ધ થયા, તે આશ્ચર્ય ગણાય છે, તેનું કારણ ૧૦૮ ની સંખ્યા નથી, પણ ઉત્કૃષ્ટ કાયાવાળા ૧૦૮ ગયા એ છે

અહીં પ્રસંગવશાત્ એ પણ જણાવી દઈએ કે

સિદ્ધિગતિ પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા મનુષ્યભવમા જ છે, એટલે મનુષ્યદેહ છૂટી ગયા પછી આત્મા આ સ્થળે કેવી રીતે પહોંચી જાય છે, તે જાણવુ જરૂરી છે આત્માની સ્વાભાવિક ગતિ ઊર્ધ્વ છે, તેથી જ્યારે તેને કોઈ પણ પ્રકારનુ કર્મબંધન ન હોય ત્યારે સીધી ઊર્ધ્વરેખા પ્રમાણે જ ગતિ કરે છે, એટલે જે સ્થળેથી દેહ છોડયો હોય, તેના જ અગ્રભાગે સિદ્ધશિલામા સ્થિર થાય છે આ ક્રિયાને પાણીમા રહેલા તુબડા સાથે સરખાવવામા આવે છે જેમ કોઈ તુબડા ઉપર કપડુ વીટાળી તેના પર માટીનો લેપ કર્યો હોય, ફરી તેના પર કપડુ વીટાળી માટીનો લેપ કર્યો હોય, એ રીતે વારવાર કપડુ વીટાળી માટીનો લેપ કર્યો હોય, તો એ તુબડુ ભારે બનીને પાણીના તળિયે બેસી જાય છે હવે પાણીના દબાણ કે ઘર્ષણથી તેની માટી પલળતી જાય ને કપડાનો એકેક આટો ઉકેલાતો જાય, તો એક પછી એક તેના પડના બધનો ઓછા થતા જાય છે, અને આ રીતે જ્યારે તેના બધા બધનો ઓછા થઈ જાય છે, ત્યારે કપડા અને માટીમાથી એ તુબડુ સપૂર્ણ મુક્ત થાય છે અને તેથી સીધુ ઊર્ધ્વગતિ કરીને પાણીના મથાળે પહોંચી જાય છે અહી તુબડાના સ્થાને જીવ, કપડા અને માટીના લેપને સ્થાને કર્મબંધન અને પાણીના સ્થાને લોકાકાશમા રહેલુ ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય સમજવુ

શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન વગેરે પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ છે અને તે કર્મના લીધે જ સભવે છે, પરતુ સિદ્ધ જીવોને

કર્મનો સર્વથા અભાવ હોય છે, એટલે તેમને કોઈ પણ પ્રકારનુ શરીર, ઇન્દ્રિય કે મન હોતા નથી, તેઓ માત્ર આત્મસ્વરૂપ જ હોય છે અને તે કારણે તેમને અશરીરી કહેવાય છે

જ્યા શરીર નથી ત્યા જન્મ કેવો? જરા પણ કેવી? અને મૃત્યુ પણ કેવુ? વળી રાગ, શોક અને ભય પણ શરીરના કારણે જ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે તેનો પણ સિદ્ધ જીવોને સર્વથા અભાવ હોય છે

સિદ્ધ જીવો નિરજન-નિરાકાર હોય છે, પણ તેમની હસ્તી ભૂસાતી નથી કે તેમના સ્વરૂપમા કોઈ પ્રકારનુ પરિવર્તન થતુ નથી, એટલે કે તેઓ અક્ષય-અચલ-અવ્યાબાધ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે અને સદાકાળ એ જ સ્થિતિમા રહે છે

કેટલોક વર્ગ એમ માને છે કે 'સિદ્ધાલયમા રહેલા સિદ્ધો જગતને દુખી જોઈને મૃત્યુલોકમા અવતાર ધારણ કરે છે અને દુખી જગતનો ઉદ્ધાર કરે છે' પરતુ જેઓ નિષ્ઠિતાર્થ છે, કૃતકૃત્ય છે અને સર્વ પ્રકારના કર્મોથી રહિત છે, તે ફરી અવતાર ધારણ કેમ કરે? જેમ બીજો બળી ગયા પછી તે ઉગવાની શક્તિ ધરાવતા નથી, તેમ કર્મો પણ દગ્ધ થયા પછી આત્માને ફરી જન્મ-જરા-મૃત્યુના બધનમા જકડી શકતા નથી વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો કર્મ એ કોઈ સ્વતત્ર વસ્તુ નથી, એ તો પુદ્ગલનુ

જ એક સ્વરૂપ છે અને આત્મા જ્યારે મિથ્યાત્વ આદિ દોષોથી યુક્ત હોય છે, ત્યારે તેને પોતાના ભણી આકર્ષી તેમા તન્મય થાય છે અને ત્યારે જ તે કર્મની સંજ્ઞા પામે છે જ્યારે સિદ્ધ જીવોમા મિથ્યાત્વ આદિ કોઈ દોષ રહેતો નથી, એટલે તે પુદ્ગલોને પોતના ભણી આકર્ષી તેમા તન્મય બને એ સંભવિત નથી, એથી જ તે કોઈ પણ પ્રકારનો જન્મ ધારણ કરે કે સિદ્ધશિલા છોડી તેની નીચેના પ્રદેશમા જાય, એ બનવાની શકયતા નથી

સ્વ-સ્વરૂપમા સ્થિરતા એ જ સિદ્ધ જીવોનુ સુખ છે અને તે એટલુ ઉત્કૃષ્ટ કોટિનુ છે કે જગતનુ અન્ય કોઈ પણ સુખ તેની બરાબરી કરી શકતુ નથી આવશ્યક-નિર્યુક્તિમા કહ્યુ છે કે—

"नवि अत्थि मणुस्साण एव नेय सव्वदेवाण ।
ज सिद्धाण सुक्ख, अव्वाबाह उवगयाण ॥९८०॥

"તે સુખ મનુષ્યોને નથી કે સર્વ દેવોને પણ નથી જે કે સુખ અવ્યાબાધ સ્થિતિને પામેલા સિદ્ધોને છે"

સિદ્ધ જીવોને સિદ્ધ પરમાત્મા પણ કહેવામા આવે છે અને તેમની ગણના દેવતત્ત્વમા થાય છે, એટલે અરિહંતોની જેમ તેમની પણ દ્રવ્ય-ભાવપૂજા થાય છે અને તે આત્મકલ્યાણમા અતિ ઉપકારક નીવડે છે

卐

જીવ-વિચાર-પ્રકાશિકા

યાને

જૈન ધર્મનું પ્રાણીવિજ્ઞાન

ત્રીજો ખંડ

પંચ-દ્વાર

જીવોના વિશેષ જ્ઞાન માટે પાંચ દ્વારની પ્રરૂપણા

મૂળ

एएसिं जीवाण सरीरमाऊ ठिई सकायम्मि ।
पाणा जोणि-पमाणं जेसिं जं अत्थि तं भणिमो ॥२६॥

સંસ્કૃત છાયા

एतेषां प्राणानां शरीरमायुः स्थितिः स्वकाये ।
प्राणा योनि-प्रमाणं येषां यदस्ति तद् भणिष्यामः ॥२६॥

પદાર્થ

एएसिं—એ

આ પદ જીવાણના વિશેષણ તરીકે છઠ્ઠી વિભક્તિના બહુવચનમાં આવેલું છે

जीवाण—જીવોના

सरीर—શરીર, કાયા, દેહ

आउ—આયુષ્ય

ठिइ—સ્થિતિ

सकायम्मि—પોતાની કાયાને વિષે

स એટલે સ્વ, સ્વ એવી काय તે सकाय તેના વિષે सकायम्मि स—સ્વ काय—કાયા

पण.—પ્રાણો

જેના આધારે જીવન ધારણ કરી શકાય, તેને પ્રાણ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રાણ દસ પ્રકારના છે (૧–૫) પાંચ ઈન્દ્રિયો, (૬) મનોબળ, (૭) વચનબળ, (૮) કાયબળ, (૯) શ્વાસોચ્છ્વાસ અને (૧૦) આયુષ્ય

जोणिपमाण—યોનિનું પ્રમાણ

जोणिનું पमाण તે जोणि-पमाण जोणि–યોનિ જીવોને ઉત્પન્ન થવાના સ્થાનને યોનિ કહે છે

पमाण—પ્રમાણ, માપ, ધોરણ અહીં વપરાયેલ પ્રમાણ શબ્દ શરીર, આયુષ્ય, સ્વકાયસ્થિતિ અને પ્રાણોને પણ લાગુ પડે છે તાત્પર્ય કે જેમ યોનિનું પ્રમાણ કહેવાનું છે, તેમ શરીરનું પ્રમાણ, આયુષ્યનું પ્રમાણ, સ્વકાયસ્થિતિનું પ્રમાણ તથા પ્રાણોનું પ્રમાણ પણ કહેવાનું છે

जेसिं—જેમનું

ज—જે

अत्थि—છે

त—તે

भणिमो—કહીએ છીએ

અન્વય

एएसि नाणाण जेसिं ज सरीर, आऊ, सकायम्मि
ठिई, पणा, जोणि-पमण जत्थि, त भणिनो।

ભાવાર્થ

આ જીવોના શરીર, આયુષ્ય, સ્વ કાય-સ્થિતિ, પ્રાણ અને યોનિઓનુ શાસ્ત્રોક્ત જે પ્રમાણ છે, તે અમે કહીએ છીએ

વિવેચન

વિશદ વર્ગીકરણ, સુયોગ્ય પરિભાષા અને ક્રમાનુસારી સંક્ષિપ્ત વર્ણનથી પ્રકરણ-કર્તાએ આપણને સંસારી જીવોના ૫૬૩ ભેદો તથા સિદ્ધ જીવોના ઔપચારિક ૧૫ ભેદોનો પરિચય કરાવ્યો આને આપણે જીવ-વિષયક પાયાનુ શિક્ષણ (Basic education) સમજીએ જેમ પાયા વિના ઘર ટકે નહિ, તેમ આ મૂળભૂત જ્ઞાન વિના જીવો અંગે વિશેષ બોધ સંભવે નહિ વાસ્તવમા ભેદ-પરિજ્ઞાનથી જ વસ્તુનો વિશેષ બોધ થાય છે અને તેથી જ શાસ્ત્રકારો કોઈ પણ વસ્તુનો વિશેષ બોધ કરાવવા માટે તેના ભેદો તથા ઉત્તરભેદોનુ વર્ણન કરે છે

જેમ પાયો નંખાયા પછી તેના પર મજબૂ
કરવામા આવે છે અને તો જ તે ઘર ટકાઉ
શાસ્ત્ર [illegible] પાયાનુ જ્ઞાન આપ્યા પછી તે
[illegible] રે છે અને એ રીતે

જ્ઞાનની પુષ્ટિ કરે છે વર્તમાન શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ કે જેમણે ઘણા ભાગે માનસવિજ્ઞાનના આધારે શિક્ષણને લગતા સિદ્ધાંતો નક્કી કર્યા છે, તેઓ પણ આ જ પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરે છે દાખલા તરીકે ભૂગોળનું જ્ઞાન આપવું હોય તો પ્રથમ દુનિયાના ખંડોનો, પછી તેમાં આવેલા દેશોનો, પછી તેના જીલ્લા અને પ્રાંતોનો નિર્દેશ કરે છે અને ત્યાર બાદ તેની સીમાઓ, તેનું હવામાન, ત્યાંની પ્રાકૃતિક રચના, ત્યાંનું લોકજીવન વગેરે વર્ણવે છે, આથી વિદ્યાર્થીઓને તાલુકાઓ, જીલ્લાઓ, દેશો વગેરેનો યથાર્થ બોધ થાય છે અને તે જીવનમાં ઉપયોગી નીવડે છે

વિવક્ષિત વિષયનો કોઈ એક મુદ્દો પકડીને તે અંગે વિચારણા કરવી કે તે સંબંધી અવનવી માહિતી આપવી તેને 'પદ' કે 'દ્વાર' કહે છે અહીં પદ પ્રકરણ (chapter) નો અર્થ અને દ્વાર જ્ઞાનરૂપી મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાના દરવાજાનો અર્થ દર્શાવે છે

'એક વિષય અંગે પદ કે દ્વાર કેટલા હોઈ શકે?' એવો પ્રશ્ન થવા સંભવ છે, પરંતુ તેનો ઉત્તર વિષય ઉપર આધાર રાખે છે જો વિષય ઘણો ગહન-ગંભીર હોય તો તે અંગે અનેક પદો કે દ્વારો હોઈ શકે છે દાખલા તરીકે જીવનો વિષય અતિ ગહન-ગંભીર છે, તો પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં તે અંગે નીચે મુજબ ૩૬ પદો યોજવામાં આવ્યા છે —

(૧) પ્રજ્ઞાપનાપદ, (૨) સ્થાનપદ, (૩) અલ્પ-બહુત્વપદ, (૪) સ્થિતિપદ, (૫) વિશેષ કે પર્યાયપ૦, (૬)

વ્યુત્ક્રાન્તિપદ, (૭) ઉચ્છ્વાસપદ, (૮) સંજ્ઞાપદ, (૯) યોનિપદ, (૧૦) ચરમાચરમપદ, (૧૧) ભાષાપદ, (૧૨) શરીરપદ, (૧૩) પરિણામપદ, (૧૪) કષાયપદ, (૧૫) ઇન્દ્રિયપદ, (૧૬) પ્રયોગપદ, (૧૭) લેશ્યાપદ, (૧૮) કાયસ્થિતિપદ (૧૯) સમ્યક્ત્વપદ, (૨૦) અંતક્રિયાપદ, (૨૧) અવગાહના-સંસ્થાનપદ, (૨૨) ક્રિયાપદ (૨૩) કર્મપ્રકૃતિપદ (૨૪) કર્મબંધપદ, (૨૫) કર્મવેદ , (૨૬) કર્મવેદબંધપદ (૨૭) કર્મવેદવેદપદ, (૨૮) આહારપદ, (૨૯) ઉપયોગપદ (૩૦) પશ્યત્તા , (૩૧) સંજ્ઞીપદ (૩૨) સંયતપદ, (૩૩) અવધિપદ, (૩૪) પરિચારણા , (૩૫) વેદનાપદ અને (૩) સમુદ્ઘાતપદ

આ જીવનું સ્વરૂપ ન સમજવાથી કહેવાનું , આગળ પ્રકરણમાં અતિ આગમના એવા પાંચ દ્વારોની પસંદગી કરી છે અને તેનું વર્ણન ક્રમસર કર્યું છે

આ પાંચ દ્વારોમાનું પ્રથમ શરીરદ્વાર છે, તેમાં જીવોના શરીરનું પ્રમાણ કહ્યું છે વધારે સ્પષ્ટ કરીએ તો તેની ઊંચાઈનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે કે જેને સામાન્ય રીતે અવગાહના કહેવામાં આવે છે બીજું આયુષ્યદ્વાર છે, તેમાં જીવોનું આયુષ્ય કહ્યું છે ત્રીજું સ્વકાય સ્થિતિદ્વાર છે, એટલે કે એક જીવ તે જ પ્રકારની કાયામાં વારંવાર જન્મ અને મરણ પામી કેટલો કાળ રહી શકે ત કહ્યું છે ચોથું પ્રાણદ્વાર છે, તેમાં દરેક પ્રાણ જણાવવામાં આવ્યું છે

યોનિદ્વાર છે, એટલે કે કયા વર્ણના જીવો કેવી યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય, તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે

અહીં જીવોના શરીરાદિ સંબંધી જે પ્રમાણ કહેવાનું છે, તે શાસ્ત્રોએ કહ્યા મુજબ જ કહેવાનું છે, તેથી પ્રકરણકારે 'जेसिं ज अत्थि त भणिमा' એવો વાક્યપ્રયોગ કર્યો છે

વ્યવહારદૃષ્ટિએ જીવનો સહુથી અધિક સંબંધ શરીર સાથે છે, વળી આયુષ્ય, સ્વકાયસ્થિતિ, પ્રાણ કે યોનિનો વિચાર શરીર વિના થઈ શકતો નથી, તેથી પ્રથમ દ્વાર શરીરનું કહ્યું છે શરીર સાથે આયુષ્યનો વિચાર ગાઢપણે સંકળાયેલો છે, તેથી બીજું દ્વાર આયુષ્યનું કહ્યું છે આયુષ્ય પૂર્ણ થયા પછી સંસારી જીવને અવશ્ય નવી કાયા ધારણ કરવાની હોય છે, એટલે ત્રીજું દ્વાર સ્વકાયસ્થિતિનું કહ્યું છે શરીરધારણની ક્રિયા પ્રાણ વિના સંભવતી નથી, એટલે ચોથું દ્વાર પ્રાણનું કહ્યું છે અને શરીરધારણની ક્રિયા માટે કોઈ પણ યોનિમાં ઉત્પન્ન થવું પડે છે, એટલે પાંચમું દ્વાર યોનિનું કહ્યું છે આ રીતે હવે પછી જે વસ્તુની રજૂઆત થવાની છે તે નહેતુક છે અને જીવો સંબંધી વિશિષ્ટ જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરનારી છે

[२]

શરીર-દ્વાર

[જીવોના શરીરનું પ્રમાણ]

મૂળ

अंगुल-असंख-भागो, सरीरमेगिंदियाण सव्वेसिं ।
जोयण-सहस्समहियं, नवरं पत्तेय-रुक्खाणं ॥ ७ ॥

સંસ્કૃત છાયા

अङ्गुलासंख्येयभाग-शरीरमेकेन्द्रियाणां सर्वेषाम् ।
योजनसहस्रमधिकं, नवरं प्रत्येक-वृक्षाणाम् ॥ ७ ॥

પદાર્થ

અંગુલ-અસંખ-ભાગો-અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ

અંગુલનો અસંખ્ય એવો ભાગ તે અંગુલ-અસંખ-ભાગ અંગુલ-માપવિશેષ. તે ત્રણ પ્રકારના હોય છે (૧) આત્માગુલ, (૨) ઉત્સેધાગુલ અને (૩) પ્રમાણાગુલ તેમાં જે જે સમયે જે પુરુષો વિશિષ્ટ કે મહાન ગણાતા હોય તેના

હાથની આગળીના એક વેઢા જેટલી લબાઈને આત્માગુલ કહેવામા આવે છે, આઠ જવના મધ્ય ભાગને એકઠા કરીએ તેટલી લબાઈને ઉત્સેધાગુલ કહેવામા આવે છે અને જે ઉત્સેધાગુલથી ચારસો ગણુ લાબુ તથા અઢી ગણુ પહોળુ હોય એટલે ક્ષેત્રરૂપમા એક હજારગણુ મોટુ હોય તેને પ્રમાણાગુલ કહેવામા આવે છે આમાથી કયા અગુલનો ક્યારે ઉપયોગ કરવો ? તે અગે બૃહત્ સગ્રહણીમા નીચેની ગાથા જોવામા આવે છે

> आयगुलेण वत्थु सरीरमुस्सेह अगुलेण तहा ।
> नगपुढविविमाणाईमिणसु पमाणगुलेण तु ॥

આત્માગુલ વડે વસ્તુઓ મપાય છે, ઉત્સેધાગુલ વડે નરઆદિ ચારે ગતિના જીવોના શરીર મપાય છે અને પ્રમાણાગુલ વડે મેરુ વગેરે પર્વતો, રત્નપ્રભા વગેરે નારક પૃથ્વીઓ તથા સૌધર્માવતસક આદિ વિમાનો વગેરે મપાય છે તાત્પર્ય કે જગતના સામાન્ય વ્યવહારમા વસ્તુઓનુ જે માપ કહેવાય છે તે આત્માગુલની અપેક્ષાએ કહેવાય છે, શાસ્ત્રમા એકેન્દ્રિયાદિ જીવોના શરીરના જે માપ કહ્યા છે, તે ઉત્સેધાગુલની અપેક્ષાએ કહ્યા છે અને મેરુપર્વત, રત્નપ્રભા આદિ નારક પૃથ્વીઓ, તેમજ વિમાનો વગેરેના જે માપ કહ્યા છે, તે પ્રમાણાગુલની અપેક્ષાએ કહ્યા છે અહી શરીરના પ્રમાણના વિષય હોઈ અગુલ શબ્દથી ઉત્સેધાગુલ સમજવાનુ છે

असंख-અસખ્ય જેની ગણના સખ્યા વડે થઈ ન શકે તેને અસખ્ય કહેવાય છે સામાન્ય લોકો અગણ્ય

(૧) આ ભવમાં પરધનનું હરણ કરનાર (૨) [illegible] ભવમાં [illegible]
શિક્ષા ભોગવે [illegible] (૩) આ ભવમાં [illegible] કરનારને (૪) [illegible]
[illegible]

(૧) આ ભવમાં અભક્ષ્ય ભક્ષણ કરનારને (૨) નરકમાં આ કે દુઃખ ભોગવવું પડે છે (૩) આ ભવમાં પ્રાણીઓની આ કરનારની (૪) નરકમાં આ પ્રમાણે હિંસા થાય છે

ઉપરાન્તની સંખ્યાને અસંખ્ય તરીકે વ્યવહાર કરે છે, ગણિતશાસ્ત્રીઓ પરાર્ધ સુધીની [illegible] સંખ્યાનો અસંખ્ય તરીકે વ્યવહાર કરે છે, પરંતુ જૈન શાસ્ત્રોમાં શીર્ષ-પ્રહેલિકા અંક ૧૯૪ આંકની સંખ્યા કહેલી છે અને તેના પછી પણ [illegible] વ્યવહાર માનેલો છે વળી અસંખ્યાત [illegible], મધ્યમ, અસંખ્યાત અને તે દરેકના [illegible] અને ઉત્કૃષ્ટ, એવા ત્રણ પ્રકાર [illegible] પ્રકારો માનેલા છે

માગ-ભાગ.

સરીર-શરીર, કાયા, દેહ.

સરીર અને એગિંદિય એ બે શબ્દો મળીને અહીં સરીરમેગિંદિયાણ એવું પદ બન્યું છે.

એગિંદિયાણ—એકેન્દ્રિયોનું, [illegible].

[illegible]—[illegible]

જોયણ-સહસ્સ—એક હજાર યોજન.

જોયણ-સહસ્સ અને અહિયં એ બે શબ્દો મળીને અહીં જોયણ-સહસ્સમહિયં એવું પદ બન્યું છે.

જોયણનું સહસ્સ પ્રમાણ તે જોયણ-સહસ્સ. જોયણ [illegible] તે એક પ્રકારનું માપ છે [illegible] થાય છે —

अगुलउष्ट पाओ, सो दुगु [illegible]

[illegible] धण [illegible]

૬ ઉત્સેધાંગુલ	=	૧ પાદ
૨ પાદ	=	૧ વેંત
૨ વેંત	=	૧ હાથ
૪ હાથ	=	૧ ધનુષ
૨૦૦૦ ધનુષ	=	૧ કોશ (ગાઉ)
૪ કોષ	=	૧ યોજન

સહસ્સ—હજાર, એક હજાર સોથી દશ ગણી સખ્યાને હજાર કહેવામા આવે છે

અહિય—અધિક, વધાર, કઈક વધારે

નવર—તમા વિશેષ એ કે

'नवर त्ति अय विशव ।'

પત્તેય-રુક્ખાણ—પ્રત્યેક વૃક્ષોનુ, પ્રત્યેક વનસ્પતિનુ

પત્તેય એવુ જે રુક્ખ તે પત્તેય-રુક્ખ તેનુ ષષ્ઠીના બહુવચનમા પત્તેય-રુક્ખાણ એવુ રૂપ થાય છે, પત્તેય-પ્રત્યેક તે અહી વનસ્પતિનો એક વિશેષ પ્રકાર સમજવો રુક્ખ-વૃક્ષ, વનસ્પતિ

અન્વય

सव्वेसि एगिदियाण सरीर अगुल-असख-भागो नवर पत्तेय-रुक्खाण अहिय जोयण-सहस्स ।

ભાવાર્થ

સર્વે એકેન્દ્રિય જીવોનુ શરીર અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલુ હોય છે, તેમા વિશેષતા એટલી કે

પ્રત્યેક વનસ્પતિનું શરીર એક હજાર યોજનથી કંઈક અધિક હોય છે

વિવેચન

પ્રસ્તુત પ્રકરણની સત્તાવીશમી ગાથાથી તેત્રીશમી ગાથા સુધી શરીર દ્વારનો વિસ્તાર છે તેમાં સર્વ જીવોના શરીરનું પ્રમાણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે જેને સામાન્ય રીતે અવગાહના કહેવામાં આવે છે આ દૃષ્ટિએ આને અવગાહના દ્વાર કહીએ તો પણ ચાલે

અહીં શરીરને અનુલક્ષીને તેની વિચારણા કરવાની છે, એટલે શરીર સંબંધી કેટલીક સ્પષ્ટતા કરીએ શરીર એ જીવને ક્રિયા કરવાનું સાધન છે કાયા, કલેવર, તનુ, ચય, ઉપચય, સંઘાત, દેહ, એ બધા તેના પર્યાયશબ્દો છે સંસારી જીવો અનંત છે, પરંતુ તેમના શરીરો અસંખ્યાત છે તેના જુદી જુદી અપેક્ષાએ અનેક પ્રકારો પડી શકે, પણ જૈન શાસ્ત્રકારોએ કાર્ય-કારણ વગેરેની સમાનતાને અનુલક્ષીને તેના પાંચ પ્રકારો પાડેલા છે (૧) ઔદારિક, (૨) વૈક્રિય, (૩) આહારક, (૪) તૈજસ અને (૫) કાર્મણ

જે શરીર ઉદાર-ઉત્કૃષ્ટ પુદ્ગલોનું બનેલું હોય તે ઔદારિક કહેવાય, અથવા જે શરીર અન્ય શરીરની અપેક્ષાએ ઉચ્ચ સ્વરૂપવાળું હોય તે ઔદારિક કહેવાય, અથવા જેનું છેદન, ભેદન, ગ્રહણ, દહન વગેરે થઈ શકે તે ઔદારિક કહેવાય પ્રાકૃત ભાષામાં તેને માટે ઓરાલિય શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે જે શરીર વિવિધ વિક્રિયાને પામે

એટલે કે નાનામાથી મોટુ, મોટામાથી નાનુ, જાડામાથી પાતળુ, પાતળામાથી જાડુ, એકમાથી અનેક, અનેકમાથી એક એમ વિવિધ પ્રકારનુ બની શકે તે વૈક્રિય કહેવાય સૂક્ષ્મ અર્થનો સદેહ નિવારણ કરવા માટે ચતુર્દશ પૂર્વ ધારી મુનિ કેવલી ભગવત પાસે જવા માટે વિશુદ્ધ પુદ્ગલનુ બનાવેલુ જે અ વાથાની શરીર ધારણ કરે, તે આહારક કહેવાય જે શરીર તેજસ્થી બનેલુ કે તેજોમય હોય તે તૈજસ કહેવાય અને આત્મપ્રદેશ સાથે એક્તા પામેલો એવો કર્મનો સમૂહ, તે કાર્મણ શરીર કહેવાય

ઔદારિક કરતા વૈક્રિય, વૈક્રિય કરતા આહારક, આહારક કરતા તૈજસ અને તૈજસ કરતા કાર્મણ શરીર વધારે સૂક્ષ્મ હોય છે

આપણુ શરીર ઔદારિક છે, પશુ-પક્ષી વગેરેના જે શરીરો જોઈએ છીએ, તે પણ ઔદારિક છે, અને વનસ્પતિ વગેરેના શરીરો પણ ઔદારિક છે નારક અને દેવોના જીવોને સ્વભાવથી જ વૈક્રિય શરીર હોય છે આહારક શરીર તો ઉપર જણાવ્યુ તેમ કોઈ કારણ પ્રસગે જ ચતુર્દશ પૂર્વધર મુનિઓ દ્વારા ધારણ કરાય છે તૈજસ શરીર દરેક સસારી જીવને હોય છે, પણ તે ઔદારિક કે વૈક્રિયની અદર રહેલુ હોય છે અને કાર્મણ શરીર પણ દરેક સસારી જીવને હોય છે, પણ તે આત્મા સાથે ઓતપ્રોત થયેલુ હોય છે

કોઈ પણ જીવ મરણ પામે ત્યારે તેનુ ઔદારિક કે

વૈક્રિય શરીર પડી જાય છે, પણ તૈજસ તથા કાર્મણ એ બે શરીરો તેની સાથે જ રહે છે

અહીં શરીર સબંધી જે પ્રમાણ કહેવાનુ છે, તે ઔદારિક તથા વૈક્રિયનુ સમજવુ

એકેન્દ્રિય જીવોના કુલ બાવીશ ભેદો છે, તે આગળ કહેવાઈ ગયુ છે આ બાવીશ ભેદો પૈકી પ્રત્યેક વનસ્પતિ સિવાયના બાકીના બધા જીવોનુ શરીર અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલુ હોય છે અલબત્ત, આમા પણ તર તમતા એટલે નાના-મોટાપણુ હોય છે, તે આ પ્રમાણે –

(૧) નહુથી નાનુ શરીર સૂક્ષ્મ નિગોદનુ હોય છે સૂક્ષ્મ નિગોદ એટલે સૂક્ષ્મ સાધારણ વનસ્પતિ

(૨) તેનાથી અસખ્યાતગણુ મોટુ સૂક્ષ્મ વાયુકાયનુ હોય છે

(૩) તેનાથી અસખ્યાતગણુ મોટુ સૂક્ષ્મ અગ્નિકાયનુ હોય છે

(૪) તેનાથી અસખ્યાતગણુ મોટુ સૂક્ષ્મ અપ્કાયનુ હોય છે

(૫) તેનાથી અસખ્યાતગણુ મોટુ સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયનુ હોય છે

(૬) તેનાથી અસખ્યાતગણુ મોટુ બાદર વાયુકાયનુ હોય છે

(૭) તેનાથી અસખ્યાતગણુ મોટુ બાદર અગ્નિકાયનુ

बारस-બાર
जोयण-યોજન
तिन्नय-નિશ્ચય ત્રણ યોજન
गाउआ-ગાઉ
जोयण-યોજન
य-અને
अणुक्कमसो-અનુક્રમશઃ, અનુક્રમ પ્રમાણે
बेइंदिय-બેઇન્દ્રિય જીવો

बेइंदिय અને तेइंदिय અને चउरिंदिय નો देह ते बेइंदिय-तेइंदिय-चउरिंदिय-देह આ પદ વિભક્તિવ્યત્યયથી બીજીમાં આવેલુ છે, પણ તેનો અર્થ છઠ્ઠી પ્રમાણે સમજવાનો છે. बेइंदिय-બેઇન્દ્રિયવાળા જીવો

तेइंदिय-ત્રણ ઇન્દ્રિયોવાળા જીવો
चउरिंदिय-ચાર ઇન્દ્રિયોવાળા જીવો
देह-શરીરની
उच्चत्त-ઊંચાઈ

અન્વય

बेइंदिय-तेइंदिय-चउरिंदिय-देहमुच्चत्तं अणुक्कमसो
बारस-जोयण, तिन्नय गाउआ, य जोयण ॥

ભાવાર્થ

બેઇન્દ્રિયવાળા જીવો, ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા જીવો અને ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવોના શરીરની ઊંચાઈ અનુક્રમે બાર યોજન, ત્રણ ગાઊ અને એક યોજન હોય છે.

વિવેચન

શ્રોત્રેન્દ્રિય એટલે પાંચ [illegible] પછી વિકલેન્દ્રિયનો ક્રમ આવે [illegible] કીડાઓ અને જંતુઓ કહેવામાં [illegible] વાળા જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ [illegible] પરંતુ તે અઢીદ્વીપની [illegible] સમજવું 'द्वादश-योजनानि [illegible] शङ्खादीनाम् ।'

ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા જીવોનું [illegible] હોય છે, તે પણ અઢીદ્વીપની [illegible] વગેરેનું સમજવું 'तथा [illegible] बहिर्द्वीपवर्ति कणशृगाल्यादीनाम् ।'

અને ચાર ઇન્દ્રિયવાળા [illegible] યોજનનું હોય છે તે પણ [illegible] આદિનું સમજવું 'तथा योजन [illegible] द्वीपवर्तिभ्रमरादीनाम् ।'

મૂળ

धणु-सयपंच-पमाणा नेरइया [illegible] ।
तत्तो अद्धद्धूणा नेया रयणाइ [illegible] ॥ ९ ॥

સંસ્કૃત છાયા

पञ्चशतधनु प्रमाणा नैरयिका [illegible]
ततोऽर्द्धार्द्धा [illegible] यावत् ॥

પદાર્થ

धणुसयपचपमाणा—પાચસો ધનુષના પ્રમાણવાળા

ધણુનુ સયપચ એવુ જે પમાણ ધારણ કરનાર તે ધણુ-સય-પચપમાણ ધણુ-ધનુષ સયપચ-શતપંચ, પંચશત, પાચસો પમાણ-પ્રમાણવાળા

नरइया—નૈરયિકો, નારક જીવો

सत्तमाइ—સાતમી

पुढवीए—પૃથ્વીને વિષે

तत्तो—ત્યાંથી

अद्धद्धूणा—અર્ધ અર્ધ ઓછા

नेया—જાણવા

रयणपहा—રત્નપ્રભા

जाव—જ્યા સુધી

અન્વય

सत्तमाइ पुढवीए नरइया धणु-सय-पच-पमाणा, तत्तो जाव रयणपहा अद्धद्धूणा नेया ।

ભાવાર્થ

સાતમી પૃથ્વીમા નારક જીવો પાચસો ધનુષ પ્રમાણ-વાળા હોય છે ત્યાંથી રત્નપ્રભા સુધી અર્ધા અર્ધા ઓછા જાણવા

વિવેચન

એક ઇન્દ્રિય, બે ઇન્દ્રિય, ત્રણ ઇન્દ્રિય અને ચાર

ઇન્દ્રિયવાળા જીવો પછી પંચેન્દ્રિય જીવોના શરીરનું પ્રમાણ ક્રમપ્રાપ્ત છે તેમાં પ્રથમ નારકીના જીવોનું શરીર-પ્રમાણ કહે છે સાતમી નરકના જીવો પાંચસો ધનુષની કાયાવાળા હોય છે તેનાથી છઠ્ઠી નરકના જીવો અર્ધા ઓછા, એટલે અઢીસો ધનુષની કાયાવાળા હોય છે આ રીતે પાંચમી નરકના જીવો સવાસો ધનુષની કાયાવાળા, ચોથી નરકના જીવો સાડી બાસઠ ધનુષની કાયાવાળા, ત્રીજી નરકના જીવો સવા એકત્રીશ ધનુષની કાયાવાળા, બીજી નરકના જીવો સાડા પંદર ધનુષ અને બાર આગળની કાયાવાળા તથા પહેલી રત્નપ્રભા નરકના જીવો પોણા આઠ ધનુષ અને છ આગળની કાયાવાળા હોય છે તેની તાલિકા બનાવીએ તો નીચે પ્રમાણે થાય

				ધનુષ	આગળ
પહેલી રત્નપ્રભા	નારકોના	શરીરની	ઊંચાઈ	૭ા	૬
બીજી શર્કરાપ્રભા	,,	,,	,,	૧૫ા	૧૨
ત્રીજી વાલુકાપ્રભા	,,	,,	,,	૩૧ા	
ચોથી પંકપ્રભા	,,	,,	,,	૬૨ા	
પાંચમી ધૂમપ્રભા	,,	,,	,,	૧૨૫	
છઠ્ઠી તમઃપ્રભા	,,	,,	,,	૨૫૦	
સાતમી તમસ્તમઃપ્રભા		,,	,,	૫૦૦	

મૂળ

जोयण-सहस्स-माणा मच्छा उरगा य गब्भया हुंति।
धणुह-पुहुत्तं पक्खिसु, भुयचारी गाउय-पुहुत्तं ॥ ३०॥

સસ્કૃત છાયા

योजनसहस्रमाना मत्स्या उरगाश्च गर्भजा भवन्ति ।
धनुःपृथक्त्वं पक्षिषु भुजपरिसर्पा गव्यूतपृथक्त्वम् ॥२०॥

પદાર્થ

जोयण-सहस्स-माणा—હજાર યોજનના પ્રમાણવાળા
જોયણનુ સહસ્સ એવુ જે माण તે जोयण-सहस्स-माण
जोयण-सहस्स-હજાર યોજન माण-પ્રમાણ

मच्छा—મત્સ્યો
उरगा—ઉર પરિસર્પ
य—અને
गब्भया—ગર્ભજ
हुंति—હોય છે

धणुह-पुहुत्त—ધનુષ પૃથકત્વ, બેથી નવ ધનુષ સુધી

धणुहનુ पुहुत्त તે धणुह-पुहुत्त धणुह-ધનુષ पुहुत्त-પૃથકત્વ બેથી નવની સખ્યાનુ માપ બતાવવુ હોય ત્યા પૃથકત્વ એવો શબ્દ જોડવામા આવે છે તે નીચે એકથી અને ઉપર દશથી જુદો પાડનાર હોય છે

पक्खिसु—પક્ષીઓમા
भुअचारी—ભુજપરિસર્પ
गाउअ-पुहुत्त—ગાઉપૃથકત્વ, બેથી નવ ગાઉ સુધી

અન્વય

गब्भया मच्छा य उरगा जोयण-सहस्स-माणा हुंति,
ऽ धणुह-पुहुत्त भुअचारी गाउअ-पुहुत्त ।

ભાવાર્થ

ગર્ભજ મત્સ્યો અને ઉરપરિસર્પો એક હજાર યોજન પ્રમાણવાળા હોય છે ગર્ભજ પક્ષીઓ બેથી નવ ધનુષ સુધીના પ્રમાણવાળા હોય છે અને ગર્ભજ ભુજ-પરિસર્પો બેથી નવ ગાઉ સુધીના પ્રમાણવાળા હોય છે

વિવેચન

તિર્યચ પચેન્દ્રિયમા પ્રથમ ગર્ભજનુ શરીરપ્રમાણ દર્શાવે છે અને પછી સમૂર્છિમનુ તેમા ગર્ભજનુ શરીર-પ્રમાણ દર્શાવતા કહે છે કે ગર્ભજ મત્સ્યો અને ઉર-પરિસર્પો એટલે સાપ વગેરે ઉત્કૃષ્ટ દેહમાનથી એક હજાર યોજન-પ્રમાણવાળા હોય છે, પરતુ આ પ્રમાણ અઢી દ્વીપની બહાર ઉત્પન્ન થતા મત્સ્યો તથા સર્પો વગેરેનુ સમજવાનુ છે અઢી દ્વીપની અદર આટલી ઊચાઈ જોવા મળતી નથી

વર્તમાન દુનિયામા ૪૫ ફુટ લાબી વ્હેલ માછલી તથા અજગર મળી આવે છે વળી કેટલીક સિપાઈઓએ ૧૨૦ ફુટ લાબી સાપની કાચળી જેમ મોકલ્યાનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે

ગર્ભજ પક્ષીઓની ઊચાઈ બેથી નવ ધનુષ એટલે આઠ હાથથી માડીને ૩૬ હાથ સુધીની હોય છે એક વાર મુબઈના ચાલુ વર્તમાન નામના પત્રમા પ્રગટ થયુ હતુ કે 'હાલ મનુષ્ય ...) કહે જેવા ...

ઇંડાના અડધિયા મળી આવ્યા છે તો તે જાતના પક્ષીઓ કેટલા મોટા હશે ?'

ગર્ભજ ભુજપરિસર્પનુ ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન બેથી નવ ગાઉ સુધીનુ હોય છે, તે પણ અઢી દ્વીપની બહાર સમજવુ વર્તમાન દુનિયામા મલાયાના જગલમા ૩૫ ફુટ લાબી ઘો મળી આવે છે

મૂળ

खयरा धणुह-पुहुत्त भुयगा उरगा य जोयण-पुहुत्त ।
गाउअ-पुहुत्त-मित्ता समुच्छिमा चउप्पया भणिया ॥ ३१ ॥

સંસ્કૃત છાયા

खचराणा धनु पृथक्त्व भुजगानामुरगाणा च योजनपृथक्त्वम्।
गव्यूति पृथक्त्वमात्रा समूर्च्छिमाश्चतुष्पदा भणिता ॥

પદાર્થ

खयरा—ખેચરો, પક્ષીઓ

धणुहपुहुत्त—ધનુષ-પૃથક્ત્વ પ્રમાણવાળા બેથી નવ ધનુષ્યની અવગાહનાવાળા

भुयगा—ભુજપરિસર્પો

उरगा—ઉર પરિસર્પો

य—અને

जोयण-पुहुत्त—યોજનપૃથકત્વ પ્રમાણવાળા બેથી યોજનની અવગાહનાવાળા

गाउअ-पुहुत्त-मित्ता—ગાઉ પૃથક્ત્વ [illegible]
નવ ગાઉની અવગાહનાવાળા

'मात्राशब्दोऽत्र प्रमाणवाची' શ્રી [illegible]
જે શબ્દ છે, તે પ્રમાણવાચી છે

समुच्छिमा—સમૂચ્છિમ
चउप्पया—ચતુષ્પદો, ચોપગા
भणिया—કહેલા છે

અન્વય

समुच्छिमा खयरा भुयगा धणुह-पुहुत्त, [illegible] पुहुत्त, चउप्पया गाउअ-पुहुत्त-मित्ता भणिया।

ભાવાર્થ

સમૂચ્છિમ ખેચરો અને ભુજપરિસર્પો [illegible] ધનુષ પ્રમાણવાળા, ઉરપરિસર્પો બેથી નવ [illegible] વાળા અને ચતુષ્પદો બેથી નવ ગાઉ પ્રમાણ[illegible]

વિવેચન

ગર્ભજ ખેચર એટલે પક્ષીઓ બેથી નવ [illegible] પ્રમાણ દેહવાળા હોય છે, તેમ સમૂચ્છિમ [illegible] બેથી નવ ધનુષપ્રમાણ દેહવાળા હોય છે, [illegible] ભુજપરિસર્પ અને સમૂચ્છિમ ભુજપરિસર્પની અવગાહના સરખી હોતી નથી પહેલાની બેથી નવ ગાઉની હોય છે ત્યારે બીજાની માત્ર બેથી નવ ધનુષની હોય છે ઉર પરિસર્પના પ્રમાણમાં [illegible] આવો જ મોટો તફાવત

ગર્ભજ ઉરપરિસર્પો એક હજાર યોજન પ્રમાણવાળા હોય છે, ત્યારે સમૂર્ચ્છિમ ઉરપરિસર્પો બેથી નવ ગાઉ જેટલા પ્રમાણવાળા હોય છે

ગર્ભજ મત્સ્યો એક હજાર યોજન પ્રમાણવાળા હોય છે, તેમ સમૂર્ચ્છિમ મત્સ્યો પણ એક હજાર યોજન પ્રમાણવાળા હોય છે, પરંતુ અહીં તેનો ઉલ્લેખ કરેલો નથી

સમૂર્ચ્છિમ ચતુષ્પદો બેથી નવ ગાઉ પ્રમાણવાળા હોય છે ગર્ભજ ચતુષ્પદનું પ્રમાણ હવે પછીની ગાથામાં કહેશે.

મૂળ

छच्चेव गाउआइं चउप्पया गब्भया मुणेयव्वा ।
कोस-तिगं च मणुस्सा उक्कोस-सरीर-माणेणं ॥ ३२ ॥

સંસ્કૃત છાયા

षड्गव्यूतयः एव चतुष्पदा गर्भजा ज्ञातव्याः ।
क्रोशत्रिकं च मनुष्या उत्कृष्ट-शरीर-मानेन ॥ ३२ ॥

પદાર્થ

छच्चेव-છ જ
गाउआइं-ગાઉ
चउप्पया-ચતુષ્પદો
गब्भया-ગર્ભજ
मुणेयव्वा-જાણવા.
कोस तिगं-ત્રણ ગાઉ
कोस-ગાઉ तिगं-ત્રણ
च-અને

મણુસ્સા-મનુષ્યો

છક્કોસ-સરીરમાણ્ણ-ઉત્કૃષ્ટ શરીર-માપથી

છક્કોસ એવા સરીરનુ માણ તે છક્કોસ-સરીરમાણ છક્કોસ-ઉત્કૃષ્ટ, વધારેમા વધારે સરીર શરીર માણ મ.ન, માપ

અન્વય

ગ-ભયા ચ-પ્પયા છ-ગેર ગાઉઆઇ મુણેયવ્વા, ય મણુસ્સા છક્કોસ-સરીર-માણ્ણ કોસ-તિગ ॥

ભાવાર્થ

ગભજ ચતુષ્પદો છ ગાઉ જાણવા મનુષ્યો ઉત્કૃષ્ટ દેહમાનથી ત્રણ ગાઉના હોય છે

વિવેચન

સમૂર્છિમ ચતુષ્પદનુ શરીરમાણ ગાઉ પૃથક્ત્વ હોય છે તે બેથી નવ ગાઉ જેટલુ હોય છે, જ્યારે ગર્ભજ ચતુષ્પદો વધારેમા વધારે છ ગાઉની અવગાહના વાળા હોય છે આ પ્રમાણ દેવકુરુ વગેરે ક્ષેત્રમા રહેવા હાથીઓને અનુલક્ષીને સમજવુ મનુષ્યોના દેહની ઊંચાઈ વધારેમા વધારે ત્રણ ગાઉની હોય છે આ પ્રમાણ પણ દેવકુરુ વગેરે ક્ષેત્રમા રહેલા યુગલિયા મનુષ્યોને અનુલક્ષીને સમજવુ

મનુષ્યની ઊંચાઈ સબધી જે ઉલ્લેખો શાસ્ત્રિ પના છે, તેમાના કેટલાકની અ

ईसाण જેના અંતમાં છે એવા સુર તે ईसाणन-सुर તેઓની 'अत्र ईशानान्तग्रहणेन भवनपतिव्यंतरज्योतिष्क सौधर्मेशाना ग्राह्या ।' અહીં ઈશાન દેવલોક સુધીના અંતનું ગ્રહણ છે, તેથી ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી, સૌધર્મ અને ઈશાન દેવલોક ગ્રહણ કરવા.

रयणीओ-હાથ અહીં रयणी-રત્ન શબ્દ એક હાથનું માપ દર્શાવનારો છે

सत्त-સાત

हुंति-હોય છે

उच्चत्त-ઊંચાઈ

दुग-બે

चउ-ચાર

गेविज्जणुत्तरे-ગ્રૈવેયક અને અનુત્તરમાં

गेविज्ज અને अणुत्तर તે गेविज्जणुत्तर गेविज्ज-ગ્રૈવેયક अणुत्तर-અનુત્તર એ બંને દેવલોકના ઉચ્ચતમ પ્રકારો છે

इक्किक्क-परिहाणी-એક એકની પરિહાનિ એક એકનું ઓછાપણું

इक्क અને इक्क તે इक्किक्क તેની परिहाणी તે इक्किक्क-परिहाणी इक्क-એક परिहाणी-હાનિ, ઓછાપણું

અન્વય

ईसाणंत-सुराणं उच्चत्त सत्त रयणीओ हुंति, दुग दुग दुग चउ गेविज्जणुत्तरेक्किक्क-परिहाणी ॥

ભાવાર્થ

ઈશાન દેવલોકના અંત સુધીના દેવોની ઊંચાઈ સાત

तिन्नि—ત્રણ

वाउस्स—વાયુકાયિક જીવોનુ

वास-सहस्सा—હજાર વર્ષ

वासनु सहस्स તે वास-सहस्स वास વર્ષ सहस्स-હજાર

આ પદ તેજસ્કાય સિવાયની ચારે કાયના જીવોના આયુષ્યપ્રમાણ સાથે જોડવાનુ છે તાત્પર્ય કે જ્યા બાવીશ કહ્યા છે, ત્યા બાવીશ હજાર, સાત કહ્યા છે ત્યા સાત હજાર, ત્રણ કહ્યા છે ત્યા ત્રણ હજાર તથા દશ કહ્યા છે, ત્યા દશ હજાર સમજવા

दस—દશ

तरुगणाण—પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનુ અહી તરુગણથી પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય ગ્રહણ કરવી

तेऊ—તેજસ્કાય, અગ્નિકાયિક જીવોનુ

तिरत्ताऊ—ત્રણ રાત્રિનુ આયુષ્ય

तिरत्तनु आऊ તે तिरत्ताऊ

અન્વય

पुढवीए आउस्स वाउस्स तरुगणाण बावीसा, सत्त तिन्नि य दस वास-सहस्सा, तेउ तिरत्ताऊ ।

ભાવાર્થ

પૃથ્વીકાયિક જીવોનુ આયુષ્ય બાવીશ હજાર વર્ષ, [illegible]યિક જીવોનુ આયુષ્ય સાત હજાર વર્ષ, વાયુકાયિક

જીવોનું આયુષ્ય ૪૨,૦૦૦ વર્ષ અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનું આયુષ્ય દશ હજાર વર્ષ હોય છે. અગ્નિકાયિક જીવોનું આયુષ્ય ત્રણ અહોરાત્રિનું હોય છે.

વિવેચન

આયુષ્યના જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એવા ત્રણ પ્રકાર છે. જઘન્ય એટલે ઓછામાં ઓછું, ઉત્કૃષ્ટ એટલે વધારેમાં વધારે અને મધ્યમ એટલે તે બેની વચ્ચેનું. તેમાં જઘન્ય આયુષ્યનો ઉલ્લેખ અહીં કરેલો નથી, કારણ કે સર્વે ઔદારિક શરીરનું જઘન્ય આયુષ્ય અંતર્મુહૂર્ત-પ્રમાણ હોય છે. અહીં મધ્યમ આયુષ્યનો ઉલ્લેખ પણ કરેલો નથી, કારણ કે જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટની મર્યાદા સમજવાથી તેનો ખ્યાલ આપોઆપ આવી જાય છે.

જે ક્રમથી જીવોનું શરીર-પ્રમાણ કહ્યું તે જ ક્રમથી આયુષ્ય-પ્રમાણ કહ્યું છે. એ રીતે પાંચેય સ્થાવરનો ક્રમ પહેલો આવે છે. તેનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય-પ્રમાણ સમજવું –

(૧) પૃથ્વીકાયિક જીવો ૨૨૦૦૦ વર્ષ
(૨) અપ્કાયિક જીવો ૭૦૦૦ વર્ષ
(૩) વાયુકાયિક જીવો ૩૦૦૦ વર્ષ
(૪) પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય ૧૦૦૦૦ વર્ષ
(૫) અગ્નિકાયિક જીવો ૩ અહોરાત્ર

સાધારણ વનસ્પતિકાયનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય અનેક આચાર્યોએ ગાથામાં જણાવ્યું છે, તે મુજબ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ હોય છે. [illegible] એમ જ બાદરકાય જીવોનું સમજવું.

સૂક્ષ્મ સ્થાવરોનુ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યપ્રમાણ પણ અંતર્મુહૂર્ત જેટલુ જ હોય છે

હવે પૃથ્વીકાયિક જીવોના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યમા જે વિશેષતા છે, તે પણ કહીએ છીએ તે અંગે બૃહત્સંગ્રહણીમા કહ્યુ છે કે—

सण्हा य सुद्धवालुओ, मणसिल सक्करा य खरपुढवी ।
इग बारस चोदस सोलट्ठार बावीस सम सहस्सा ॥

શ્લક્ષ્ણ-મુલાયમ પૃથ્વીનુ	ઉ	આ૦	૧૦૦૦ વર્ષ
શુદ્ધ પૃથ્વીનુ	,,	,,	૧૨૦૦૦ વર્ષ
વાલુકારૂપ પૃથ્વીનુ	,,	,,	૧૪૦૦૦ વર્ષ
મણસિલનુ	,,	,,	૧૬૦૦૦ વર્ષ
કાંકરાનુ	,,	,,	૧૮૦૦૦ વર્ષ
અતિ કઠિન પૃથ્વીનુ	,,	,,	૨૨૦૦૦ વર્ષ

પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક, અગ્નિકાયિક, વાયુકાયિક તથા સાધારણ વનસ્પતિકાયના આયુષ્ય અંગે આપણે વિશેષ વિચારણા કરી શકીએ એમ નથી, કારણ કે તે આપણી બુદ્ધિના બહારનો વિષય છે, પણ પ્રત્યેક વનસ્પતિના આયુષ્ય અંગે આપણે કંઈક વિચારણા કરી શકીએ એમ છીએ

શ્રી શત્રુંજય ગિરિરાજ ઉપર ઘણા જુના કાળનુ રાયણનુ ઝાડ વિદ્યમાન છે પ્રયાગ પાસે સોયરાનો વડ ૧૫૦૦ વર્ષ જુનો ગણાય છે જેરુસલેમમા ઓલીવના ઝાડ પુરાણા મળી આવે છે અને શોધખોળ કરનારા

ઓએ અમુક વૃક્ષો ૫૦૦૦ વર્ષ પુરાણા હોવાનું પણ જાહેર કર્યું છે, એટલે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય-મર્યાદા ૧૦૦૦૦ વર્ષની હોવા બાબત કોઈ શંકા રહેતી નથી

મૂળ

वासाणि बारसाऊ बेइंदियाण तेइंदियाण तु ।
अउणापन्न-दिणाइं चउरिंदीण तु छम्मासा ॥ ३५ ॥

સંસ્કૃત છાયા

वर्षाणि द्वादशायुर्द्वीन्द्रियाणां त्रीन्द्रियाणां तु ।
एकोनपञ्चाशद्दिनानि चतुरिन्द्रियाणां तु षण्मासा ॥३५॥

પદાર્થ

वासाणि—વર્ષ
बारस—બાર
आऊ—આયુષ્ય
बेइंदियाण—બે ઇન્દ્રિયવાળા જીવોનું
तेइंदियाण—ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા જીવોનું
अउणापन्न-दिणाइं—ઓગણપચાસ દિવસોનું
चउरिंदीण—ચાર ઇન્દ્રિયોવાળા જીવોનું
तु—તો
छम्मासा—છ માસ

અન્વય

बेइंदियाण तेइंदियाण तु चउरिंदीण आऊ बारस

ભાવાર્થ

બે ઇન્દ્રિયવાળા, ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા અને ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવોનુ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય અનુક્રમે બાર વર્ષ, ઓગણપચાસ દિવસ અને છ માસનુ હોય છે

વિવેચન

બે ઇન્દ્રિયવાળા, ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા અને ચાર ઇન્દ્રિય વાળા જીવોને વિકલેન્દ્રિય એટલે કીડા કે જતુઓ ગણવામા આવે છે તેમનુ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય અન્ય જીવોની સરખામણીમા ઘણુ ઓછુ હોય છે

બે ઇન્દ્રિયવાળા જીવો એટલે શખ, કોડા, કોડી, જળો, અળસિયા વગેરે તેમનુ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય બાર વર્ષનુ હોય છે

ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા જીવો એટલે કીડી, મકોડી, ઉધેઈ, કાનખજૂરા વગેરે તેમનુ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ઓગણપચાસ દિવસનુ હોય છે

અને ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવો એટલે વીછી, બગાઈ, ભમરા, ભમરી વગેરે તેમનુ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છ માસનુ હોય છે

આ બધા કીડા તથા જતુઓ સમૂર્છિમ હોય છે, તે ભૂલવાનુ નથી

મૂળ

सुर-नेरइयाण ठिई उक्कोसा सागराणि वित्तीस ।
चउप्पय-तिरिय-मणुस्सा ति न्नि य पलिओवमा हुति ॥३६॥

સંસ્કૃત છાયા

સુર-નૈરયિકાણાં સ્થિતિરુત્કૃષ્ટા સાગરોપમાણિ ત્રયસ્ત્રિંશત્ ।
ચતુષ્પદ-તિર્યગ્-મનુષ્યાણાં ત્રીણિ ચ પલ્યોપમાનિ ભવન્તિ ॥૬॥

પદાર્થ

સુર-નેરઇયાણ—દેવો અને નારકોની

સુર અને નેરઇય તે સુર નેરઇય સુર-દેવ નેરઇય-નારક

ઠિઇ-સ્થિતિ, આયુષ્ય

ઉક્કોસા-ઉત્કૃષ્ટ

સાગરાણિ-સાગરોપમ

અહીં સાગરોપમને ટુંકમાં સાગર કહેલ છે સાગરોપમ એટલે સાગરની ઉપમાવાળો કાળ જેમ સાગરનો પાર પામવો દુર્લભ છે, તેમ આ પ્રમાણનો પાર પામવો દુર્લભ છે આમ છતાં શાસ્ત્રકારોએ તેનું પ્રમાણ તો બતાવ્યું જ છે દશ કોડાકોડિ પલ્યોપમે એક સાગરોપમ થાય એક ક્રોડને ક્રોડથી ગુણીએ ત્યારે કોડાકોડિ થાય ૧૦,૦૦૦,૦૦૦× ૧૦,૦૦૦,૦૦૦ = ૧૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ એક કોડાકોડિ આ રકમને પુન દશે ગુણીએ એટલે દશ કોડાકોડિ થાય

હવે એક પલ્યોપમ કોને કહેવાય? તે જોઈએ પલ્ય એટલે કૂવો કે ખાડો તેની ઉપમા વડે સમજાવાતું જે માપ, તે પલ્યોપમ તેના ઉદ્ધાર, અદ્ધા અને ક્ષેત્ર એવા ત્રણ પ્રકારો છે અને તે દરેકના સૂક્ષ્મ અને

કુલ છ પ્રકારે થાય છે તેમાથી અહીં સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યો પમનું પ્રયોજન છે શાસ્ત્રમા કહ્યું છે કે, 'एएहिं सुहुमअद्धा पलिओवमसागरोवमेहिं – नेरइयतिरिक्खजोणियमणुयदेवाणं आउयाइं मविज्जन्ति।' આ સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમ અને સાગરોપમો વડે નારક, તિર્યંચ યોનિ, મનુષ્ય અને દેવોના આયુષ્યો મપાય છે

એક યોજન ઊંડા, પહોળા અને લાંબા ખાડામા સાત દિવસના જન્મેલા યુગલિયા મનુષ્યના બાળકના એક વાળના સાતવાર આઠ આઠ કરેલા (૨૦૯૭૧૫૨) કકડા ઠાસી ઠાસીને ભરી, તેમાથી સો સો વર્ષે વાળનો એક એક કકડો કાઢતા જેટલા કાળે એ ખાડો ખાલી થાય, તેટલા કાળને બાદર-અદ્ધા-પલ્યોપમ કહેવાય છે, અને એ દરેક ટુકડાના અસંખ્ય સૂક્ષ્મ ટુકડા કરીને સો-સો વર્ષે વાળનો એક એક ટુકડો કાઢીએ તેટલા કાળને સૂક્ષ્મ-અદ્ધા-પલ્યોપમ કહેવાય છે

तित्तीस—તેત્રીસ

चउप्पय-तिरिय—તિર્યંચ ચતુષ્પદ

चउप्पय-तिरिय અને मणुस्स તે चउप्पय-तिरिय-मणुस्स चउप्पय ચતુષ્પ૰ तिरिय-તિર્યંચ તાત્પર્ય કે તિર્યંચ ચતુષ્પદ

मणुस्स—મનુષ્ય

तिन्नि—ત્રણ

य—અને.

पलिओवमा—પલ્યોપમો

हुंति—હોય છે

અન્વય

सुर-नेरइयाण उक्कोसा ठिई तित्तीस सागराणि, य चउप्पय-तिरिय-मणुस्सा तिन्नि पलिओवमा हुंति ।

ભાવાર્થ

દેવ અને નારકોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેત્રીશ સાગરોપમની તથા તિર્યંચ ચતુષ્પદ અને મનુષ્યોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમની હોય છે

વિવેચન

અહીં દેવની જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી છે, તે અનુત્તરવાસી દેવોની અપેક્ષાએ કહી છે અને નારકની જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી છે, તે સાતમી નરકના જીવોની અપેક્ષાએ કહી છે તેમજ તિર્યંચ ચતુષ્પદ અને મનુષ્યની જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી છે, તે દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુ વગેરે યુગલિક ક્ષેત્રોની અપેક્ષાએ કહી છે

અહીં દેવો તથા નારકોની જઘન્ય સ્થિતિ કહી નથી, તેમજ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પણ સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન તથા સાતમી નારકીની જ કહી છે, એટલે તેમની જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું વર્ણન કરીશું

ભવનપતિ તથા વ્યંતર દેવોનું જઘન્ય આયુષ્ય દશહજાર વર્ષનું હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય જુદા જુદા વર્ગ પ્રમાણે ૧ પલ્યોપમથી માંડીને ૧ સાગરોપમથી કંઈક અધિક સુધી

જ્યોતિષ્ક દેવોમાં ચન્દ્ર તથા સૂર્યના ઈન્દ્રને જઘન્ય આયુષ્ય હોતુ નથી, એટલે કે ચ દ્રનો ઈન્દ્ર ૧ પલ્યોપમ અને ૧ લાખ વર્ષનુ આયુષ્ય ભોગવે છે અને સૂર્યનો ઈન્દ્ર ૧ પલ્યોપમ અને ૧ હજાર વર્ષનુ આયુષ્ય ભોગવે છે ચ દ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ અને નક્ષત્રમા વસતા અન્ય દેવોનુ જઘન્ય આયુષ્ય ¼ પલ્યોપમ અને તારામા વસતા દેવોનુ જઘન્ય આયુષ્ય ⅛ પલ્યોપમ હોય છે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય તો પલ્યોપમના આઠમા ભાગથી કઈક અધિકથી માંડીને ૧ પલ્યોપમ ઉપરાત ૧ લાખ વર્ષનુ હોય છે

વિમાનવાસી, ગ્રૈવેયક તથા અનુત્તર વિમાનવાસી દેવોનુ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય નીચેની તાલિકા મુજબ હોય છે —

દેવવિશેષ	જઘન્ય આયુ	ઉત્કૃષ્ટ આયુ
૧ સૌધર્મ દેવલોક	૧ પલ્યોપમ	૨ સાગરોપમ
૨ ઈશાન ,,	૧ પલ્યો થી અધિક	૨ સાગરો થી અધિક
૩ સનત્કુમાર ,,	૨ સાગરો	૭ સાગરો
૪ મહેન્દ્ર ,,	૨ સાગરોથી અધિક	૭ સાગરો થીઅધિક
૫ બ્રહ્મ ,,	૭ સાગરોપમ	૧૦ સાગરોપમ
૬ લાન્તક ,,	૧૦ ,,	૧૪ ,,
૭ શુક્ર ,,	૧૪ ,,	૧૭ ,,
૮ સહસ્રાર ,,	૧૭ ,,	૧૮ ,,
૯ આનત ,,	૧૮ ,,	૧૯ ,,
૧૦ પ્રાણત ,,	૧૯ ,,	૨૦ ,,

૧૧ આરણ્ દેવલોક	૨૦ સાગરોપમ	૨૧	સાગરોપમ
૧૨ અચ્યુત	,, ૨૧ ,,	૨૨	,,
૧ સુદર્શન ગ્રૈવેયક	૨૨ ,,	૨૩	,,
૨ સુપ્રતિબદ્ધ	,, ૨૩ ,,	૨૪	,,
૩ મનોરમ	,, ૨૪ ,,	૨૫	,,
૪ સર્વતોભદ્ર	,, ૨૫ ,,	૨૬	,,
૫ સુવિશાલ	,, ૨૬ ,,	૨૭	,,
૬ સુમનસ	,, ૨૭ ,,	૨૮	,,
૭ સૌમનસ	,, ૨૮ ,,	૨૯	,,
૮ પ્રિયંકર	,, ૨૯ ,,	૩૦	,,
૯ આદિત્ય	,, ૩૦ ,,	૩૧	,,
૧ વિજય અનુત્તર	૩૧ ,,	× ૩૩	,,
૨ વૈજયંત	,, ૩૧ ,,	× ,,	,,
૩ જયંત	,, ,, ,,	× ,,	,,
૪ અપરાજિત	,, ,, ,,	× ,,	,,
૫ સર્વાર્થસિદ્ધ	,, નથી	,,	,,

નારકોની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે હોય છે –

નામ	જઘન્ય સ્થિતિ	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ
૧ રત્નપ્રભા	૧૦૦૦૦વર્ષ	૧ સાગરોપમ
૨ શર્કરાપ્રભા	૧ સાગરોપમ	૩ ,,
૩ વાલુકાપ્રભા	૩ ,,	૭ ,,

× મતાંતરે ૩૨ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટાયુ છે

૪ પંકપ્રભા	૭ સાગરોપમ	૧૦ સાગરોપમ
૫ ધૂમપ્રભા	૧૦ ,,	૧૭ ,,
૬ તમ પ્રભા	૧૭ ,,	૨૨ ,,
૭ તમસ્તમ પ્રભા	૨૨ ,,	૩૩ ,,

શ્રી રત્નશેખરસૂરિએ લઘુક્ષેત્રસમાસમા કેટલાક તિર્યંચ ચતુષ્પદોનુ આયુષ્ય આ પ્રમાણે સૂચવ્યુ છે -

मणुआउसमगयाइ, हयाई चउरंसआउ अट्ठंसा ।
गोमहिसुट्टखराई, पणंस साणाइ दसमंसा ॥ ९८ ॥
इच्चाइ तिरिच्छाण वि, पायं सव्वारएसु सारित्थं ।
तइयारसेसि कुलगरनयजिणधम्माइउप्पत्ती ॥ ९९ ॥

'મનુષ્યના આયુષ્ય જેટલુ આયુષ્ય હાથી, સિંહ, અષ્ટાપદ વગેરેનુ હોય છે, એનાથી ચોથા ભાગે ઘોડા વગેરેનુ હોય છે, બકરા, ઘેટા, શિયાળ વગેરેનુ આઠમે ભાગે હોય છે, ગાય, ભેંસ, હરણ, ઊંટ, ગધેડા વગેરેનુ પાંચમે ભાગે અને કૂતરા વગેરેનુ દશમા ભાગે હોય છે આ પ્રમાણે તિર્યંચોના આયુષ્ય પ્રાય સર્વ આરાઓમા સરખા હોય છે ત્રીજા આરાના અંતમા કુલકરોની નીતિ, જિનધર્મ, બાદર અગ્નિકાય વગેરે ઉત્પન્ન થાય

જૈન હિતોપદેશમા વર્તમાનકાળે પ્રાણીઓનુ વધારેમા વધારે કેટલુ આયુષ્ય હોય, તેની યાદી આ પ્રમાણે આપવામા આવી છે —

નામ	વર્ષ
૧ કાચબો	૧૦૦૦
૨ હાથી	૧૨૦
૩ સિંહ	૧૦૦
૪ વાઘ	૬૪
૫ સુવર	૫૦
૬ ઘોડો	૪૦
૭ ગાય	૨૫
૮ બળદ	,,
૯ ભેંસ	,,
૧૦ ઊંટ	,,
૧૧ હરણ	૨૪
૧૨ ગધેડો	૨૪
૧૩ ઘેટો	૨૦
૧૪ કૂતરો	૧૬
૧૫ બકરી	,,
૧૬ ઘેટું	,,
૧૭ સસલું	૧૪
૧૮ શિયાળ	૧૩
૧૯ બિલાડી	૧૨

અહીં પક્ષીઓનું આયુષ્ય પણ બતાવ્યું છે, પરંતુ તે પક્ષીઓના આયુષ્ય પ્રસંગે જણાવીશું

સમૂર્છિમ મનુષ્યોની જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ

અંતર્મુહૂર્તની હોય છે, જ્યારે ગર્ભજ મનુષ્યોની સ્થિતિ ક્ષેત્ર પરત્વે નીચે પ્રમાણે હોય છે –

મનુષ્ય	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ
દેવકુરુવાસી	૩ પલ્યોપમથી કંઈક ન્યૂન	૩ પલ્યોપમ
ઉત્તરકુરુવાસી	,,	,,
હરિવર્ષવાસી	૨ પલ્યોપમથી કંઈક ન્યૂન	૨ પલ્યોપમ
રમ્યક્વર્ષવાસી	,,	,,
હૈમવત વાસી, હિરણ્યવત ,,	૧ પલ્યોપમથી કંઈક ન્યૂન	૧ પલ્યોપમ
અંતરદ્વીપવાસી	પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગથી કંઈક ન્યૂન	પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ
મહાવિદેહ	અંતર્મુહૂર્ત	પૂર્વકોટિવર્ષ
ભરત	,,	૩ પલ્યોપમ [અવસર્પિણીના પહેલા આરાને આશ્રીને]
ઐરવત	,,	,,

વર્તમાન કાલમાં જે દુનિયાનો આપણને પરિચય છે, તેમાં સહુથી વધારે આયુષ્ય રશિયામાં એક ડોસાનું ૨૦૫ વર્ષ નોંધાયું હતું ભારતના છેલ્લા વસ્તીપત્રકમાં

એટલે સને ૧૯૬૧મા જે વસ્તીપત્રક તૈયાર થયુ, તેમા ૧૦૦ થી અધિક વર્ષની ઉમરવાળા ૧૫૦ ઉપરાન સ્રીપુરુષો નોધાયા હતા, તેમા કેટલાકનુ આયુષ્ય ૧૫૦ થી ૧૬૦ વર્ષનુ પણ હતુ જે મનુષ્ય ૧૦૦ વર્ષ જીવે, તેણે એકદર સારુ આયુષ્ય ભોગવ્યુ જણાય છે, પરતુ એટલા આયુષ્ય વાળા આજે બહુ જ થોડા છે આજે તો પચાશ વર્ષ વટાવ્યા કે મનુષ્યો ખખડી જાય છે અને સાઠ-સીત્તેર વર્ષના આયુષ્યની ગણના પણ ઠીકમા થાય છે અલબત્ત ચીન વગેરેમા અહીંના કરતા આયુષ્ય લાબુ છે, પણ સાધારણ મર્યાદા તો ૯૦ થી ૧૦૦ વચ્ચેની જ છે

મૂળ

जलयर-उर-भुयगाण परमाऊ होइ पुव्व-कोडी उ ।
पक्खीण पुण भणिओ असख-भागो य पलियस्स ॥३७॥

સસ્કૃત છાયા

जलचरोरग-भुजगानां परमायुर्भवति पूर्वकोटी तु ।
पक्षिणा पुनर्भणितोऽसङ्ख्येयभाग पल्योपमस्य ॥३७॥

પદાર્થ

जलयर-उर-भुयगाण-જલચર, ઉરપરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પોનુ

जलयर અને उरग અને भुयग તે जलयर-उर-भुय: અહીં उर અને ... ગમનસૂચક ग અક્ષર સર

નપણે લાગેલો છે જલચર-જલચર ઉરગ ઉરપરિસર્પ મુયગ-ભુજપરિસર્પ

परमाऊ—ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય

परम એવું आऊ તે परमाऊ, परम-ઉત્કૃષ્ટ आऊ આયુષ્ય,

होइ-હોય છે

पुव्व-कोडी-પૂર્વ ક્રોડ વર્ષનુ

'सप्ततिलक्षकोटय पट्पचाशच्च सहस्रकोटयो वर्षाणि एक पूर्वमुच्यते ईदृक्कोटिपूर्वाणीत्यर्थ '—૭૦૫૬૦૦૦ ક્રોડ વર્ષનુ એક પૂર્વ ગણાય છે આના એક ક્રોડ પૂર્વ એમ સમજવુ તાત્પર્ય કે ૭૦,૫૬૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ વર્ષનુ એક પૂર્વ, તેને ગુણ્યા એક ક્રોડ એટલે ૭૦૫,૬૦૦,૦૦૦, ૦૦૦, ૦૦૦, ૦૦૦, ૦૦૦ વર્ષ

पक्खीण—પક્ષીઓનુ

पुण—વળી

भणिओ—કહ્યો છે

असखभागो—અસખ્યાતમો ભાગ

य—અને

पलियस्स—પલ્યોપમનો

અન્વય

जलयर-उर-भुयगाण परमाऊ पुव्व-कोडी होई पुण य पक्खीण पलियस्स असख-भागो भणिओ ॥ ૨

ભાવાર્થ

જલચર, ઉરપરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પનુ ઉત્કૃષ્ટ

આયુષ્ય ક્રોડ પૂર્વ વર્ષ હોય છે તથા પક્ષીઓને પલ્યો-પમનો અસંખ્યાતમો ભાગ કહેલો છે

વિવેચન

અહીં જલચર સમૂર્છિમ અને ગર્ભજ બન્નેનુ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ક્રો. પૂર્વ વર્ષનું સમજવુ, કારણ કે અન્ય ગ્રંથોમા સમૂર્છિમ ઉરપરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પોનુ આયુષ્ય જુદુ ગણાવ્યુ છે, પરંતુ સમૂર્છિમ જલચરનુ આયુષ્ય જુદુ ગણાવેલ નથી

સમૂર્છિમ ચતુષ્પદનુ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૮૪૦૦૦ વર્ષ, ઉરપરિસર્પનુ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૫૩૦૦૦ વર્ષ અને ભુજપરિસર્પનુ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૪૨૦૦૦ વર્ષ હોય છે સમૂર્છિમ પક્ષીઓનુ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૭૨૦૦૦ વર્ષનુ હોય છે

ગર્ભજ પક્ષીઓનુ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ હોય છે

જૈન ઉપદેશમા જણાવ્યુ છે કે પંચમ કાલ તથા ભરતક્ષેત્રને આશ્રીને પક્ષીઓનુ આયુષ્ય નીચે પ્રમાણે હોય છે –

નામ	વર્ષ
૧ હંસ	૧૦૦
૨ કાગડા	,,
૩ ગીધ	,,
૪ સારસ	૬૦
૫ કીર	,,

૬ મરઘો (કુકડો)	૬૦
૭ બગલો	,,
૮ ઘૂવડ	૫૦
૯ ચીબરી	,,
૧૦ સમડી	,,
૧૧ વાગોળ	,,
૧૨ બપૈયા	૩૦
૧૩ સૂડો (પોપટ)	૧૨

ભુજપરિસર્પ

૧ સાપ	૧૨૦

ઉર પરિસર્પ

૧ ગરોળી	૧
૨ કાકીડો (કાચંડો)	૧

મૂળ

सव्वे सुहुमा साहारणा य समुच्छिमा मणुस्सा य ।
उक्कोस-जहन्नेण अंतमुहुत्तं चिय जियंति ॥ ३८ ॥

સંસ્કૃત છાયા

सर्वे सूक्ष्मा साधारणाश्च समूर्च्छिमा मनुष्याश्च ।
उत्कर्षेण जघन्येनाऽन्तर्मुहूर्तमेव जीवन्ति ॥ ३८ ॥

પદાર્થ

सव्वे—सर्वे

सुहुमा—सूक्ष्म

ભાવાર્થ

પૃથ્વીકાયિક વગેરે સૂક્ષ્મ જીવો, સાધારણ વનસ્પતિ અને સમૃચ્છિંમ મનુષ્યો ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત સુધી જ જીવે છે

વિવેચન

વિષયનું અનુસંધાન બરાબર રહે તે માટે આ વસ્તુ અમે તે તે સ્થળે જણાવેલી છે

મૂળ

ओगाहणाऽऽऊमाण, एवं सखेवओ समक्खाय ।
जे पुण इत्थ विसेसा विसेस-सुत्ताउ ते नेया ॥ ३९ ॥

સંસ્કૃત છાયા

अवगाहनाऽऽयुर्मानमेव सक्षेपत समाख्यातम् ।
ये पुनरत्र विशेषा विशेषसूत्रेभ्यस्ते ज्ञेया ॥ ३९ ॥

પદાર્થ

ओगाहणाऽऽउ माण–અવગાહના અને આયુષ્યનું પ્રમાણુ

ओगाहणा અને आउ તેનું माण તે ओगाहणाऽऽऊ-माण ओगाहणा–અવગાહના. 'अवगाहन्ते अवतिष्ठन्ते जीवा अस्याम्-मित्यवगाहना देह । જેને વિષે જીવો અવગાહન કરે, તે અવગાહના કહેવાય અહી અર્થથી તેને દેહ સમજવો તાત્પર્ય કે અહીં અવગાહનાથી શરીર અભિપ્રેત છે

आउ–આયુષ્ય माण–માન, પ્રમાણુ

एव–આ પ્રકારે

सखेवओ-સ ક્ષેપથી

समक्खाय-કહ્યુ

जे-જે

पुण-વળી

इत्थ-અહી

विसेसा-વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ

विसेस-सुत्ताउ-વિશેષ સૂત્રોથી

અહી વિશેષ સૂત્રોથી પ્રજ્ઞાપના, સગ્રહણી વગેરે સૂત્રો સમજવા

त-તેને

नेया જાણવા

અન્વય

एव सखेवओ ओगाहणा-उउ माण समक्खाय। पुण इत्थ जे विसेसा त विसेस-सुत्ताउ नेया ॥

ભાવાર્થ

આ પ્રમાણે જીવોની અવગાહના અને આયુષ્યનુ પ્રમાણ ટૂકમા કહ્યુ પણ એમા જે વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ જરૂરી છે, તે વિશેષ સૂત્રોથી જાણવું

વિવેચન

પ્રકરણકારે શરીર-દ્વારના અને આયુષ્ય-દ્વારના ઉપસહાર રૂપે આ ગાથા કહી છે તેમા તેમણે જણાવ્યુ છે કે આ પ્રકરણ સક્ષેપથી બોધ કરાવવાને અર્થે રચાયેલુ હોઈ તેમા જીવોના શરીર અને આયુષ્યને લગતી હકીકતો

[૪]

સ્વકાયસ્થિતિ-દ્વાર

મૂળ

एगिंदिया य सव्वे असंख उस्सप्पिणी सकायम्मि ।
उववज्जंति चयंति य अणंतकाया अणंताओ ॥ ४० ॥

સંસ્કૃત છાયા

एकेन्द्रियाः सर्वेऽसङ्ख्येयोत्सर्पिणीः स्वकाये ।
उत्पद्यन्ते च्यवन्ते चानन्तकाया अनन्ताः ॥ ४० ॥

પદાર્થ

एगिंदिया—એકેન्દ्रिય જીવો
य—અને
सव्वे—સર્વે
असंख—અસંખ્ય
उस्सप्पिणी—ઉત્સર્પિણી

પલ્યોપમ અને સાગરોપમનું માપ છત્રીશમી ગાથાના પદાર્થમાં દર્શાવ્યું છે. એવા દશ કોડાકોડી સાગરોપમનો

ઉત્સર્પિણી કાલ થાય જેમા વસ્તુના રસ-કસ અનુક્રમે ઉત્સર્પણ કરે-ચડતા જાય, તે ઉત્સર્પિણીકાળ બીજો કાળ તેથી ઉલટો છે તેમા વસ્તુના રસ-કસ અનુક્રમે અવસર્પણ કરે છે, એટલે કે ઉતરતા જાય છે તેનુ કાલમાન પણ એટલુ જ છે, એટલે કે દશ કોડાકોડી સાગરોપમ છે ઉત્સર્પિણી પછી અવસર્પિણી અને અવસર્પિણી પછી ઉત્સર્પિણી એવો સનાતન ક્રમ ચાલ્યા જ કરે છે ઉત્સર્પિણી તથા અવસર્પિણી કાળમા ૭-૭ આરા હોય છે, તેમનો ક્રમ એક બીજાથી ઉલટો છે ઉત્સર્પિણી કાળમા પ્રથમ દુષમદુષમ, પછી દુષમ, પછી દુષમસુષમ, પછી સુષમ-દુષમ, પછી સુષમ અને છેવટે સુષમસુષમ નામનો આરો આવે છે, ત્યારે અવસર્પિણી કાલમા પ્રથમ સુષમસુષમ અને છેલ્લો દુષમદુષમ આવે છે આ આરાઓનુ કાલમાન નીચે પ્રમાણે હોય છે -

સુષમસુષમા આરો-	ચાર કોડાકોડી સાગરોપમ વર્ષ
સુષમ આરો-	ત્રણ ,, ,, ,,
સુષમદુષમ આરો	બે ,, ,, ,,
દુષમસુષમ આરો	બેતાલીશ હજાર વર્ષ ન્યૂન એક કોડાકોડી સાગરોપમ વર્ષ
દુષમ આરો	૨૧૦૦૦ વર્ષ
દુષમદુષમ આરો	૨૧૦૦૦ વર્ષ

આ રીતે ઉત્સર્પિણી તથા અવર્પિણીમા દશ કોડાકોડી સાગરોપમ વર્ષ હોય છે અને તે બને મળીને એક

કાલચક્ર પૂરુ થયુ ગણાય છે અનત કાલચક્રનુ એક પુદ્ગલ પરાવર્ત બને છે આ માપનો પણ જૈન શાસ્ત્રોમા ઉપયોગ થયેલો છે

અહી ઉત્સર્પિણીનો નિર્દેશ છે, પણ તેની સાથે અવસર્પિણી પણ સમજી લેવાની છે

सकायम्मि-પોતાની કાયને વિષે

उववज्जंति-ઉત્પન્ન થાય છે

चयंति-ચ્યવે છે, મરણ પામે છે

य-અને

अणंतकाया-અનતકાય, સાધારણ વનસ્પતિકાય

अणंताओ-અનત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી સુધી

અન્વય

सव्व एगिंदिया य अणंतकाया सकायम्मि असंख य
अणंताओ समयिणा उववज्जंति य चयंति ।

ભાવાર્થ

સર્વે એકેન્દ્રિય જીવો અસખ્ય ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી સુધી પોતાની જ કાયામા એટલે પૃથ્વીકાય આદિમા ઉત્પન્ન થાય છે અને મરણ પામે છે અને અનતકાય એટલે સાધારણ વનસ્પતિ કાયના જીવો અનત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી સુધી સાધારણ વનસ્પતિકાયમા જ ઉત્પન્ન થાય છે અને મરણ પામે છે

વિવેચન

સ્વ એટલે પોતાની, કાય એટલે કાયામા પુન પુન સ્થિતિ કરવી, તેને સ્વકાયસ્થિતિ કહે છે વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો એક જ જાતિની કાયમા વારવાર ઉત્પન્ન થવા અને મરણ પામવા વડે પસાર થતો કાળ તે સ્વકાય સ્થિતિનો અર્થ છે જૂદા જૂદા જીવો પરત્વે તેનો કેટલો સમય હોય છે, તેનુ અહી નિદર્શન કરાવ્યુ છે

તેમા પ્રથમ એ જણાવ્યુ છે કે સર્વ એકેન્દ્રિય જીવો અસખ્ય ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળ સુધી પોતાની જ કાયામા ઉત્પન્ન થાય છે અને મરે છે પરતુ આ એક સામાન્ય વિધાન છે અન્ય ગ્રથોમા તેની સ્પષ્ટતા કરતા કહ્યુ છે કે આ સ્થિતિ સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક જીવો, સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક જીવો, સૂક્ષ્મ અગ્નિકાયિક જીવો અને સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક જીવોની જાણવી

બાદર પૃથ્વીકાયિક જીવો, બાદર અપ્કાયિક જીવો, બાદર અગ્નિકાયિક જીવો અને બાદર વાયુકાયિક જીવોની સ્વકાય સ્થિતિ સીત્તેર કોટાનુકોટી સાગરોપમ જેટલી હોય છે દશ કોટાનુકોટી સાગરોપમનો એક ઉત્સર્પિણીકાળ અને દશ કોટાનુકોટી સાગરોપમનો એક અવસર્પિણીકાળ થાય છે, એટલે આ કાળ સાડાત્રણ ઉત્સર્પિણી અને સાડા ત્રણ અવસર્પિણી જેટલો થયો કે જે પૂર્વના કાળ કરતા ઘણો ઓછો છે

પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયમા સૂક્ષ્મનો પ્રકાર હોતો નથી

તે માત્ર બાદર જ હોય છે તેની સ્વકાયસ્થિતિ પણ સીત્તેર કોટાનુકોટી સાગરોપમ જેટલી જ જાણવી

હવે વાત રહી સાધારણ વનસ્પતિકાય એટલે અનતકાય કે નિગોદની તેમા સૂક્ષ્મ અને બાદર એ બને પ્રકારો હોય છે આ બને પ્રકારોની સ્વકાય સ્થિતિ અનત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાલ જેટલી હોય છે પરતુ તેમા સ્પષ્ટતા એટલી કે આ પ્રમાણ અસાવ્યવહારિક નિગોદને આશ્રીને સમજવાનુ છે

અહીં 'અસાવ્યવહારિક' અને 'સાવ્યવહારિક' એવા જે પારિભાષિક શબ્દો વપરાય છે, તેનુ રહસ્ય સમજી લેવુ આવશ્યક છે જે જીવો અનાદિ કાલથી સૂક્ષ્મ નિગોદમા પડેલા છે અને કોઈ પણ સમયે તથાવિધ સામગ્રીના અભાવે તેમાથી બહાર નીકળી વ્યવહાર રાશિમા એટલે કે સૂક્ષ્મ-બાદર-પૃથ્વીકાયાદિપણે વિવિધ વ્યવહારમા આવ્યા નથી, તેમને અસાવ્યવહારિક કહેવામા આવે છે આ અસાવ્યવહારિક જીવો બે પ્રકારના હોય છે એક તો અનાદિ-અનત સ્થિતિવાળા અને બીજા અનાદિ-સાન્ત સ્થિતિવાળા તેમા અનાદિ-અનત સ્થિતિવાળા અસાવ્યવહારિક જીવો કદાપિ વ્યવહારરાશિમા આવ્યા નથી અને આવવાના પણ નથી, જ્યારે અનાદિ-સાન્ત કાયસ્થિતિવાળા અસાવ્યવહારિક જીવો હજી સુધી વ્યવહાર-રાશિમા આવ્યા નથી, પણ આવવાના છે, એટલુ નિશ્ચિત આ બને પ્રકારના જીવો અનત છે

જે જીવો અનાદિ નિગો૦માથી તથાવિધ સામગ્રીના યોગે પૃથ્વ્યાદિક-સૂક્ષ્મ કે બાદરના વ્યવહારમા એક વખત પણ આવેલા હોય, તે સાવ્યવહારિક પછી કર્મયોગે ભલે તેઓ પાછા સૂક્ષ્મ નિગોદમા આવેલા હોય આ જીવો પણ અનતા છે, પરતુ તે સાદિ-સાન્ત સ્થિતિવાળા છે તાત્પર્ય કે સૂક્ષ્મ નિગો૦ની કાયસ્થિતિ ત્રણ પ્રકારની હોય છે (૧) અના[દિ]-અનત, (૨) અનાદિ-સાત અને (૩) સાદિ-[સા]ત તેમા પ્રથમની બે સ્થિતિ અસાવ્યવહારિક સૂક્ષ્મને ઘટે છે અને છેલ્લી સાવ્યવહારિક સૂક્ષ્મને ઘટે છે તેમા પહેલા બેની સ્વકાયસ્થિતિ અનત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીપ્રમાણ હોય છે અને છેલ્લાની કાયસ્થિતિ અસખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીપ્રમાણ હોય છે

બાદર સાવ્યવહારિક નિગોદની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ સીત્તેર કોડાકોડી સાગરોપમની હોય છે

સામાન્ય નિગોદની કાયસ્થિતિ અઢી પુદ્ગલપરાવર્તની એટલે અનત કાલચક્ર પ્રમાણ હોય છે

મૂળ

सखिज्ज-समा विगला, सत्तट्ठ-भवा पणिंदि-तिरि-मणुआ।
उववज्जंति सकाए नारय-देवा य नो चेव ॥४१॥

સસ્કૃત છાયા

सङ्ख्येयसमान् विकलाः सप्ताष्ट-भवान् पञ्चेन्द्रिय-तिर्यग्-मनुष्याः।
उत्पद्यन्ते स्वकाये नारका देवा न चैव ॥४१॥

પદાર્થ

संखिज्ज-समा—સંખ્યાતા હજાર વર્ષ

'सङ्ख्यातसमाः सङ्ख्यातवर्षसहस्राः' । 'विगला य वाससहस्ससंखेज्जा' इति प्रज्ञापनावचनात् ।' પન્નવણા-માં એવું વચન આવે છે કે વિકલેન્દ્રિયોની સ્વકાય-સ્થિતિ સંખ્યાતા હજાર વર્ષ હોય છે, એટલે અહીં संखिज्ज-समानो અર્થ સંખ્યાતા હજાર વર્ષ કર્યો. ઉપા૦ શ્રી ક્ષમાકલ્યાણજીએ પણ 'सङ्ख्येयसमा सङ्ख्यातवर्षसहस्राणि' એવો અર્થ કરેલો છે. બૃહત્સંગ્રહણીમાં પણ 'संखिज्जा वाससहस्स विगलेसु' એવો પાઠ છે.

विगला—વિકલેન્દ્રિયો.

सत्तट्ठ-भवा—સાત કે આઠ ભવ સુધી.

सत्त અને अट्ठ એવા જે ભવ તે सत्तट्ठभवा

सत्त-સાત, अट्ठ-આઠ, भव-ભવ, જન્મ. पणिंदि-तिरि-मणुआ-પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્યો. पणिंदि એવા तिरि અને मणुअ ते पणिंदि-तिरि-मणुआ. पणिंदिअ-પંચેન્દ્રિય, પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા. तिरिअ-તિર્યંચ. मणुअ-મનુષ્ય, મનુષ્ય.

उववज्जंति—ઉત્પન્ન થાય છે.

सकाए—સ્વકાયમાં.

नारय-देवा—નારક અને દેવોની.

नो—નથી.

नेव

અન્વય

विगला मविज्ञ-समा, पणिंदि-तिरि-मणुआ सत्तट्ठ-भवा
सकाए उववज्जंति, य नारय-देवा नो चेव ।

ભાવાર્થ

વિકલેન્દ્રિય જીવો સંખ્યાતા હજાર વર્ષ સુધી અને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો તથા મનુષ્યો સાત-આઠ ભવ સુધી પોતાની કાયામા ઉત્પન્ન થાય છે નારકો અને દેવોને સ્વકાયસ્થિતિ નથી જ

વિવેચન

વિકલેન્દ્રિય જીવો એટલે બે, ત્રણ અને ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવો કે જેમને સામાન્ય રીતે કીડાઓ અને જંતુઓ કહેવામા આવે છે, તે મરીને પોતાની કાયમા એટલે બેઇન્દ્રિયવાળા મરીને બેઇન્દ્રિયવાળા તરીકે, ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા મરીને ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા તરીકે તથા ચાર ઇન્દ્રિયવાળા મરીને ચાર ઇન્દ્રિયવાળા તરીકે સંખ્યાતા હજાર વર્ષ સુધી ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાર પછી બીજી કાય ધારણ કરે છે

પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો એટલે જલચર, સ્થલચર અને ખેચરો મરીને પોતાની જ કાયમા સાત કે આઠ વાર ઉત્પન્ન થાય છે પછી અવશ્ય બીજો ભવ ધારણ કરે છે મનુષ્યોનુ પણ એમ જ છે

અહી સાત કે આઠ ભવ વિકલ્પથી કહેવાનુ કારણ

[૫]

પ્રાણ-દ્વાર

મૂળ

दसहा जिआण पाणा, इंदि-उसासाउ-जोगबल-रूवा ।
एगिंदिएसु चउरो, विगलेसु छ सत्त अट्ठेव ॥ ४२ ॥

સંસ્કૃત છાયા

दशधा जीवानां प्राणा इन्द्रिय-उच्छ्वासायु-योगबल-रूपाः ।
एकेन्द्रियेषु चत्वारो विकलेषु षट् सप्त अष्टैव ॥४२॥

પદાર્થ

दसहा-દશ પ્રકારના

जिआण-જીવોના

पाणा-પ્રાણો

प्र ઉપસર્ગ અને અન-જીવવું, એ ધાતુ પરથી પ્રાણ શબ્દ બનેલો છે 'प्राणिति-जीवति अनेनेति प्राण' જેના વડે જીવાય, તે પ્રાણ એ જીવનું બાહ્ય લક્ષણ છે કોઈ પણ જીવ, જંતુ કે પ્રાણી 'જીવે છે' એવી પ્રતીતિ પ્રાણ-ડે જ થાય છે વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો જે જીવ, જંતુ

કે પ્રાણીમાં પ્રાણ વિદ્યમાન હોય તેને આપણે જીવત કહીએ છીએ અને જેનામાં પ્રાણ વિદ્યમાન ન હોય, તેનું મૃત્યુ, મરણ કે અવસાન થયેલું માનીએ છીએ

શાસ્ત્રોમાં 'जीवति-प्राणान् धारयतीति जीव ' જે જીવે છે, અર્થાત્ પ્રાણોને ધારણ કરે છે, તે જીવ ' આવી વ્યાખ્યા જોવામાં આવે છે તેનો ફલિતાર્થ એ છે કે પ્રાણધારણ એ જ જીવન છે પ્રાણને ધારણ કરવાને લીધે જ જીવને ' પ્રાણી ' એવી સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થયેલી છે

इन्दिअ-ઇન્દ્રિયો

इंदिअ અને उसास અને आउ અને जोगनु बल એ दस, એ इंदि-उसासाउ-जोगबल-रूवा અહીં इंदिअ-उसासाउ-बल-रूवा એવો પણ પાઠ જોવામાં આવે છે, પરંતુ તેથી અર્થમાં કોઈ ફરક પડતો નથી इंदिअ-ઇન્દ્રિયો એના પાંચ પ્રકારો પ્રસિદ્ધ છે આ દરેક પ્રકારને એક એક પ્રાણ ગણવામાં આવે છે આ રીતે પાંચ ઇન્દ્રિયો એ પાંચ પ્રાણ છે

उसास-ઉચ્છ્વાસ, શ્વાસોચ્છ્વાસ

ઊર્ધ્વ કે પ્રબલ રીતે શ્વાસ લેવો તે ઉચ્છ્વાસ કહેવાય છે ઉચ્છ્વાસ વર્ગણામાંથી પુદ્ગલગ્રહણ કરે તે ઉચ્છ્વાસ અને લીધેલા પુદ્ગલોને છોડે તે નિશ્વાસ કહેવાય અથવા મતાંતરે ઔદારિક શરીરવાળા ઔદારિક વર્ગણાના, વૈક્રિય શરીરવાળા વૈક્રિયવર્ગણાના, અને આહારક શરીરવાળા

આહારક વર્ગણાના પુદ્ગલોને ઉચ્છ્વાસ—નિશ્વાસ રૂપે પરિણમાવીને છોડે તે શ્વાસોચ્છ્વાસ કહેવાય

આઠ–આયુષ્ય

જેના વડે જીવ પ્રસ્તુત ભવમા અમુક સમય સુધી ટકી શકે તેને આયુષ્ય કહે છે આ આયુષ્ય બે પ્રકારનુ છે (૧) દ્રવ્યાયુષ્ય અને (૨) કાલાયુષ્ય તેમા આયુષ્ય કર્મના જે પુદ્ગલો તે દ્રવ્યાયુષ્ય કહેવાય છે અને તે પુદ્ગલો વડે જીવ જેટલા કાળ સુધી અમુક ગતિ કે ભવમા ટકી શકે તે કાલાયુષ્ય કહેવાય છે અહી એટલી સ્પષ્ટતા જરૂરી છે કે જીવને જીવવામા આયુષ્યકર્મના પુદ્ગલો (આયુષ્યનો ઉદય), એ જ મુખ્ય કારણ છે જ્યા એ પુદ્ગલો સમાપ્ત થયા કે આહાર–ઔષધિ આદિ અનેક પ્રયત્નોથી પણ જીવ જીવી શકતો નથી આ બને પ્રકારના આયુષ્યમા જીવને દ્રવ્યાયુષ્ય તો અવશ્ય પૂર્ણ કરવુ જ પડે છે તેમા કોઈ અપવાદ હોતો નથી પરતુ કાલાયુષ્ય તે પૂર્ણ કરે કે ન પણ કરે, કારણ કે કાલાયુષ્ય જો અપવર્તનીય હોય, એટલે કે શસ્ત્રાદિકના આઘાતથી શીઘ્ર પરિવર્તન પામે તેવુ હોય તો અપૂર્ણકાળે પણ મરણ પામે અને જો અનપવર્ત-નીય હોય તો ગમે તેવા નિમિત્તો મળવા છતા તે આયુષ્યનો કાળ પૂરો કરીને જ મરણ પામે

અહી વિશેષમા એટલુ સમજવાનુ છે કે શસ્ત્રાદિ બાહ્ય નિમિત્તથી આયુષ્યનો ક્ષય થાય તો તે સોપક્રમ આયુષ્ય કહેવાય અહી ઉપક્રમનો અર્થ બાહ્ય નિમિત્ત છે અને

આયુષ્યના અંતિમ કાળમાં જેને બાહ્ય નિમિત્ત આવી પડે તેવું આયુષ્ય પણ સોપક્રમ જ કહેવાય આવા કોઈ પણ બાહ્ય નિમિત્ત વિના જ જે આયુષ્યનો ક્ષય થાય તે નિરુપક્રમ આયુષ્ય કહેવાય

હવે જે અનપવર્તનીય આયુષ્ય છે, તેમાં બાહ્ય નિમિત્ત હોય પણ ખરું અને ન પણ હોય, એટલે કે તે સોપક્રમ અને નિરુપક્રમ એમ બંને પ્રકારનું હોય છે અને જે અપવર્તનીય આયુષ્ય હોય છે, એ તો સોપક્રમી જ હોય છે અહીં એ સ્પષ્ટતા પણ આવશ્યક છે કે સોપક્રમ અપવર્તનીય આયુષ્યમાં અકાળે મૃત્યુ નીપજે છે, પણ સોપક્રમ અનપવર્તનીય આયુષ્યમાં તે માત્ર નિમિત્ત રૂપ બને છે, એટલે કે એ ઉપક્રમ આયુષ્યને ન્યૂન કરતો નથી

બૃહત્ સંગ્રહણીમાં કહ્યું છે કે–

उत्तमचरमसरीरा, सुरनेरइया असंखनरतिरिआ ।
हुंति निरुवकमाउ, दुहा वि सेसा मुणेयव्वा ॥

ઉત્તમ પુરુષો એટલે તીર્થંકરો, ચક્રવર્તીઓ, વાસુદેવો, પ્રતિવાસુદેવો અને બળદેવો વગેરે ચરમ શરીરી એટલે જેઓ તે જ ભવમાં મોક્ષે જવાના છે, એવા સ્ત્રી-પુરુષો દેવો, નારકો, અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા તથા તિર્યંચો અનપવર્તનીય નિરુપક્રમ આયુષ્યવાળા હોય છે, જ્યારે બાકીના સર્વ મનુષ્ય અને તિર્યંચ જીવો બંને પ્રકારના એટલે સોપક્રમ અને નિરુપક્રમ આયુષ્યવાળા હોય છે

આયુષ્યનો ક્ષય સાત પ્રકારે થાય છે. તે સબંધી કહ્યુ છે કે–

अज्झवसाणनिमित्ते, आहारे वेयणा पराघाए ।
फासे आणापाणू सत्तविह झिज्झए आउ ॥

(૧) પ્રબળ અધ્યવસાયથી

કોઈ પુરુષ અથવા સ્ત્રીને અત્યત કામાસક્તિ કે સ્નેહાસક્તિ હોય અને પ્રિયપાત્રનો વિયોગ થાય તો આયુષ્યનો શીઘ્ર ક્ષય થાય છે અને મરણ નીપજે છે

(૨) નિમિત્તથી

શસ્ત્રાદિકનો આઘાત થાય, વિષપાન કર્યું હોય કે દડ–ચાબૂક વગેરેનો સખ્ત પ્રહાર થાય તો આયુષ્યનો શીઘ્ર ક્ષય થાય છે અને મરણ નીપજે છે

(૩) આહારથી

અતિ અલ્પ આહાર કરતા શરીર કૃશ થતા, અતિ સ્નિગ્ધ આહાર કરવાથી રોગાદિક થતા અને બહુ ભારે, ઘણો તથા અહિતકર આહાર કરવાથી પણ આયુષ્યનો શીઘ્ર ક્ષય થાય છે અને મરણ નીપજે છે

(૪) વેદનાથી

શૂલ વગેરે ભયકર વ્યાધિઓની વેદનાથી પણ આયુષ્યનો શીઘ્ર ક્ષય થાય છે અને મરણ નીપજે છે

(૫) પરાઘાતથી

અન્ય તરફથી થયેલા આઘાતથી, અથવા ઊડા ખાડા

વગેરેમા પડવાવી કે પર્વત [illegible]
આયુષ્યનો શીઘ્ર ક્ષય થાય છે [illegible]

(૬) સ્પર્શથી

ચામડીને તાલપુટ [illegible]
સ્પર્શ થાય કે [illegible]
કે વિષકન્યાદિનો સ્પર્શ [illegible]
થાય છે અને મ [illegible]

(૭) આણપ્રાણથી

શ્વાસનું [illegible]
શ્વાસનું રુંધન થાય છે [illegible]
આડખીલી ઊભી થાય [illegible]
વળી રોગાદિ [illegible]
તેથી આયુષ્યનો [illegible]

યોગબલ—[illegible]

આત્મપ્રદેશ [illegible], તેને [illegible] તાય
કહેવાય છે [illegible], વચન અને તેમ
કાયાને [illegible] તથા
ક્રિયાથી મનને [illegible], તે મનો[illegible]
કહેવાય છે અને [illegible] છે [illegible]
ક્રિયાથી વચનને [illegible] બને, તે
કહેવાય છે [illegible]
છે છે।

કાયયોગ કહેવાય છે અને તેની ગણના પણ પ્રાણમા થાય છે તાત્પર્ય કે ત્રણ પ્રકારનુ યોગબળ એ ત્રણ પ્રાણો છે

रुव—સ્વરૂપ

एगिंदिएसु—એકેન્દ્રિયોમા, એક ઇન્દ્રિયવાળા જીવોમા, સ્થાવરોમા

चउरो—ચાર

विगलेसु—વિકલેન્દ્રિયોમા, વિકલેન્દ્રિય તરીકે લેખાતા જીવોમા

छ—૭

सत्त—સાત

अट्ठ—આઠ

अट्ठ અને एव ની સધિ થવાથી अट्ठेव એવુ પદ બનેલુ છે

एव—જ

અન્વય

जीवाण पाणा दसहा, इंदि-उसासाउ-जोगबल-रुवा ।
एगिंदिएसु चउरो, विगलेसु छ सत्त अट्ठेव ॥

ભાવાર્થ

જીવોના પ્રાણ દશ પ્રકારના હોય છે તે પાચ ઇન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, આયુ અને ત્રણ પ્રકારના યોગબળ રૂપ જાણવા તેમા એકેન્દ્રિય કે સ્થાવર જીવોને ચાર પ્રાણ હોય છે અને વિકલેન્દ્રિય તરીકે ઓળખાતા જીવોને પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે છ, સાત કે આઠ પ્રાણો હોય છે

વિવેચન

પંચદ્વારમાંથી શરીર-દ્વાર, આયુષ્ય-દ્વાર અને સ્વ કાયસ્થિતિ-દ્વાર એ ત્રણ દ્વારોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી હવે ચોથા પ્રાણ-દ્વારની પ્રરૂપણા કરે છે

કેટલાક એમ માને છે કે જીવ અને પ્રાણ એ એ એકજ વસ્તુ છે, પણ વાસ્તવમાં તેમ નથી જો જીવ અને પ્રાણ એ બે એકજ વસ્તુ હોત તો પ્રકરણકાર 'जीवाण पाणा' એવો શબ્દપ્રયોગ કરત નહિ જયાં 'ઘોડાની લગામ' એવો શબ્દપ્રયોગ કરવામાં આવે છે, ત્યાં ઘોડા અને લગામ એ બે વસ્તુ જુદી હોવાનું પ્રતિપાદન આપો આપ થાય છે, તેમ અહીં પણ સમજવાનું છે તાત્પર્ય કે જીવ અને પ્રાણ એક નથી, પણ જુદા છે, તેથી જ અહીં 'જીવોના પ્રાણ' એવો શબ્દપ્રયોગ થયેલો છે

શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે 'प्राणिति जीवति अनेनेति प्राण —જેના વડે જીવી શકાય, તે પ્રાણ ' આ પ્રાણ એક પ્રકારનો નથી, પણ દશ પ્રકારનો છે અને એ દશેય પ્રકારોની અહીં સ્પષ્ટ ગણના કરાવી છે પાંચ ઈન્દ્રિયો તે પાંચ પ્રાણ, શ્વાસોચ્છ્વાસ એ છઠ્ઠો પ્રાણ, આયુષ્ય એ સાતમો પ્રાણ અને ત્રણ પ્રકારનું યોગબળ એ આઠ, નવ તથા દશમો પ્રાણ

અહીં એવો પ્રશ્ન થવા સંભવ છે કે 'શું દરેક જીવને દશ પ્રાણો હોય છે ?' તેનો ઉત્તર નકારમાં છે અહીં જે દશ પ્રાણનો નિર્દેશ કર્યો છે, તે Cr૮ષની અપેક્ષાએ કરેલો

છે, એટલે જે જીવો વધારે વિકાસ પામેલા છે, તેમને દશ પ્રાણો હોય છે અને બાકીનાને ઓછા પ્રાણો હોય છે

'ઓછા એટલે કેટલા ?' તેનો ખુલાસો અહીં પ્રકરણકારે વ્યવસ્થિત રીતે કર્યો છે એકેન્દ્રિય જીવો કે જેમનો વિકાસ સહુથી ઓછો છે, એટલે કે જેઓ સહુથી નીચી કક્ષાના છે, તેમને ચાર પ્રાણો હોય છે અહીં તેમણે એ પ્રાણોના નામ આપ્યા નથી, પણ અન્ય ગ્રંથોના ઉલ્લેખ પરથી એમ સમજવાનું છે કે તેમને (૧) સ્પર્શનેન્દ્રિય પ્રાણ, (૨) શ્વાસોચ્છ્વાસ પ્રાણ, (૩) આયુષ્ય પ્રાણ અને (૪) કાયબલ પ્રાણ એ ચાર પ્રાણો હોય છે અહીં સ્પષ્ટતા એટલી કે એકેન્દ્રિયોને નાસિકા હોતી નથી, પણ તેઓ સર્વાંગે શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા કરે છે અને તેઓ ઔદારિક શરીરથી જ આહાર-ગ્રહણ આદિ ક્રિયા કરતા હોવાથી તેમને કાયબલ પણ હોય છે

વિકલેન્દ્રિય જીવોના ત્રણ પ્રકાર (૧) બે ઇન્દ્રિયવાળા જીવો, (૨) ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા જીવો અને (૩) ચાર ઇન્દ્રિયોવાળા જીવો તેમાં બે ઇન્દ્રિય જીવોને ઉપરના ચાર પ્રાણ ઉપરાંત રસનેન્દ્રિય તથા વચનબલ પ્રાણ અધિક હોય છે, એટલે કુલ છ પ્રાણ હોય છે ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા જીવોને તેથી અધિક એક ઘ્રાણેન્દ્રિય હોય છે, એટલે કુલ સાત પ્રાણ હોય છે, અને ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવોને તેથી અધિક ચક્ષુરિન્દ્રિય હોય છે, એટલે કુલ આઠ પ્રાણ હોય છે આ રીતે સામાન્ય તિર્યંચોને ચારથી આઠ સુધીના પ્રાણો હોય છે

મૂળ

असन्नि-सन्नि-पंचिंदिएसु नव दस कमेण बोधव्वा ।
तेहिं सह विप्पओगो जीवाण भण्णए मरणं ॥ ८३ ॥

સંસ્કૃત છાયા

असंज्ञि-संज्ञि-पञ्चेन्द्रियेषु नव दश क्रमेण बोद्धव्याः ।
तैः सह विप्रयोगो जीवानां भण्यते मरणम् ॥ ८३ ॥

પદાર્થ

असन्नि—અસંજ્ઞી

અસન્નિ અને સન્નિ-પંચિંદિઅ તે અસન્નિ-સન્નિ-પંચિંદિઅ જેને સંજ્ઞા ન હોય તે અસંજ્ઞી કહેવાય અહીં સંજ્ઞા શબ્દથી (૧) હેતુવાદોપદેશિકી, (૨) દીર્ઘકાલિકી અને દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી, એ ત્રણ પૈકી દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા સમજવાની છે 'શું થઈ ગયું?' 'શું થશે?' 'હવે શું કરવું?' એ પ્રમાણે અતિ દીર્ઘકાલિકી ભૂતકાલ અને ભવિષ્ય કાલ સંબંધી જે વડે ચિંતન થાય, તેને દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા કહેવાય આ સંજ્ઞાને સંપ્રધારણ સંજ્ઞા પણ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તેના વડે ઉચિત-અનુચિતનો વિચાર તથા નિર્ણય થાય છે અહીં સંજ્ઞાનો અર્થ સામાન્યપણે વિચાર-શક્તિ એમ કરીએ તો પણ ચાલે

सन्नि—સંજ્ઞા, સંજ્ઞાવાળા

पंचिंदिएसु—પંચેન્દ્રિયોમાં, પંચેન્દ્રિય જીવોમાં

नव—નવ

दस—દશ

कमेण—ક્રમાનુસાર, ક્રમ પ્રમાણે
बोधव्वा—જાણવા
तहिं—તેની
सह—સાથેનો
विप्पओगो—વિપ્રયોગ, વિયોગ
जीवाण—જીવોનું
भण्णए—કહેવાય છે
मरण—મરણ, મૃત્યુ, અવસાન (Death)

અન્વય

असन्नि-सन्नि पचिंदिएसु कमेण नव दस बोधव्वा ।
तहिं सह विप्पओगो जीवाण मरण भण्णए ॥

ભાવાર્થ

અસંજ્ઞી અને સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવોને અનુક્રમે નવ અને દશ પ્રાણો હોય છે તેઓની-પ્રાણોની સાથેનો વિયોગ એ જીવોનુ મરણ કહેવાય છે

વિવેચન

હવે પંચેન્દ્રિય જીવોમા કેટલા પ્રાણ હોય છે? તે કહે છે દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞાની અપેક્ષાએ પંચેન્દ્રિય પ્રાણીઓના અસંજ્ઞી અને સંજ્ઞી એવા બે પ્રકારો છે તેમા સંમૂર્છિમ તિર્યંચ અને સંમૂર્છિમ મનુષ્યને અસંજ્ઞી ગણવામા આવે છે, કેમકે તેમનામા દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા યાને મન હોતું નથી આવા જીવોને ચાર ઇન્દ્રિયોવાળા

જીવો કરતા શ્રોત્રેન્દ્રિય અધિક હોય છે, એટલે કુલ નવ પ્રાણ હોય છે, પરંતુ દશ પૈકી મનોબળ પ્રાણ તેમને હોતો નથી કેટલાક સંમૂર્છિમ મનુષ્યોમાં વચનબળ હોતું નથી, તેથી આઠ પ્રાણ હોય છે અને આવા મનુષ્યો શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ પૂરી કર્યા વિના મરી જાય તો તેમને સાત પ્રાણ પણ હોય છે *

દેવ, નારક તથા ગર્ભજ મનુષ્ય અને ગર્ભજ તિર્યંચને સંજ્ઞી ગણવામા આવે છે, કેમકે તેમનામા દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા યાને મન અવશ્ય હોય છે આ સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પ્રાણીઓ ઉપર કહેલા દશે ય પ્રાણોથી યુક્ત હોય છે

અહીં એટલો ખુલાસો આવશ્યક છે કે જેને સામાન્ય અથવા ઓઘસંજ્ઞા કહેવામા આવે છે, એ તો સર્વે સંસારી જીવોને અવશ્ય હોય છે તેના દશ પ્રકારો આ પ્રમાણે જાણવા (૧) આહારસંજ્ઞા, (૨) ભયસંજ્ઞા, (૩) મૈથુન સંજ્ઞા, (૪) પરિગ્રહસંજ્ઞા, (૫) ક્રોધસંજ્ઞા, (૬) માનસંજ્ઞા, (૭) માયાસંજ્ઞા, (૮) લોભસંજ્ઞા, (૯) ઓઘસંજ્ઞા અને (૧૦) લોકસંજ્ઞા

અહીં પ્રશ્ન થવા સંભવ છે કે 'શું એકેન્દ્રિય જીવોને પણ આહારાદિ દશેય પ્રકારની સંજ્ઞાઓ હોય છે?' તેનો ઉત્તર જૈન શાસ્ત્રોએ હકારમા આપ્યો છે તેઓ કહે છે કે 'વનસ્પતિ પાણી પીએ છે, તે આહારસંજ્ઞા છે તે સ્પર્શથી સંકોચ પામે છે, તે ભયસંજ્ઞા છે, વેલડીઓ

* નવતત્ત્વ-અવચૂરિકાર ૭ જ પ્રાણ કહે છે.

વૃક્ષને વીટાય છે, તે પરિગ્રહસંજ્ઞા છે કુરમકવૃક્ષ સ્ત્રીનાં આલિંગનથી ફળે છે, તે મૈથુનસંજ્ઞા છે કોકનદનો કંદ હુંકાર કરે છે, તે ક્રોધસંજ્ઞા છે રુદતી રડયા કરે છે (કે મારા હોવા છતા લોકો દુ:ખી કેમ ?) એ માનસંજ્ઞા છે દરેક વેલીઓ પોતાના ફળને ઢાંકી દે છે, તે માયાસંજ્ઞા છે બિલી તથા પલાશ (ખાખરો) વગેર વૃક્ષો નિધાન પર પોતાના મૂળ સ્થાપે છે, તે લોભસંજ્ઞા છે વળી રાત્રે કમળો સંકોચ પામે છે, તે લોકસંજ્ઞા છે અને વેલડીઓ માર્ગ શોધવાને વૃક્ષ ઉપર ચડે છે, તે ઓઘસંજ્ઞા છે આ રીતે એકેન્દ્રિય એવી વનસ્પતિમા પણ દશે ય સંજ્ઞાઓ જોવામા આવે છે'

આ દશ સંજ્ઞાઓ ઉપરાત મોક્ષ, ધર્મ, સુખ, દુ:ખ, જુગુપ્સા અને શોક એ નામની બીજી પણ છ સંજ્ઞાઓ છે, પરંતુ ઉપર જણાવી તે દશ સંજ્ઞાઓ જ વિશેષ પ્રસિદ્ધિ છે અને તેમા પણ પ્રથમની ચાર એટલે આહાર, ભય, મૈથુન, પરિગ્રહ એ ચાર સંજ્ઞાઓ વધારે જાણીતી છે)

(

મનુષ્યોમા ભય, આહાર, મૈથુન અને પરિગ્રહ સંજ્ઞાવાળા જીવો ઉત્તરોત્તર વધારે હોય છે, એટલે સહુથી થોડા ભય સંજ્ઞાવાળા હોય છે, તેનાથી વધાર આહાર સંજ્ઞાવાળા હોય છે, તેનાથી વધારે પરિગ્રહ સંજ્ઞાવાળા હોય છે અને તેથી વધા મૈથુન સંજ્ઞાવાળા હોય છે તાત્પર્ય કે મનુષ્યોમા મૈથુન સંજ્ઞાવાળા સહુથી અધિક હોય છે આ રીતે તિર્યંચોમા પરિગ્રહ, મૈથુન, ભય અને આહાર

સંજ્ઞાવાળા જીવો ઉત્તરોત્તર વધારે હોય છે, નારકોમાં મૈથુન, આહાર, પરિગ્રહ અને ભયસંજ્ઞાવાળા જીવો ઉત્તરોત્તર વધારે હોય છે અસ્તુ

'મરણ કોને કહેવાય ?' તેનો ઉત્તર જુદા જુદા મનુષ્યો જુદી જુદી રીતે આપે છે કોઈ કહે છે કે શરીરના આત્મિક ભાગો (Vital parts) કામ કરતા બંધ થઈ જાય, તેનું નામ મરણ કોઈક કહે છે કે શ્વાસોચ્છ્વાસનું બંધ થઈ જવું, એ જ મરણ કોઈ કહે છે કે હૃદય કામ કરતું બંધ થઈ જાય, એ જ મરણ પરંતુ અમુક યોગોમાં શરીરના આત્મિક ભાગો કામ કરતા બંધ થઈ જાય છે અને પાછા ચાલુ થઈ જાય છે, એટલે તેને વાસ્તવિક મરણ કહી શકાય નહિ વળી શ્વાસોચ્છ્વાસનું બંધ થઈ જવું એને પણ મરણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે યોગવિશારદો યોગક્રિયાથી લાંબા વખત સુધી શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા બંધ રાખી શકે છે વળી હૃદય અમુક વખત બંધ પડીને પાછું ચાલતું થઈ જાય છે હમણાં જ રશિયન ડાક્ટરોએ બંધ પડેલા હૃદયો અમુક પ્રકારનું મસાજ કરીને ચાલુ કર્યાના હેવાલો વર્તમાનપત્રોમાં છપાયા હતા, એટલે આ વ્યાખ્યાઓ મરણને યથાર્થપણે લાગુ પડતી નથી, જ્યારે પ્રકરણકારે જૈનસૂત્ર-સિદ્ધાંતોના આધારે મરણની જે વ્યાખ્યા આપી છે, તે મરણને યથાર્થપણે લાગુ પડે છે

જે જીવોને જેટલા પ્રાણ ધારણ કરવાની મર્યાદા છે, તેનો જીવથી વિયોગ થવો, તેનું નામ મરણ છે દાખલા

તરીકે મનુષ્યોને દશ પ્રાણ ધારણ કરવાની મર્યાદા છે હવે એક મનુષ્યને ગમે તેવો સ્પર્શ કરીએ તો પણ તે કંઈ જાણી ગમ્યો નથી, તેનું મોઢું બંધ છે, એટલે તે કોઈ પણ વસ્તુનો સ્વાદ ચાખી શકતો નથી, તેના નાક આગળ ગમે તે વસ્તુ ધરીએ, તો પણ તેનો ગંધ પારખી શકતો નથી, વળી તેની આંખો બંધ છે, એટલે તે કોઈ વસ્તુ જોઈ શકતો નથી, પરંતુ આપણે અવાજ કરીએ તો તે સાંભળી શકે છે તો તેને મરણ પામેલો કહી શકાશે નહિ કારણ કે તેનામાં શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રાણ અવશિષ્ટ છે આ જ રીતે કોઈ પણ એક ઇન્દ્રિય કામ આપતી હોય, ત્યાં સુધી તેને મરણ પામેલો કહી શકાય નહિ

હવે માની લો કે તેની પાંચે ઇન્દ્રિયો કામ કરતી બંધ પડી ગઈ છે, પણ તે જરા અંગૂઠો હલાવે છે, તો તેનામાં કાયબળ પ્રાણ અવશિષ્ટ છે, એટલે તેને મરણ પામેલો કહી શકાય નહિ આ જગતમાં એવા દાખલાઓ જોવામાં આવ્યા છે કે જ્યારે એક માણસને મરેલો માની સ્મશાનમાં લઈ ગયા હોય અને તેને લાકડાની ચેહ પર સુવાડયો હોય, પણ ત્યાં તેના પગનો અંગૂઠો જરા હલવાથી તેને નીચો ઉતાર્યો હોય અને વૈદ્ય-હકીમને બોલાવી ઉપચાર કરતા પાછો તે જીવતો થયો હોય

કોઈક વાર માણસની પાંચેય ઇન્દ્રિયો કામ કરતી બંધ પડી જાય છે, શ્વાસોચ્છ્વાસ પણ અટકી જાય છે, તે વિચાર કરતો બંધ પડે છે, મોઢેથી કંઈ પણ બોલી શકતો

નથી કે કાયાનું જરા પણ હલનચલન કરી શકતો નથી, છતાં બ્રહ્મરંધ્રમાં તેની ચેતનાશક્તિ અવશિષ્ટ રહી હોય તો તે પાછો જીવતો થાય છે આ વખતે માત્ર આયુષ્ય પ્રાણ જ બાકી હોય છે, એટલે આમ બની શકે છે એટલે જીવથી સર્વ પ્રાણોનું અલગ પડી જવું-ચાલ્યા જવું, નાશ નવો, એ જ સાચા અર્થમાં મરણ, મૃત્યુ કે અવસાન છે

અહીં એ સ્પષ્ટતા પણ કરવી જોઈએ કે જ્યાં સુધી આત્માને કર્મનું બંધન છે અને તેનાં ફળ ભોગવવા માટે તેને એક યા બીજી ગતિ-યોનિમાં જઈને જીવન ધારણ કરવું પડે છે, ત્યાં સુધી જ તેને આ દશ પ્રાણો કે તે પૈકી કેટલાક ઓછા ધારણ કરવાની ક્રિયામાંથી પસાર થવું પડે છે, પરંતુ તે કર્મબંધનનાથી મુક્ત થયો કે તેને આવા દ્રવ્યપ્રાણો ધારણ કરવા પડતા નથી શુદ્ધ થયેલો આત્મા પોતાના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ ભાવપ્રાણના આધારે જ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર રહે છે

અહીં પ્રકરણકારે એક ઔપદેશિક ગાથા પણ કહી છે તે આ પ્રમાણે

મૂળ

एग अणोरपारे, ससारे सायरम्मि भीमम्मि ।
पत्तो अणतखुत्तो, जावेहिं अपत्तधम्मेहिं ॥ ४४ ॥

સંસ્કૃત છાયા

एवमनारपारे ससारे सागरे भीमे ।
प्राप्तोऽनन्तकृत्वः जीवैरप्राप्तधर्मैः ॥ ४४ ॥

પદાર્થ

एव-આ પ્રમાણે

'एव प्राणवियोगलक्षणप्रकारेण'-આ પ્રકારે એટલે આ પ્રકારના પ્રાણવિયોગથી

अणोरपारे-આ પાર કે તે પાર વિનાના, આદિ-અંતરહિત

ससारे सायरम्मि-સંસાર-સાગરમાં

भीमम्मि-ભયંકર

पत्तो-પ્રાપ્ત થયો

અહીં ખરી રીતે पत्त એવો પાઠ જોઈએ, પણ પ્રાકૃત ભાષાના ધોરણે પુલ્લિંગનો પ્રયોગ છે કેટલીક પ્રતિઓમાં पत्त એવો પાઠ પણ મળે છે

अणतखुत्तो-અનંત વાર

जीवेहिं-જીવો વડે

अपत्तधम्मेहि-અપ્રાપ્ત ધર્મવાળા, જેમણે ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો નથી એવા

अ-નથી કર્યો, पत्त-પ્રાપ્ત, જેણે કોઈ પ્રકારનો धम्म તે अपत्तधम्म આ પદ जीवेहि નુ વિશેષણ હોવાથી ત્રીજીના બહુવચનમાં છે

અન્વય

अणोरपारे भीमम्मि ससारे सायरम्मि अपत्तधम्मेहि जीवेहिं एव अणंतखुत्तो पत्तो ॥

ભાવાર્થ

આદિ-અનતરહિત [illegible] ધર્મને પામેલા છવો [illegible] આ [illegible] અનતવાર પ્રાપ્ત થેરુ છ

વિવેચન

જેમા નદીઓનુ નિરંતર [illegible] કે એક તિમાથી બીજી તિમા [illegible] પણ ચાલી રહી છે, તેને [illegible] અનાદિ કાલનો છે અને અનત [illegible] તે સ્વરૂપે ભય ? છે, [illegible] જળ ભરેલુ છે અને તે [illegible] પ્રકારના ભય [illegible] જળચરોથી [illegible] વાનુ ઠામ રહેલુ નથી [illegible] અતિ કઠિન છે

ધર્મને ન પામેલા જીવ [illegible] ભ્રમણ કર્યા જ કરે છે અને [illegible] કરે છે આવુ અનતવાર [illegible] નથી, કારણ કે સર્વજ્ઞભાષિત શુદ્ધ [illegible] એક માત્ર ઉપાય છે અને તે [illegible] સુલભ, ચાણા કે સમજુ [illegible] એવો મનુષ્યજન્મ પામીને [illegible] અતિ [illegible] પ્રાપ્તિ માટે [illegible] પોતાનો પુ [illegible]

ધમ [illegible]

[illegible]

એ તો વાડાબંધી ઉભી કરે છે, વગેરે ઉદ્ગારો આજે અનેકના મુખમાંથી નીકળતા જણાય છે, એ ભૌતિકવાદથી ભ્રષ્ટ થયેલા વાતાવરણનું પરિણામ છે પ્રાણીઓને દુર્ગતિમાં પડતા અટકાવી રાખનારો ધર્મ છે અને ઉન્નતિ, પ્રગતિ કે વિકાસના માર્ગે લઈ જનારો પણ ધર્મ છે જ્યાં ધર્મ નથી, ત્યાં પતન છે અને તે એવું ઊંડું પતન છે કે તેમાંથી બહાર નીકળવું અતિશય કઠિન છે, તેથી જ સુજ્ઞજનો ધર્મની આવશ્યક્તા સ્વીકારીને તેના સંગ્રહ માટે પ્રયત્નશીલ રહે છે અને પરિણામે ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિનો અનુભવ કરી અભિષ્ટ સ્થાનની પ્રાપ્તિ કરે છે

ધર્મ હૃદયને વિશાળ બનાવે છે, સહુની સાથે પ્રેમ કરતા શીખવે છે, સહુની સાથે સમાનતાથી વર્તવાનું શિક્ષણ આપે છે, એટલે વિશ્વમાં સાચી મૈત્રી–સાચી સમાનતા ફેલાવવાનું તે ઉત્તમ સાધન છે તેના પર વાડાબંધી ઊભી કરવાનો આરોપ મૂકવો, એ નરી પાગલતા છે વ્યક્તિ, સમાજ, રાષ્ટ્ર તથા વિશ્વનો ઉદ્ધાર ધર્મથી થયો છે અને થાય છે, એટલે તેની મંગલમયતા વિષે કોઈએ શંકા રાખવાનું કારણ નથી

જ્યાં ધર્મ છે, ત્યાં જય છે જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં સહુનું સર્વ પ્રકારે કલ્યાણ છે

[૬]

યોનિ-દ્વાર

મૂળ

तह चोरासी लक्खा, संखा जोणीण होइ जीवाणं ।
पुढवाईण चउण्हं पत्तेयं सत्त सत्तेव ॥४५॥

સંસ્કૃત છાયા

तथा चतुरशीतिर्लक्षाः संख्या योनीनां भवति जीवानाम् ।
पृथिव्यादीनां चतुर्णां प्रत्येकं सप्त सप्तैव ॥४५॥

પદાર્થ

તહ—તથા.

ચોરાસી લક્ખા—ચોરાશી લાખ.

સંખા—સંખ્યા

જોણીણ—યોનિઓની

જીવને ઉત્પન્ન થવાનું સ્થાન યોનિ કહેવાય છે. તત્ત્વાર્થ-સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે 'જેમાંથી પૂર્વભવશરીર નાશે વસ્તુ કરીને સ્થાનાન્તરિત થાય પુદ્ગલનું ગ્રહણાર્થે-

माददते तान् कामणेन सह मिश्रयति तत्राय पिण्डाम्भोग्रहण वच्छरीरनिवृत्त्यर्थं वाह्य पुद्गलान् यस्मिन् स्थाने तत्स्थान चानि ।' આ આત્મા પૂર્વભવના શરીરનો નાશ થયા પછી નવુ શરીર ધારણ કરવાના જે સ્થાને શરીરરચના માટે ગ્રહણ કરેલા પુદ્ગલોને તપ્ત લોઢાનો ગોળો પાણીને જે રીતે ગ્રહણ કરી લે છે, તે રીતે કાર્મણ શરીરની સાથે ભેળવી દે છે, તે સ્થાનને યોનિ કહેવાય છે' પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના નવમા પદની ટીકામા શ્રીમલયગિરિ મહારાજે પણ યોનિ શબ્દની લગભગ આવી જ વ્યાખ્યા કરી છે

યોનિના મુખ્ય પ્રકારો નવ છે

(૧) સચિત્ત યોનિ—જીવપ્રદેશવાળી યોનિને સચિત્ત યોનિ કહેવામા આવે છે દાખલા તરીકે ગાયના શરીરમા કૃમિ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, તો ગાયનુ શરીર ચૈતન્ય પરિણામવાળુ હોઈને તે સચિત્ત યોનિ છે

(૨) અચિત્ત યોનિ—જીવપ્રદેશથી રહિત યોનિને અચિત્ત યોનિ કહેવામા આવે છે દાખલા તરીકે સૂકા લાકડામા કીડા ઉત્પન્ન થાય છે, તો સૂકુ લાકડુ ચૈતન્ય પરિણામથી રહિત હોઈને અચિત્ત યોનિ છે

(૩) સચિત્તાચિત્ત યોનિ—સચિત્ત અને અચિત્તના મિશ્રણવાળી યોનિને સચિત્તાચિત્ત યોનિ કહેવામા આવે છે દાખલા તરીકે ગર્ભજ મનુષ્ય અને ગર્ભજ તિર્યંચોની યોનિમા શુક્ર અને શોણિતના પુદ્ગલો હોય છે તેમા જે પુદ્ગલો આત્મસાત્ કરાયેલા છે, એટલે કે આત્મપ્રદેશો સાથે

સબદ્ધ છે, તે સચિત્ત હોય છે અને બાકીના અચિત્ત હોય છે આ રીતે જ્યા સચિત્ત અને અચિત્તનુ મિશ્રણ હોય ત્યા સચિત્તાચિત્ત ચોનિ જણાય છે

(૪) શીતયોનિ—જે યોનિનો સ્પર્શ શીત એટલે ઠરો હોય, તે શીતયોનિ કહેવાય છે

(૫) ઉષ્ણયોનિ—જે યોનિનો સ્પર્શ ઉષ્ણ એટલે ઊનો હોય, તે ઉષ્ણયોનિ કહેવાય છે

(૬) શીતોષ્ણયોનિ—જે યોનિનો સ્પર્શ અતિ શીત કે અતિ ઉષ્ણ ન હોય તે શીતોષ્ણ કહેવાય છે

(૭) સવૃત્ત યોનિ—જે યોનિ ઢંકાયેલી હોય, તે સવૃત્ત યોનિ કહેવાય છે દાખલા તરીકે દેવલોકની દિવ્ય શય્યા કે જ્યા દેવો ઉત્પન્ન થાય છે, તે વસ્ત્રાદિથી ઢંકાયેલી હોય છે

(૮) વિવૃત્તયોનિ—જે યોનિ ઉઘાડી હોય, તે વિવૃત્ત યોનિ કહેવાય છે દાખલા તરીકે જલાશય, તે જીવોને ઉત્પત્તિ થવાનુ સ્થાન છે અને ઉઘાડુ હોઈ સ્પષ્ટ દેખી શકાય છે

(૯) સવૃત-વિવૃતયોનિ—જે યોનિ કેટલેક અશે ઢંકાયેલી અને કેટલેક અશે ઉઘાડી હોય, તે સવૃત-વિવૃત કહેવાય છે ગર્ભજ મનુષ્ય અને ગર્ભજ તિર્યચની યોનિ આ પ્રકારની હોય છે તેનો અદરનો ભાગ ઢંકાયેલો હોય છે અને [illegible] ભાગ દેખાય છે

જીવો ઉષ્ણુ વેદનાનો અનુભવ કરે છે પંકપ્રભા તથા ધૂમ પ્રભામા કેટલાક ઉપપાતક્ષેત્રો શીત છે અને કેટલાક ઉપ પાત ક્ષેત્રો ઉષ્ણુ છે ત્યા અનુક્રમે ઉષ્ણુતા અને શીતની વેદનાનો અનુભવ થાય છે તમ પ્રભા અને તમસ્તમપ્રભામા તો બધા જ ઉપપાતક્ષેત્રો ઉષ્ણુસ્પર્શી છે, એટલે ત્યા ઉત્પન્ન થનાર ઉષ્ણુયોનિવાળા નૈરયિકોને ભયકર શીતવેદનાનો અનુભવ થાય છે

ભવનવાસી, વ્યતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિક દેવો, તેમજ ગર્ભજ તિર્યચ પચેન્દ્રિય અને ગર્ભજ મનુષ્યોની યોનિ શીતોષ્ણુ હોય છે

માનવ-સ્ત્રીની યોનિના ત્રણ પ્રકારો છે (૧) કૂર્મોન્નત, (૨) વશીપત્ર અને (૩) શખાવર્ત તેમા કાચબાની પીઠની જેમ જે યોનિ ઊચી હોય તે કૂર્મોન્નત, વાસના બે સયુક્ત પત્ર જેવા આકારની હોય તે વશીપત્ર અને શખના જેવા આવર્તવાળી હોય તે શખાવર્ત

અરિહત, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ તથા બલદેવની માતા ઓની યોનિ કૂર્મોન્નત હોય છે, બાકીની સર્વ સ્ત્રીઓની યોનિ વશીપત્ર હોય છે અને ચક્રવર્તી જે સ્ત્રીરત્નને પરણે છે, તેની યોનિ શખાવર્ત હોય છે આ યોનિથી સતાન ઉત્પન્ન થતું નથી, કેમકે અત્યત કામાગ્નિને લીધે તેમાનો ગર્ભ નાશ પામે છે

જીવોને ઉત્પન્ન થવાના સ્થાનો અસખ્ય છે, પરતુ જેના સ્પર્શ, રસ, ગધ, વર્ણ સમાન હોય, તેવા બધા ની એક યોનિ ગણીએ તો એવી યોનિઓની સખ્યા

ચોરાશી લાખ છે સમવાયાંગસૂત્ર, જીવાજીવાભિગમસૂત્ર, પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર તથા પ્રવચન સારોદ્ધાર વગેરેમાં યોનિની સંખ્યા ચોરાશી લાખની જ કહેલી છે અહીં નોંધપાત્ર વસ્તુ એટલી છે કે આજીવિક સંપ્રદાય પણ યોનિઓની સંખ્યા ચોરાશી લાખ માનતો હતો અને હિંદુ શાસ્ત્રોમાં પણ યોનિઓની સંખ્યા ચોરાશી લાખ જ હોવાનું જણાવેલું છે

હવે ચોરાશી લાખ યોનિમાંથી કયા વર્ગને કેટલી યોનિ હોય છે ? તે અહીં પ્રકરણકારે સ્પષ્ટ કર્યું છે તેઓ કહે છે કે પૃથ્વીકાય આદિ ચાર એટલે પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, અગ્નિકાય અને વાયુકાય એ ચારમાં દરેકને સાત-સાત લાખ યોનિઓ હોય છે એટલે કે તેઓ સમાન સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ સમાન હોય તેવી સાત લાખ યોનિઓમાં જન્મ ધારણ કરે છે

હવે એક જ યોનિમાં અનેક કુલ હોય છે જેમ કે છાણરૂપ યોનિમાં કૃમિકુલ, કીટકુલ, વૃશ્ચિકકુલ વગેરે, તેને કુલકોટિ કહે છે આવા કુલકોટિની સંખ્યા એક ક્રોડ અને સાડી સત્તાણુ લાખની કહેલી છે તે પૃથ્વીકાયાદિ ચારને અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે હોય છે

કાય	યોનિસંખ્યા	કુલકોટિસંખ્યા
પૃથ્વીકાય	૭ લાખ	૧૨ લાખ
અપ્કાય	,,	૭ ,,
અગ્નિકાય	,,	૩ ,,
વાયુકાય	,,	૭ ,,
	૨૮ લાખ	કુલ ૨૯ લાખ

મૂળ

दस पतेय तरुण चउदस लक्खा हवंति इयरेसु ।
विगलिंदिएसु दो दो चउरो पंचिंदि-तिरियाण ॥ ४६ ॥

સંસ્કૃત છાયા

दश प्रत्येक-तरूणा चतुर्दशलक्षा भवन्तीतरेषु ।
विकलेन्द्रियेषु द्वे द्वे चतस्र पञ्चेन्द्रियतिरश्चाम् ॥ ४६ ॥

પદાર્થ

दस–દશ લાખ
पतेय–तरुण–પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની
चउदस लक्खा–ચૌદ લાખ
हवंति–હોય છે
इयरेसु–સામાન્ય વનસ્પતિકાયની
પ્રત્યેકથી ઇતર તે સામાન્ય વનસ્પતિકાય
विगलिंदियसु–વિકલેન્દ્રિય જીવોમા
दो दो–બબ્બે લાખ
चउरो–ચાર લાખ
पंचिंदि–तिरियाण–પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોને

અન્વય

पत्तेयतरूण दस, इयरेसु चउदस लक्खा हवंति ।
विगलिंदिएसु दो दो पंचिंदि-तिरियाण चउरो ॥

ભાવાર્થ

પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની દશ લાખ, સાધારણ વનસ્પતિ

કાયની ચૌ૰ લાખ, વિકલેન્દ્રિય જીવોમા દરેક પ્રકારને બબ્બે લાખ અને પચેન્દ્રિય તિર્યંચોને ચાર લાખ યોનિઓ હોય છે

વિવેચન

નીચેની તાલિકામા આ વર્ગની યોનિઓની સમજ કુલકોટિની સખ્યા દર્શાવેલી છે

કાય	યોનિસખ્યા	કુલકોટી સખ્યા	
પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય	૧૦ લાખ	{ ૨૮ લાખ	
સાધારણ વનસ્પતિકાય	૧૪ ,,		
બેઇન્દ્રિયવાળા જીવો	૨ ,,	૭ ,,	
ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા જીવો	૨ ,,	૮ ,,	
ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવો	૨ ,,	૯ ,,	
તિર્યંચ પચેન્દ્રિય	૪ લાખ	જલચર	૧૨॥ લાખ
		ખેચર	૧૨ ,,
		ચતુષ્પદ	૧૦ ,,
		ઉરપરિસર્પ	૧૦ ,,
		ભુજપરિસર્પ	૯ ,,
આગળના સરવાળા સાથે કુલ ૬૨ લાખ		કુલ ૧૩૪॥ લાખ	

મૂળ

चउरो चउरो नारय-सुरेसु मणुआण चचदस हवंति ।
सविंदिआ य सम्मूलखी लक्खा उ जोणीण ॥ ४७ ॥

× જેમ યોનિઓની સખ્યાનુ પ્રમાણ
આપે છે, તેમ નથી તે સયુક્તજ

સંસ્કૃત છાયા

चतस्रश्चतस्रो नारक-सुरेषु मनुष्याणां चतुर्दश भवन्ति ।
संपिंडिताश्च सर्वे चतुरशीतिर्लक्षास्तु योनीनाम् ॥ ४७ ॥

પદાર્થ

चउरो-चउरो-ચાર, ચાર
नारय-दवेसु-નારક અને દેવોમાં
    नारय અને देव તે नारय-देव
मणुआण-મનુષ્યોની
चउदस-ચૌદ લાખ
हवंति છે
संपिंडिआ-સંપિંડિત, બધી એકઠી કરતાં
य-અને
सव्वे-સર્વે
चुलसी लक्खा-ચોરાશી લાખ
उ-તો
जोणीण-યોનિઓની

અન્વય

नारय-सुरेसु चउरो चउरो, मणुआण चउदस(लक्खा) हवंति ।
सव्वे संपिंडिआ जोणीण चुलसी लक्खा ।

ભાવાર્થ

નારક અને દેવોને ચાર ચાર લાખ તથા મનુષ્યોને

ચૌદ લાખ યોનિઓ હોય છે આ બધી યોનિઓને એકઠી કરીએ તો તેની સખ્યા ચોરાશી લાખ થાય છે

વિવેચન

નીચેના તાલિકામા આ વ ર્ગની યોનિઓની તેમ જ કુલકોટિની સખ્યા જણાવેલી છે

કાય	યોનિસખ્યા	કુલ કોટિ સખ્યા
નારક	૪ લાખ	૨૫ લાખ
દેવ	૪ ,,	૨૬ ,,
મનુષ્ય	૧૪ ,,	૧૨ ,,
આગળના સરવાળા સાથે	કુલ ૮૪ લાખ	કુલ ૧૯૭ા લાખ

આ રીતે બધી મળીને ચોરાશી લાખ યોનિઓ તથા એક ક્રોડ ને સાડી સત્તાણુ લાખ કુલકોટિ થાય છે

પ્રતિક્રમણ પ્રસ ગે બોલાતા 'સાત લાખ' સૂત્રમા ચોરાશી લાખ યોનિઓની ગણના બરાબર આજ પ્રમાણે બતાવી છે જેમ કે—

૭ લાખ પૃથ્વીકાય,
૭ લાખ અપ્કાય,
૭ લાખ તેઉકાય (તેજસ્કાય, અગ્નિકાય),
૭ લાખ વાયુકાય,
૧૦ લાખ પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય,
૧૪ લાખ સાધારણ વનસ્પતિકાય,

૨ લાખ બેઇન્દ્રિય,
૨ લાખ તેઇન્દ્રિય,
૨ લાખ ચઉરિંદ્રિય,
૪ લાખ દેવતા,
૪ લાખ નારકી,
૪ લાખ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય,
૧૪ લાખ મનુષ્ય,

એવંકારે ચોરાશી લાખ જીવયોનિમાંહે માહરે જીવે જે કોઈ જીવ હણ્યો હોય, હણાવ્યો હોય, હણતા પ્રત્યે અનુમોદ્યો હોય, તે સવેં મને, વચને, કાયાએ કરી મિચ્છા મિ દુક્કડં ॥

મૂળ

सिद्धाण नत्थि देहो न थाउकम्म न पाण-जोणीओ ।
साइ-अणता तसि ठिई जिणिंदागमे भणिया ॥ ४८ ॥

સંસ્કૃત છાયા

सिद्धाना नास्ति देहो नायुकर्म न प्राण-योनय ।
साद्यनन्ता तेषा स्थितिर्जिनेन्द्रागमे भणिता ॥ ४८ ॥

પદાર્થ

सिद्धाण—સિદ્ધોને
नत्थ—નથી
देहो—શરીર
न—નથી
पाण-जोणीओ—પ્રાણ અને યોનિઓ

पाण अने जोणी ते पाण-जोणी बहुवचनमा पाण-जोणीओ

साइ-अणंता—आदि-अनंत.

આદિ અને અનંતના ભંગ કે વિકલ્પો ચાર થાય છે તે આ પ્રમાણે

(૧) અનાદિ-અનંત—જેનો આદિ પણ નહિ, અને અંત પણ નહિ

(૨) અનાદિ-સાંત—જેનો આદિ નહિ, પણ અંત ખરો

(૩) સાદિ-સાંત—જેનો આદિ પણ ખરો, અને અંત પણ ખરો

(૪) સાદિ-અનંત—જેનો આદિ ખરો, પણ અંત નહિ

तेसिं—તેઓની

ठिई—સ્થિતિ

जिणिंदागमे—જિનેન્દ્રોના આગમમાં, જિનાગમોમાં

भणिया—કહેલી છે

અન્વય

सिद्धाण देहो नत्थि, आउकम्मं न, पाण-जोणिओ न, तेसिं ठिई जिणिंदागमे साइ-अणंता भणिया ॥

ભાવાર્થ

સિદ્ધોને શરીર નથી, આયુષ્યકર્મ નથી, તેમજ

પ્રાણ કે યોનિઓ પણ નથી જિનાગમોમા તેમની સ્થિતિ સાદિ–અનત કહેલી છે

વિવેચન

પાચ દ્વારોની પ્રરૂપણા પૂરી થઈ, હવે તે સબધી સિદ્ધોની સ્થિતિ કેવી છે? એ અહીં જણાવ્યુ છે સિદ્ધોને શરીર નથી અને આયુષ્યકર્મ પણ નથી આ સ્થિતિમા સ્વકાયસ્થિતિ તો હોય જ કયાથી? વળી તેમને પ્રાણો પણ નથી અને યોનિઓ પણ નથી તાત્પર્ય કે આ પચ દ્વાર સસારી જીવોને અનુલક્ષીને છે સિદ્ધ જીવોને તેમાનુ કંઈ પણ હોતુ નથી

'ત્યારે તેમની િતિ કયા પ્રકારની હોય છે?' તેના ઉત્તરમા પ્રકરણકાર જણાવે છે કે 'જિનાગમોમા તેમની સ્થિતિ સાદિ–અનત કહેલી છે' એટલે કે એ સ્થિતિની આદિ હોય છે, પણ કદી અત હોતો નથી વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો તેઓ સિદ્ધ થતી વખતે જે અવસ્થામા હોય છે, તે જ અવસ્થામા બધો કાલ રહે છે તેમા કોઈ પણ કારણે કંઈ પણ પરિવર્તન થતુ નથી

મૂળ

काले अणाइ–निहणे जोणि–गहणम्मि भीसणे इत्थ ।
भमिया भमिहिंति चिर जीवा जिण–वयणमलहता ॥४९॥

સંસ્કૃત છાયા

काले अनादि–निधने योनिगहने भीषणेऽत्र ।
भ्रान्ता भ्रमिष्यन्ति चिर जीवा जिन–वचनमलभमाना ॥४९॥

પદાર્થ

फाले-કાળમાં

अणाइ-निहण-અનાદિ-અનંત

'आदि-प्रारम्भ-निधन नाश-आदिश्च निधनं च आदि-निधने न विद्येते यस्य स अनादि-निधन तस्मिन्।' આદિ એટલે આરંભ અને નિધન એટલે નાશ જેનો આરંભ કે નાશ નથી એવો તાત્પર્ય કે અનાદિ-અનંત.

जोणि-गहणम्मि-યોનિઓથી અતિ ગહન બનેલા

'गहने अविसकुले' અહીં ગહનથી અતિ દુઃખદાયક અર્થ ગ્રહણ કરવાનો છે

भीसणे-ભીષણ, ભયંકર
इत्थ-આ સંસારમાં
भमिया-ભમેલા છે
भमिहिंति-ભમશે
चिरं-લાંબા સમય સુધી
जीवा-જીવો

जिण-वयण-જિન વચનને

અહીં जिणवयण અને अलहंता એ બે પદોની સંધિથી जिणवयणमलहंता એવો પાઠ બનેલો છે

जिननुं वयण ते जिण-वयण जिण-જિન, જિનેશ્વર
... ... દેશરૂપ સમજવું
... તા

અન્વય

अणाइ-निहणे काले जोणि-गहणम्मि भीसणे इत्थ जिणवयण अलहता जीवा चिर भमिया भमिहति ।

ભાવાર્થ

શ્રી જિનેશ્વરદેવના વચનને નહિ પામેલા જીવો યોનિઓથી ગહન અને ભયકર આ સસારમા અનાદિ-અનત એવા કાલપ્રવાહમા લાબા સમય સુધી ભમ્યા છે અને ભમશે

વિવેચન

આ સસારમા ચોરાશી લાખ યોનિઓ છે તેમ વારવાર ઉત્પન્ન થવુ પડે, એ અતિ દુખદાયક ઘટના છે મનુષ્ય માતના ગર્ભમા હોય છે, ત્યારે કેવી સ્થિતિમ હોય છે? તે કોઈથી અજાણ્યુ નથી એનુ ચિત્ર જોઈએ છીએ, ત્યારે મનમા અવશ્ય એવો વિચાર આવે છે આ ભવમા એવી કરણી કરીએ કે જેથી આ પ્રમાણે ફરી કોઈ યોનિમા અવતરવુ ન પડે, પરતુ મોહ અને અજ્ઞા નથી આવૃત્ત થયેલો આ જીવ એ વિચાર ઘડીકમા ભૂલી જાય છે અને પાછો દુનિયાના રગરાગમા ફસાય છે પરિણામે તેને આથી પણ અતિ નિકૃષ્ટ એવી યોનિઓ વારવાર અવતરવુ પડે છે અને અનેક પ્રકારની યાતનાઓ -વિટબણાઓ ભોગવવી પડે છે

આ સ્થિતિમાથી ઉગરવાનો એક જ ઉપાય છે અં

તે શ્રી જિનેશ્વરદેવના વચનોનું શરણ જેમણે એ શરણ સ્વીકાર્યું, તેમનો સંસાર ઝડપથી ઘટી ગયો અને તેઓ જન્મ-મરણની જંજાળમાંથી સદાને માટે મુક્ત થયા

યોનિઓનું સ્વરૂપ તથા યોનિઓની સંખ્યા જાણવાનો મુખ્ય હેતુ એ છે કે જીવને કર્મવશાત્ કેવા કેવા પ્રકારની અને કેટલી યોનિઓમાં ઉત્પન્ન થવું પડે છે અને ત્યાં તેમની હાલત કેવી થાય છે? તેનું ભાન થાય એ દૃષ્ટિએ યોનિ-દ્વારમાં વિજ્ઞાન પણ છે અને ઉપદેશ પણ છે

પંચ-દ્વારની પ્રરૂપણા અહીં પૂરી થાય છે

[७]

ઉપદેશ અને અંતિમ વચન

મૂળ

ता संपइ संपत्ते मणुअत्ते दुल्लहे वि सम्मत्ते ।
सिरि-संति-सूरि-सिट्ठे करेह भो ! उज्जम धम्मे ॥५०॥

સંસ્કૃત છાયા

तत् सम्प्रति सम्प्राप्ते मनुष्यत्वे दुर्लभेऽपि सम्यक्त्वे ।
श्री-शान्ति-सूरि-शिष्टे कुरुत भो उद्यम धर्मे ॥५०॥

પદાર્થ

ता–તેથી, તો
संपइ–સંપ્રતિ, વર્તમાન કાલે, હવે
संपत्ते–પ્રાપ્ત થયે છતે, પ્રાપ્ત થયું છે ત્યારે
मणुअत्ते–મનુજત્વ, મનુષ્યપણું
दुल्लहे–દુર્લભ,
दुल्लहे मणुअत्ते संपत्ते આ ત્રણે પદો સતિ સપ્તમીના

પ્રયોગમા આવેલા છે સમત્ત પણ સતિ સપ્તમીના પ્રયોગમા છે દુલ્લહ-દુર્લભ જે વસ્તુ ઘણા દુ ખે-કષ્ટે પમાય, તે દુર્લભ કહેવાય

वि-छता

અહી ચ એવુ પણ પાઠાન્તર છે

समत्त-સમ્યક્ત્વ, સમ્યગ્ દર્શન

જીવાજીવાદિ તત્ત્વોમા યથાર્થ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થવી તેને સમ્યક્ત્વ કે સમ્યગ્ દર્શન કહેવામા આવે છે શમ, સવેગ, નિર્વેદ, અનુકપા અને આસ્તિક્ય એ તેના મુખ્ય લક્ષણો છે તે નૈસર્ગિક અને આધિગમિક એમ બે પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે તેમા જે સમ્યક્ત્વ નિસર્ગથી એટલે કોઈના ઉપદેશ વિના તથાવિધ સામગ્રીના યોગે ઉત્પન્ન થાય છે, તે નૈસર્ગિક કહેવાય છે અને અધિગમ એટલે ગુરુના ઉપદેશ વગેરે નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે આધિગમિક કહેવાય છે સમ્યક્ત્વ અગે જૈન શાસ્ત્રોમા ઘણી ઊડી વિચારણા થયેલી છે તે બધાનો સાર મહોપાધ્યાય શ્રી માનવિજયજી ગણિવરે ધર્મસગ્રહ પહેલા ભાગમા આપેલો છે × વળી ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે સમકિતના સડસઠ બોલની સજ્ઝાય રચેલી છે, + તે પણ આ વિષયનો સુદર બોધ કરાવે છે અમે તેના

× આ ગ્રથનુ ગુજરાતી ભાષાંતર ડા. નરોત્તમદાસ મયાભાઈ શાહ પટેલની પોળ અમદાવાદ તરફથી પ્રકટ થયેલુ છે + આ પુસ્તક ... તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલુ

આધારે ધર્મ બોધ-ગ્રંથ માળાના સાતમા પુષ્પ 'શ્રદ્ધા અને શક્તિ' મા તેનુ સારભૂત વિવેચન કરેલુ છે, તે પણ જિજ્ઞાસુઓને આ વિષયમા સારુ માર્ગદર્શન આપી શકે એમ છે આ ત્રણેય કૃતિઓ જિજ્ઞાસુઓએ અવશ્ય જોવી.

સિરિ-સંતિ-સૂરિ-સિટ્ઠે-જ્ઞાનથી અને ઉપશમાદિ ગુણો વડે વિભૂષિત પૂજ્ય પુરુષોએ ઉપદેશેલા બીજા અર્થમા શ્રી શાન્તિ-સૂરિએ કહેલા

સિરિ અને સંતિ થી યુક્ત સૂરિ વડે સિટ્ઠ તે સિરિ-સંતિ-સૂરિ-સિટ્ઠે સિરિ-શ્રી ઉપલક્ષણથી જ્ઞાનથી સંતિ-શાન્તિ રાગાદિ દોષોનુ શમન થવુ તેને શાસ્ત્રીય ભાષામા શાન્તિ કહેવાય છે સૂરિ-પૂજ્ય પુરુષ તે અર્હંત, ગણધર કે શાસનપ્રભાવક આચાર્યાદિ સમજવા સિટ્ઠે-ઉપદેશેલા. તાત્પર્ય કે જ્ઞાનથી અને ઉપશમાદિ ગુણો વડે વિભૂષિત પૂજ્ય પુરુષોએ ઉપદેશેલા આ પદોમા પ્રકરણ કર્તાનુ-'**શ્રી શાન્તિસૂરિ**' એવુ નામ પણ સ્પષ્ટ થાય છે

करेह-કરો

भो-હે ભવ્યો ! હે ભવ્ય જીવો !

उज्जम-ઉદ્યમ, પ્રયત્ન, પુરુષાર્થ

धम्मे-ધર્મમા

અહીં ધર્મ શબ્દથી સંયમધર્મ કે ચારિત્રધર્મ અભિપ્રેત છે

અન્વય

भो ! दुल्लहे वि मणुअत्ते समत्ते सम्मत्ते,
वा सपइ सिरि-संति-सूरि-सिट्ठे धम्मे उज्जमं करेह ।

ભાવાર્થ

હે ભવ્ય જીવો ! જ્યારે દુર્લભ એવું મનુષ્યપણું અને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયું છે, ત્યારે તો હવે જ્ઞાનથી અને ઉપશમાદિ ગુણો વડે વિભૂષિત એવા પૂજ્ય પુરુષોએ ઉપદેશેલો ધર્મ આચરવામાં પુરુષાર્થ ફોરવો

વિવેચન

જ્ઞાની ભગવંતોએ ચાર વસ્તુની પ્રાપ્તિ દુર્લભ કહી છે તેમાંની પહેલી વસ્તુ છે મનુષ્યપણું—મનુષ્યત્વ—મનુષ્યનો ભવ તે અનંતકાળ સુધી નિકૃષ્ટ યોનિઓમાં પરિભ્રમણ કર્યા પછી પુણ્યનો સારો એવો સંચય થાય છે, ત્યારે જ પમાય છે વળી એક વાર મનુષ્યનો ભવ પ્રાપ્ત થયો અને તેને અજ્ઞાન, મોહ કે પ્રમાદવશાત્ ગુમાવી દીધો તો નિકૃષ્ટ યોનિઓના પુન અવતાર ધારણ કરવો પડે છે અને એ સ્થિતિમાંથી ઊંચા આવતા ઘણો દીર્ઘકાળ વ્યતીત થઈ જાય છે

હાલના દાર્શનિક વગેરે કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો એમ માને છે કે સૂક્ષ્મ જંતુમાંથી ઉત્ક્રાન્તિ પામતા પામતા વાનરનું અને છેવટે મનુષ્યનું સ્વરૂપ પમાય છે, પછી તેમાંથી અવક્રાન્તિ થતી નથી વળી થીઓસોફી વગેરે કેટલાક વાદો એમ પણ માને છે કે એક વાર મનુષ્યની ઉત્ક્રાંતિ થઈ, એટલે પીછેહઠ થતી નથી, પરંતુ જૈન દર્શનને આ વાત માન્ય નથી એ તો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે 'જે જીવો સારી કરણી કરે તે ક્રમશ ઉન્નતિ પામે છે અને

ઉત્તમ દશા પામ્યા પછી જો બૂરી-ખરાબ-ન ઇચ્છવા યોગ્ય કરણી કરે તો પાછો નિકૃષ્ટ યોનિમા અવતાર લેવો પડે છે જેણે 'જ્ઞાનબાજી' અથવા 'નાપ-ગીડી' ની રમત જોઇ હશે, તેમને ખ્યાલમાં જ હશે કે આગળ વધતા વધતા એવા ખરાબ ઘરમા પ્રવેશ થાય તો સીધુ નીચે ઉતરી પડ્યુ પડે છે અને ત્યાંથી ઊચે ચડવા માટે ફરી મહેનત-પ્રયત્ન-પુરુષાર્થ કરવો પડે છે

આવા જ કારણે શાસ્ત્રકારોએ માનવભવને દશ દૃષ્ટાતે દુર્લભ કહ્યો છે તેનો સાર એ છે કે–

(૧) ચૂલાનુ દૃષ્ટાત–ચક્રવર્તી રાજા છ ખડ ધરતીનો ધણી હોય છે તેના રાજ્યમા કેટલા ચૂલા હોય ? હવે કોઈને પ્રથમ ચક્રવર્તીના ચૂલે જમવાનુ હોય અને પછી તેની રૈયતના દરેક ચૂલે જમવાનુ હોય તો ફરી ચક્રવર્તીના ચૂલે જમવાનુ ક્યારે મળે ?

(૨) પાસાનુ દૃષ્ટાત–કોઇ રમતમા કળવાળા પાસાનો ઉપયોગ કરીને એક માણસનુ બધુ ધન પડાવી લીધુ હોય અને તે માણસને પાસાની રમત રમીને એ બધુ ધન પાછુ મેળવવુ હોય તો ક્યારે મળે ?

(૩) ધાન્યના ઢગલાનુ દૃષ્ટાત–લાખો મણ ધાન્યના ઢગલામા થોડા સરસવના દાણા ભેળવ્યા હોય અને તે પાછા મેળવવા એક ઘરડી ડોશીને બેસાડી હોય, તો તે ક્યા પાછા ક્યારે મેળવી રહે ?

(૪) જુગારનું દૃષ્ટાંત—એક રાજમહેલને ૧૦૦૮ સ્થભો હોય અને તે દરેક સ્થભને ૧૦૮ હાંસો હોય અને તે દરેક હાંસને જુગારમાં જિતવાથી જ રાજ્ય મળે તેમ હોય, તો એ રાજ્ય ક્યારે મળે?

(૫) રત્નનું દૃષ્ટાંત—સાગરમાં સફર કરતા પોતાની પાસે રહેલા રત્નો જળમાં પડી ગયા હોય, તો શોધ કરતા એ રત્નો પાછા ક્યારે મળે?

(૬) સ્વપ્નનું દૃષ્ટાંત—કોઈ ભાગ્યશાળીને રાજ્યની પ્રાપ્તિ કરાવે એવું શુભ સ્વપ્ન આવ્યું હોય અને તેવી રાજ્યની પ્રાપ્તિ થઈ હોય, એવું સ્વપ્ન લાવવાનો બીજો નિર્ભાગી મનુષ્ય પ્રયત્ન કરે, તો ક્યારે આવે?

(૭) ચક્રનું દૃષ્ટાંત—સ્થભના મથાળે ૮ ચક્ર અને ૮ પ્રતિચક્ર ફરતા હોય, તેના ઉપર એક પૂતળી ચક્કર ચક્કર ફરતી હોય, તેનું નામ રાધા સ્થભની નીચે તેલની કડાઈ ઉકળતી હોય, સ્થભના મધ્યમાં ત્રાજવું હોય અને તે ત્રાજવામાં ઊભા રહીને નીચે પડતા રાધાના પ્રતિબિંબના આધારે બાણ મારીને તેની ડાબી આંખ વીંધાવી હોય તો ક્યારે વીંધાય?

(૮) ચર્મનું દૃષ્ટાંત—અડધા ચર્મ જેવી ચામડા જેવી જાડી થઈ ગયેલી શેવાળ સમજવાની છે કોઈ પૂનમની રાતે પવનનો ઝપાટો આવતા ચર્મ જેવી શેવાળનો થોડો ભાગ આઘો-પાછો થઈ ગયો હોય અને તેમાં [illegible] છિદ્ર પડ્યું [illegible] તેમાંથી કોઈ કાચબાએ ચ[illegible]

કર્યું હોય, તેવુ જ ચક્રદર્શન એ કાચબાએ પોતાના સગા-વહાલાઓને કરાવવુ હોય તો ક્યારે કરાવી શકે ? પવનના પ્રયોગથી એ જ જગાએ બાકોરૂ પડવુ, એજ વખતે પૂનમનો યોગ હોવો તથા આકાશ એજ પ્રમાણે નિર્મળ હોવુ, એ બધુ કેટલુ દુર્લભ છે?

(૯) યુગનુ દૃષ્ટાંત-યુગ એટલે ધોસરી તે બળદના ખભા પર બરાબર બેસે તે માટે તેના બને બાજુના કાણામા સમોલ એટલે લાકડાના નાના દંડુકાઓ ભેરવવામા આવે છે હવે ધોસરી મહાસાગરના એક છેડેના પાણીમા તરતી મૂકી હોય અને બીજા છેડેથી એ સમોલને તરતી મૂકી હોય તો તે ધોસરીમાના કાણામા ક્યારે પેસે ?

(૧૦) પરમાણુનુ દૃષ્ટાંત-એક સ્થભનુ બારીક ચૂર્ણ કરીને એક ભૂગળીમા ભર્યું હોય અને પર્વતની ટોચ ઉપર ઊભા રહેલા કોઈ બળવાન દેવ દ્વારા તેને ફૂક વડે હવામા ઉડાવવામા આવ્યુ હોય, તો એ ચૂર્ણના બધા પરમાણુ ફરી ક્યારે એકત્ર થાય !

આ કામો જેટલા દુર્લભ છે, તેટલી જ મનુષ્ય-ભવની પુન પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે

બીજી દુર્લભ વસ્તુ છે શાસ્ત્રશ્રવણ મનુષ્યપણુ પામ્યા પછી પણ સર્વજ્ઞ ભગવતોના કહેલા શાસ્ત્રસિદ્ધાતોનુ શ્રવણ અતિ દુર્લભ છે, કારણ કે આળસ, અવજ્ઞા, પ્રમાદ આદિ અનેક દોષોથી મનુષ્ય ઘેરાયેલો હોય છે કે તે સસાર-વ્યવહારના કાર્યોમા એટલો રચ્યો-પચ્યો

રહે છે કે તે કોઈને સદ્ગુરુનો સમાગમ કરવા માટે પ્રયત્નશીલ બનતો નથી કે આતુર બનતો નથી અને કદાચ તે પ્રયત્નશીલ બને કે આતુર થાય તો સર્વજ્ઞકથિત શાસ્ત્ર-સિદ્ધાંતોનું યથાર્થ પ્રતિપાદન કરનારા સદ્ગુરુઓનો સમાગમ થવો વિરલ હોય છે. કોઈક અનુભવીએ ઠીક જ કહ્યું છે કે–

> शैले शैले न माणिक्यं, मौक्तिकं न गजे गजे ।
> साधवो न हि सर्वत्र, चन्दनं न वने वने ॥

બધા પર્વતોમાંથી માણેક મળતા નથી, એ તો કોઈક પર્વતમાંથી જ મળે છે. વળી બધા હાથીઓના કુંભસ્થળમાંથી મોતી મળતા નથી, એ તો કોઈક જ હાથીના કુંભસ્થળમાંથી મળે છે, અને બધા વનોમાં ચંદનના વૃક્ષો ઉગતા નથી, એ તો કોઈક જ વનમાં ઉગે છે, તે જ રીતે બધા સ્થળે સાધુઓનો સમાગમ થતો નથી. એ તો કોઈક જ સ્થળે અને કોઈક જ વાર થાય છે.'

ત્રીજી દુર્લભ વસ્તુ છે શ્રદ્ધા યાને સમ્યકત્વ. કદાચ સદ્ગુરુનો સમાગમ થાય અને તેમના મુખેથી સર્વજ્ઞપ્રણીત શાસ્ત્ર-સિદ્ધાંતો સાંભળવાનો સુયોગ સાંપડે તો તેમાં પ્રતિપાદિત કરેલા સિદ્ધાંતો કે તત્ત્વો પર શ્રદ્ધા જામવી મુશ્કેલ છે, કારણ કે અનાદિ કાળના મિથ્યાત્વના સંસ્કારોને લીધે તેને સાચું એ ખોટું સમજાય છે અને ખોટું એ સાચું સમજાય છે, અથવા તો સાચા અને ખોટા વચ્ચે [illegible] તફાવત જણાતો નથી. વળી

અનુપમ વાક્છટાથી કદાચ એ વસ્તુ બુદ્ધિને સ્પર્શ કરે તો પણ આંતરિક શ્રદ્ધા જાગવી મુશ્કેલ છે ખરી વાત તો એ છે કે રાગ અને દ્વેષની નિબિડ ગ્રંથિનો ભેદ થયા સિવાય સમ્યકત્વનો સ્પર્શ થતો નથી અને એ ગ્રંથિનો ભેદ થવો એ ઘણું કપરૂ કામ છે પરંતુ ભવ્ય આત્માઓ એ કપરૂં કામ પણ પાર પાડે છે અને સમ્યકત્વથી વિભૂષિત થાય છે

ચોથી દુર્લભ વસ્તુ છે સંયમ માટે પુરુષાર્થ. સમ્યકત્વની પ્રાપ્તિ થયા પછી પણ પાપવિરતિરૂપ સંયમધર્મનો સ્વીકાર કરવો અને તેનું નિરતિચાર પાલન કરવા માટે સદા તત્પરતા રાખવી, એ ઘણું જ દુર્લભ કાર્ય છે પરંતુ આ જીવ-વિચાર-પ્રકરણ ગ્રંથના કર્તા શ્રી શાન્તિસૂરિજી મહારાજ કહે છે કે 'હે ભવ્ય જીવો! જ્યારે તમે અતિ દુર્લભ એવું મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત કર્યું, વળી સદ્ગુરુના મુખેથી શાસ્ત્રશ્રવણ કરીને કે નૈસર્ગિક રીતે સમ્યકત્વની પ્રાપ્તિ કરી, તો હવે તમારું મુખ્ય કર્તવ્ય એ જ રહે છે કે પૂજ્ય પુરુષોએ ઉપદેશેલા સંયમ-ધર્મને વિષે ઉદ્યમ કરવો, પ્રયત્ન કરવો, પુરુષાર્થ ફોરવવો જો તમે સંયમધર્મ એટલે કે ચારિત્રધર્મમાં તમારો પુરુષાર્થ ફોરવશો તો તમારું મનુષ્યપણું સફળ થશે

સંયમધર્મ કે ચારિત્રધર્મ અધિકારભેદથી બે પ્રકારનો છે તેમાં સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્રધર્મ સાધુઓને હોય છે અને દેશવિરતિરૂપ ચારિત્રધર્મ ગૃહસ્થોને હોય

છે આ બંને ધર્મનું શાસ્ત્રોમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ થયેલું છે, તે જિજ્ઞાસુ આત્માઓએ ગુરુમુખેથી કે શાસ્ત્રો દ્વારા અવશ્ય જાણી લેવું

મૂળ

एसो जीव-वियारो संखेव-रुईण जाणणा-हेऊ ।
संखित्तो उद्धरिओ रुद्दाओ सुय-समुद्दाओ ॥ ५१ ॥

સંસ્કૃત છાયા

एष जीव-विचारः संक्षेपरुचीनां ज्ञापना-हेतोः ।
संक्षिप्त उद्धृतो रुद्रात् श्रुत-समुद्रात् ॥ ५१ ॥

પદાર્થ

एसो—આ

जीव-वियारो—જીવોનો વિચાર અથવા જીવ-વિચાર નામનો પ્રકરણ ગ્રંથ

જીવનો વિચાર તે જીવ-વિચાર જીવ-પ્રાણી વિચાર વિચાર, તાત્ત્વિક નિર્ણય, લેખપૂર્વકનું કથન અહીં જીવ-વિચાર પદથી પ્રસ્તુત પ્રકરણ-ગ્રંથનું વિશિષ્ટ નામ પણ ગ્રહણ કરી શકાય છે

संखेव-रुईण—સંક્ષેપ રુચિઓના, ટૂંકમાં જાણવાની ઇચ્છાવાળાઓના

संखेव છે रुइ જેની તે संखेव-रुइ પછીના બહુવચનમાં संखेव-रुईण એવું પદ બનેલું છે संखेव-સંક્ષેપ, ટૂંકાણ रुइ-રુચિ, ઇચ્છા તાત્પર્ય કે જેઓ વસ્તુનું

ટૂકાણમા જાણવા ઇચ્છે છે, તે સક્ષેપ-રુચિ સામાન્ય માણસો ઘણા ભાગે સક્ષેપરુચિ હોય છે અને બુદ્ધિમાનો વિસ્તાર રુચિવાળા હોય છે

जाणणा-हेउ—જ્ઞાપન નિમિત્તે, જણાવવા માટે

संखित्तो—સક્ષિપ્ત, ટૂકમા

उद्धरिओ—ઉદ્ધર્યો છે, ઉદ્ધૃત કર્યો છે

रुद्दाओ—જેનો વિસ્તાર ગ્રહણ ન થઈ શકે એવા

'रुद्रात् अनवमाह्यविस्तारात्' રુદ્રથી એટલે જેનો વિસ્તાર ગ્રહણ ન થઈ શકે એવાથી

सुय-समुद्दाओ—શ્રુતસમુદ્રમાથી, શાસ્ત્રરૂપી સાગરમાથી, મહાન આગમ-ગ્રથોમાથી

सुय એ જ समुद्द તે सुय-समुद्द सुय-શ્રુત, શાસ્ત્ર, આગમ समुद्द-સમુદ્ર, સાગર અતિ વિશાળતાને લીધે આગમ-સાહિત્ય કે શાસ્ત્ર-સમુદાયને સમુદ્ર અથવા સાગરની ઉપમા આપવામા આવે છે શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિજીએ શ્રી મહાવીર સ્તુતિ અપરનામ સસારદાવાનલ-સ્તુતિમા 'बोधागाध सुपदपदवीनीरपूराभिराम' આદિ પદોથી શ્રી વીર પ્રભુના આગમોની જલનિધિ એટલે સમુદ્ર કે સાગર સાથે તુલના કરી છે

અન્વય

एसो जीव-वियारो सखेव-रुईण जाणणा-हेऊ
१ रुद्दाओ सुय—समुद्दाओ संखित्तो उद्धरिओ ॥

ભાવાર્થ

આ જીવ-વિચાર નામનો પ્રકરણ-ગ્રંથ સંક્ષેપ-રુચિ જીવોને જણાવવા માટે મેં અતિ વિસ્તૃત એવા શ્રુત-સમુદ્રમાંથી સંક્ષેપમાં ઉદ્ધર્યો છે

વિવેચન

જેમ ગ્રન્થની આદિમાં મંગલાચરણ કરવામાં આવે છે, તેમ ગ્રન્થની સમાપ્તિમાં ઉપસંહાર કરવામાં આવે છે અથવા તો અંતિમ વચન રૂપે કંઈક મહત્ત્વનું કથન રજૂ કરવામાં આવે છે આ રીતે પ્રકરણકારે અહીં અંતિમ વચન રૂપે બહુ મહત્ત્વની વસ્તુ રજૂ કરી છે

પ્રથમ તો 'વણ્ણો જીવ-વિયારો' એ ગ્રં૦ વડે અત્યાર સુધીમાં કહેવાઈ ગયેલા જીવેના જુદા જુદા સ્વરૂપ, તેમનું દેહમાન, તેમનું આયુષ્ય, તેમની સ્વકાય સ્થિતિ, તેમને કેટલા પ્રાણ હોય છે? અને કેટલી યોનિઓમાં ઉત્પન્ન થવું પડે છે? વગેરે હકીકતોની તરફ નિર્દેશ કર્યો છે અને તે સાથે પોતાને ઈષ્ટ એવું આ પ્રકરણ-ગ્રન્થનું જીવ-વિચાર એવું નામ પણ સૂચવી દીધું છે

બીજું આ જગતમાં મુખ્યત્વે બે પ્રકારના રુચિઓ હોય છે એક સંક્ષેપરુચિ અને બીજા વિસ્તારરુચિ તેમાં સંક્ષેપરુચિ જીવો જે વસ્તુ સંક્ષેપમાં અર્થાત્ ટૂંકાણમાં કહેવામાં આવે તેને બરાબર ગ્રહણ કરી શકે છે, પણ વિસ્તારથી કહેવામાં આવે તો તેને બરાબર ગ્રહણ કરી શકતા નથી એટલું જ નહી પણ

મતિ મુંઝાઈ જાય છે અથવા તો તેમને એક પ્રકારનો કંટાળો આવે છે અલબત્ત, અલ્પમતિ કે વિશેષ નહિ ખેડાયેલી એવી બુદ્ધિનું આ પરિણામ છે, પણ આવો વર્ગ ઘણો મોટો હોય છે, તેથી તેમની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી તેમને તેમની રીતે સમજાવવાની જરૂર રહે છે અને તેથી જ પ્રકરણકારે સરોજ-દર્પણ જાણ્ણા-હેતુ એ શબ્દો વડે આ ગ્રન્થરચના સંક્ષેપરુચિ જીવોના જ્ઞાપન નિમિત્તે તેમને અનુરૂપ શૈલીમાં રજૂ કર્યાની સ્પષ્ટતા કરી છે

ત્રીજું તેમણે આ પ્રકારે એક નૂતન ગ્રંથરચના કરવા છતાં કલ્પનાનો દોર છૂટો મૂક્યો નથી કે મનફાવતા વિધાનો કર્યાં નથી, પરંતુ શ્રુતસાગર જેટલો અતિ ગહન અર્થવાળા એવા જિનાગમોનો આશ્રય લીધો છે અને તેમાંથી જે જે વસ્તુઓ ઉપયુક્ત લાગી, તેનો આમાં સંગ્રહ કરી લીધો છે અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો આ ગ્રંથમાં ભાષા તેમની પોતાની છે, પણ ભાવ પવિત્ર જિનાગમોનો છે અને તે એમણે ખૂબ કાળજીથી ભવભીરુતાની લાગણીપૂર્વક સંચિત કરેલો છે આવો ગ્રંથ અબુધને બુધ બનાવે અથવા તો અલ્પમતિવાળાને વિશેષજ્ઞ બનાવે, એમાં આશ્ચર્ય શું ? હાલમાં આ ગ્રંથનું પઠન-પાઠન જે રીતે થી નધમાં થઈ રહ્યું છે, એ જોતા તો એમ જ કહી શકાય કે પ્રકરણકારની ભાવના મહદ્ અંશે સાકાર બની છે અને આ કૃતિ સહસ્ર-સહસ્ર વર્ષ સુધી પોતાનું વિશિષ્ટ સ્થાન ટકાવી રાખશે

આ મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રકરણ-ગ્રંથ ઉપર એક વિશિષ્ટ વૃત્તિ રચવાની અમારી ભાવના નિર્વિઘ્ને પૂર્ણ થઈ છે અને તેના સંશોધન આદિમાં પૂજ્ય ગુરુદેવોનો સુંદર સાથ સાંપડ્યો છે, તેને અમે જીવનનું પરમ સૌભાગ્ય માનીએ છીએ

પર્યાપ્ત સંશોધન કરવા છતાં કોઈ ત્રુટિ રહી ગઈ હોય તો મિચ્છામિ દુક્કડં માગીએ છીએ અને વિશેષજ્ઞો કૃપા કરીને સુધારી લે અને તે બાબતની અમને જાણ કરે તો મહદ્ ઉપકાર થશે

સર્વે જીવોનું કલ્યાણ થાઓ જૈન ધર્મનો સદા જય થાઓ

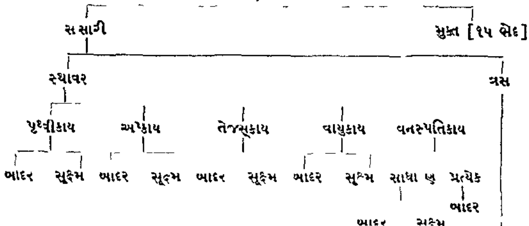
સં ૨૦૨૧ના માગશર સુદિ, બીજ
એકમ વાર શનિ, તા ૮-૧૨-૬૪
મુંબઈ

મતિ મુઝાઈ જાય છે અથવા તો તેમને એક પ્રકારનો કંટાળો આવે છે અલબત્ત, અલ્પમતિ કે વિશેષ નહિ ખેડાયેલી એવી બુદ્ધિનું આ પરિણામ છે, પણ આવો વર્ગ ઘણો મોટો હોય છે, તેથી તેમની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી તેમને તેમની રીતે સમજાવવાની જરૂર રહે છે અને તેથી જ પ્રકરણકારે સંખેવ-રુઈણ જાણણા-હેઉ એ શબ્દો વડે આ ગ્રન્થરચના સંક્ષેપરુચિ જીવોના જ્ઞાપન નિમિત્તે તેમને અનુરૂપ શૈલિમા રજૂ કર્યાની સ્પષ્ટતા કરી છે

ત્રીજુ તેમણે આ પ્રકારે એક નૂતન ગ્રંથરચના કરવા છતા કલ્પનાનો દોર છૂટો મૂક્યો નથી કે મનફાવતા વિધાનો કર્યાં નથી, પરંતુ શ્રુતસાગર એટલે અતિ ગહન અર્થવાળા એવા જિનાગમોનો આશ્રય લીધો છે અને તેમાથી જે જે વસ્તુઓ ઉપયુક્ત લાગી, તેનો આમા સંગ્રહ કરી લીધો છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો આ ગ્રંથમા ભાષા તેમની પોતાની છે, પણ ભાવ પવિત્ર જિનાગમોનો છે અને તે એમણે પૂર્ણ કાળજીથી ભવ ભીરુતાની લાગણીપૂર્વક સંચિત કરેલો છે આવો ગ્રંથ અબુધને બુધ બનાવે અથવા તો અલ્પમતિવાળાને વિશેષ પટુ બનાવે, એમા આશ્ચર્ય શુ ? હાલમા આ ગ્રંથનુ પઠન-પાઠન જે રીતે શ્રી સંઘમા થઈ રહ્યુ છે, તે જોતા તો એમ જ કહી શકાય કે પ્રકરણકારની ભાવના મહદ્ અંશે સાકાર બની છે અને આ કૃતિ સહસ્ર-સહસ્ર વર્ષ-થી પોતાનુ વિશિષ્ટ સ્થાન ટકાવી રાખશે

પરિશિષ્ટ

[૧ થી ૧૧]

[૧]
જીવોનું વર્ગીકરણ
[તાલિકારૂપે]
જીવો
સંસારી
મુક્ત [૧૫ ભેદ]
સ્થાવર
ત્રસ
પૃથ્વીકાય
અપ્કાય
તેજસ્કાય
વાયુકાય
વનસ્પતિકાય
બાદર
સૂક્ષ્મ
બાદર
સૂક્ષ્મ
બાદર
સૂક્ષ્મ
બાદર
સૂક્ષ્મ
સાધારણ
પ્રત્યેક
બાદર
બાદર
સૂક્ષ્મ

(૨) તિર્યંચ—પશુ, પક્ષી વગેરે
(૩) મનુષ્ય
(૪) દેવ

૭—નારકના સાત ભેદ

(૧) રત્નપ્રભામાં ઉત્પન્ન થનાર
(૨) શર્કરા ,, ,, ,,
(૩) વાલુકા ,, ,, ,,
(૪) પંક ,, ,, ,,
(૫) ધૂમ ,, ,, ,,
(૬) તમ ,, ,, ,,
(૭) તમસ્તમ ,, ,, ,,

૮—તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના ત્રણ ભેદ

(૧) જલચર—જલમાં રહેનારા તે માછલી, કાચબા વગેરે
(૨) સ્થલચર—જમીન ઉપર રહેનારા તે ગાય, ભેંસ વગેરે
(૩) ખેચર—આકાશમાં ઉડનારા તે કાગડા, કબૂતર, સમળી વગેરે

૯—સ્થલચરના ત્રણ ભેદ.

(૧) ચતુષ્પદ—ચાર પગવાળા તે હાથી, ઘોડા, ઊંટ વગેરે.
(૨) ઉરપરિસર્પ—પેટે ચાલનારા તે સર્પ વગેરે

(૩) અગ્નિકાય—અગ્નિ રૂપે
(૪) વાયુકાય—વાયુ રૂપે
(૫) વનસ્પતિકાય—ઝાડપાન રૂપે
આ પાંચેયને એક સ્પર્શનેન્દ્રિય જ હોય છે

૪—વનસ્પતિકાયના બે ભેદ

(૧) પ્રત્યેક-જે શરીરમા એક જીવ હોય તે
(૨) સાધારણ-જે શરીરમા અનત જીવો હોય તે

૫—ત્રસકાયના ચાર ભેદ.

(૧) બેઇન્દ્રિય—સ્પર્શનેન્દ્રિય તથા રસનેન્દ્રિય એ બેઇન્દ્રિયોવાળા તે પોરા વગેરે
(૨) તેઇન્દ્રિય—સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, અને ઘ્રાણેન્દ્રિય એ ત્રણ ઇન્દ્રિયોવાળા તે કીડી-મ કોડા વગેરે
(૩) ચઉરિન્દ્રિય—સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય અને ચક્ષુરિન્દ્રિય એ ચાર ઇન્દ્રિયોવાળા તે વીછી-માખખૂરા વગેરે
(૪) પચેન્દ્રિય—સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય એ પાચ ઇન્દ્રિયોવાળા તે મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરે

આમાના પ્રથમના ત્રણ ભેદોને વિકલેન્દ્રિય કહેવાય છે

૬—પચેન્દ્રિયના ચાર ભેદ

(૧) નારક—નરકમા ઉત્પન્ન થનારા

(૨) તિર્યંચ—પશુ, પક્ષી વગેરે
(૩) મનુષ્ય
(૪) દેવ

૭—નારકના સાત ભેદ

(૧) રત્નપ્રભામા ઉત્પન્ન થનાર
(૨) શર્કરા „ „ „
(૩) વાલુકા „ „ „
(૪) પંક „ „ „
(૫) ધૂમ „ „ „
(૬) તમ „ „ „
(૭) તમસ્તમ „ „ „

૮—તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના ત્રણ ભેદ.

(૧) જલચર—જલમા રહેનારા તે માછલી, કાચબા વગેરે
(૨) સ્થલચર—જમીન ઉપર રહેનારા તે ગાય, ભેંસ વગેરે
(૩) ખેચર—આકાશમા ઉડનારા તે કાગડા, કબૂતર, સમળી વગેરે

૯—સ્થલચરના ત્રણ ભેદ

(૧) ચતુષ્પદ—ચાર પગવાળા તે હાથી, ઘોડા, ઊંટ વગેરે.
(૨) ઉરપરિસર્પ—પેટે ચાલનારા તે સર્પ વગેરે

(૩) ભુજપરિસર્પ—હાથની મદદથી ચાલનારા તે નોળિયા, કાચડા વગેરે

૧૦—મનુષ્યના ત્રણ ભેદ.

(૧) ૫૬૨ કર્મભૂમિમા જન્મેલા
(૨) ત્રીશ અકર્મભૂમિમા જન્મેલા
(૩) છપ્પન અતરદ્વીપમા જન્મેલા

૧૧—દેવોના ચાર ભેદ

(૧) ભવનપતિ
(૨) વ્યતર-વાણવ્યતર
(૩) જ્યોતિષ્ક
(૪) વૈમાનિક

તે દરેકના ઉત્તરભેદો અનેક છે

[૩]

સસારી જીવોના ૫૬૩ ભેદો

સ્થાવર	૨૨
વિકલેન્દ્રિય	૬
નારક	૧૪
તિર્યંચ પચેન્દ્રિય	૨૦
મનુષ્ય	૩૦૩
દેવ	૧૯૮
	૫૬૩

પચ-દ્વારનો યન્ત્ર

	શરીરની ઊંચાઈ	આયુષ્ય	સ્વકાયસ્થિતિ	પ્રાણ	યોનિઓ
પૃથ્વીજીવના—					
સ્થાવર—					
પૃથ્વીકાય					
૧ બાદર					
૨ સૂક્ષ્મ	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ [illegible]	૨૨૦૦૦ વર્ષ	અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શનેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોચ્છ્વાસ, કાયબળ	૭ લાખ
	[illegible]	અંતર્મુહૂર્ત	અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શનેન્દ્રિય આયુષ્ય શ્વાસોચ્છ્વાસ, કાયબળ	
અપ—	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ	૭૦૦૦ વર્ષ	અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શનેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોચ્છ્વાસ, કાયબળ	૭ લાખ
૨૧ સાતમીના	૫ ધનુ [illegible]	અંતર્મુહૂર્ત	અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શનેન્દ્રિય આયુષ્ય શ્વાસોચ્છ્વાસ, કાયબળ	

તેઉકાય—					
૫ બાદર	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ	૩ અહોરાત્ર	અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શનેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોચ્છ્વાસ, કાયબળ	૭ લાખ
૬ સૂક્ષ્મ	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ	અંતર્મુહૂર્ત	અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શનેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોચ્છ્વાસ કાયબળ	
વાયુકાય—					
૭ બાદર	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ	૩૦૦૦ વર્ષ	અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શનેન્દ્રિય આયુષ્ય શ્વાસોચ્છ્વાસ, કાયબળ	૭ લાખ
૮ સૂક્ષ્મ	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ	અંતર્મુહૂર્ત	અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શનેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોચ્છ્વાસ કાયબળ	
વનસ્પતિકાય—					
સાધારણ—					
૯ બાદર	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ	અંતર્મુહૂર્ત	અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શનેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોચ્છ્વાસ, કાયબળ	૧૪ લા
૧૦ સૂક્ષ્મ	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ	અંતર્મુહૂર્ત	અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શનેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોચ્છ્વાસ, કાયબળ	
પ્રત્યેક—					
૧૧ બાદર	૧૦૦૦ યોજનથી અધિક	૧૦૦૦૦ વર્ષ	અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શનેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોચ્છ્વાસ કાયબળ	૧૦ લા

ત્રસ- વિકલેન્દ્રિય- ૧૨ બેઇંદ્રિય	બાર યોજન	બાર વર્ષ	સંખ્યાત વર્ષ	વચનબળ રસનેન્દ્રિય વધારે ૬	૨ લાખ
૧૩ તેઇંદ્રિય	ત્રણ ગાઉ	૪૯ દિવસ	સંખ્યાત વર્ષ	ઘ્રાણેન્દ્રિય વધારે ૭	૨ લાખ
૧૪ ચઉરિંદ્રિય	૧ યોજન	૬ માસ	સંખ્યાત વર્ષ	ચક્ષુરિન્દ્રિય વધારે ૮	૨ લાખ
પંચેન્દ્રિય- નારકો- ૧૫ પહેલીના	૭॥। ધનુષ ૬ અંગુલ	૧ સાગરોપમ	નથી	કુલ ૧૦ શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	૪ લાખ
૧૬ બીજીના	૧૫॥। ધનુષ ૧૨ અંગુલ	૩ સાગરોપમ		કુલ ૧૦ શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	
૧૭ ત્રીજીના	૩૧। ધનુષ	૭ સાગરોપમ		કુલ ૧૦ શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	
૧૮ ચોથીના	૬૨॥ ધનુષ	૧૦ સાગરોપમ		કુલ ૧૦ શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	
૧૯ પાંચમીના	૧૨૫ ધનુષ	૧૭ સાગરોપમ		કુલ ૧૦ શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	
૨૦ છઠ્ઠીના	૨૫૦ ધનુષ	૨૨ સાગરોપમ		કુલ ૧૦ શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	
૨૧ સાતમીના	૫૦૦ ધનુષ	૩૩ સાગરોપમ		કુલ ૧૦ શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	

તિર્યંચો— ગર્ભજ— ૨૨ જલચર	૧૦૦૦ યોજન	ક્રોડ પૂર્વ વર્ષ	૭-૮ ભવ	કુલ ૧૦ શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	૪ લાખ
સ્થલચર—					
૨૩ ચતુષ્પદ	૭ ગાઉ	ત્રણ પલ્યોપમ	૭-૮ ભવ	કુલ ૧૦ શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	〃
૨૪ ઉરપરિસર્પ	૧ ૦ યોજન	ક્રોડ પૂર્વ વર્ષ	૭-૮ ભવ	કુલ ૧૦ શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	〃
૨૫ ભુજપરિસર્પ	ગાઉપૃથક્ત્વ	ક્રોડ પૂર્વ વર્ષ	૭-૮ ભવ	કુલ ૧૦ શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	〃
૨૬ ખેચર	ધનુષપૃથક્ત્વ	પલ્યોપમનો અસંખ્યતમો ભાગ	૭-૮ ભવ	કુલ ૧૦ શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	〃
સમૂર્છિમ— ૨૭ જલચર—	૧૦ ૦ યોજન	ક્રોડ પૂર્વ વર્ષ	૭-૮ ભવ	મનવિના ૯ પ્રાણ	〃
સ્થલચર— ૨૮ ચતુષ્પદ	ગાઉપૃથક્ત્વ	૮૪૦૦૦ વર્ષ	૭-૮ ભવ	મનવિના ૯ પ્રાણ	〃
૨૯ ઉરપરિસર્પ	યોજનપૃથક્ત્વ	૫૩૦૦૦ વર્ષ	૭-૮ ભવ	મનવિના ૯ પ્રાણ	〃
૩૦ ભુજપરિસર્પ	ધનુષપૃથક્ત્વ	૪૨૦૦૦ વર્ષ	૭-૮ ભવ	મનવિના ૯ પ્રાણ	〃
૩૧ ખેચર	ધનુષપૃથક્ત્વ	૭૨૦૦૦ વર્ષ	૭-૮ ભવ	મનવિના ૯ પ્રાણ	〃

મનુષ્ય—					
૭–૨૮ ૩૨ ગર્ભજ	ત્રણ ગાઉ	ત્રણ પલ્યોપમ	૭–૮ ભવ	૧૦ પ્રાણ	૧૪ લાખ
૩૩ સમૂર્છિમ	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ	અંતર્મુહૂર્ત	૭ ભવ	મનવિના ૯ પ્રાણ	
દેવો—					
નપતિ—					
અસુરકુમાર	૭ હાથ	૧ સાગરોપમથ અધિક	×	૧૦ પ્રાણ	
૩૫ ૪૩બાકીના૯	૭ હાથ	દેશે ઉણા ૨ પલ્યોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
૪૪ ૫૧ વ્યંતરો	૭ હાથ	૧ પલ્યોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
જ્યોતિષ્કો—					
૫૨ ચંદ્ર	૭ હાથ	૧ પલ્યોપમ ને ૧ લાખ વર્ષ	×	૧૦ પ્રાણ	
૫૩ સૂર્ય	૭ હાથ	૧ પલ્યોપમ ને ૧ હજાર વર્ષ	×	૧૦ પ્રાણ	
૫૪ ગ્રહ	૭ હાથ	એક પલ્યોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
૫ નક્ષત્ર	૭ હાથ	અર્ધ પલ્યોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
તારા	૭ હાથ	૦। પલ્યોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	

માનિક દેવો—					
૭ કલ્પોપપન્ન—					
(૧) સૌધર્મ	૭ હાથ	૨ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
(૨) ઈશાન	૭ હાથ	૨ સાગરોપમ થી અધિક	×	૧૦ પ્રાણ	
(૩) સનત્કુમાર	૬ હાથ	૭ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
(૪) માહેન્દ્ર	૬ હાથ	૭ સાગરોપમ થી અધિક	×	૧૦ પ્રાણ	
(૫) બ્રહ્મલોક	૫ હાથ	૧૦ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	સર્વ
(૬) લાતક	૫ હાથ	૧૪ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
(૭) મહાશુક્ર	૪ હાથ	૧૭ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	દેવોની
(૮) સહસ્રાર	૪ હાથ	૧૮ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
					મળીને
(૯) આનત	૩ હાથ	૧૯ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
(૧૦) પ્રાણત	૩ હાથ	૨૦ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	૪ લાખ
(૧૧) આરણ	૩ હાથ	૨૧ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
(૧૨) અચ્યુત	૩ હાથ	૨૨ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
૨૮ કલ્પાતીત—					
ગ્રૈવેયક—					
(૧) સુદર્શન	૨ હાથ	૨૩ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
(૨) સુપ્રતિબદ્ધ	૨ હાથ	૨૪ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
(૩) મનોરમ	૨ હાથ	૨૫ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	

(૪) સર્વતોભદ્ર	૨ હાથ	૨૬ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
(૫) સુવિશાળ	૨ હાથ	૨૭ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
(૬) સુમનસ	૨ હાથ	૨૮ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
(૭) સૌમનસ્ય	૨ હાથ	૨૯ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
(૮) પ્રિયંકર	૨ હાથ	૩૦ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
(૯) નંદીકર	૨ હાથ	૩૧ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
અનુત્તરવૈમાનિક-					
(૧) વિજય	૧ હાથ	(૩૧ થી) ૩૩ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
(૨) વિજયંત	૧ હાથ		×	૧૦ પ્રાણ	
(૩) જયંત	૧ હાથ		×	૧૦ પ્રાણ	
(૪) અપરાજિત	૧ હાથ		×	૧૦ પ્રાણ	
(૫) સર્વાર્થસિદ્ધ	૧ હાથ	૩૩ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
સિદ્ધજીવોને	નથી	નથી	સાદિ-અનંત	નથી	નથી

[૫]

પંચ દ્વારની સંક્ષિપ્ત સમજૂતી.

સંકેતો

શ૦ શરીરની ઊંચાઈ
આ૦ આયુષ્ય
સ્વ૦ સ્વકાયસ્થિતિ
પ્રા૦ પ્રાણ
યો૦ યોનિ

૧ પૃથ્વીકાય

શ૦—અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ
આ૦—બાવીશ હજાર વર્ષ
સ્વ૦—અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી
પ્રા૦—૧ સ્પર્શનેન્દ્રિય, ૨ આયુષ્ય, ૩ કાયબળ, ૪ શ્વાસો શ્વાસ
લાખ

૨ અપ્કાય

શ૦—અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ

આ૦—સાત હજાર વર્ષ

સ્વ૦—અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી

પ્રા૦—૧ સ્પર્શનેન્દ્રિય, ૨ આયુષ્ય ૩ શ્વાસોચ્છ્વાસ, ૪ કાયબલ.

યો૦—સાત લાખ

૩ તેજસ્કાય

શ૦—અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ

આ૦—ત્રણ અહોરાત્રિ

સ્વ૦—અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી

પ્રા૦—૧ સ્પર્શનેન્દ્રિય, ૨ આયુષ્ય, ૩ શ્વાસોચ્છ્વાસ, ૪ કાયબલ.

યો૦—સાત લાખ

૪ વાયુકાય

શ૦—અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ

આ૦—ત્રણ હજાર વર્ષ

સ્વ૦—અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી

પ્રા૦—૧ સ્પર્શનેન્દ્રિય, ૨ આયુષ્ય, ૩ શ્વાસોચ્છ્વાસ, ૪ કાયબલ

યો૦—સાત લાખ

૫ પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય

શ૦—એક હજાર યોજનથી અધિક

આ૦—દશ હજાર વર્ષ
સ્વ૦—અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી–અવસર્પિણી
પ્રા૦—૧ સ્પર્શનેન્દ્રિય, ૨ આયુષ્ય, ૩ શ્વાસોચ્છ્વાસ, ૪ કાયબળ
યો૦—દશ લાખ

૬ સાધારણ વનસ્પતિકાય

શ૦—અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ
આ૦—અંતર્મુહૂર્ત
સ્વ૦—અનંત ઉત્સર્પિણી–અવસર્પિણી
પ્રા૦—૧ સ્પર્શનેન્દ્રિય, ૨ આયુષ્ય, ૩ શ્વાસોચ્છ્વાસ, ૪ કાયબળ
યો૦—ચૌદ લાખ

૭ બેઇન્દ્રિય

શ૦—બાર યોજન
આ૦—બાર વર્ષ
સ્વ૦—સંખ્યાત વર્ષ
પ્રા૦—સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, આયુષ્ય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, કાયબળ અને વચનબળ (૬)
યો૦—બે લાખ

૮ તેઇન્દ્રિય

૦—ત્રણ ગાઉ
૪૯ દિવસ

સ્વ૦—સંખ્યાત વર્ષ
પ્રા૦—સ્પર્શન-રસન-ઘ્રાણેન્દ્રિય, [illegible]
કાયબળ અને વચનબળ (૭)
યો૦—બે લાખ

૯ ચઉરિન્દ્રિય

શ૦—ચાર ગાઉ
આ૦—છ માસ
સ્વ૦—સંખ્યાત વર્ષ
પ્રા૦—સ્પર્શન-રસન-ઘ્રાણ [illegible]
શ્વાસોચ્છ્વાસ, કાયબળ [illegible])
યો૦—બે લાખ

૧૦ પ્રથમ ન[illegible]

શ૦—૭ાા ધનુષ ને ૬ [illegible]
આ૦—એક સાગરોપમ.
સ્વ૦—નથી
પ્રા૦—પાંચ ઇન્દ્રિયો, [illegible] શ્વાસોચ્છ્વાસ [illegible]
બળ (૧૦) [illegible]ાસ, [illegible]
યો૦—સાતે ય નરકની [illegible] ચાર લાખ

૧૧ [illegible] દેવો

શ૦—૧ [illegible]
આ
સ્વ

પ્રા૦—પાચ ઇન્દ્રિયો, આયુષ્ય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, ત્રણેય બળ ૧૦
યો૦—

૧૨ ત્રીજી નરકના જીવો

શ૦—૩૧ા ધનુષ
આ૦—સાત સાગરોપમ
સ્વ૦—નથી
પ્રા૦—પાચ ઇન્દ્રિયો, આયુષ્ય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, ત્રણેય બળ (૧૦)
યો૦—

૧૩ ચોથી નરકના જીવો

શ૦—૬૨ા ધનુષ
આ૦—૧૦ સાગરોપમ
સ્વ૦—નથી
પ્રા૦— પાચ ઇન્દ્રિયો, આયુષ્ય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, ત્રણેય બળ (૧૦)
યો૦—

૧૪ પાચમી નરકના જીવો

શ૦—૧૨૫ ધનુષ
આ૦—૧૭ સાગરોપમ
સ્વ—નથી
પ્રા૦—પાચ ઇન્દ્રિયો, આયુષ્ય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, ત્રણેય બળ (૧૦)

૧૫ છઠ્ઠી નરકના જીવો

શ૦—૨૫૦ ધનુષ
આ૦—૨૨ સાગરોપમ
સ્વ૦—નથી
પ્રા૦—પાચ ઇન્દ્રિયો, આયુષ્ય, [illegible] બળ (૧૦)
યો૦—

૧૬ સાતમી નરકના જીવો

શ૦—૫૦૦ ધનુષ
આ૦—૩૩ સાગરોપમ
સ્વ૦—નથી
પ્રા૦—પાચ ઇન્દ્રિયો, આયુષ્ય, [illegible], [illegible] બળ (૧૦)
યો૦—

૧૭ [illegible]

શ૦—એક હજાર યોજન
આ૦—ક્રોડ પૂર્વ વર્ષ
સ્વ૦—સાત ભવ
પ્રા૦—પાચ ઇન્દ્રિયો, [illegible] શ્વાસ, [illegible] બળ (૧૦)
યો૦—સર્વ તિર્યંચ [illegible] ને ચાર [illegible]

૧૮ ગર્ભ[illegible]

૧ ચતુષ્[illegible]
શ૦—૭ [illegible]

આ૦—ત્રણ પલ્યોપમ
સ્વ૦—સાત-આઠ ભવ
પ્ર૦—પાંચ ઇન્દ્રિયો, આયુષ્ય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, ત્રણેય બળ (૧૦)
યો૦—સર્વ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોની મળીને ચાર લાખ સમજવી

૭ ગર્ભજ ભુજપરિસર્પ—

શ૦—બેથી નવ ગાઉ (ગાઉ પૃથક્ત્વ)
આ૦—ક્રોડપૂર્વ વર્ષ
સ્વ૦—સાત-આઠ ભવ
પ્રા૦—યો૦-ઉપર પ્રમાણે

૩ ગર્ભજ ઉરપરિસર્પ—

શ૦—એક હજાર યોજન
આ૦—ક્રોડ પૂર્વ વર્ષ
સ્વ૦—સાત ભવ
પ્રા૦—યો૦-ઉપર પ્રમાણે

૧૯ ગર્ભજ ખેચર

શ૦—બેથી નવ ધનુષ (ધનુષપૃથક્ત્વ)
આ૦—પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ
સ્વ૦—સાત-આઠ ભવ
પ્રા૦—યો૦-ઉપર પ્રમાણે

૨૦ સમૂર્ચ્છિમ જલચર

શ૦—એક હજાર યોજન

આ૦—ક્રોડ પૂર્વ વર્ષ
સ્થ૦—વાત-વલય
પ્રા૦—પાંચ ઇન્દ્રિયો, કાયબળ, વચનબળ, શ્વાસોચ્છ્વાસ અને આયુષ્ય (૯)
યો૦—ઉપર પ્રમાણે

૨૧ સમૂચ્છિમ સ્થલચર

૧ ચતુષ્પદ

શ૦—બેથી નવ ગાઉ (ગાઉપૃથક્ત્વ)
આ૦—૮૪૦૦૦ વર્ષ
સ્થ૦—પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે

૨ ભુજપરિસર્પ

શ૦—બેથી નવ ધનુષ (ધનુષ પૃથક્ત્વ)
આ૦—૪૨૦૦૦ વર્ષ
સ્થ૦—પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે

૨૨ સમૂચ્છિમ ખેચર

શ૦—બેથી નવ ધનુષ (ધનુષ પૃથક્ત્વ)
આ૦—૭૨૦૦૦ વર્ષ
સ્થ૦—પ્રા૦ યો૦-ઉપર પ્રમાણે

૨૩ ગર્ભજ મનુષ્ય

શ૦—ત્રણ ગાઉ
આ૦—ત્રણ પલ્યોપમ

સ્વ૦—સાત-આઠ ભવ
પ્રા૦—દશ
યો૦—સર્વ મનુષ્યોની ચૌદ લાખ

૨૪ સમૂચ્છિંમ મનુષ્ય

શ૦—અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ
આ૦—અંતર્મુહૂર્ત
સ્વ૦—સાત ભવ
પ્રા૦—મન વિના નવ
યો૦—સર્વ મનુષ્યોની ચૌદ લાખ

૨૫ ભવનપતિ દેવો

શ૦—દરેકનું સાત હાથ
આ૦—અસુરકુમાર-નિકાયના દેવોનું એક સાગરોપમથી અધિક બાકીના નવ નિકાયના દેવોનું દેશે ઊણું બે પલ્યોપમ
સ્વ૦—નથી
પ્રા૦—દશ
યો૦—સર્વ દેવોની મળીને ચાર લાખ

૨૬ વ્યંતર દેવો

શ૦—સાત હાથ
આ૦—એક પલ્યોપમ
પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે

આ૦—સાત સાગરોપમથી અધિક
સ્વ૦—પ્રા૦-યો૦ ઉપર પ્રમાણે

૩૨ બ્રહ્મ દેવલોકના દેવો

શ૦—પાંચ હાથ
આ૦—દશ સાગરોપમ
સ્વ૦—પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે

૩૩ લાંતક દેવલોકના દેવો

શ૦—પાંચ હાથ
આ૦—ચૌદ સાગરોપમ
સ્વ૦—પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે

૩૪ મહાશુક્ર દેવલોકના દેવો

શ૦—ચાર હાથ
આ૦—સત્તર સાગરોપમ
સ્વ૦—પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે

૩૫ સહસ્રાર દેવલોકના દેવો

શ૦—ચાર હાથ
આ૦—અઢાર સાગરોપમ
સ્વ૦—પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે

૩૬ આનત દેવલોકના દેવો

શ૦—ત્રણ હાથ
આ૦—ઓગણીશ સાગરોપમ
સ્વ૦—પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે

૩૭ પ્રાણત દેવલોકના દેવો

શ૦—ત્રણ હાથ
આ૦—વીશ સાગરોપમ
લ૦—આ૦-ચો૦-ઉપર પ્રમાણે

૩૮ આરણ દેવલોકના દેવો

શ૦—ત્રણ હાથ
આ૦—એકવીશ સાગરોપમ
લ૦—આ૦-ચો૦-ઉપર પ્રમાણે

૩૯ અચ્યુત દેવલોકના દેવો

શ૦—ત્રણ હાથ
આ૦—બાવીશ સાગરોપમ
લ૦—આ૦-ચો૦-ઉપર પ્રમાણે

૪૦ નવ ગ્રૈવેયકના દેવો

શ૦—બે હાથ
આ૦—નીચે પ્રમાણે

પહેલા	ગ્રૈવેયક	૨૩	સાગરોપમ
બીજા	"	૨૪	"
ત્રીજા	"	૨૫	"
ચોથા	"	૨૬	"
પાંચમા	"	૨૭	"
છઠ્ઠા	"	૨૮	"

સાતમા	,,	૨૯	,,
આઠમા	,,	૩૦	,,
નવમા	,,	૩૧	,,

૪૧ પાચ અનુત્તર વિમાનના દેવો

શ૦—એક હાથ

આ૦—વિજય, વૈજયંત, જયંત અને અપરાજિત એ ચાર વિમાનના દેવતાઓનુ ૩૧ થી ૩૩ સાગરોપમ.
સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાને ૩૩ સાગરોપમ

સ્વ૦—પ્રા૦—યો૦—ઉપર પ્રમાણે

[૬]

શરીરની ઊંચાઈ

૧—અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની ઊંચાઈ
સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, ...
સાધારણ વનસ્પતિકાય
સમૂર્છિમ મનુષ્ય
૨—એક હાથની ઊંચાઈ
પાંચ અનુત્તર દેવ
૩—બે હાથની ઊંચાઈ
નવ ગ્રૈવેયક દેવ
૪—ત્રણ હાથની ઊંચાઈ
આઠમાથી બારમા દેવલોક
૫—ચાર હાથની ઊંચાઈ
મહાશુક્ર તથા સહસ્રાર
૬—પાંચ હાથની ઊંચાઈ
બ્રહ્મલોક

ત્રીજા કિલ્બિષકના દેવો

૭—છ હાથની ઊંચાઈ

સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર દેવલોકના દેવો
બીજા કિલ્બિષકના દેવો

૮—સાત હાથની ઊંચાઈ.

દશ ભવનપતિ દેવો
આઠ વ્યંતર દેવો
આઠ વાણવ્યંતર દેવો
દશ તિર્યગ્ જૃંભક દેવો
પાંચ ચર જ્યોતિષ્ક દેવો
પાંચ સ્થિર જ્યોતિષ્ક દેવો
સૌધર્મ દેવલોકના દેવો
ઈશાન દેવલોકના દેવો
પહેલા કિલ્બિષકના દેવો

૯—ધનુષ પૃથક્ત્વ (બેથી નવ ધનુષ)

ગર્ભજ અને સંમૂર્છિમ ખેચર
સંમૂર્છિમ ભુજપરિસર્પ

૧૦—નારકોની ઊંચાઈ

પહેલી નરક ૭॥ ધ ૬ અ
બીજી નરક ૧૫॥ ધ ૧૨ અ
ત્રીજી નરક ૩૧ ધ
ચોથી નરક ૬૨॥ ધ
પાંચમી નરક ૧૨૫ ધ

ચાર્ટ ૬ શરીરની ઊંચાઈનો ક્રમ

ગ્રૈવેયકના દેવો
" ઊંચાઈ
નર અને માહેન્દ્ર દેવલોકના દેવો
ગ્રૈવેયકના દેવો
" ઊંચા "
પતિ દેવો
દેવો
વર દેવો
કુભક દેવો
વૈમાનિક દેવો
જ્યોતિષ્ક દેવો
દેવો
દેવો
દેવો
(બેથી નવ ધનુષ)
મૂર્છિમ ખેચર
રિસર્પ
–
ા ધ ૬ અ
ધ ૧૨ અ
ધ
ધ
ધ

છઠ્ઠી નરક ૨૫૦ ધ
સાતમી નરક ૫૦૦ ધ

૧૧—ત્રણ ગાઉ ઊંચાઈ
તેઇન્દ્રિય
ગર્ભજ મનુષ્ય

૧૨—છ ગાઉ ઊંચાઈ
ગર્ભજ ચતુષ્પદ

૧૩—ગાઉ પૃથકત્વ (બેથી નવ ગાઉ)
ગર્ભજ ભુજપરિસર્પ
સમૂર્છિમ ચતુષ્પદ

૧૪—એક યોજન ઊંચાઈ.
ચઉરિન્દ્રિય

૧૫—બાર યોજન ઊંચાઈ
બેઇન્દ્રિય

૧૬—યોજન પૃથકત્વ.
સમૂર્છિમ ઉરપરિસર્પ

૧૭—એક હજાર યોજન ઊંચાઈ.
ગર્ભજ અને સમૂર્છિમ જલચર
ગર્ભજ ઉરપરિસર્પ

૧૮—એક હજાર યોજનથી અધિક ઊંચાઈ.
બાદર પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય

卐

[૭]

આયુષ્યનો ક્રમ

૧—અંતર્મુહૂર્ત.

સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય અને વાયુકાય સૂક્ષ્મ અને બાદર સાધારણ વનસ્પતિકાય.

૨—ત્રણ અહોરાત્રિ

તેજસ્કાય

૩—ઓગણપચાસ દિવસ

તેઇન્દ્રિય

૪—છ માસ

ચતુરિન્દ્રિય

૫—બાર વર્ષ

બેઇન્દ્રિય

૬—ત્રણ હજાર વર્ષ.

બાદર વાયુકાય

૭—સાત હજાર વર્ષ.

બાદર અપ્કાય

૮—દશ હજાર વર્ષ
બાદર પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય
જઘન્ય આયુષ્યવાળા દેવતા અને નરકી
૯—બાવીશ હજાર વર્ષ
બાદર પૃથ્વીકાય
૧૦—બેતાલીશ હજાર વર્ષ
સમૂચ્છિંમ ભૂજપરિસર્પ
૧૧—ત્રેપન હજાર વર્ષ
સમૂચ્છિંમ ઉરપરિસર્પ
૧૨—બહોતેર હજાર વર્ષ
સમૂચ્છિંમ ખેચર
૧૩—ચોરાશી હજાર વર્ષ
સમૂચ્છિંમ ચતુષ્પ૦
૧૪—ક્રોડ પૂર્વ વર્ષ
સમૂચ્છિંમ અને ગર્ભજ જલચર
ગર્ભજ ઉરપરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પ
૧૫—પલ્યોપમનો અસખ્યાતમો ભાગ
ગર્ભજ ખેચર (પક્ષીઓ)
૧૬—ત્રણ પલ્યોપમ
ગર્ભજ મનુષ્ય
ગર્ભજ ચતુષ્પ૦
૧૭—તેત્રીશ સાગરોપમ
નારક અને દેવતાઓ

卐

[૮]

સ્વકાયસ્થિતિ

૧—સ્વકાયસ્થિતિરહિત
નારક અને દેવો

૨—સાત-આઠ ભવ
પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્યો

૩—સંખ્યાત વર્ષ
બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય

૪—અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી.
પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય

૫—અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી.
સાધારણ વનસ્પતિકાય

卐

[૯]

પ્રાણોની સંખ્યા

૧—ચાર પ્રાણ
પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય

૨—છ પ્રાણ
બેઇન્દ્રિય
૩—સાત પ્રાણ
તેઇન્દ્રિય
૪—આઠ પ્રાણ
ચઉરિન્દ્રિય
૫—નવ પ્રાણ
સમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્યો
૬—દશ પ્રાણ
ગર્ભજ તિર્યંચ, મનુષ્યો, નારક અને દેવો

[૧૦]
યોનિઓનું પ્રમાણ

૧—બે લાખ
બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય
૨—ચાર લાખ
પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ, નારક અને દેવતા
૩—સાત લાખ
પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય
૪—દશ લાખ
પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય
૫—ચૌદ લાખ
સાધારણ વનસ્પતિકાય
મનુ

[૧૧]

આધારભૂત સાહિત્યની યાદી

અસક્ષ્ય અનંતકાય વિચાર

લે પં શ્રી પ્રભુદાસ બેચરદાસ

પ્ર શ્રી જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ મહેસાણા

અભિધાન-ચિન્તામણિ નામમાલા

ર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય

પ્ર શ્રી યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાલા, ભાવનગર

અર્ધમાગધી કોષ

સં મુનિશ્રી રત્નચંદ્રજી

પ્ર શ્વે. જૈન કોન્ફરન્સ, મુંબઈ

આર્યભિષક્ (આવૃત્તિ નવમી)

પ્ર સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ

આર્હતદર્શનદીપિકા

ર ઉ શ્રી મંગલવિજયજી મહારાજ

વિ પ્રો હીરાલાલ રસિકલાલ કાપડિયા એમ એ

પ્ર શ્રી યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર

આવશ્યકવૃત્તિ
ર શ્રી હરિભદ્રસૂરિ
ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રબૃહદ્વૃત્તિ
ર શ્રી શાન્ત્યાચાર્ય
પ્ર શ્રી દે લા જૈન પુસ્તકોદ્ધાર સંસ્થા, સુરત
ઐતિહાસિક લેખસંગ્રહ
લે પ લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધી.
પ્ર પ્રાચ્યવિદ્યામન્દિર, મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી, વડોદરા
ગ્રહ અને રત્નો.
લે જ્યોતિષાચાર્ય દત્તાત્રેય ગણેશ ટિકલે
પ્ર ધી સંદેશ લીમીટેડ, અમદાવાદ
ચૈત્યવંદણમહાભાસ
પ્ર શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર
જિનરત્ન કોષ—ભાગ પહેલો
સ હરિ દામોદર વેલણકર એમ એ
પ્ર ભાંડારકર ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઈન્સ્ટીટ્યુટ, પૂના
જીવ-વિચાર અર્થસહિત (આવૃત્તિ સાતમી),
પ્ર શ્રી જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ, મહેસાણા
जीव-विचार-प्रकरण (हिंदी)
સ પ હીરાલાલ દૂગડ, જૈન સ્નાતક
શ્રી જૈન માર્ગ પ્રભાવક સભા,

जीव-विचार-प्रकरणम् (संस्कृत)
પાઠક ગલા - ચિત ટી (અનેત
પ્ર શ્રી યશોવિજય જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા, મહેસાણા

જીવ-વિચાર-પ્રકરણ (અનેક)
સં મુનિશ્રી રત્નપ્રભવિજયજી
પ્ર જૈન સિદ્ધાન્ત સોસાયટી, અમદાવાદ

જીવ-વિચાર-વૃત્તિ
વૃત્તિકાર-શ્રી ક્ષમાકલ્યાણજી
પ્ર શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર

જીવ-વિચાર-પ્રવેશિકા
લે શ્રી ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ,
પ્ર જ્યોતિ કાર્યાલય, અમદાવાદ

જીવ-સમાસ-પ્રકરણ (સંસ્કૃત)
શ્રી મલધારી હેમચન્દ્રસૂરિ વિનિર્મિત-વૃત્તિયુત.
પ્ર શ્રી આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ

જીવાજીવાભિગમસૂત્ર
વિવ-શ્રી મલયગિરિજી મહારાજ
પ્ર દે લા જૈન પુસ્તકોદ્ધાર સંસ્થા, સુરત

જૈન ગ્રંથાવલી
પ્ર શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સ, મુંબઈ

જૈન દર્શન ઔર આધુનિક વિજ્ઞાન
લે મુનિશ્રી નગરાજજી
પ્ર આત્મારામ ઍન્ડ સન્સ, દિલ્લી

જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ
લે ત્રિપુટી મહારાજ
પ્ર. શ્રી ચારિત્ર સ્મારક ગ્રંથમાળા, અમદાવાદ

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ
લે શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ
પ્ર શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર કૉન્ફરન્સ, મુંબઈ

જૈનાગમશબ્દસંગ્રહ
સં મુનિશ્રી રત્નચંદ્રજી
પ્ર સંઘવી ગુલાબચંદ જસરાજ, વઢવાણ શહેર

તત્ત્વાર્થસૂત્ર
ર શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજ
વિ પં સુખલાલજી
પ્ર શ્રી આત્માનંદ જન્મશતાબ્દીસ્મારક બોર્ડ, મુંબઈ

દક્ષિણમાં દિવ્ય પ્રકાશ
લે પં શ્રી ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ
પ્ર શ્રી આત્મ-કમલ-લબ્ધિ-જૈન ગ્રંથમાલા, મુંબઈ

દ્રવ્યગુણપર્યાયના રાસ પર વિવેચન
લે આ શ્રી વિજયધર્મધુરન્ધરસૂરિ
પ્ર જૈન સાહિત્યવર્ધક સભા, અમદાવાદ

નારકી ચિત્રાવલી
સયોજક-મુનિશ્રી જિનેન્દ્રવિજયજી
પ્ર શ્રી હર્ષપુષ્પામૃત જૈન ગ્રથમાળા, લાખાબાવળ (સૌરાષ્ટ્ર),

પાઈઅ-સદ્-મહણ્ણવો (પ્રાકૃત શબ્દકોષ)
સ પ હરગોવિદદાસ, ત્રિકમચદ
પ્ર „ „ કલકત્તા

પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર-ભાગ પહેલો, બીજો, ત્રીજો
ર આર્ય શ્યામાચાર્ય
અનુ પ્ર પ શ્રી ભગવાનદાસ હરખચદ, અમદાવાદ

બટાકા અને તેનુ વિજ્ઞાન
લે પ્ર ડો અમીચદ છગનલાલ શાહ, સુરત

બૃહત્ હિન્દી કોષ
જ્ઞાનમડળ લી૰, વારાણસી

ભગવતી સૂત્ર-ભાગ પહેલો, બીજો
પ્ર મનસુખલાલ રવજીભાઈ મહેતા, મુબઈ

ભગવતી સૂત્ર-ભાગ ત્રીજો, ચોથો.
પ્ર ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

રાજપ્રશ્નીય સૂત્ર
વૃ શ્રી મલયગિરિ મહારાજ
પ્ર શ્રી આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ

લઘુપ્રકરણસંગ્રહ
પ્ર શ્રાવક ભીમશી માણેક, મુંબઈ

લોકપ્રકાશ
ર ઉ શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજ
પ્ર હીરાલાલ હંસરાજ, જામનગર

વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય-ભાગ પહેલો, બીજો (ગુ અનુવાદ)
ર શ્રી જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણ
વૃ. શ્રી મલધારી હેમચંદ્રાચાર્ય
પ્ર શ્રી આગમોદય સમિતિ, સુરત

વિશ્વરચનાપ્રબંધ
લે મુનિશ્રી દર્શનવિજયજી
પ્ર મે એ એમ એન્ડ કો, પાલીતાણા

શબ્દસ્તોમમહાનિધિ (સંસ્કૃત કોષ)
સ પં તારાનાથ ભટ્ટાચાર્ય
પ્ર પં આશુબોધ વિદ્યાભૂષણ તથા પં શ્રી નિત્યબોધ વિદ્યારત્ન, કલકત્તા

શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણસૂત્રવૃત્તિ
ર રત્નશેખરસૂરિ
પ્ર શ્રી દે લા જૈન પુસ્તકોદ્ધાર સંસ્થા, સુરત.

શ્રી તપાગચ્છ પટ્ટાવલી

ર શ્રી ધર્મસાગરગણિ
સ વિ શ્રી કલ્યાણવિજયજી મહારાજ
પ્ર શ્રી વિજય નીતિ સૂરીશ્વરજી જૈન લાયબ્રેરી,
અમદાવાદ

ઉપરાંત

અનેક માસિકો, વર્તમાનપત્રના હેવાલો તથા
પ્રકીર્ણ નોંધો

લેખકના સાહિત્ય-સર્જનની યાદી

જૈન વિભાગ

[વિ સં ૧૯૮૫ થી સં ૨૦૨૦ ની આખર સુધી]

૧ થી ૧૦૩ બાળ-ગ્રંથાવળીના મણકાઓ
૧૦૪ શ્રી આદિનાથ (જૈન ચરિત્રમાળા)
૧૦૫ શ્રી મલ્લિનાથ ,,
૧૦૬ શ્રી અરિષ્ટનેમિ ,,
૧૦૭ પ્રભુ પાર્શ્વનાથ ,,
૧૦૮ શ્રમણ ભગવાન મહાવીર ,,
૧૦૯ ભરતેશ્વર ,,
૧૧૦ ચક્રી સનત્કુમાર ,,
૧૧૧ મગધરાજ શ્રેણિક ,,
૧૧૨ સતી સીતા ,,
૧૧૩ દ્રૌપદી ,,
૧૧૪ સતી દમયંતી ,,
૧૧૫ સતી ચંદનબાળા ,,
૧૧૬ અનાથી મુનિ ,,
૧૧૭ મહર્ષિ કપિલ ,,
૧૧૮ મુનિ હરિકેશબલ
૧૧૯ નમિરાજ
૧૨૦ દશા

૧૨૧ શેઠ સુદર્શન (જૈન ચરિત્રમાળા)
૧૨૨ મંત્રનો મહિમા ,,
૧૨૩ વીતરાગની વાણી ,,
૧૨૪ જલમંદિર પાવાપુરી (ખંડ-કાવ્ય) ,,
૧૨૫ વિમળશાહ (સયાજી બાલ-સાહિત્યમાળા)
૧૨૬ વસ્તુપાળ-તેજપાળ ,,
૧૨૭ શ્રી વિજયધર્મસૂરિ (શ્રી વિજયધર્મસૂરિ ગ્રંથમાળા)
૧૨૮ શ્રી વિજયાનંદસૂરિ (જ્યોતિ કાર્યાલય)
૧૨૯ વિશ્વવંદ્ય પ્રભુ મહાવીર (એક લાખ નકલ) ,,
૧૩૦ પાદલિપ્તસૂરિ (ઐતિહાસિક નોંધ) (જૈન પત્ર ભાવનગર)
૧૩૧ રતિસુંદરી (જૈન ધર્મપ્રસારક સભા-ભાવનગર)
૧૩૨ ઋષિદત્તા ,,
૧૩૩ કલાવતી ,,
૧૩૪ સતી સુભદ્રા ,,
૧૩૫ રાજનગર સાધુ-સંમેલન (જ્યોતિ કાર્યાલય)
૧૩૬ જૈનોની શિક્ષણસમસ્યા ,,
૧૩૭ જૈન તત્ત્વપ્રવેશક ગ્રંથમાળા
ભા ૨ જો (કર્પૂર વિ ગ્રંથમાળા)
૧૩૮ તપવિચાર (જ્યોતિ કાર્યાલય)
૧૩૯ ત્રણ મહાન તકો (ધર્મબોધ-ગ્રંથમાળા)
૧૪૦ સફળતાની સીડી ,,
૧૪૧ સાચુ અને ખોટુ ,,
૧૪૨ આદર્શ દેવ ,,

૧ ૫ શ્રી પ્રતિક્રમણસૂત્ર (જૈન સાહિત્ય-વિકાસ-
 પ્રબોધટીકા ભા ૧ લો મંડળ, વિલેપારલે)
૧૬૬ ,, ભા ૨ જો ,,
૧૬૭ ,, ભા ૩ જો ,,
૧૬૮ શ્રી પંચપ્રતિક્રમણ સૂત્ર-પ્રબોધ ટીકાનુસારી
 શબ્દાર્થ, અર્થસંકલના તથા સૂત્રપરિચય સાથે ,,
૧ ૯ ઉપધાન-રહસ્ય (શ્રી વિજયદાનસૂરિ
 ગ્રંથમાળા-સુરત)
૧૭૦ ઉપધાન-સ્વરૂપ ,,
૧૭૧ ઉપધાન-ચિંતન ,,
૧૭૨ જિનશાસનની જયપતાકા ભાગ ૧ લો (શ્રી આર્ય જંબૂ
 અને શ્રી કુલ્પાકજી તીર્થની સ્વામી જૈન જ્ઞાન
 અપૂર્વ સંઘયાત્રા મંદિર-ડભોઈ)
૧૭૩ કવિકુલતિલક શતાવધાની મુનિરાજ (શ્રી આ૦ ક૦
 શ્રી કીર્તિવિજયજી જૈન જ્ઞાનમંદિર)
૧૭૪ દક્ષિણમાં દિવ્ય પ્રકાશ ,,
૧૭૫ શ્રીમદ્ વિજયલક્ષ્મણસૂરીશ્વરજી ,,
૧૭ જૈનધર્મ પરિચય ભાગ ૧ લો
૧૭૭ જૈનધર્મ પરિચય ભા. ૨ જો
૧૭૮ જિનશાસનની જયપતાકા (શ્રી આર્ય જંબૂસ્વામી જૈન
 ભાગ ૨ જો મુક્તાબાઈ જ્ઞાનમંદિર
 -ડભોઈ)
૧૭- જીવનનું ધ્યેય જૈન શિક્ષાવલી પ્રથમ શ્રેણી
 (જૈન સાહિત્ય-પ્રકાશન-મંદિર)

१८० परमपदना साधनो (जैन साहित्य-प्रकाशन-मंदिर)
१८१ इष्टदेवनी उपासना ,,
१८२ सद्गुरुसेवा ,,
१८३ आदर्श गृहस्थ ,,
१८४ आदर्श साधु ,,
१८५ नियमो शा माटे ? ,,
१८६ तपनी महत्ता ,,
१८७ मंत्राराधन ,,
१८८ योगाभ्यास ,,
१८९ विश्वशांति ,,
१९० सफळताना सूत्रो ,,
१९१ सारु ते मारु जैन शिक्षावली बीजी श्रेणी
१९२ दाननी दिशा ,,
१९३ नयविचार ,,
१९४ सामायिकनी सुंदरता ,,
१९५ महामंत्र नमस्कार ,,
१९६ केटलाक यंत्रो ,,
१९७ आयंबिल-रहस्य ,,
१९८ आत्मतत्त्वविचार भाग १ लो (संपादन-नवसंस्करण)
१९९ यशोजीवनसौरभ
२०० शासनप्रभावक सूरिदेव
२०१ श्री भुवन-विहारदर्पण
२०२ श्री लब्धिजीवनप्रकाश
२०३ भावना भावनाशिनी जैन शिक्षावली त्रीजी श्रेणी

૨૦૪ સમ્યક્ત્વસુધા — જૈન શિક્ષાવલી ત્રીજી શ્રેણી
૨૦૫ શક્તિનો સ્રોત — ,,
૨૦૬ અહિંસાની ઓળખાણ — ,,
૨૦૭ જીવનઘડતર — ,,
૨૦૮ પ્રાર્થનાનું રહસ્ય — ,,
૨૦૯ પ્રતિક્રમણનું રહસ્ય — ,,
૨૧૦ ઉવસગ્ગહર સ્તોત્ર — ,,
૨૧૧ તમોનું તારણ — ,,
૨૧૨ સાધર્મિકવાત્સલ્ય — ,,
૨૧૩ જૈન પર્વો — ,,
૨૧૪ આત્મતત્ત્વવિચાર ભાગ ૨ જો (સંપાદન–સંસ્કરણ)
૨૧૫ શ્રમણાંક (સંપાદન) — સેવાસમાજ કાર્યાલય
૨૧૬ જૈન ધર્મ-સાર (બૃહદ્ગ્રંથ)
૨૧૭ ગુરુશ્રી ગૌરવગાથા
૨૧૮ વિદુષી સાધ્વીજી રંજનશ્રીજી જીવનપ્રકાશ
૨૧૯ શ્રી સમેતશિખર-તીર્થદર્શન
[છેલ્લા ઉદ્ધારના વર્ણન સાથે)
૨૨૦ શ્રી સમ્મેતશિખર પાવાપુરી સ્પેશ્યલ ટ્રેઈનનો દળદાર વિશેષાંક
૨૨૧ શ્રી ગોડી પાર્શ્વનાથ સાર્ધશતાબ્દી સ્મારકગ્રંથ (સંપાદન) — શ્રી વિજયદેવસૂર સંઘ-મુંબઈ
૨૨૨ શ્રી વીર-વચનામૃત — જૈન સાહિત્ય-પ્રકાશન-મંદિર
૨૨૩ જિનોપાસના — ,,
૨૨૪ જીવ-વિચાર-પ્રકાશિકા — ,,
યાને
જૈન ધર્મનું પ્રાણીવિજ્ઞાન

જૈનેતર વિભાગ

વિદ્યાર્થી વાચનમાળા

પહેલી શ્રેણીમાં

૧ શ્રી રામ	૭ ચક્રવર્તી ચંદ્રગુપ્ત
૨ શ્રી કૃષ્ણ	૮ રાજા ભર્તૃહરિ
૩ ભગવાન બુદ્ધ	૯ ભક્ત સુરદાસ
૪ ભગવાન મહાવીર	૧૦ નરસિંહ મહેતા
૫ વીર હનુમાન	૧૧ મીરાબાઈ
૬ સતી દમયંતી	૧૨ લોકમાન્ય ટિળક

બીજી શ્રેણીમાં

૧૩ આદ્યકવિ વાલ્મીકિ	૨૦ મહાત્મા તુલસીદાસ
૧૪ મહર્ષિ અગસ્ત્ય	૨૧ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ
૧૫ દાનેશ્વરી કર્ણ	૨૨ સ્વામી વિવેકાનંદ
૧૬ મહારથી અર્જુન	૨૩ સ્વામી રામતીર્થ
૧૭ વીર અભિમન્યુ	૨૪ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર
૧૮ પિતૃભક્ત શ્રવણ	૨૫ પં. મદનમોહન માલવીય
૧૯ ગ્રેલેયો	

ત્રીજી શ્રેણીમાં

૨૬ મહામુનિ વસિષ્ઠ
૨૭ દ્રૌપદી
૨૮ વીર વિક્રમ
૨૯ [illegible]
૩૦ મહા [illegible]
૩૧ વીર દ[illegible]
૩૨ મહારાણા પ્રતાપ
૩૩ વિમલનો નપૂત
૩૪ દાનવીર જગડૂ
૩૫ સિદ્ધરાજ જયસિંહ
૩૬ જગત શેઠ
૩૭ વીર વિઠ્ઠલભાઈ
૩૮ [illegible] ની બેસન્ટ

ચોથી શ્રેણીમાં

૩૯ શ્રી [illegible]
૪૦ શ્રી [illegible] સ્વામી
૪૧ શ્રી [illegible]
૪૨ રસકવિ જગન્નાથ
૪૩ [illegible]
૪૪ છત્રપતિ શિવાજી
૪૫ સમર્થ સ્વામી રામદાસ
૪૬ [illegible]
૪૭ મહાત્મા કબીર
૪૮ ગૌરાંગ મહાપ્રભુ
૪૯ શ્રી [illegible]
૫૦ શ્રી વિજયધર્મસૂરિ
૫૧ બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ

પાંચમી શ્રેણીમાં

૫૨ મહારાજા કુમારપાળ
૫૩ રણજિતસિંહ
૫૪ શ્રી ઈશ્વરચંદ્ર
વિદ્યાસાગર
૫૫ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે
૫૬ દાદાભાઈ નવરોજી
૫૭ શ્રી ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે
૫૮ શ્રી જવાહરલાલ નેહરુ
૫૯ શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝ
૬૦ તારામંડળ

છઠ્ઠી શ્રેણીમાં

સાતમી શ્રેણીમાં

આઠમી શ્રેણીમાં

નવમી શ્રેણીમાં

પ્રકીર્ણ

૮૯ અચલરાજ આબુ
૯૦ પાવાગઢનો પ્રવાસ
૯૧ અજંતાનો યાત્રી (ખંડકાવ્ય)
૯૨ ઈલુરાના ગુફામંદિરો
૯૩ વીર વિઠ્ઠલભાઈ (ચ એ સોસાયટી)
૯૪ કોયડાસંગ્રહ ભાગ પહેલો
૯૫ ,, ,, ભાગ બીજો
૯૬ આલમની અજાયબીઓ
૯૭ કુમારોની પ્રવાસકથા
૯૮ રસુજી ટુચકા
૯૯ મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ (બે લાખ નકલો)
૧૦૦ શ્રીમંત રાજર્ષિ ગાયકવાડ
૧૦૧ સિકીમની વીરાંગના
૧૦૨ નેકીનો રાહ
૧૦૩ વિમાની હુમલો અને તેમાથી બચવાના ઉપાયો.
૧૦૪ સ્મરણકલા (પ્રાપ્ય મૂ. રૂ ૫-૦૦)
૧૦૫ ગણિત-ચમત્કાર (,, ,, ,,)

૨૨૪ + ૧૦૫ = ૩૨૯

ગણિત-ચમત્કાર

આંકડાની રમતો, કોયડાઓ
ચમત્કારિક પ્રયોગો વગેરે

લેખક -
શતાવધાની પંડિત
શ્રી ધીરજલાલ શાહ

આ ગ્રંથ

- જગતભરના વિદ્વાનોએ એકી અવાજે વખાણ્યો છે
- [illegible] સહુને [illegible] આપે એવો
- એમાં આગમની અનેકવિધ રચના અને [illegible] ઉપરાંત [illegible] પ્રયોગોનું [illegible] ઘણું [illegible] છે
- આ ગ્રંથનું [illegible] કરનાર [illegible] તેમજ મોટી [illegible] કરવાનો [illegible] છે અને [illegible] લાભ બન્નેની પ્રાપ્તિ કરે છે
- શુભ પ્રસંગે [illegible] તથા [illegible] યોગ્ય છે

મૂલ્ય રૂા [illegible]

[illegible]

પ્રજ્ઞા-પ્રકાશન

C/o [illegible]

[illegible]

મુંબઈ તથા અમદાવાદ [illegible]

પાસેથી [illegible]

જિન ભગવતની ઉપાસનાનું

સાચું રહસ્ય જાણવું હોય, તેના વિધિવિધાનથી
સુપરિચિત થવું હોય તથા તેની દરેક ભૂમિકા
સંબંધી પ્રમાણભૂત માહિતી મેળવવી
હોય તો—

સાહિત્યવારિધિ શતાવધાની પંડિત
શ્રી ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ
વિરચિત

જિનોપાસના ગ્રંથ

અવશ્ય વાંચો —

વિદ્વાનોએ આ ગ્રંથની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી છે
આગેવાનોએ આ ગ્રંથને ભારે આદર આપ્યો છે
હવે તેની બુજ નકલો જ બાકી રહી છે

મૂલ્ય રૂા ૬=૦૦
(૨૭ વુ) પોસ્ટેજ રૂા. ૧=૬૦

પ્રકાશક
જૈન સાહિત્ય-પ્રકાશન-મંદિર
લધાભાઈ ગુણપત બીલ્ડીંગ, ચીંચબંદર મુંબઈ-૯

જિનોપાસના ગ્રંથ અંગે

કેટલાક અભિપ્રાયો

[૧]

આ 'જિનોપાસના' ગ્રંથમાં પં. ધીરૂભાઈએ અનેક પ્રકરણો તૈયાર કર્યા છે અને નાના મોટા સર્વ કોઈ સમજી શકે તેવી સરસ ભાષામાં એક એક પ્રકરણમાં એક એક વિષયની સુંદર રજૂઆત કરી છે એ દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથ ઘણો આવકારદાયક બન્યો છે

—પ. પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજયધર્મસૂરીશ્વરજી મહારાજ

[૨]

આ ગ્રંથમાં શ્રી જિનેશ્વરદેવની ઉપાસના માટે સરસ વર્ણન કર્યું છે અને તેથી તે દરેક જૈનને માટે વાંચવા વિચારવા તથા વસાવવા યોગ્ય બન્યું છે સમાજને આવી એક સુંદર કૃતિ ભેટ આપવા માટે તેના લેખક શતાવધાની પંડિત શ્રી ધીરજલાલભાઈને ધન્યવાદ!

—પ. પૂ. આ. શ્રી વિજયસમુદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

[૩]

આ 'જિનોપાસના' એક એવું પ્રકાશન છે જે વિશ્વમાં વધતા જતા અનાત્મવાદી સાહિત્યમાં આત્મવાદની પ્રતિષ્ઠા કરે છે અને ઉપાસનામાર્ગે આત્મા કેવી રૂપાતીત ઉન્નતિ કરી શકે છે એનું સચોટ નિદર્શન આપે છે

—પં. પૂ. પં. શ્રી ધુરંધરવિજયજી ગણિવર્ય

(હાલના પ. પૂ. આ. શ્રી વિજયધુરંધરસૂરીશ્વરજી મ.)

[૪]

'જિનોપાસના'નું લખાણ વાંચ્યું પ્રભુભક્તિથી વંચિત જૈનોને પ્રભુભક્તિની સચોટ પ્રેરણા કરે એવું [illegible] ઉપાસનામાં ભક્તિ પ્રતિપત્તિપૂજા યાને દેશવિરતિ–સર્વવિરતિ આજ્ઞાપાલન વાસ્તે વિવેચન કરેલ છે તે ઠીક જ આ લખાણમાં લખાયેલ છે બીજી પણ અનેક બાબતોનું આમાં સરળ સ્પષ્ટ વર્ણન છે મને લાગે છે કે આજના કાળે આવા ગ્રન્થોનો જૈન પ્રજામાં ખૂબ પ્રચાર કરી અર્હદ્ભક્તિ અને જિનાજ્ઞાપાલનનો વિકાસ કરવો જોઈએ

—પ. પૂ. પં. શ્રી ભાનુવિજયજી ગણિવર્ય

[૫]

'જિનોપાસના' નામનું પુસ્તક મેં આદ્યંત વાંચી જોયું લેખકશ્રીએ આ ગ્રંથના વાચકોને ઘણી વિવિધ વિષયોનું વિશદ વિવેચન કરી સુંદર માર્ગદર્શન આપ્યું છે વિશેષમાં સંશોધન કરી જનતાના અનેક શંકા-કુશંકાઓનું નિરસન કરી ભક્તિના માર્ગ, વગેરે અનેક વિષયોને ચર્ચી પુસ્તકને પૂર્ણ બનાવ્યું છે જિનભક્તિ કરનારા ભાવિક ભક્તોએ આ પુસ્તક અવશ્ય એક વાર વાંચી જવું જરૂરી છે

—પં. શ્રી કીર્તિવિજયજી ગણિવર્ય

[૬]

આપે જે આ 'જિનોપાસના' ગ્રંથ લોક હિત ઉપર લખ્યો તે ઘણો ઉપયોગી જણાય છે ના ના મોટા સહુને વાંચવા-વિચારવા જેવો બન્યો છે, અમે પરમાર ક્ષત્રિયોને જૈન ધર્મમાં જોડવાનો ને સ્થિર કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ તેમને જિનભક્તિનો માર્ગ બતાવવા માટે તમોએ ખરેખર એક ઉત્તમ સાધન પૂરું પાડ્યું છે

—પં. પૂ. મુ. શ્રી જિનભદ્રવિજયજી મહારાજ

[૭]

'જિનોપાસના' જિનેશ્વર દેવકી ઉપાસના યાની સાધના જૈસા નામ વૈસા હી ગુણોં સે ભરા હુઆ યહ ગ્રંથ હૈ ઇસ ઉપાસના કે મર્મ કો સમઝને કે લિયે આજ દિન તક ઐસા યોગ્ય સામગ્રી સંપન્ન ગ્રંથ દૃષ્ટિગોચર નહીં હુઆ ઇસમેં સાધક-સાધન-સાધ્ય કે સ્વરૂપોં કો ભલી ભાંતિ બતાને કા પ્રયાસ કિયા ઇતના હી નહીં અપિતુ અનેક પ્રકરણ નિબદ્ધ કરકે ગ્રંથ કી ઉપાદેયતા મેં ચાર ચાંદ લગા દિયે ઔર સાથ હી શિલ્પકી દૃષ્ટિ સે ભી મૂર્તિ તથા મંદિર નિર્માણ-વિધાન આદિ વિષય ભી બહુત સુંદર પ્રતિપાદન કિયા હૈ આપકા પ્રયાસ ન કેવલ સ્તુત્ય હૈ બલ્કિ ઉપાદેય ઔર અનુકરણીય ભી હૈ

—મુમુક્ષુ શ્રી ભવ્યાનંદવિજયજી મહારાજ

'જિનોપાસના' પાઠ્ય [illegible] પતિ [illegible] આવે છે
તે મુમુક્ષુઓને આ પુસ્તક [illegible] આપ્યું તે [illegible]

—પૂ. મુ. શ્રી ભદ્રગુપ્તવિજયજી મ.

[૯]

"જિનોપાસના [illegible] એક [illegible] આ [illegible]
[illegible] તેથી [illegible]
[illegible] તેને [illegible]
[illegible]

—પૂ. મુ. શ્રી [illegible]વિજયજી મ.

[૧૦]

જિન ભગવાનની ઉપાસના [illegible]
[illegible] આ ગ્રંથથી [illegible]
[illegible] સ્યાદ્વાદ [illegible] પણ આ
ગ્રંથ [illegible]

—પ્રાચ્યવિદ્યાવિનોદ પંડિતવર્ય શ્રી [illegible]
ભગવાનદાસ ગાંધી

[૧૧]

"જિનોપાસના" પુસ્તક [illegible] ધન્યવાદ [illegible]
[illegible] પૂર્તિ કરતી હૈ [illegible] હૈ
[illegible] પઢનીય [illegible] હૈ

—શ્રી [illegible] નાહટા

[૧૨]

'જિનોપાસના' [illegible]
[illegible] આપ કે અગાધ જ્ઞાન કી ગરિમા સે ગૌરવાન્વિત [illegible]
હૈ [illegible] ભાવના સે પ્રસન્ન વહ ઉપાસના મુમુક્ષુ કે
લિયે પાથેય રૂપ હૈ. ચિરકાલ કે [illegible] ધારણા મેં ચમત્કૃત
[illegible] વિભૂત હોગા, એવં ધર્મ

[૫]

'જિનોપાસના' નામનું પુસ્તક હું આદ્યંત વાંચી ગયો છું લેખકશ્રીએ આ ગ્રંથમાં નાકજ્ઞાન ધ્વનિમાં વિવિધ વિષયોનું વિશદ વિવેચન કરી સુંદર માર્ગદર્શન આપ્યું છે વિધિમાં લાગી ઘર કરી ગયેલી અનેક શંકા-કુશંકાઓનું નિરસન કરી ભક્તિના પ્રકારો, વગેરે અનેક વિષયોની ચર્ચા પુસ્તકને સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે જિનભક્તિ કરનારા ભાવિક ભક્તોએ આ પુસ્તક અવશ્ય એક વાર વાંચી જવું જરૂરી છે

—પ. શ્રી કીર્તિવિજયજી ગણિવર્ય

[૬]

આપે લખેલો 'જિનોપાસના' ગ્રંથ થોડા દિવસ ઉપર મળ્યો ને ઘણો ઉપયોગી જણાયો. ... સૌને વાંચવા-વિચારવા જેવો બન્યો છે અમે પરમાર ક્ષત્રિયોને જૈન ધર્મમાં જે લાવી ને સ્થિર કરવાનો યત્ન કરી રહ્યા છીએ તેમને જિનભક્તિનો રંગ લગાડવા માટે તમોએ ખરેખર એક ઉત્તમ સાધન પૂરું પાડ્યું છે

—પ. પૂ. મુ. શ્રી જિનભદ્રવિજયજી મહારાજ

[૭]

'જિનોપાસના' જિનેશ્વર દેવકી ઉપાસના યાને સાધના જૈસા નામ વૈસા હી ગુણો સે ભરા હુઆ યહ ગ્રંથ હૈ ઇસ ઉપાસના કે રહસ્ય કો સમઝને કે લિયે આજ દિન તક ઐસા ઐસા સામગ્રી સે સમ્પન્ન ગ્રંથ દૃષ્ટિગોચર નહીં હુઆ ઇસમેં સાધ્ય-સાધન-સાધક કે સ્વરૂપકા ભલી ભાંતિ બતાને કા પ્રયાસ કિયા ઇતના હી નહીં અપિતુ અનેક પ્રકારકી વિધિ ક્રિયા કરકે ગ્રંથ કી ઉપાદેયતા મેં ચાર ચાંદ લગા દિયે ઔર સાથ હી શિલ્પકી દૃષ્ટિ સે ભી મૂર્તિકલા, મંદિર નિર્માણ-વિધાન આદિ વિષય ભી બડા સુન્દર પ્રતિપાદન કિયા હૈ આપકા પ્રયાસ ન કેવલ સ્તુત્ય હૈ બલ્કિ ઉપાદેય એવં અનુકરણીય ભી હૈ

—મુનિ શ્રી ભવ્યાનંદવિજયજી મહારાજ

'જિનોપાસના' [illegible] તન [illegible] નગી [illegible]
[illegible] ને આપ્યુ [illegible]

–પૂ. મુ. શ્રી [illegible]વિજયજી મ.

[૯]

'જિનોપાસના' [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

–પૂ. મુ. શ્રી પ્રભાકરવિજયજી મ.

[૧૦]

જિન [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

–સાહિત્યવિશારદ પંડિત [illegible] શ્રી [illegible]
ભગવાનદાસ [illegible]

[૧૧]

'જિનોપાસના' [illegible]
[illegible]
[illegible]

–શ્રી અગરચંદજી નાહટા

[૧૨]

'જિનોપાસના' [illegible] ઔર [illegible]
[illegible]
[illegible] ઔર [illegible] સે [illegible]
[illegible]
[illegible] ઔર [illegible] હોગા, એવં [illegible]

શેયો કે ઇતિહાસ મે સ્વર્ણિમ પૃષ્ઠ અંકિત કરેગા ઐસી સંભાવના હૈ
—સાહિત્ય-સાંખ્ય યોગાચાર્ય પંડિતશ્રી રુદ્રદેવ શાસ્ત્રી એમ. એ.

[૧૩]

તમારો લખેલો 'જિનોપાસના' ગ્રંથ વાંચ્યા પછી હું એવા અભિપ્રાય પર આવ્યો છું કે એ પુસ્તક ઘણું જ સુંદર છે અને તે માત્ર જૈનોએ જ નહી પરંતુ જૈનેતરોને પણ વાંચવા જેવું છે. તમારી લેખનશૈલી ઘણી ભાવવાહી અને રોચક છે. તેથી મને લાગે છે કે જેઓ વાંચશે તેઓ તેમાંથી ઘણું જ પામશે. આવા સુંદર પ્રકાશન બદલ તમોને ધન્યવાદ. —શેઠ શ્રી જીવતલાલ પ્રતાપશી

[૧૪]

આ પુસ્તક પ્રત્યેક વ્યક્તિએ વાંચવા લાયક છે એટલું જ નહિ પરંતુ શિક્ષણ સંસ્થાઓના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવા યોગ્ય છે, તેમજ હિંદી અને અંગ્રેજી આવૃત્તિ થવાની જરૂર છે. ભાઈશ્રી ધીરજલાલે આજ સુધીમાં અનેક મનનીય પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેમાં આ પુસ્તકથી એક સમૃદ્ધ ઉમેરો થાય છે. —શ્રી ફત્તેહચંદ ઝવેરભાઈ

[૧૫]

આપણી પાઠશાળાઓ, જ્ઞાનભંડારો તેમજ ઉપાશ્રયો ઉપરાંત દરેક આત્મના ઘરમાં આ ગ્રંથની ઓછામાં ઓછી એક નકલ તો હોવી જ જોઈએ, એની છાપ આ ગ્રંથ વાંચતા મારા મન પર પડી છે. આવો અનુપમ અને અમૂલ્ય ગ્રંથ તૈયાર કરવા માટે શ્રી ધીરજલાલભાઈને મારા હાર્દિક અભિનંદન.

—શ્રી મનસુખલાલ તારાચંદ મહેતા

[૧૬]

વિષયની ક્રમબદ્ધ ગોઠવણી, ભાષાની સરળતા અને પ્રશ્નોની સુંદર છણાવટ આ પુસ્તકની મહત્તામાં વૃદ્ધિ કરે છે. જીવનની સાધના કરનાર જિજ્ઞાસુ સાધક માટે આ પુસ્તક અતિ ઉપયોગી છે.

—શ્રી પ્રાણજીવન હરગોવિંદદાસ ગાંધી.